Fernand Braudef jocurile schimbului volumul I
Traducere şi postfaţa de ADRIAN RIzeA
FERNAND BRAUDEL Civilisation materiele, economie et capitalisme, XVI-XVlI siècle Tome II Les deux le l change e Librairie Armand Colin, Paris, 1971
EDITURA MERIDIANE BUCUREŞTI, 1985
LUI PIERRE GOUROU
mărturie unei îndoite afecţiuni
Pe copertă:
HANS HOLBEIN CEL Tânăr.
Portretul negustorului Georg Gisze
Muséen Preussischer Kulturbesitz, Berlin.
CUVÂNT ÎNAINTE AL AUTORULUI
Dacă toate lucrurile ar putea fi simple, aş zice că volumul de faţă explorează, deasupra parterului vieţii materiale – subiectul primului volum al acestei lucrări –, etajele imediat superioare ale vieţii economice şi, deasupra acesteia, ale activităţii capitaliste. Deşi le forţează semnificaţia concretă, imaginea aceasta a unei case cu mai multe ei aje Tioglindeşte destul de bine realitatea lucrurilor.
Suprafaţa de contact, care nu este continuă, dintre „viaţa materială" (în sensul de economie foarte elementară) şi viaţa economică, se materializează într-o mulţime de puncte modeste: pieţe, dughene, prăvălii... Aceste puncte sunt tot atâtea rupturi: de o parte, viaţa economică cu schimburile ei, cu moneda, cu punctele nodale şi cu mijloacele ei superioare, pieţe comerciale, burse sau târguri; de cealaltă parte, „viaţa materială", non-economia, sub semnul obsedant al autosuficienţei. Economia începe în pragul valorii de schimb.
Am încercat, în acest al doilea volum, să analizez ansamblul jocurilor schimbului, de la trocul elementar până la şi inclusiv, capitalismul cel mai sofisticat. Pornind de la o descriere cât s-a putut mai atentă şi neutră, am încercat să surprind regularităţi şi mecanisme, un fel de istorie economică generală (aşa cum există o geografie generalăsau, dacă preferaţi alte limbaje, o tipologie, un model, o gramatică în stare măcar să fixeze sensul câtorua cuvinte cheie, al câtorva realităţi evidente, fără ca, în pofida acestui fapt, numita istorie generală să fie de o rigoare perfectă, fără ca tipologia scoasă în evidenţă să fie hotărâtoare, şi mai ales fără ca ea să fie

completă, fără ca modelul să poată fi în vreun fel oarecare matematizat şi verificat, fără ca gramatica să ajungă să ne dea cheia unui limbaj sau unui discurs economic, admiţând că există vreunul şi că el este oarecum acelaşi, în timp şi în spaţiu. În mare, a fost vorba de un efort de inteligibilitate menit să ducă la recunoaşterea unor articulaţii, a unor evoluţii şi, în egală măsură, a forţelor uriaşe care menţin ordinea tradiţională şi „violenţele inerte" despre care vorbeşte Jean-Paul Sartre. Avem a face deci cu un studiu al cărui obiect se plasează la întâlnirea dintre social, politic şi economic. În vederea unui asemenea demers, nu exista o altă metodă în afară de observaţie, de o observaţie luată mereu de la capăt, până la istovirea ochi lor, de apelul la deosebitele ştiinţe privitoare la om, într-o şi mai mare măsură de compararea sistematică, de confruntarea unor experienţe de aceeaşi natură, fără teama că, trecând prin sisteme care abia dacă se modifică, anacronismul ne-ar putea juca în cursul unor confruntări necesare, feste prea mari. Aceasta este metoda comparativă pe care Marc Bloch o recomanda înainte de oricare alta şi pe care eu am practicat-o în perspectiva duratei lungi. În stadiul actual al cunoştinţelor noastre, o mulţime de date comparabile ni se oferă pe coordonata timpului şi pe coordonata spaţiului, aşa încât ai impresia că 6

procedezi nu doar la simple experienţe comparative, create de bunăvoinţa hazardului, ci aproape la nişte experimente. Am construit astfel o carte la jumătate de drum între istorie, inspiratoarea dinţii, şi alle ştiinţe despre om.

În această confruntare dintre model şi observaţie, am întâlnit mereu o opoziţie insistentă între o economie de schimb normală şi adesea rutinieră (în secolul al XVIII-lea i s-ar fi zis naturală, / şi o economie superioară, sofisticată (în secolul al XVIII-lea i s-ar fi zis artificială) (1). Sunt încredinţat că această diviziune este tangibilă, că agenţii şi oamenii, că actele, mentalităţile nu sunt identice pe aceste etaje diferite. Că regulile economiei de piaţă care se regăsesc pe anumite nivele, aşa cum le descrie economia clasică, acţionează cu mult mai rar sub înfăţişarea lor de liberă concurenţă în zona superioară, care este zona calculelor şi a speculaţiei. Începe acolo o zonă de umbră, de contre-jour. de activităţi iniţiatice pe care eu le socotesc a fi la rădăcina a ceea ce am putea înţelege prin cuvântul capitalism, acesta fiind o acumulare de putere (care întemeiază schimbul pe un raport de forţă în egală şi într-o mai mare măsură

decât pe reciprocitatea nevoilor), un parazitism social, inevitabil sau nu, ca atâtea altele. Pe scurt, există o ierarhie a lumii negustoreşti, chiar dacă etajele superioare, ca în orice ierarhie de altfel, n-ar putea exista fără etajele inferioare pe care se sprijină. În sfârşit, să nu uităm că, chiar sub stratul schimburilor, ceea ce am numit, în lipsa unei expresii mai potrivite, viaţă materială, constituie în timpul secolelor „vechiului regim" zona cea mai densă dintre toate. Dar nu cumva cititorul va socoti discutabil – încă mai discutabil decât opoziţia dintre aceste mai 7 multe etaje ale economiei – faptul că am folosit cuvântiil capitalism ca să desenez etajul cel mai de susi Cuvântul capitalism n-a apărut în înţelesul lui major şi în toată puterea lui explozivă decât târziu, odată cu începutul secolului al XX-lea. Nimic mai adevărat decât faptul că el este marcat în sensul său adânc de data adevăratei sale naşteri, şi mă întreb dacă paraşutarea lui între HOO şi 1800 n-ar putea fi socotită drept păcatul cel mai greu pe care-l poate săvârşi un istoric – păcatul anacror nismuluff la drept vorbind, lucrul acesta nu mă tulbură peste măsură. Istoricii inventează cuvinte, etichete pentru a-şi fixa retrospectiv problemele şi epocile: „războiul de o sută de ani1, Renaşterea, Umanismul, Reforma... Pentru această zonă care nu este adevărata economie de piaţă, ci atât de des nedisimulata sa contrazicere, aveam nevoie de un cuvânt specific. Iar cel care mi se înfăţişa în mod irezistibil era tocmai cuvântul capitalism. De ce să nu mă slujesc de acest cuvânt evocator de imagini, dând uitării toate discuţiile înfierbântate pe care le-a iscat şi încă le mai iscă acesta1?

Urmând regulile care conduc construcţia oricărui model, am trecut prudent în acest volum de la simplu la complicat. Ceea ce societăţile economice de ieri oferă fără dificultate unei prime observaţii este ceea ce se cheamă de obicei circulaţia sau economia de piaţă. Prin urmare, în primele două capitole – „Unelteleschimbului" şi „Economia faţă cu piaţa" – m-am oprit la descrierea pieţelor, a colportajului, a prăvăliilor, târgurilor, burselor... Fără îndoialăt cu prea multe detalii. Şi am încercat să desprind nişte reguli ale schimbului, dacă poate fi vorba de reguli. Cele două capitole ce urmează – „Capitat lismul acasă la alţii" şi „Capitalismul acasă la el" – abordează, alături de circulaţie, problemele difuze ale producţiei; ele precizează de asemenea, element indispensabil, sensul acestor cuvinte hotărâtoare în dezbaterea pe care am acceptat-o: capital, capitalist, capitalism; ele încearcă, în sfârşit, să situeze sectorial capitalismul, o asemenea

„topologie” trebuind să-i indice limitele şi, în mod logic, să-i dezvăluie natura. Odată cu aceasta vom ajunge în miezul greutăţilor şi nu la capătul ostenelii noastre, într-adevăr, un ultim capitol, cel mai necesar fără îndoială, „Societatea sau ansamblul ansamblurilor”, încearcă să reaşeze economia şi capitalismul în cadrul general al realităţii sociale, în afara căruia nimic nu poate căpăta o deplină semnificaţie.

Dar a descrie, a analiza, a compara, a explica înseamnă a te plasa cel mai adesea în afara naraţiunii istorice, înseamnă a ignora sau a sfărâma după voie timpii continui ai istoriei. Dar aceşti timpi există; ne vom reîntâlni cu ei în cea de a treia şi ultima dintre cărţile care alcătuiesc această lucrare: Timpul lumii. JVE aflăm prin urmare în paginile acestui volum într-un stadiu prealabil, în care timpul nu este respectat în continuitatea sa cronologică, ci doar folosit ca mijloc de observaţie.

Cu aceasta, sarcina nu mi s-a uşurat. Am reluat de patru, de cinci ori capitolele pe care le veţi citi. Le-am expus la Collige de France şi la École des Hautes Études. Le-am scris şi le-am rescris apoi de la un cap la altul. Henri Matisse – mi-a povestit un prieten al lui care i-a pozat – avea obiceiul să-şi reia de zeci de ori desenele, zile în şir, aruncând 9 Za coş, toate încercările în afară de ultima, în care socotea că a găsit în sfârşit puritatea şi simplitatea liniei. Eu nu sunt Henri Matisse, din nefericire. Şi nici nu sunt măcar încredinţat că ultima mea scriitură este şi cea mai curată, cea mai conformă cu ceea ce gândesc sau încerc să gândesc. Ca să mă mângâi, mi-am spus, cu vorbele unui istoric englez, F.M. Maitland (1881), că „simplitatea nu este un punct de pornire, ci un ţel”, (2), câteodată, cu puţin noroc, un punct de sosire.

Notele şi trimiterile bibliografice din text sunt grupate al sfârşitul volumului II.

Capitolul I:

UNELTELE SCHIMBULUI

La o primă vedere, economia reprezintă două zone uriaşe: producţia şi consumul. De o parte, totul se împlineşte şi se distruge; de cealaltă, totul începe şi reîncepe. „O societate, scrie Marx (1), nu poate înceta să producă, tot aşa cum nu poate înceta să consume”. Un adevăr banal. Prou-dhon spune aproape acelaşi lucru atunci când afirmă că singurul scop aparent al omului este să muncească şi să mănânce. Dar între aceste două universuri se strecoară un al treilea, îngust, dar vioi ca un fir de apă, lesne de recunoscut şi el de la întâia privire: schimbul

său, dacă vreţi, economia de piaţă – imperfectă, discontinuă, dar impunându-şi constrângerile încă din secolele pe care le studiază această carte, şi în mod sigur revoluţionară, într-un ansamblu care tinde cu încăpăţânare către un echilibru de rutină şi care nu iese din el decât pentru a reveni iar acolo, ea este zona schimbării şi a inovaţiilor. Marx o indică drept sfera circulaţiei (2), expresie pe care mă încăpăţânez să o socotesc fericită. Fără îndoială, venit în economie de la fiziologie (3), cuvântul circulaţie acoperă prea multe lucruri dintr-odată. Dacă ar fi să-l credem pe G. Schelle (4), editorul operelor complete ale lui Turgot, acesta s-ar fi gândit să: scrie un Tratat al circulaţiei (Trăite de la circulaţionj în care să vorbească despre bănci, despre 11 sistemul lui Law, despre credit, despre schimb şi despre comerţ, în sfârşit despre lux, adică aproape despre întreaga economie aşa cum era ea înţeleasă pe atunci. Dar oare, astăzi, termenul de economie de piaţă n-a căpătat şi el un sens larg, care depăşeşte infinit noţiunea simplă de circulaţie şi de schimb (5)?

Prin urmare, trei universuri. În primul tom al acestei lucrări, dădusem rolul de vedetă consumului. În capitolele care urmează vom aborda circulaţia. Problemele dificile ale producţiei vor rămâne la urmă (6). Nu pentru că importanţa lui Marx sau Proudhon poate fi contestată. Dar unui observator retrospectiv, cum este istoricul, îi este greu să înceapă cu producţia, domeniu confuz, anevoie de reperat şi încă insuficient inventariat. Circulaţia, dimpotrivă, are avantajul că poate fi lesne observată. În domeniul ei, niciun lucru nu-şi găseşte starea şi fiecare îşi dezvăluie mişcările. Larma pieţelor ajunge fără greş până la urechile noastre. Pot, şi nu este o vorbă goală, să-i regăsesc pe neguţătorii şi precupeţii din piaţa de la Rialto, din Veneţia anului 1530, privindu-i chiar de la fereastra casei lui Aretino, care se uita cu plăcere la acest spectacol de toate zilele (7); pot să intru, prin 1688 şi chiar mai devreme, la Bursa din Amsterdam şi să nu mă rătăcesc prin ea – era să zic: să joc la bursă fără să fac greşeli prea mari. Georges Gurvitch mi-ar obiecta de îndată că ceea ce este lesne observabil riscă să fie tocmai elementul neglijabil sau elementul secundar. Eu nu sunt atât de convins de acest lucru pe cât este el, şi nu socotesc că Turgot, în luptă cu ansamblul economiei timpului său, a putut să se înşele de la început până la sfârşit atunci când a privilegiat circulaţia. Şi apoi, geneza capitalismului este strict legată de schimb. E puţin lucru? În sfârşit, producţia înseamnă diviziunea muncii şi prin urmare, obligatoriu,

condamnarea oamenilor la schimb.

De altfel, cine s-ar putea gândi cu adevărat să minimalizeze rolul reţin chiar elementară, ea este locul de baştină al ofertei şi al cererii, al recursului la celălalt, fără de care nu ar exista economie în sensul obişnuit al cuvântului, ci doar e viaţă „închisă” (englezul zice embedded) în auto-satisfacere adică non-economie. Piaţa înseamnă o eliberare, o deschidere, accesul la o altă lume. Înseamnă ieşirea la lumină. Activitatea oamenilor, surplusurile pe care ei le schimbă trec încetul cu încetul prin această breşă îngustă, tot atât de anevoios la început cum trecea cămila din Scripturi prin urechile acului. Apoi crăpăturile se lărgesc, se înmulţesc, iar societatea devine, la capătul cursei, o „societate cu piaţă generalizată” (8). La capătul cursei, prin urmare tardiv, şi niciodată, în funcţie de diversele regiuni, la aceeaşi dată şi nici în acelaşi fel. Nu există aşadar o istorie simplă şi liniară a dezvoltării pieţelor. Aici tradiţionalul, arhaicul, modernul, foarte moder –, nul sunt tot timpul în atingere. Chiar şi astăzi. Imagini semnificative pot fi fără îndoială surprinse şi adunate cu uşurinţă, dar, chiar în cazul Europei, care este un caz privilegiat, ele nu pot fi situate exact unele în raport de celelalte.

Să vină şi această dificultate, într-un fel insinuantă, tot de la faptul că din secolul al XV-lea până în cel de-al XVIII-lea. câmpul nostru de observaţie rămâne încă insuficient ca durată? Câmpul ideal de observaţie ar trebui să se extindă la toate pieţele lumii, de la originile lor şi până în zilele noastre. Acest domeniu uriaş a fost pus în discuţie mai ieri de către pasiunea iconoclastă a lui Karl Polanyi (9). Dar este oare posibil să înglobezi într-o aceeaşi explicaţie pseudopieţele Babilonului antic, circuitele de schimb ale primitivilor din insulele Trobriand de astăzi şi pieţele Europei medievale şi preindustriale? Nu sunt întru totul convins.

În orice caz, nu ne vom închide de la început în explicaţii generale. Vom începe prin a descrie. Mai întâi Europa, martor esenţial, pe care îl cunoaştem mai bine decât pe alţii. Apoi non-Europa, căci nicio descriere nu ne-ar putea duce la un, început de explicaţie valabilă dacă nu face efectiv 3 ocolul pământului.

I

EUROPA: MECANISMELE LA LIMITA DE JOS A SCHIMBURILOR

Aşadar, Europa, ea înainte de toate. Ea a eliminat, încă înainte

de secolul al XV-lea, formele cele mai arhaice ale schimburilor. Preţurile pe care le

1. Fluctuaţii precoce de preţuri în Anglia. După D.L. FARMER, „Some prices Fluctuations in Angevin England" în: The eeconomic History Review, 1956 – 1957, p. 39. De reţinut creşterea concomitentă a preţului cerealelor ca urmare a recoltei proaste din anul 1201.

cunoaştem sau a căror existenţă o bănuim sunt, încă din secolul al XII-lea, preţuri fluctuante (10), dovadă că există încă de pe atunci pieţe „moderne" şi că, legate unele de altele, ele pot, atunci când se iveşte prilejul, să schiţeze sisteme, legături de la oraş la oraş. Practic, într-adevăr, numai burgurile şi oraşele au pieţe. Rarisime, unele pieţe săteşti (11) există încă în secolul al XV-lea, dar ele sunt o cantitate neglijabilă. Oraşul din Occident a înghiţit totul, a supus totul legii lui, exigenţelor lui, controlului lui. Piaţa a devenit unul din mecanismele sale (12).

Nişte pieţe obişnuite ca şi cele de astăzi în forma lor elementară, pieţele există şi astăzi. În cel mai rău caz, pot fi temporar suspendate,

14

15

pentru ca, la zile dinainte ştiute, sub ochii noştri, să se reconstituie pe locurile obişnuite, cu dezordinea, cu îmbulzeala, cu hărmălaia lor, etalându-şi miroasnele violente şi marfa proaspătă. Ieri, arătau aproape la fel: câteva tarabe, un coviltir care le apăra de ploaie, locuri de vânzare numerotate (13), fixate dinainte, înregistrate cu grijă, şi care trebuiau plătite după bunul plac al autorităţilor sau proprietarilor: o mulţime de cumpărători şi de imptişcă-francul, un proletariat difuz şi activ: unii se ocupă de dezghiocatul mazării şi au faima unor bârfitori înrăiţi, unii jupoaie broaşte („puii de baltă" ajung la Geneva (14) şi la Paris (15) în mari cantităţi pe spinarea catârilor), alţii sunt hamali, măturători, căruţaşi, vânzători sau vânzătoare pe picior, controlori încruntaţi – vătafi de piaţă – care-şi moştenesc din tată-n fiu slujba amărâtă, precupeţi, ţărani şi ţărance, uşor de recunoscut după port, orăşeni care-şi văd de cumpărături, slujnice care (spun bogătaşii) îşi potcovesc stăpânii, îi ciupesc la târguială (se spunea pe atunci „ferrer la muie", „a potcovi ca Urca") (16), brutari care vând în piaţă pâinea neagră, măcelari a căror mulţime de scaune umple uliţele şi pieţele, grosişti, vânzători cu grămada (negustori de peşte, de brânză sau de unt en gros) (17), încasatori de taxe... În

sfârşit, întinsă pretutindeni, marfa: bulgări mari de unt, grămezi de legume, movile de coşuri, fructe, peşti de pe care picură apă, vânat, hălci de carne pe care măcelarul le despică şi le împarte pe loc, cărţi nevândute ale căror pagini tipărite slujesc la împachetatul mărfii (18). De la ţară mai vin pe deasupra paiele, lemnele, fânul, lâna sau cânepa, inul şi chiar ţesături ieşite din războaiele satului.

Această piaţă elementară, asemănătoare cu ea însăşi, se menţine de-a lungul secolelor pentru că, în simplicitatea sa robustă, ea este imbatabilă, având în vedere prospeţimea bunurilor perisabile pe care le livrează, aduse direct din grădinile şi de pe ogoarele din apropiere. Având în vedere şi preţurile ei mici, căci piaţa elementară, în care mărfurile se vând mai ales „la mâna întâi" (19), este forma cea mai directă, cea mai transparentă a schimbului, forma cea mai bine supravegheată, ferită de înşelăciune. Cea mai dreaptă? Le Livre des mitiers a lui Boileau (redactată prin 1270) (20) ne spune lucrul acesta cu insistenţă: „Căci este drept ca aceste bunuri să vină în inima târgului şi în acel loc să fie văzute de sunt bune şi cinstite sau nu [...] căci dintre lucrurile [...] ce se vând în inima târgului fiecare poate să-şi facă parte, şi sărac şi bogat". Acesta este, aşa cum se spune în germană, comerţul „mână în mână", „ochi în ochi" (Hand-in-Hand, Auge-in-Auge Handel) (21), schimbul imediat: ceea ce se vinde se vinde pe loc, ceea ce se cumpără se ridică chiar atunci şi se plăteşte în aceeaşi clipă; creditul abia dacă-şi joacă rolul, de la o piaţă la alta (22). Acest foarte vechi tip de schimb se practica deja la Pompei, la Ostia sau în Timpadul roman, şi se practicase cu secole, cu milenii mai devreme; Grecia veche a avut pieţele ei; pieţe există în China clasică, la fel ca în Egiptul faraonic, ca în Babilon, acolo unde schimbul a fost atât de precoce (23). Europenii au descris bogăţia pestriţă şi organizarea pieţii „din Tlalteco cel ce se învecinează cu Teno-chtitlanul" (México) (24) şi pieţele „rânduite şi îngrijite" ale Africii negre, a căror ordine i-a umplut de admiraţie, în ciuda modicităţii schimburilor (25). În Etiopia, originea pieţelor se pierde în noaptea timpului (26).

Oraşe şi pieţe în general, la oraş este piaţă o dată sau de două ori pe săptămână. Pentru aprovizionarea ei trebuie ca satul să aibă timp pentru a produce şi aduna marfa şi să abată o parte din mâna lui de lucru spre oraş pentru a se ocupa cu vânzarea (încredinţată mai ales femeilor). În marile oraşe, este adevărat, pieţele tind să fie deschise zilnic, aşa cum se întâmplă la Paris unde în principiu (şi

adesea ic în fapt) ar trebui să se ţină doar miercurea şi sâm Mta (27). În orice caz, intermitente sau continue, aceste pieţe elementare dintre sat şi oraş, prin număr şi prin neobosita lor repetare, reprezintă cel mai însemnat dintre toate schimburile cunoscute, aşa cum remarca Adam Smith. Aşa că, autorităţile urbane iau ferm în mână organizarea şi supravegherea lor: din punctul lor de vedere, este vorba de o problemă vitală. Dar ele sunt autorităţi aflate prin apropiere, gata oricând să intervină cu asprime, să facă rânduială, şi care supraveghează strict preţurile. În Sicilia, dacă un vânzător cere un preţ doar cu un „grano" mai mare decât cel fixat de tariful oficial, el poate fi, fără glumă, condamnat la galere 1 Un asemenea caz se înregistrează la Palermo, la 2 iulie 1611. (28). La Chiteaudun (29), brutarii prinşi pentru a treia oară cu mâţa în sac sunt „azvârliţi fără cruţare de sus, dintr-o căruţă înaltă, legaţi cobză". Obiceiul apare prin 1417, atunci când Charles de Orléans dă magistraţilor municipali dreptul de a inspecta brutăriile. Abia în 1602, obţine breasla brutarilor desfiinţarea caznei.

Dar nici supravegherea şi nici pedepsele nu împiedică piaţa să înflorească, să se extindă potrivit cererii, să se înfigă în inima vieţii citadine. Frecventată la zile fixe, piaţa este un centru natural al vieţii sociale. Aici îţi mai vezi cunoştinţele, cazi la învoială sau închei o tovărăşie, aici încep înjurăturile, aici se trece de la vorbă la bătaie; aici se nasc incidentele şi apoi procesele la care se dezvăluie complicităţi, aici intervine – mai degrabă rar – straja, bineînţeles spectaculos, dar şi prudent (30), pe aici circulă noutăţile politice şi tot felul de alte nouăţi. În comitatul Norfolkului, în 1534, în piaţa de târg a Fakenhamului, faptele şi proiectele regelui Henric al VIII-lea sunt criticate în gura mare (31). Iar cuvântul vehement al predicatorilor se aude 17 în toate pieţele Angliei, ani în şir. Oricând se găseşte prin piaţă o mulţime receptivă, gata să apere toate cauzele, chiar pe cele bune. În piaţă se mai încheie şi toate înţelegerile de afaceri sau de familie. „În secolul al XV-lea, la Giffoni, în provincia Salerno, vedem din registrele notariale că în zilele de târg, în afara vânzărilor de bunuri alimentare şi de produse ale artizanatului local, se înregistrează un procentaj mai ridicat [decât cel din zilele obişnuite] de contracte de vânzări şi cumpărări de terenuri, de contracte de arendă pe termene lungi, de donaţii, de învoieli de căsătorie, de constituiri de dotă" (32). Datorită pieţii, totul se accelerează. Şi chiar, destul de logic, debitul prăvăliilor.

La sfârşitul secolului al XVII-lea, la Lancaster, în Anglia, William Stout, care ţine acolo o prăvălie, îşi ia ajutoare suplimentare „on the market and fair days” (33), „în zilele de târg şi de praznic”. Fără îndoială, avem a face cu o regulă generală. Afară doar, evident, dacă prăvăliile nu sunt închise din oficiu, aşa cum se întâmplă în multe oraşe, în zilele de piaţă sau de târg (34).

Chiar şi numai înţelepciunea proverbelor ne dovedeşte că piaţa este aşezată în miezul vieţii de relaţii. Iată câteva exemple: „Toate se vând în piaţă, afară de prevederea tăcută şi de cinste”. „Cine cumpără peştele din apă [înainte de a fi pescuit], riscă să nu rămână decât cu mirosul lui”. Dacă nu cunoşti cum trebuie arta de a vinde sau de a cumpăra, nu-i nimic, „piaţa te-nvaţă”. Cum în piaţă omul nu e singur, „gândeşte-te la tine şi gândoşte-te la piaţă”, adică la alţii, la lume. Pentru omul chibzuit, spune un proverb italian, „val piu avere amici în piazza che denari nella casa”, face mai mult să aibă prieteni în piaţă decât bani în ladă. Pentru folclorul dahorneâan de astăzi imaginea înţelepciunii este legată de împotrivirea la ispitele pieţii. „Negustorului care strigă «vino şi cumpără», tu să fii înţelept şi să-i răspunzi: «Nu cheltuiesc peste ce ara»” (36). 18

Pieţele se înmulţesc şi se specializează

Luate în primire de către oraşe, pieţele cresc odată cu ele. Ele se înmulţesc, explodează în spaţii urbane prea strâmte ca să le cuprindă. Şi întrucât ele sunt modernitatea în marş, acceleraţia lor nu acceptă cătuşa, piedica; ele îşi impun nepedepsite forfota, grămezile de gunoaie, zgomotoasa îmbulzeală tenace. Soluţia ar fi împingerea lor spre porţile oraşului, dincolo de ziduri, spre „subcetăţi”, în „sub urbe”, în cartierele mărginaşe. Şi aşa se face adesea atunci când se înfiinţează o piaţă nouă, ca la Paris în Piaţa Saint-Bernard, în faubourg Saint-Antoine (2 martie 1643); ca (octombrie 1660) „între poarta Saint Michel şi şanţul oraşului nostru al Parisului, rue d'Enfer şi poarta Saint-Jacques” (37). Dar vechile locuri de întâlnire din inima oraşului se menţin; chiar încercarea de a le mişca puţin clin loc dă naştere la o întreagă tevatură, ca în 1667, atunci când se pune problema mutării pieţii de pe podul Saint Michel la capătul numitului pod (38) sau, cu o jumătate de secol mai târziu, atunci când cea de pe rue Mouffetard ar trebui să fie aşezată din nou în apropiata curte de la Hotel des Patriarches (mai 1718) (39). Noul nu alungă vechiul. Şi întrucât zidurile oraşului se mută pe măsură ce creşte aglomerarea urbană,

pieţele instalate cuminte de jur-împrejurul acestora se pomenesc într-o bună zi înăuntrul meterezelor, unde şi rămân.

La Paris, Parlamentul, magistraţii, locotenentul de poliţie (începând din 1667) încearcă cu disperare să le lină în nişte limite corecte. În zadar. În 1678, strada Saint-Honoré devine impracticabilă din pricină că „o piaţă s-a aşezat samavolnic aproape şi în faţa măcelăriei de la cincisprezece – douăzeci, pe strada Saint-Honoré, unde în zilele de târg mai multe femei şi precupeţe, atât de la ţară, cât şi de la oraş, întind marfă în mijlocul drumului şi încurcă trecerea, cu toate că acesta sc. 19 cuvine să fie liber ca unul din cele mai umblate şi însemnate din şoară în oî

Portul.

S

fata (Şi mai e tfncii al e ca, re odatăul de f cum

Iarna carnea a, apoi lle de se ve-Cln

lelor tăiate, deverul schimburilor din pieţe creşte regulat în preajma Crăciunului (45). La Londra, pe timpul iernilor anormal de reci din secolul al XVII-lea, e o adevărată sărbătoare atunci când petrecerile de Carnaval, care „prin toată Anglia ţin de la Crăciun până după Bobotează", se pot muta pe râul îngheţat. „Şandramale care sunt tot atâtea cârciumi", hălci uriaşe de carne de vită care se frig afară, vinul de Spania şi tăriile atrag întreaga populaţie, chiar şi pe rege câteodată (13 ianuarie 1677) (46). Dar în ianuarie şi în februarie 1683, lucrurile nu mai sunt chiar atât de vesele. Geruri nemaipomenite au cuprins pe neaşteptate oraşul: către vărsarea Tamisei, banchize uriaşe ameninţă să sfărâme corăbiile prinse în ele. Lipsesc alimentele şi mărfurile, preţurile s-au întreit şi împătrit, străzile pline de zăpadă şi gheaţă sunt impracticabile. Viaţa se refugiază atunci pe râul îngheţat; el slujeşte de drum căruţelor care aprovizionează oraşul şi caleştilor. De-a lungul lui, negustorii şi meseriaşii ridică barăci. Se improvizează o piaţă monstruoasă, care dă măsura puterii numărului din capitala uriaşă – atât de monstruoasă încât are aerul unui „târg grandisim", scrie un martor toscan – şi, bineînţeles, spre el năvălesc de îndată „pungaşii, măscăricii şi toţi născo-citorii de şiretlicuri şi şmecherii ca să pună mâna pe ceva bani" (47). Şi tocmai ca un târg (The Fair on the Thames, 1683) va rămâne în amintire această adunare anormală. O gravură stângace ne evocă incidentul, fără ca să ne restituie pitorescul lui pestriţ (48).

par Pretutindeni, creşterea schimburilor a determinat oraşele să construiască hale, adică pieţe acoperite, înconjurate adesea de pieţe în aer liber. Aceste hale sunt, în cea mai mare parte a timpului, pieţe permanente şi specializate. Cunoaştem nenumărate hale de postavuri (49). Până şi un oraş mediu, cum este Carpentras, are una (50). Barcelona şi-a instalat ăla delsdraps deasupra Bursei, Lonja (51). Cea de la Londra, Blackwell Hall (52), construită în 1397, reconstruită în 1558, arsă în 1666, ridicată anima? o ** ar fi *672, este de dimensiuni excepţionale. Vânzările, multă vreme limitate la câteva zile pe săptămână, devin zilnice în secolul al XVIII-lea şi country clothiers îşi fac obicei să lase acolo în depozit bucăţile nevândute până la următoarea zi de târg. Prin 1660, hala îşi avea misiţii ei, slujbaşii ei permanenţi, o întreagă organizaţie complicată. Dar încă înainte de această epocă de înflorire, Basinghall Street, pe care se înalţă edificiul ei complex, devenise „inima cartierului de afaceri”, într-o măsură cu mult mai mare decât era, la Veneţia, Fondaco dei Tedeschi (53).

Există, evident, hale deosebite, după marfa pe care o adăpostesc. Avem astfel hale de grâu (la Toulouse încă din 1203) (54), de vin, de piei, de încălţăminte, de blănuri (în oraşele germane Komhaiiser, Pelzhaiiser, Schuhhaiiser), ba chiar, la Gorlitz, într-o regiune care produce preţioasa plantă tinctorială, o hală de drobuşor (55). În secolul al XVI-lea, în târgurile şi oraşele Angliei, se construiesc numeroase hale purtând diferite nume, de cele mai multe ori pe cheltuiala vreunui negustor bogat din preajma locului, pus pe dărnicie (5G). La Amiens, în secolul al XVII-lea, hala de tort este în inima oraşului, în spatele bisericii Saint-Firmin-en-Castillon, la doi paşi de piaţa mare sau piaţa de grâu: acolo, zilnic, meşteşugarii se aprovizionează cu fire de lână numite de sayette, „spălată de usuc după scărmănat şi în general toarsă subţire la furca cu roată”: este vorba de un produs livrat oraşului de către torcătorii din zona rurală apropiată (57). Tejghelele măcelarilor, lipite unele de altele într-un loc acoperit, sunt şi ele, la drept vorbind, nişte hale. Aşa e la Evreux (58); aşa la Troyes, într-un hangar întunecos (59); aşa la Veneţia, unde marile măcelării ale oraşului, Beccarie, sunt grupate începând din 1339 la câţiva paşi de piaţa Rialto, în vechea la Querini, pe strada şi canalul care poartă acelaşi nume, Beccarie, şi lângă biserica San Matteo, biserica măcelarilor, distrusă abia la începutul secolului al XIX-lea (60).

Cuvântul hală poate căpăta mai multe semnificaţii, de la simplă „piaţă acoperită” până la „edi22

ficiu” sau până la organizaţia complicată a halelor pariziene, Ies Hades, care devin, foarte timpuriu, cel dintâi „pântec al Parisului”. Uriaşa maşinărie îşi are începuturile pe timpul IuiFilip August (61). Atunci se construieşte marele ansamblu de pe Champeaux, în vecinătatea cimitirului Inocenţilor care nu este dezafectat decât foarte târziu, în 1786 (62). Dar pe timpul marii regresiuni care bântuie, în mare, între 1350 şi 1450, s-a înregistrat o evidentă decădere a Halelor. Evident, din pricina acestei regresiuni, dar şi din pricina concurenţei prăvăliilor din vecinătate. În orice caz, criza Halelor nu este un fenomen tipic parizian. Ea este evidentă şi în alte oraşe ale regatului. Clădiri dezafectate se prefac în ruină. În unele se adună gunoaiele din împrejurimi. La Paris, hala ţesătorilor, „după conturile dintre 1484 şi 1487, a servit cel puţin în parte ca garaj pentru căruţele artileriei regelui” (63). Sunt cunoscute consideraţiile lui Robertcă. Lopez (64) cu privire la rolul de „indicatori” pe care îl joacă clădirile bisericeşti: întreruperea lucrărilor de construcţie, aşa cum se întâmplă la catedrala din Bologna în 1223, Ia catedrala din Siena în 1265 sau la Santa Maria del Fiore, la Florenţa, în 1301 – 1302, este un semn sigur de criză. Am putea oare promova halele, cu o istorie care n-a fost niciodată cercetată pe ansamblul lor, la acelaşi rang de „indicatori”? Dacă răspunsul este afirmativ, reactivarea vieţii economice ne este semnalată la Paris în cursul anilor 1543 – 15 73, mai degrabă în cursul primilor ani ai acestei perioade. Edictul lui Francisc I (20 septembrie 1543), înregistrat în Parlament la 11 octombrie în acelaşi an, nu reprezintă, într-adevăr, decât un prim gest. Urmează altele. Scopul lor aparent nu este atât dotarea oraşului cu un organism puternic, cât mai ales înfrumuseţarea Parisului. Şi cu toate acestea, revenirea la o viaţă mai activă, avântul capitalei, reducerea numărului de prăvălii şi puncte de vânzare din vecinătate, drept urmare a refacerii Halelor, fac din aceasta o operaţie negustorească excepţională. În orice caz, odată cu sfârşitul seco-3 lului al XVI-lea, Halele, care au îmbrăcat haine fi noi, îşi regăsesc vechea activitate de pe timpul sfântului Ludovic. Şi halele au avut o „Henaştere” a lor (65).

Nu există un plan al Halelor care să dea o imagine corectă a acestui mare ansamblu: spaţii acoperite, spaţii descoperite, stâlpi care susţin arcadele caselor învecinate, o viaţă negustorească ce năvăleşte

dincolo de ele şi care profită de dezordine şi de îmbulzeală şi le iscă, în acelaşi timp, şi pe una şi pe alta, spre folosul ei. Că această piaţă compozită nu s-a mai schimbat din secolul al XVI-lea, asta ne spune Savary (1761) (66). Să nu-i dăm crezare peste măsură: s-au înregistrat neîntrerupte mişcări şi deplasări interne. Şi două inovaţii în secolul al XVIII-lea: în 1767, hala de grâu a fost mutată şi reconstruită pe locul fostului hotel de Soissons; la sfârşitul secolului se reconstruieşte hala de peşte de mare şi hala de piei, iar hala de vinuri este transferată dincolo de poarta Saint-Bernard. Apar neîncetat alte proiecte vizând rea-menajarea şi, încă de pe atunci, mutar» a Halelor. Dar uriaşul ansamblu (50.000 m^2 de teren) a rămas pe loc, destul de logic.

Clădiri acoperite nu au decât halele de postavuri, de pânzeturi, de peşte sărat şi de peşte proaspăt. Dar în jurul acestor clădiri, se desfăşoară sub cerul liber târgul de grâu, de făină, de unt (care se vinde în calupuri), de lumânări, de caiere de cânepă şi de in de frânghii de fântână. Aproape de „stâlpii”, aşezaţi în preajmă, se adăpostesc, cum pot şi ei, telali, brutari, cizmari şi „alţi amărâţi de vătafi de negustori de Paris care au dreptul să încaseze halqjul (le hallage), taxa pentru marfa adusă în hale”. „La 1 martie (1657), povestesc doi călători olandezi (67) am văzut piaţa de vechituri care este aproape de Hale. E o galerie mare, care se sprijină pe nişte stâlpi de piatră, sub care se adăpostesc toţi precupeţii de ţoale vechi [...] De două ori pe săptămână, se ţine acolo piaţă [...] în acele zile toţi aceşti telali, printre care, aşa cum uşor se vede, un număr bun sunt evrei, îşi scot marfa la vedere. La oricare ceas ai trece, ţi se acreşte de ţipetele lor neîntrerupte, ia şubă bună de ţară 1, ia V

Ilicul frumos I şi de strigarea ce o fac mărfii lor, trăgând de oameni să le intre în dugheană (...) Nici n-ai putea crede cât de uimitor de multe haine şi mobile au: poţi să vezi acolo unele foarte frumoase, dar e primejdios să le cumperi dacă nu te pricepi bine de tot, căci ei au un mare meşteşug să dreagă şi să cârpească lucrul vechi încât pare nou”. Întrucât aceste prăvălii sunt prost luminate, „crezi că ai cumpărat o haină neagră şi, când ieşi la lumină, ea e verde sau liliachie fsau] pătată ca o blană de ghepard”.

Conglomerat de pieţe, lipite unele de altele, în care se strâng tot felul de gunoaie, lături, peşte stricat, frumoasele Hale sunt „şi cel mai urât şi mai murdar dintre cartierele Parisului”, recunoaşte Piganiol de la Force (1742) (68). Nu într-o mai mică măsură, ele sunt şi capitala

Hărmălaiei şi a cuvintelor spurcate. Precupeţele, cu mult mai numeroase decât precupeţii, dau tonul: „Hei. Cucoană neruşinată! auzi, tu. Curva curvelor / întinde-o J la întinde-o la colegiul Montaigul Nu ţi-ar fi ruşine ÎBaşoldino. Cur bătut JNeruşinato J împuţito; dă băutura afară din tine!" Aşa vorbesc, şi nu se mai opresc din vorbă, precupeţele, în secolul al XVII-lea (69). Şi, fără îndoială, şi mai târziu.

raşul trebuie 5 intervină

Cât de complicată, cât de deosebită poate fi această piaţă centrală a Parisului, ea nu face altceva decât să oglindească complexitatea şi necesităţile de aprovizionare ale unui mare oraş, dezvoltat foarte de timpuriu în afara proporţiilor curente. De îndată ce Londra se dezvoltă în chipul despre care am vorbit – aceleaşi cauze produc aceleaşi efecte – capitala engleză este invadată de pieţe numeroase şi dezordonate. Incapabile să se ţină în vechile spaţii ce le fuseseră rezervate, ele se revarsă se în străzile apropiate care devin, fiecare, un fel de aceste pieţe, talei: peştele şi stridiile vin de la Dieppe, Crotoy, Saint-Valdrv. „Nu întâlnim spune un călător (172S) care trece pe lângă ultimele două oraşe decât pescari". Dar este cu neputinţă să pui mina, adaugă el, pe „acest peşte care se ţine de noi prin toate părţile [...] Mi ţi-l duc pe tot la Paris" (71). Brânzeturile vin din Meaux; untul din Gournay, din apropierea Dieppnlui, sau din Isigny; vitele de tăiere de pe pieţele din Poissy, de la Secaux şi, mult mai de departe, de la Neubourg; pâinea cea bună de la Gonesse; fasolea, mazărea, lintea şi bobul de la Caudebec, din Normadia, unde piaţa se ţine sâmbăta (72) ... Ceea ce impune o serie de măsuri, care trebuie rediscutate şi modificate mereu. În esenţă, este vorba de a pune la adăpost zona de aprovizionare directă a oraşului, de a îngădui desfăşurarea în deplină libertate a activităţii producătorilor, intermediarilor şi cărăuşilor, a tuturor actorilor modeşti datorită cărora pieţele marelui oraş sunt aprovizionate neîntrerupt. Prin urmare, activitatea neîngrădită a negustorilor profesionişti este izgonită din această zonă apropiată. O ordonanţă de poliţie de la Châtelet (1622) duce până la zece leghe raza cercului dincolo de care negustorii se pot ocupa de aprovizionarea cu grâu; la şapte leghe cumpărăturile de vite vii (1635); la douăzeci de leghe pe cele de viţei numiţi „broutiers", „de păşune", şi pe cele de porci (1665); la patru leghe pe cele de peşte de apă dulce, încă de la începutul secolului al XVII-lea (73); la douăzeci de leghe cumpărăturile de vin cu ridicata (74).

Există şi alte probleme: una din cele mai arzătoare este aprovizionarea cu cai şi cu vite. Ea se face prin pieţe zgomotoase care, pe cât este cu putinţă, sunt împinse la periferie sau dincolo de incinta urbană. Locul ce urma să devină place des Vosges, spat fii – nrlonat pe lângă Tournelles, a fost multă vreme un târg de cai (75). Parisul este astfel înconjurat în permanenţă cu o coroană de târguri, aproape nişte bâlciuri, în carp – „de toate din belşug (foire.

piaţă specializată: de peşte, de legume, de păsări etc. Pe vremea Elizabetei, cu fiecare zi mai mult, ele încurcă străzile cele mai umblate ale capitalei. Doar marele incendiu din 1666, Great Fire, îngăduie o punere în ordine generală. Ca să elibereze străzile, autorităţile construiesc atunci clădiri cuprinzătoare în jurul unor curţi mari. Acestea sunt, astfel, pieţe închise, dar sub cerul liber, unele specializate, mai degrabă târguri cu ridicata, altele mai diversificate.

Leadenhall, cea mai întinsă dintre toate – se spunea că este cea mai mare din Europa – oferă un spectacol comparabil cu cel al Halelor de la Paris. Într-o mai bună rânduială, neîndoielnic. Leadenhall a înghiţit în patru clădiri toate pieţele care încolţiseră înainte de 1666 în jurul fostei ei vetre, pieţele din Gracechurch Street, Cornhill, The Poultry, NewFish Street, Easteheap. Într-o curte, 100 de tejghele de măcelar pe care se tranşează carne de vacă; într-o alta, 140 sunt rezervate altor feluri de carne; în alte părţi, se vinde peşte, brânză, unt, cuie, articole de fierărie… Toate la un loc sunt „o piaţă monstruoasă, obiect de mândrie citadină şi unul din marile spectacole ale oraşului”. Bineînţeles, ordinea al cărei simbol era Leadenhall-ul n-a durat multă vreme. Continuând să crească, oraşul depăşeşte aceste soluţii înţelepte şi regăseşte vechile dificultăţi; din 1699, şi fără îndoială chiar mai devreme, tarabele invadează din nou strada, se adăpostesc pe sub porţile caselor, precupeţii se răspândesc prin t – oraşul, în ciuda interdicţiilor care lovesc pe negustorii ambulanţi. Precupeţele vânzătoare de peşte, ducându-şi marfa într-un coş pe care-l poartă pe cap, dau nota cea mai pitorească mulţimii de negustori care ţipă pe străzi, vestindu-şi prezenţa. Ele au o proastă reputaţie, lumea râde de ele, sunt şi exploatate. Dacă au avut o zi bună, poţi fi sigur că le întâlneşti seara în cârciumă. Ele sunt, fără îndoială, la fel de slobode la gură şi de agresive ca şi precupeţele din Hale (70). Dar să revenim la Paris.

Pentru a-şi asigura aprovizionarea, Parisul trebuie să

organizeze o regiune uriaşă din jurul capi26

neîndoielnic Saint-Victor, iată, în 1667 după nişte martori oculari (76) „mai bine de trei mii de cai fdintr-odată] şi este lucru de minune că se află atâţia, căci târgul se ţine de două ori pe săptămână”. În realitate negoţul cu cai a umplut întregul oraş: se vând cai „noi”, veniţi din provincie sau din străinătate, dar mai ales caii „vechi, adică cei [...] care au slujit”, cai de ocazie adică, şi de care „burghezii vor să scape [câteodată] fără să-i mai trimită la târg”, de unde o droaie de misiţi şi de potcovari care fac pe intermediarii în slujba geam-başilor şi proprietarilor de herghelii. În afară de aceasta, în fiecare cartier sunt oameni care închiriază cai (77).

Marile târguri de vite sunt şi ele nişte aglomerări uriaşe la Secaux (lunea) şi la Poissy (joia), Ia cele patru porţi ale micului orăşel (porţile aux Dames, du Pont, de Conflans, de Paris) (78). Un comerţ foarte activ de carne se organizează aici printr-un lanţ de „traifans”, care avansează pe piaţă banii pentru cumpărături (pe care-i recuperează mai târziu), de intermediari, de samsari (Ies grib lins sau les bătonniers) care umblă să cumpere vite prin toată ţara, şi, în sfârşit. de măcelari, care nu sunt cu toţi doar nişte detalianţi mizerabili; unii pun chiar bazele unor adevărate dinastii burgheze (79). După un document de epocă, în 1707, pe pieţele Parisului se vând săptămânal, rotunjind cifrele, 1300 de vaci, 8200 de oi şi aproape 2000 de viţei (100.000 pe an). În 1707, antreprenorii (Ies trai-tans), „care au pus mâna dintr-odată şi pe târgul de la Poissy şi pe târgul de la Secaux, se plâng de faptul că se fac vânzări (în afara controlului lor] în jurul Parisului, aşa cum se întâmplă la Petit-Montreuil” (80).

Să reţinem că piaţa de carne care aprovizio nează Parisul se întinde pe o – trie, din Fran ţa, ca şi zonele din care capitala îşi cumpără, cu regularitate sau numai din când în când, grâul (81).

Această extensie pune problema drumurilor şi a legăturilor, problemă de mare importanţă şi care ia nu-i putem evidenţia, în câteva cuvinte, nici măcar liniile cele mai mari. Esenţială este folosi28

rea pentru aprovizionarea Parisului a cursurilor de apă: Yonne, Au.be, Marna, Oise, care se varsă în Sena, şi, bineînţeles, Sena. Traversând oraşul, aceasta îşi desfăşoară „porturile” – în 1754, în total 26 – care sunt şi nişte pieţe uimitoare şi întinse, în care toate se vând mai ieftin. Cele două mai importante sunt portul de la Greve, unde ajunge traficul din amonte: grâu, vin, lemn, fân (cu toate că, în ceea ce

priveşte fânul, el este întrecut de portul de la Tuileries) şi portul Saint-Nico-las (82), care primeşte mărfurile venite din aval. Pe apa fluviului plutesc nenumărate vase, poşta-lioane de apă şi, încă de pe vremea lui Ludovic al XIV-lea, Ies bachoteurs, bărci mici care stau la dispoziţia clienţilor, un fel de trăsuri de apă (83), asemănătoare miilor de „gondole” care, pe Tamisa, în amonte de podurile Londrei, sunt preferate cel mai adesea zdruncinătoarelor trăsuri ale oraşului (84). Oricât de complicat pare, cazul Parisului trebuie raportat la încă zece sau douăzeci de alte cazuri asemănătoare. Orice oraş important cere o zonă de aprovizionare pe măsura sa. În secolul al XVII-lea, Madridul, de exemplu, organizează în serviciul său mobilizarea abuzivă a celor mai multe dintre mijloacele de transport ale Castiliei, ameninţând să mineze economia întreagă a ţării (85). La Lisabona, dacă l-am crede pe Tirso de Molina (1625), totul ar fi minunat de simplu, fructele, gheaţa adusă din Sierra d'Estrela, hrana venind pe calea mării binevoitoare: „Locuitorii gata tocmai să mănânce, aşezaţi la masă, văd năvoadele pescarilor cum se umplu cu peşte [...] prins sub porţile lor” (86). E o încântare a ochilor; spune o relatare din iulie-august 1633, să vezi pei Tago sutele, miile de bărci ale pescarilor (87). Lacom, leneş, nepăsător câteodată, oraşul armânca şi marea. Dar imaginea este prea frumoasă. În realitate, Lisabona se chinuie la nesfârşit ca să adune grâul pâinii sale cea de toate zilele. De altfel, cu cât un oraş este mai populat, cu atât mai nesigură rămâne aprovizionarea lui. Veneţia, încă din secolul al XV-lea, este nevoită să cumpere din Ungaria cirezile de vaci pe care le consumă (88).

Istanbulul, care în secolul al XVT-lea ajunge poate la 700.000 de locuitori, devoră turmele de oi ale Balcanilor, grâul de la Marea Neagră şi din Egipt, Totuşi, dacă ocârmuirea abuzivă a Sultanului nu s-ar face simţită, uriaşul oraş ar cunoaşte lipsuri de aprovizionare, scumpete, epoci tragice de foamete, lucruri de care, de altfel, n-a fost scutit de-a lungul anilor (89).

Cazul Londrei

În felul său, cazul Londrei este exemplar. El aduce în discuţie, mutatis mutandis, tot ceea ce putem evoca în legătură cu metropolele precoce tentaculare. Mai bine clarificat decât altele de către cercetarea istorică (90), el ne îngăduie să desprindem nişte concluzii care depăşesc pitorescul sau anecdoticul. N.S.B. Gras (91) a avut dreptate văzând în el un exemplu tipic pentru regulile lui von Thunen cu privire

la organizarea zonală a spaţiului economic. O organizare care s-ar fi făcut chiar aici, în jurul Londrei, cu un secol mai devreme decât în jurul Parisului (92). Zona pusă în serviciul Londrei tinde curând să acopere aproape întreg spaţiul producţiei şi comerţului englezesc. În secolul al XVI-lea, în orice caz, ea atinge Scoţia spre Nord, la Sud Canalul Mânecii, spre est Marea Nordului, al cărei cabotaj este esenţial pentru viaţa sa de fiecare zi, la vest Ţara Galilor şi Cornwalul. Dar, în acest spaţiu, există regiuni prost sau puţin exploatate – iar unele îndărătnice, ca Bristolul şi ţinutul înconjurător. Ca şi în cazul Parisului (şi ca în schemele lui Thunen), regiunile cele mai îndepărtate privesc comerţul de vite: Ţara Galilor participă la joc încă din secolul al XVI-lea, iar Scoţia cu mult mai târziu, după unirea sa, în 1707, cu Anglia. Inima pieţii londoneze o constituie, bineînţeles, ţinuturile de pe cursul Tamisei, pământuri apropiate, de acces facil, cu drumurile lor de apă, şi cununa de oraşe-releu (Uxbridge, Brentford, 3 3

Kingston, Hampstead, Watford, St. AIJ – bans, Hert-ford, Groydon, Dartrord) a căror activitate este pusă în slujba capitalei şi care se ocupă cu măcinatul griului şi expedierea fainei, cu pregătirea malţului, cu trimiterea alimentelor sau produselor manufacturate în direcţia imensului oraş. Dacă am dispune de imagini succesive ale acestei pieţe „metropolitane”, am vedea-o întinzându-se, mărindu-se an de an, în acelaşi ritm în care creşte oraşul (1600, cel mult 250.000 de locuitori; 500.000 şi chiar mai mult, în 1700). Şi populaţia globală a Angliei creşte neîncetat, dar mai puţin repede. Aşa stând lucrurile, cum le-am putea spune noi mai bine decât a făcut-o o cercetătoare afirmând că Londra e pe cale să mănânce Anglia, „is going to cat up England” (93)? Şi nu spunea chiar Iacob I: „With time England will only be London” (94), cu timpul Anglia o să fie numai Londra? Evident, aceste formule sunt exacte şi inexacte în acelaşi timp. Ele conţin o doză de subestimare şi o doză de supraestimare. Londra înghite nu numai ceea ce găseşte prin Lăuntrul Angliei, ci, dacă se poate spune aşa, tot ce are ea pe dinafară, 2/3 cel puţin, sau 3/4 şi chiar 4/5 din comerţul său exterior (95). Dar, chiar susţinută de tripla poftă a Curţii, a Armatei şi a Marinei, Londra nu înghite totul, nu supune totul atracţiei irezistibile a capitalurilor şi preţurilor ei ridicate. Ba chiar, sub influenţa ei, producţia naţională creşte, în satele engleze ca şi în micile orăşele, „într-o mai mare măsură distribuitoare decât consumatoare” (96). Avem a face cu un schimb reciproc avantajos de servicii.

Cu ajutorul creşterii Londrei, se construieşte de fapt modernitatea vieţii engleze. Îmbogăţirea zonei rurale din apropierea oraşului devine evidentă în ochii călătorilor care se întâlnesc cu slujnice de han „pe care le-ai lua drept doamne, fiind foarte curat îmbrăcate”, cu ţărani în straie bune. care mănâncă pâine albă, care nu poartă saboţi aşa cum poartă ţăranul francez, având chiar cai 1 de călărie (97). Dar, pe întreaga sa întindere.

Anglia şi, în depărtare, Scoţia, Ţara Galilor sunt atinse şi transformate de tentaculele caracatiţei urbane (98). Orice regiune pe care Londra o ajunge tinde să se specializeze, să se transforme, să se comercializeze, în anumite sectoare ale ei încă limitate, este adevărat, căci, printre regiunile modernizate, vechiul regim rural se menţine adesea, cu fermele şi cu culturile lui tradiţionale. Bunăoară, Kentul, la sud de Tamisa, foarte aproape de Londra, se umple de livezi şi de câmpuri cu hamei care aprovizionează capitala, dar Kentul rămâne el însuşi, cu ţăranii lui, cu lanurile de grâu, cu cirezile de vite, cu pădurile lui compacte (bârlogul tâlharilor de drumul mare) şi – un indicator care nu înşală niciodată – cu bogăţia lui de vânat: fazani, potârnichi, ierunci, prepeliţe, lişiţe, raţe sălbatice… şi acel soi de mărăcinar englezesc, pe care francezii îl numesc traquet – „nu e decât o gură de carne, dar nu se găseşte pe lume ceva mai gustos” (99).

Un alt efect al organizării pieţii londoneze este ruptura (inevitabilă, având în vedere amploarea sarcinilor) pieţii tradiţionale, a open market-ului, a pieţii publice, transparente, care punea faţă în faţă pe producătorul-vânzător şi pe cumpărătorulconsumator de la oraş. Distanţa dintre unul şi altul devine prea mare pentru a putea fi străbătută în întregime de către oamenii de rând. Negustorul, cel de-al treilea om, şi-a făcut de mult apariţia în Anglia, cel puţin din secolul al XIII-lea.

Intermediar între sat şi oraş, mai ales pentru comerţul cu grâu. Încetul cu încetul, lanţuri de intermediari se întind între producător şi marele negustor, pe de o parte, între acesta şi revânzători, pe de alta, şi cea mai mare parte a comerţului cu unt, hrănză, orătănii, fructe, legume, lapte, începe să treacă prin ele… în acest angrenaj, reţetele, obiceiurile şi tradiţiile se pierd, se fac ţăndări.

Cine ar fi zis că pântecele Londrei sau pântecele
Parisului vor căpăta valenţe revoluţionare! A
fost de ajuns ca ele să crească. 33

Cel mai bine ar fi să socotim

Am vedea mai limpede aceste evoluţii dacă am dispune de cifre, de bilanţuri, de dorim, nale”. Ar fi posibil să le adunai în Sta” ™ aşa cum arată harta pe care am I,» / r îndrelenta lucrare a lui Alan EZ? (mn din eXCE” la pieţele din Anglia şi fii

AKIA MEDIE A TÂRGUIUL

100.000 acri (adică 15M hi merfg de la mai în «”.

— N extremul nord şi vI? 1 – f alm fiind egal cu 15 o”»)

«dică 450 ha. cu cât o rea w fai P” ţin de 30 00° a «i mai mult se restrfnm» r mai POP „aţă, cu atât

Market T «?” &” IPIB – tâi-D «Pă A. EVERITT, Sie şi 1640 (100); sau harta pe care am întocmit-o eu a pieţelor din generalitatea de Caen în 1772; sau releveul pieţelor din Bavaria pentru secolul al XVIII-lea pe care-l dă Eckart Schremmer (101), Dar aceste studii, şi altele asemănătoare, nu fac decât să deschidă o direcţie de cercetare.

Dacă lăsăm deoparte cele cinci sau şase sate care, ca o excepţie, şi-au păstrat târgurile, din secolul al XVI-lea până în cel de-al XVIII-lea, în Anglia se numără 760 de oraşe şi orăşele, iar în Ţara Galilor 50, care au unul sau mai multe târguri; cam 800 de localităţi înzestrate cu târguri

3. Cele 800 de oraşe-pială din Anglia şi Ţara Galilor.

1500 – 1640.

Fiecare oraş are cel puţin o piaţă, de obicei mai multe. Pieţelor ar trebui să le adăugăm târgurile. Sursa este aceeaşi ca la harta precedentă, p. 468 – 473.34

35

4, Pieţe şi târguri în generalitatea de Caen în 1725. Hartă întocmită de G. Arbellot după Arhivele departamentale t-05 (mapa G 1358>J-C” Perrot «H» ««mal. t 2 Mort8 11SU? Umentare («aint-Jeandu Val, 1; Berry înllaiiQ7H, Vas Sy 1} Cafe nu apar Pe ac «astă unele W1” 1 dintre care cele mai în «lte U «cu tot?? o, lZile marele târă la Caen 15 zile. cu totul, 223 de zile de tirg pe an. Faţă de un total de 85 – pe săptămână, adică, pe an, 4 420 de zile de piaţă 62 n nnn1 generalitat» era cuprinsă pe atunci între 600 şi asemi° Persoane-Suprafaţa ei era de 11 524 km». Situaţii asemănătoare ar îngădui comparaţii utile în spaţiul francez.

Numărul târgurilor anuale care se ţin în fiecare localitate se arată în paranteze.

periodice. Dacă populaţia celor două ţări numără în jur de 5, 5 milioane de locuitori, fiecare din aceste localităţi are în vedere în operaţiile ei de schimb 6 – 7.000 de persoane în medie, grupând în vatra ei, tot în medie, 1.000 de locuitori. În felul acesta, o aglomerare comercială pare să implice, ca o condiţie de viaţă pentru schimburile ei, cam de şase-şapte ori volumul propriei sale populaţii. Regăsim proporţii analoage în Bavaria, la sfârşitul secolului al XVIII-lea: avem acolo un târg la 7300 de locuitori (102). Nu trebuie însă ca, pornind de la această coincidenţă, să socotim că este vorba de vreo regularitate. Proporţiile variază cu siguranţă de la o epocă la alta, de la o regiune la alta. Şi încă ar trebui să fim atenţi la felul în care s-a făcut fiecare calcul.

Ştim, în orice caz, că existau probabil mai multe pieţe în Anglia secolului al XIII-lea decât în Anglia elizabetană, deşi numărul populaţiei era, dincolo de o mică diferenţă, acelaşi în ambele epoci. Fenomenul se explică fie printr-o activitate mai puternică, deci printr-o rază de acţiune mai largă, a fiecărei unităţi în epoca Elizabetei, fie printr-o suprautilare cu pieţe a Angliei medievale, seniorii înverşunându-se să creeze pieţe, fie din raţiuni de rang, de prestigiu, fie din dorinţa de a realiza venituri. În orice caz, în acest interval, cunoaştem „pieţe dispărute" (103), fără îndoială tot atât de interesante ca atare ca şi „satele dispărute" în jurul cărora, nu fără motiv, istoriografia recentă a făcut atâta gălăgie.

Odată cu avântul din secolul al XVI-lea, cu deosebire după 1570, apar sau renasc din propria cenuşă, ies din somnolenţă târguri noi. Câte conflicte nu sunt legate de acest lucru J Se scot la lumină cărţi vechi ca să se afle cine anume are sau va avea dreptul să încaseze redevenţele pieţii, cine să se îngrijească de înzestrarea ei: felinar, clopot, cruce, cântar, prăvălii, beciuri sau magazii de închiriat. Şi aşa mai departe.

În acelaşi timp, la scară naţională, între pieţe se schiţează o diviziune a schimburilor, în funcţie de natura mărfurilor pe care le oferă, în funcţie 3<

de distanţe, de facilităţile sau de greutăţile pe care le întâmpină accesul sau transporturile, în funcţie de geografia producţiei şi, în egală măsură, de cea a consumului. Cele aproximativ 800 de târguri urbane numărate de Everitt acoperă în medie spaţii cu un diametru de 7 mile (11 km). Pe la 1600, pe drum de uscat, grâul nu călătoreşte dincolo de 10 mile, de cele mai multe ori nu dincolo de 5; bovinele se

deplasează pe distanţe care ajung până la 11 mile; oile de la 40 la 70; lâna şi ţesăturile de lână, de la 20 la 40. La Don-caster, în Yorkshire, unul din cele mai mari târguri de lână, pe timpul lui Carol I, cumpărătorii veneau din Gainsborough (21 mile), Lincoln (40 mile), Warsop (25 mile), Pleasley (26 mile), Blankney (50 mile). În Lincolnshire, John Hatcher din Careby îşi vinde oile la Stamford, boii sau vacile la Newark, îşi cumpără juncanii la Spilsby, peştele la Boston, vinul la Bourne, mărfurile de lux la Londra. Această dispersiune este semnificativă pentru o specializare crescândă a pieţelor. Din cele 800 de oraşe şi orăşele din Anglia şi Ţara Galilor, cel puţin 300 se limitează la activităţi exclusive: 133 la comerţul cu grâu; 26 la cel de malţ; 6 la cel de fructe; 92 la cel de bovine; 32 la cel de oi; 13 la cel de cai; 14 la cel de porci; 30 la cel de peşte; 21 la cel de vânat şi păsări; 12 la cel de unt şi brânză; mai mult de 30 la comerţul de lână brută sau toarsă; 27 sau mai mult la vânzarea de ţesături de lână; 11 la cea a produselor de pielărie; 8 la cea a inului; cel puţin 4 la cea a cânepii. Fără a mai socoti specializările extrem de limitate şi cel puţin neaşteptate: Wymondham se mărgineşte la comerţul cu linguri şi canele, robinete de lemn.

Bineînţeles, specializarea târgurilor se accentuează din ce în ce mai mult în secolul al XVIII-lea, şi nu numai în Anglia. De aceea, dacă am avea posibilitatea să-i marcăm statistic etapele în restul Europei, am avea la îndemână un fel de hartă a dezvoltării europene care ar putea înlocui cu folos datele pur descriptive de care dispunem.

Totuşi şi aceasta este cea mai importantă concluzie ce se desprinde din lucrarea lui Everitt –, odată cu creşterea demografică şi cu avântul Angliei din secolul al XVI-lea şi al XVII-lea, această înzestrare cu târguri periodice, cu pieţe, se dovedeşte inadecvată, în ciuda specializării şi a concentrării şi în ciuda sprijinului considerabil pe care îl reprezintă târgurile anuale, bâlciurile şi iarmaroacele – o altă unealtă tradiţională a schimburilor, asupra căreia vom reveni (104). Creşterea schimburilor favorizează apelul la noi canale de circulaţie, mai libere şi mai directe. Aşa cum am văzut, dezvoltarea Londrei a contribuit la acest lucru. De aici, strălucita carieră a ceea ce Alan Everitt numeşte, în lipsa unui termen mai bun, private market, care nu este în realitate decât un fel de a ocoli piaţa publică, open marketul, supravegheată cu mare atenţie. Agenţii acestei pieţe „particulare" sunt adesea mari negustori ambulanţi, cu alte cuvinte colportori, sau samsari umblând după clienţi: ei intră chiar prin bucătăriile fermelor

ca să arvunească şi să cumpere cu banii înainte grâu, orz, oi, lână, păsări, piei de iepure sau de oaie. În felul acesta piaţa se revarsă către sate. Adesea, noii veniţi ţin sfat prin hanuri, adevărate înlocuitoare ale pieţii, care încep astfel să-şi joace rolul, foarte mare. Ei se vântură dintr-un comitat în altul, dintr-un oraş în altul, învoindu-se, aici cu stăpânul unei prăvălii, dincolo cu un colportor sau cu un mare angrosist. Ajung astfel să facă chiar ei pe adevăraţii angrosişti, pe samsarii de toate felurile, gata, la fel de bine, să livreze orz berarilor din Ţările de Jos sau să cumpere din Baltica secara care se cere la Bristol. Câteodată, se întovărăşesc câte doi sau trei ca să împartă riscurile.

Aşa cum ne-o spun, cu vârf şi îndesat, procesele care se ivesc, noul venit cu o mie de feţe este detestat, urât din pricina sforăriilor lui, a lipsei lui de înţelegere şi de îndurare. Formele noi de schimb, încheiate în temeiul unui simplu bilet ce angajează definitiv pe vânzător (care adesea nu ştie să citească), atrag după sine neînţelegeri şi chiar drame. Dar pentru negustorul care îşi îndeamnă caii la drum sau care supraveghează încărcatul grânelor de-a lungul râurilor, meseria

Î

L aspră de itinerant are farmecele ei: să străbaţi Anglia, din Scoţia pâilă în Cornwall; să te întâlneşti, din han în han, cu prieteni şi cu tovarăşi de meserie; să ai sentimentul că aparţii unei lumi de afaceri inteligentă şi îndrăzneaţă – şi toate acestea, descurcându-te bine în viaţă. Este vorba de o adevărată revoluţie, care iese din domeniul economiei şi se revarsă în sfera comportamentului social. Nu este întâmplător, socoteşte Everitt, că aceste noi activităţi se dezvoltă în acelaşi timp cu afirmarea grupului politic al „Independenţilor”. La încheierea războiului civil, atunci când drumurile şi căile se deschid din nou, prin 1647, Hugh Peter, un predicator din Cornwall, spune: „O, ce schimbare preafericită! Să vezi iar oamenii umblând de la Edinburgh până la Land's End în Cornwall, fără ca cineva să-i oprească chiar în poarta noastră; să vezi iar drumurile pline de mişcare; să auzi şuieratul surugiului îmboldindu-şi caii; să vezi, în fiece săptămână, olăcarul făcându-şi obişnuitul drum; să vezi colnicele care se bucură, văile care râd” (105).

Adevăr englezesc, adevăr european

Privat markel-vtl nu este doar o realitate a Angliei. Se pare că şi

pe continent, negustorul regăseşte gustul drumeţiei. Înţeleptul şi activul Andreas Ryff, din Basel, care, în cea de a doua jumătate a secolului al XVI-lea, a bătut fără astâmpăr drumurile, în toate direcţiile (în medie treizeci de călătorii pe an), spunea despre sine însuşi: Jiab wenig Ruh gehabt, dass mich der Sattel nicht an der Hinterteil gebrannt hat”; atâta de puţin răgaz am avut, încât şaua mi-a încins neostoit Şezutul (106). Este adevărat că, ţinând seama de informaţia pe care o avem, ne este greu să facem totdeauna deosebire între negustorul străin care umblă din iarmaroc în iarmaroc şi cel dornic să cumpere direct de la sursă produsele. Dar este sigur că, aproape peste tot în Europa, piaţa „publică” se arată insuficientă şi, în acelaşi timp, prea supravegheată. Şi că, oriunde ne-am îndrepta privirile, sunt sau sunt pe cale de a fi folosite ocolişurile şi căile piezişe.

O notă din Tratatul lui Delamare semnalează, în aprilie 1693, la Paris, fraudele negustorilor străini, „care, în loc să vândă marfa lor în Hale sau în pieţele publice, au vândut-o pe la hanuri [...] şi în afară” (107). El facf pe deasupra, un inventar minuţios al tuturor-mijloacelor pe care le întrebuinţează morarii, brutarii, măcelarii, negustorii şi cei care stochează marfă, abuziv sau în funcţie de conjunctură, ca să se aprovizioneze la preţuri mai mici şi în detrimentul intrărilor normale de pe pieţe (108). Încă pe la 1385, la Evreux, în Normandia, apărătorii ordinii publice îi denunţă pe producătorii şi revânzătorii care cad la învoială „şuşotindu-şi la ureche, vorbind încet prin semne, prin cuvinte ciudate sau ascunse”. O altă încălcare a regulei: precupeţii ies în calea ţăranilor şi le cumpără produsele „mai înainte ca ele să ajungă în Hale” (109). Tot aşa, la Carpentras, în secolul al XVI-lea, Ies repetiirs (zarzavagii, precupeţii de legume) ies la drum să cumpere ieftin marfa care se aduce pe piaţă (110). Este vorba de o practică frecventă în toate oraşele (111). În pofida acestui fapt, la Londra, în plin secol al XVIII-lea, în aprilie 1764, ea mai este încă denunţată ca frauduloasă. Ocârmuirea, spune o corespondenţă diplomatică, „ar trebui să dea oarecare atenţie nemulţumirii pe care o iscă în popor scumpetea peste măsură a celor de-ale gurii; şi cu atât mai mult cu cât aceste cârtiri sunt întemeiate pe un abuz care poate fi cu dreptate pus pe seama celor ce ocârmuiesc [...] căci cea mai de seamă pricină a scumpetei [...] estelacomiacelorceaumonopoluri.de care această capitală colcăie. De curând, ei s-au pornit s-o ia înaintea pieţii, alergând pe drumuri în întâmpinarea ţăranului şi luându-i încărcăturile de deosebite bunuri

pe care acesta le aduce, ca să le vândă ei cu preţul ce-l socotesc potrivit...” (112). „Rea prăsilă”, „soi rău”, adaugă martorul nostru. Dar este vorba de o prăsilă, de un soi pe care le întâlneşti pretutindeni.

Şi tot pretutindeni, având o mie de feţe, colcăind, hăituită zadarnic, se întâlneşte ontrabanda adevărată, care îşi bate joc de regimentări, de vamă ca şi de orice privilegiu de comerţ. Ţesăturile colorate din Indii, sarea, tutunul, vinurile, alcoolul, toate îi sunt de folos. La Dole, în Franche-Comte (1 iulie 1728) „comerţul cu mărfuri de contrabandă se făcea în văzul lumii... căci un negustor avusese îndrăzneala să intenteze o acţiune pentru a dobândi banii cuveniţi pentru un asemenea soi de marfă” (113). „Înălţimea Voastră, îi scrie unul din agenţii săi lui Desmarets (ultimul controlor general de pe vremea lungii domnii a lui Ludovic al XIV-lea), poate să pună şi o armată întreagă pe coastele Bretaniei şi Normandiei, că tot n-o să poată niciodată să stârpească fraudele” (114).

Pieţe şi pieţe: piaţa muncii

J e caz, întă bun/z/ WJE înviorează, începe să treacă prin ni.°d Io-ic totul

Pontului sau ale înd Pus nei – D” DUmai Produsele funciare, şi banii «««? 1 ProPrietăţile O» ce altă marfa îi 1* mifa f-i repede decât

Privire la i, la p şanţ este

au înâelegeri, învoieli de Constr «cţie, la închiriat, documente Ia

„* o-ue-i rance, se înmulţesc „seniorii fără pământ” (expresia aparţine lui Marc Bloch) sau senioriile – „croupions”, „senioriile – târtiţă”, „senioriiie-noadă”, cum spunea Guy Forquin (128). În legătură cu piaţa banilor, pe termen scurt şi pe termen lung, vom reveni pe îndelete: ea se află în inima fenomenului european de creştere şi este semnificativ că nu s-a dezvoltat pretutindeni în acelaşi ritm şi cu aceeaşi eficacitate. Pe întreg continentul, dimpotrivă, se generalizează furnizorii de bani şi reţelele de cămătari, care sunt evrei, Iombarzi sau din regiunea Cahorsului ori, ca în Bavaria, mănăstiri ce se specializează în acordarea mână că la Genova, în secolul al XIII-lea, se vin deau case (115) sau că, în aceeaşi epocă, la Flo renţa, se închiriază terenuri pe care urmează să se construiască case (116). Elementul important apare atunci când vedem că aceste schimburi şi tranzacţii se înmulţesc, când vedem că se schiţează pieţe ale proprietăţii imobiliare care ne dezvăluie într-o bună zi porniri speculative. Trebuie ca tranzacţi. Ie să fi atins atunci un anumit volum.

Acest lucru este demonstrat, încă din secolul al

XVI-lea, de variaţia chiriilor la Paris (inclusiv a chiriilor pentru prăvălii): fără greş, nivelul lor este prins de valurile succesive ale conjuncturii şi inflaţiei (117). Acest lucru este dovedit încă o dată de un singur şi simplu detaliu: la Cesena, orăşel din bogata Emilie agricolă, un act de inchi nere de prăvălie (17 octombrie 1622), păstrat din întâmplare la Biblioteca Municipală, este încheiat pe un formular: ajunge să completezi spaţiile albe şi să semnezi (118). Speculaţiile au un accent şi mai modern: „promotorii" şi clienţii lor nu s-au născut de ieri – de alaltăieri. La Paris, unele speculaţii pot fi parţial urmărite în secolul al XVI-lea pe terenul multă vreme gol de la Pre".

ux-Cleres (119), în apropiere de Sena, sau pe

terenurile nu mai puţin goale de la Tournelles, pe care consorţiul condus de preşedintele Harlay începe din 1594 fructuoasa construcţie a magni fiicelor case din actuala Place des Vosges; ele sunt după aceea închiriate unor mari familii din nobilime (120). În secolul al XVII-lea, speculaţiile iau avânt în jurul faubourgului Saint-Germain şi, fără îndoială, şi prin alte părţi (121). Sub

Ludovic al XV-lea şi sub Ludovic al XVI-lea, capitala se umple de şantiere, iar afacerile imobi liare cunosc zile şi mai frumoase chiar. În august

1781, un veneţian informează pe unul din corespondenţii săi că, la Paris, frumoasa promenadă de la Palais Royal a fost distrusă, copacii tăiaţi

„Nonnostante le mormorazioni di tutta la cita", cu toate că întregul oraş cârtea împotrivă; ducele de Chartres se gândeşte, într-adevăr, „să ridice acolo case şi să le dea cu chirie..." (122)".

În ce priveşte proprietatea funciară, evoluţia este aceeaşi: „pământul" e înghiţit până la urmă de către piaţă. În Bretania, încă la sfârşitul secolului al XIII-lea (123), şi fără îndoială şi în alte părţi, şi fără îndoială şi mai devreme, senioriile se vând şi se revând. În legătură cu vânzările funciare, dispunem în Europa de serii revelatoare de preţuri (124) şi de numeroase referinţe privind creşterea lor regulată. În Spania, bunăoară, în 1558, după un ambasador veneţian (125) „... * beni che şi solevano lasciare a otto e dieci per cento şi vendono a quatro e cinque", bunurile (pământurile), care de obicei se cedau la 8 ori la 10%, adică cu de 12, 5 sau de 10 ori venitul pe care-l aduceau, se vând cu 4 şi cu 5%, adică cu de 25 sau de 20 de ori venitul;

ele şi-au îndoit valoarea „odată cu belşugul de bani”. În secolul al XVIII-lea, arendarea senioriilor bretone se tocmea, se negocia prin Saint-Malo şi prin marii săi negustori, mulţumită unor lanţuri de intermediari care duceau până la Paris şi la Ferma Generală (126). Iar gazetele primesc anunţuri de vânzări de proprietăţi (127). În acest domeniu, publicitatea nu rămâne în urmă. În orice caz, cu publicitate ori fără, în întreaga Europă, pământul îşi schimbă neîncetat stăpânul prin cumpărări, vânzări şi revânzări. Evident, această mişcare este pretutindeni legată de schimbările economice şi sociale care deposedează pe vechii proprietari, seniori sau ţărani, în folosul citadinilor proaspăt îmbogăţiţi. Încă în secolul al XIII-lea, în Île-de-France, se înmulţesc „seniorii fără pământ” (expresia aparţine Im M””.

Sau Sfini>»-: 1

de împrumuturi ţăranilor (129). Ori de câte ori avem la îndemână informaţii, camătă este prezentă, în cea mai bună formă, înfloritoare. Şi acest lucru este valabil pentru toate civilizaţiile lumii.

În schimb, piaţa cu scadenţă a banului nu poate exista decât în zone de economie supravoltată. Încă din secolul al XIII-lea, o asemenea piaţă apare în Italia, în Germania, în Ţările de Jos. Totul contribuie ca ea să ia naştere în aceste zone: acumularea de capitaluri, comerţul la distanţă, artificiile scrisorii de schimb, „titlurile” unei datorii publice create timpuriu, investiţiile în activităţi artizanale şi industriale, în construcţiile navale sau în organizarea călătoriilor corăbiilor care, mărindu-se peste măsură încă înainte de secolul al XV-lea, încetează să mai fie proprietate individuală. Mai apoi, marea piaţă a banului se deplasează spre Olanda. Mai târziu, spre Londra.

Dar dintre toate aceste pieţe difuze, cea mai importantă în optica acestei cărţi este piaţa muncii. Las deoparte, aşa cum face şi Marx, cazul clasic al sclaviei, menită totuşi să se prelungească şi să reapară (130). Pentru noi, problema este să vedem cum, devine omul, sau cel puţin munca lui, o marfă. Un spirit pătrunzător ca Thomas Hobbes (1588 – 1679) putea spune că „puterea (noi am zice forţa de muncă) fiecărui individ este o marfă”, un lucru care se oferă în chip firesc schimbului, în cadrul concurenţei de piaţă (131). Nu avem totuşi a face cu o noţiune foarte familiară în epocă. Şi nâe îmi place această reflecţie incidenţă făcută de un obscur consul al Franţei la Genova, un spirit fără îndoială în întârziere faţă de timpul său: „Este prima oară,

Monseniore, când îmi vine să cred că un om poate fi luat drept monedă”. Ricardo scrie de-a dreptul: „Munca, ca orice lucru pe care-l poţi cumpăra sau vinde...” (132).

Nu încape însă îndoială: piaţa muncii – ca realitate dacă nu ca concept – nu este o creaţie a erei industriale. Piaţa muncii este piaţa în care omul, de oriunde ar veni el, se prezintă deposedat de tradiţionalele „mijloace de producţie”, presupunând că le-a avut vreodată: o bucată de pământ, A

un război de ţesut, un cal, o căruţă... El nu are de dat nimic în afară de mâini, de braţe, de „forţa sa de muncă”. Şi, bineînţeles, de experienţa lui. Omul care se închiriază sau se vinde în felul acesta trece prin strunga îngustă a pieţii şi iese din economia tradiţională. Fenomenul se prezintă cu o limpezime neobişnuită în cazul minerilor din Europa centrală. Multă vreme meşteşugari independenţi, lucrând în grupe mici, ei sunt constrânşi în secolele al XV-lea şi al XVI-lea să treacă sub controlul negustorilor, singurii în stare să dea banii necesari investiţiilor considerabile pe care le cere utilarea minelor adânci. Iată-i salariaţi. Cuvântul decisiv este pronunţat în 1549 de către magistraţii micului orăşel minier Joachimsthal din Boemia: „Unul dă banii, altul face munca” (Der cine gibt das Geld, der andere tut die Arbeit”). Ce formulă mai potrivită am putea găsi pentru confruntarea precoce dintre Capital şi Muncă (133)? Este adevărat că munca salariată, după ce apare ca atare, poate să şi dispară – aşa cum se întâmplă în podgoriile din fostul regat al Ungariei, la Tokai în anii 1570, sau în Ardeal, la Baia Mare în 1575, la Sfântul Gheorghe în 1601 – în locul ei restabilindu-se Serbia ţărănească (134). Dar acest lucru reprezintă un caz particular al Europei de est. În vest, trecerea la munca salariată, fenomen ireversibil, a fost adesea precoce şi, mai ales, cu mult mai frecventă decât se spune de obicei.

Încă din secolul al XIII-lea, la Paris, piaţa de la Greve şi, în vecinătatea sa, piaţa „Juree”, spre Saint-Paul-les-Champs, şi piaţa din partea de răsărit a bisericii Saint-Gervais, „aproape de casa de la Conserve”, sunt locurile obişnuite unde se fac angajări, învoieli de muncă (135). Ni s-au păstrat nişte ciudate contracte de muncă, datând din 1288 şi 1290, de la o cărămidărie din împrejurimile Pia-cenzei, în Lombardia (136). Între 1253 şi 1379, aşa cum o dovedesc documentele, în zona rurală portugheză există salariaţi (137). În 1393, la Auxerre (138), în Bourgogne, muncitorii din podgorii intră în grevă

(să amintim că pe atunci oraşul era pe jumătate prins într-o viaţă agricolă şi că viţa de vie era obiectul unui fel de industrie). Incidentul ne dă prilejul să aflăm că în fiecare zi, în perioada de lucru la vie, zilierii şi cei care îi angajau se întâlneau în zori, proprietarii de vii fiind adesea reprezentaţi de către un fel de vătafi, Ies closiers. Aceasta este una din primele pieţe ale muncii pe care ne este dat s-o întrezărim, cu probe la mină. La Hamburg, în 1480, zilierii, Tagelohner, „muncitorii cu ziua", se duceau la Trostbrăcke în căutarea unui stăpân. Avem de a face de pe acum cu o „piaţă a muncii transparentă" (139), deschisă, limpede. Pe vremea lui Tallemant de Reaux, „la Avignon, argaţii în căutare de lucru aşteptau pe pod" (140). Existau şi alte pieţe, dacă n-ar fi să amintim decât de „Ies louees" de pe la târguri („de la Sfântul Ion, de la Sfântul Mihail, de la Sfântul Martin, Toţi Sfinţii, de Crăciun, de Paşti...") (141), locuri unde servitorii şi slujnicele aşteptau să fie cercetaţi de viitorii lor stăpâni (ţărani bogaţi sau seniori, cum era domnul de Gouberville) (142) ca nişte vite a căror calitate e de dorit s-o cântăreşti şi s-o verifici. „Fiecare târguşor sau sat mai mare din Normandia inferioară, are astfel, pe la 1560, propria lui louerie, loc de angajat oameni, care aduce a piaţă de sclavi şi a bâlci" (143). La Evreux, târgul de măgari de la Sfântul Ion (24 iunie) înseamnă şi ziua când se angajează servitorii (144). La seceriş, la cules, o mână de lucru supleativă năvăleşte de peste tot şi se învoieşte la muncă, după obicei, pe bani sau contra unei remuneraţii în natură. Este vorba aici de o mişcare de mari proporţii, suntem siguri de acest lucru; din timp în timp, câte o situaţie statistică (145) ne-o spune cu toată tăria. Altă dată, o simplă observaţie exactă (ca cea făcută în legătură cu un orăşel din Anjou, Chiteau Gontier, în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea) (146) este cea care ne arată mulţimea „zilierilor", mişunând „să doboare copacii, să-i taie cu ferăstrăul, să spargă lemnele; să taie viţa, să culeagă poama; să plivească, să sape, să grădinărească [...] să semene legumele; să cosească şi să adune fânul; să secere grâul, să strângă paiele, >

să bată spicele, să vânture boabele...". O situaţie întocmită pentru Paris (147) menţionează, referindu-se doar la meseriile din portul lui de fân des mt rzurs a port, crocheteurs, bagiiediniers, char-liers, botteleurs, gens de journees...", pe cei care manipulează fânul în „port", pe cărăuşi, hamali, pe cei care fac „legăturile" de fân etc., cu termeni greu de înţeles astăzi chiar de către un francez. Această

listă, şi altele asemănătoare, ne pun pe gânduri căci, în spatele fiecărui cuvânt, trebuie să ne imaginăm, în societatea urbană sau ţărănească, o muncă salariată, mai mult sau mai puţin permanentă. Fără îndoială, cât priveşte numărul, realitatea esenţială, a pieţii muncii trebuie să ne-o imaginăm la ţară, acolo unde trăieşte majoritatea populaţiei. O altă îndeletnicire, pe care a creat-o statul modern şi care dă de lucru unui număr uriaş de oameni, este cea de soldat mercenar, de lefegiu. Se ştie unde pot fi cumpăraţi lefegii, ei ştiu unde să se vândă: aceasta este şi regula pieţii. Tot aşa, pentru servitori, pentru cei de bucătărie şi casă, pentru cei cu livrea, cu ierarhia lor exactă, au apărut destul de devreme un fel de agenţii de plasare, la Paris încă din secolul al XIV-lea, la NQmberg, în mod sigur, încă din 1421 (148).

Odată cu timpul, pieţele muncii se oficializează, iar regulile lor devin mai limpezi. Le Livre commode des adresses de Paris pour 1692 (Carte lesnicioasă a adreselor din Paris), de Abraham du Pradel (pseudonimul unui oarecare Nicolas de Blegny) dă parizienilor informaţii de acest gen (149): vreţi o slujnică? Duceţi-vă în strada de la Vannerie, la „bureau des recommanderesses”; servitor găsiţi la la Marche Neuf, bucătar „à la Greve”. Vreţi un om la toate? Dacă sunteţi negustor, duceţi-vă pe strada Quincampois; hirurg, pe strada Cordeliers; apoticar, pe strada de la Hachette; zidarii şi salahorii „limusini” îşi oferă serviciile în aceeaşi piaţă Greve; dar „cizmarii, lăcătuşii, tâmplarii, dogarii, archebuzierii, grataragii şi alţii se tocmesc la muncă singuri, ei înfăţişându-se prin prăvălii”.

Este adevărat că, văzută în ansamblu, istoria salarizării rămâne slab cunoscută. Cu toate acestea, unele sondaje vorbesc despre amploarea crescândă a mâinii de lucru salariate. În Anglia, sub dinastia Tudorilor, „este dovedit că [...] simţitor mai mult de jumătate, chiar două treimi, din gospodării realizau cel puţin o parte din venitul lor sub formă de salarii” (150). La începutul secolului al XVII-lea, în oraşele hanseatice, printre altele la Stral-sund, masa salariaţilor creşte fără întrerupere şi ajunge să reprezinte în mare cel puţin 50% din populaţie (151). În ceea ce priveşte Parisul, în ajunul Revoluţiei, cifra ar depăşi 50% (152).

Mai este mult, bineînţeles, până când evoluţia amorsată de atâta vreme să ajungă la capăt; şi mai este încă foarte mult. Turgot deplânge acest lucru într-o propoziţie incidentală: „Nu există o circulaţie a muncii, spune el, aşa cum există o circulaţie a banului” (153). Mişcarea

este totuşi pornită şi ea duce spre toate schimbările, adaptările şi suferinţele pe care, în acest domeniu, le poate aduce viitorul.

Într-adevăr, cine s-ar putea îndoi că trecerea la salarizare, oricare ar fi motivaţiile şi beneficiile ei economice, este însoţită de o anumită „decădere" socială? în secolul al XVIII-lea, o mulţime de greve (154) şi o evidentă nelinişte a muncitorului ne dau dovada acestui lucru. Jean-Jacques Rousseau vorbeşte despre aceşti oameni pe care „dacă încerci să-i jigneşti, şi-au şi făcut legăturica: îşi iau braţele şi se duc" (155). Această susceptibilitate, această conştiinţă socială s-au născut, într-adevăr, odată cu premisele marii industrii? Nu, fără îndoială. În Italia, în mod tradiţional, pictorii sunt artizani, lucrând în atelierul lor cu angajaţi, care sunt adesea propriii lor copii. La fel ca negustorii, ei au condici de socoteli: le avem pe cele ale lui Loronzo Lotto, Bassano, Farinaţi, Guercino (156). Numai patronul atelierului este un negustor, în contact cu clienţii ale căror comenzi le primeşte. Ajutoarele lui, inclusiv fii, gata să se răzvrătească chiar de pe atunci, sunt în cel mai bun caz salariaţi. Iată de ce vom înţelege fără greutate confidenţele făcute de un pictor, Bernardino India, corespondentului său Scipione P

Cibo: artişti reputaţi. Baldovini, au vrut şi El a refuzat, pentru tatea, să „a-şi părăsească ţi".

Acciaioli şi păşească a să p lr".

un vil să [ario" (157). Şi aceasta P> T" „per

1590!? aceasta se întâmplă în

1590!

şi

Piaţa este o limită";

care se deplasează,.", V...

Piaţa, în realitate, este o limită, ca o cumpănă a apelor. Nu se poate trăi în acelaşi chip dincolo şi dincoace de barieră. Munci lorii mătăsari din Messina (158), imigraţi în oraş şi legaţi de aprovizionarea lui (cu mult mai mult decât nobilii sau burghezii care au adesea o curea de pământ prin împrejurimi, o grădină, o livadă, şi deci resurse personale) sunt condamnaţi să se aprovizioneze exclusiv în piaţă. Cazul lor este unul dintr-o mie. Dacă aceşti meşteşugari se satură să mănânce „grâu de mare", pe jumătate putred, din care e făcută pâinea ce li se vinde la un preţ foarte mare, ei pot cel mult (şi se hotărăsc s-o facă, prin 1704) să se ducă la Catania sau la Milazzo ca să-şi schimbe

locul de muncă şi piaţa care-i hrăneşte.

Pentru neobişnuiţii ei, pentru cei care de obicei sunt excluşi sau îndepărtaţi de ea, piaţa se arată ca un fel de sărbătoare excepţională, ca o călătorie, aproape ca o aventură. Ea este prilejul de „presumir”, cum spune spaniolul, de a le arăta, de a te umfla în pene, de a-ţi da ifose. Marinarul, explică un manual comercial de pe la mijlocul secolului al XV-lea (159), este în general foarte frust; «spiritul lui este atât de grosolan încât atunci când bea la tavernă sau atunci când cumpără pâine în Piaţă, el se crede un om însemnat”; La fel ca soldatul spaniol (160) care, între două campanii, nimereşte în piaţa din Zaragoza (1645) şi se minunează de grămezile de ton proaspăt, de somon, de sutele de soiuri de peşti, scoşi din mare sau din fluviul de alături. Dar ce cumpără el până la urmă cu banii pe care-i are în pungă? Câteva sardinas salpesadas, sardine înecate în sare, pe care patroana tavernei din colţ i le pune pe grătar şi din care el face un adevărat praznic, stropit cu vin alb.

Bineînţeles, viaţa ţărănească rămâne, prin excelenţă, zona din afara pieţii (sau, cel puţin, o zonă pe jumătate în afara ei), zona autoconsumului, a autosatisfacerii, a închiderii în sine. Ţăranii se mulţumesc de-a lungul întregii vieţi cu ceea ce produc braţele lor sau cu ceea ce le dau vecinii în schimbul unor bunuri sau servicii. Desigur, sunt foarte mulţi cei ce vin în piaţa oraşului sau târgu-şorului. Dar cei care se mulţumesc să cumpere de aici indispensabilul fier de plug şi să facă rost de banii de care au nevoie ca să-şi plătească dijma sau dările vânzând nişte ouă, un boţ de unt, câteva orătănii sau legume nu sunt cu adevărat asociaţi la schimburile de piaţă. Nu fac decât să se apropie de ea. Întocmai ca acei ţărani normanzi „care aduc la piaţă lucruri de 15 ori de 20 de soli şi care nu pot intra într-o cârciumă fără să-i coste tot atâta...” (161). De multe ori, satul nu comunică cu oraşul decât prin mijlocirea unuia din negustorii zisului oraş sau prin mijlocirea arendaşului senioriei din partea locului (162).

S-a vorbit adesea despre această viaţă lăturalnică, a cărei existenţă nu poate fi negată. Dar există trepte şi, într-o şi mai mare măsură, excepţii. Mulţi ţărani înstăriţi folosesc piaţa din plin: „fermierii” englezi în stare să-şi comercializeze recolta, care nu mai au nevoie, iarnă de iarnă, să-şi toarcă şi să-şi ţeasă Una, cânepa sau inul, care sunt clienţi obişnuiţi ai pieţii în aceeaşi măsură în care îi sunt furnizori; ţăranii din marile sate compacte sau risipite ale Provinciilor

Unite (numărând câteodată 3 – 4.000 de locuitori), producători de lapte, de carne, de slănină, de brânză, de plante industriale, cumpărători de grâu şi de lemne de foc; crescătorii de vite din Ungaria care îşi exporţi cirezile spre Germania şi spre Italia şi care, şi ei. cumpără grâul care le lipseşte; toţi ţăranii grădi nari din periferia suburbană, la care se referă cu atâta plăcere economiştii, prinşi în viaţa mareluisi oraş, îmbogăţiţi de el; bogăţia Montreuil-ului, apropiat de Paris, clădită pe livezile de piersici, îl pune pe gânduri pe Louis-Sébastien Mercier (163) (1783); şi cine nu a auzit de înflorirea atâtor centre de aprovizionare din împrejurimile Londrei, Bor-deaux-ului, Angouleme-ului (164)! Acestea sunt, fără îndoială, excepţii la scara unei lumi ţărăneşti care reprezintă 80 – 90% din populaţia globului. Dar să nu uităm că până şi zonele rurale sărace sunt contaminate de o economie insidioasă. Moneda, banii ajung la ele pe diferite căi care depăşesc piaţa propriu-zisă. De asta se ocupă negustorii itineranţi, cămătarii din orăşele şi din sate (să ne gândim la cămătarii evrei din satele Italiei de nord) (165), întreprinzătorii din industriile rurale, burghezii şi arendaşii îmbogăţiţi în căutare de mână de lucru pentru valorificarea pământurilor pe care le au şi chiar proprietarii de prăvălii săteşti…

Cu toate acestea, luând în considerare toate elementele problemei, piaţa în sens strict rămâne pentru istoricul economiei vechi un test, un „indicator" a cărui valoare nu trebuie s-o subestimeze niciodată. Bistra A. Cvetkova nu greşeşte deducând de aici un fel de scară gradată, cântărind greutatea economică a oraşelor bulgăreşti de pe Dunăre după mărimea taxelor impuse pe vânzările din piaţă, reţinând faptul că taxele sunt plătite aici în aspri de argint şi că există pieţe specializate (166). Două sau trei note referitoare la Iaşi, în Moldova, arată că în secolul al XVII-lea oraşul avea „şapte locuri în care se desfăceau mărfuri: câteva dintre ele purtând numele principalelor produse care se vindeau acolo, cum erau târgul de ciubote, târgulde făină…" (167). Ni se dezvăluie aici o anumită diviziune a vieţii comerciale. Arthur Young merge mai departe. Ieşind din Arras, în august 1788, el întâlneşte „pe puţin o sută de măgari, încărcaţi […] cu samare după câte se părea foarte uşoare, şi cârduri de bărbaţi şi feMei", să tot umple piaţa. Dar „o mare parte a mâinii de lucru ţărăneşti şomează astfel în toiul secerişului că se aprovizioneze un oraş care în

Anglia ar putea fi îndestulat de către, de patruzeci de ori mai puţini oameni. Când un asemenea roi de gură-cască bâzâie printr-o piaţă, pentru mine e lucru dovedit, conchide el, că proprietatea funciară este fărâmiţată peste măsură” (168). Să fie, în cazul acesta, pieţele nu prea populate, în care nici amuzamentul şi nici numărul de gură-cască nu întrec măsura, semne ale unei economii moderne?

Dedesubtul pielii

Pe măsură ce economia comercială se întinde şi tulbură zona activităţilor vecine şi inferioare, apare o mărire a pieţelor, o deplasare de frontieră, o modificare a activităţilor elementare. Desigur, la sate, banul este rar un capital adevărat; el este folosit la cumpărături de pământ şi, prin aceste cumpărături, urmăreşte promovarea socială – iar într-o măsură şi mai mare, el este tezaurizat: să ne gândim la monedele din salbele femeilor în Europa centrală, la potirele şi la talerele aurarilor de ţară din Ungaria (169), la crucile de aur ale ţărăncilor din Franţa, în ajunul Revoluţiei franceze (170). Banul, totuşi, îşi joacă rolul de distrugător al valorilor şi echilibrelor vechi. Ţăranul salariat, care îşi are „socotelile” înscrise într-o condică de către cel care-i foloseşte munca, capătă obiceiul să socotească în termeni monetari, chiar dacă avansurile în natură pe carele, ia de la proprietar sunt atât de mari încât, la sfârşitul anului, nu-i mai rămân niciodată, ca să zicem aşa, bani peşin (171). Pe termen lung, este vorba aici de o schimbare de mentalitate. O schimbare a raporturilor de muncă care înlesneşte adaptările la societatea modernă, dar care nu acţionează niciodată în folosul celor mai săraci.

Nimeni n-a arătat mai bine decât tânărul istoric economist al ţării basce, Emiliano Fernández de Pineda (172), cât sunt de afectate de progresul inexorabil al economiei de piaţă proprietatea şi populaţia rurală. În secolul al XVIII-lea, Ţara 53

Bascilor tinde realmente să devină o „piaţă naţio*nală”, de unde o comercializare mărită a proprietăţii rurale: în cele din urmă trec prin piaţă păjnântul Bisericii şi pământul de asemenea intangibil, în principiu, al majoratelor. Şi brusc, proprietatea funciară se concentrează în câteva mâini şi apare o pauperizare crescândă a ţăranilor, şi până atunci mizeri, obligaţi din acest moment să treacă, mai numeroşi decât oricând, prin strunga pieţii muncii, fie în oraş, fie pe ogoare. Piaţa este cea care, dezvoltându-se a provocat, aceste mişcări cu rezultate imprevizibile. Evoluţia reproduce, muta-tis

mutandis, procesele care, cu mult mai devreme, duseseră la marile exploatări ale „fermierilor” englezi.

Astfel piaţa colaborează la istoria mare. Chiar cea mai modestă este o treaptă a ierarhiei economice, treapta ei cea mai de jos, fără îndoială. Prin urmare, de fiecare dată când piaţa este absentă sau nesemnificativă, când banul peşin, prea rar, are o valoare parcă explozivă, observaţia se află cu siguranţă în planul zero al vieţii oamenilor, acolo unde toată lumea este obligară să producă aproape totul. Multe societăţi ţărăneşti ale Europei preindustriale trăiau încă la acest nivel, alături de economia de piaţă. Un călător care se aventurează prin aceste zone poate să-şi procure, doar cu câteva monede de argint, toate produsele pământului la preţuri derizorii. Şi, ca să dai de asemenea surprize, nu este nevoie să te duci ca Maestre Manrique, în 1630 (173), până în ţinutul Arakanului, ca să ai de ales între treizeci de găini pe patru reali sau o sută de ouă pe doi. E suficient să le îndepărtezi de drumurile mari, să te înfunzi pe cărările de munte, să te afli în Sardinia, sau să te opreşti la un popas mai puţin frecventat de pe coasta Istriei. Pe scurt, viaţa pieţii atât de uşor de sesizat ascunde prea adesea istoricului o viaţă subiacentă, mediocră, dar autonomă, adesea autarhia sau tinzând să fie autarhică. Un alt univers, o altă economie, o altă societate, o altă cultură. ne aici vine interesul unor încercări, ca cele făcute de Michel Morineau (174) sau Marco Cattini (175), care arată, şi unul şi celălalt, ce anume se întâmplă pe sub piaţă, ce scapă acesteia, şi măsoară, la urma urmei, locul autoconsumului rural. În ambele cazuri, demersul istoricului a fost acelaşi: o piaţă de grâne reprezintă, pe de o parte, spaţiul populat care depinde de această piaţă; pe de altă parte, cererea unei populaţii al cărei consum poate fi calculat după norme dinainte cunoscute. Dacă, pe deasupra, cunosc producţia locală, preţurile, cantităţile care se scurg pe piaţă, pe cele. care se consumă pe loc şi pe cele care se exportă sau se importăj pot să-mi imaginez ce se întâmplă, sau trebuie să se întâmple, sub piaţă, dedesubtul ei. Ca să facă acest lucru, Michel Morineau a pornit de la un oraş mijlociu, Charleville; Marco Cattini, de la un orăşel din Modenese, mult mai aproape de viaţa rurală, într-o regiune mai izolată

O cercetare în adâncime analoagă, dar prin alte mijloace, reuşeşte Yves-Marie Berce (176) în recenta sa teză despre revoltele ţărăneşti din Aquí-tania secolului al XVII-lea. În lumina acestor

răscoale, el reconstituie mentalităţile şi motivaţiile unei populaţii care scapă prea adesea cunoaşterii istorice. În mod deosebit îmi place ceea ce spune el despre lumea violentă a cârciumilor de ţară, despre aceste vetre de explozie.

Pe scurt, drumul este deschis. Metodele, mijloacele, felurile de abordare pot varia (şi ştim de pe acum acest lucru), dar este limpede că nu vom avea o istorie completă, mai ales o istorie a satelor demnă de acest nume, dacă nu avem posibilitatea să prospectăm sistematic viaţa oamenilor sub etajul pieţii.

Prăvăliile

Prima concurenţă a pieţelor (dar schimbul trage ioloase de pe urma ei) a fost cea a prăvăliilor. Celule mărunte nenumărate, ele sunt o altă unealtă elementară a schimbului. Analogă şi diferită, căci piaţa este discontinuă, în timp ce prăvălia funcţionează fără întrerupere. Cel puţin în principiu, căci regula, dacă există vreo regulă, cunoaşte destule excepţii.

Se traduce, bunăoară prin „piaţă” cuvântul suk, specific oraşelor musulmane. Dar sukul nu este adesea decât o stradă mărginită de prăvălii, toate specializate în aceeaşi ramură de comerţ, cum an existat de altfel atâtea în toate oraşele Occidentului. La Paris, măcelăriile învecinate de la Saint-fitiennedu-Mont, jacă în secolul al XII-lea, au făcut ca strada de la Montagne-Saint-Ge. nevieve să capete numele de strada des Boucheries, strada Măcelăriilor (177). Tot la Paris, în 1656, „alături de osuarul de la Saint-Innocent... îşi au prăvăliile toţi negustorii de fier, de alamă, de aramă şi de tinichea” (178). La Lyon, în 1643, „orătăniile se găsesc în prăvălii speciale, la Poulaillerie, pe strada Saint-Jean” (179). Există şi străzi cu oră

— 4 mercieri... i bijutieri. mătăsari ” ” postăvari negustori de pânzeturi

5. Madridul şi prăvăliile lui de lux

Capitală a Spaniei din 1560. Madridul a devenit un oraş strălucitor în secolul al XVII-lea. Prăvăliile se înmulţesc. «i iuruj careului pe care-l constituie Piaza Mayor, prăvăliile de lux sunt grupate după specialitatea lor, unele alături de altele.

După M. COPEIXA, A. MATH. LA TASCON, I.os Cinco Gremios mayores de Madrid, 1957. s valii de lux (vezi planul Madridului la p. 55), ca Merceria, din piaţa San Marco până la podul Rialto, în stare, cum spune un călător (1680) să dea o imagine măreaţă despre Veneţia

(180), sau ca prăvăliile de pe malul de nord al Portului Vechi de la Marsilia unde se desfac mărfuri de Levant şi „cu vad atât de bun încât un spaţiu de douăzeci de picioare pătrate, notează preşedintele de Brosses, se închiriază cu cinci sute de livre” (181). Aceste străzi sunt un fel de pieţe specializate.

O altă excepţie de la regulă: în afara Europei apar două fenomene inedite. După spusele unor călători, Seciuanul, adică bazinul superior al

Yang Tse-kiangului, pe care colonizarea chinezească îl reocupă în foiţă în secolul al XVII-lea, este o constelaţie de cătune dispersate, izolate, spre deosebire de China propriu-zisă, în care regula o constituie popularea concentrată: dar în mijlocul acestor aşezări răzleţe, se ridică, pe câte un Joc gol, grupuri de prăvălii mărunte, yao-tien, care joacă în aceste condiţii rolul de târg permanent (182).

Tot după spusele unor călători, aşa se întâmplă şi în insula Ceylon în secolul al XVII-lea: nu există târguri, ci prăvălii (183). Pe de altă parte, dacă revenim în Europa, ce nume să dăm barăci lor, dughenelor ridicate, ca vai de ele, chiar pe străzile Parisului, zadarnic interzise printr-o ordo nanţă, în 1776? Ele sunt tarabe volante ca în piaţă, dar la care vânzarea se face în fiecare zi, ca într-o prăvălie (184). Şi nu suntem la capătul listei lucrurilor neclare, care nasc îndoială. Nu, pentru că, în Anglia, anumite localităţi comerciale, ca

Westerham, au şirul (row) lor de negustori de mărunţişuri şi de băcani, cu mult înainte de a avea o piaţă (185). Şi încă o dată nu, pentru că atâtea prăvălii se găsesc chiar în piaţă; piaţa se deschide, ele continuă să vândă. Tot aşa, să ai la halele din

Lille, de exemplu, un loc unde să vinzi peşte sărat sub negustorii de peşte proaspăt de mare, înseamnă să cumulezi piaţa şi prăvălia (186)!

Cu toate aceste incertitudini, evident, prăvălia se diferenţiază de piaţă, şi din ce în ce mai limpede odată cu anii.

Atunci când, în secolul al XI-lea, oraşele se nasc sau renasc în Occident şi când pieţele se reanimă, creşterea urbană stabileşte o distincţie netă între sate şi oraşe. Acestea concentrează în ele industria care se naşte şi, ca o consecinţă, mulţimea activă a meşteşugarilor. Primele prăvălii care apar de îndată sunt de fapt ateliere (dacă se poate spune aşa) de brutari, măcelari, ciubotari, cizmari, fierari, croitori şi alţi meseriaşi detailanţi. x\cest meseriaş, la început, este

obligat să iasă afară, să nu rămână în prăvălia lui, de care totuşi munca îl leagă „ca melcul de casa lui” (187), să se ducă să-şi vândă produsele în piaţă sau la hală. Autorităţile urbane, îngrijindu-se de apărarea consumatorilor, îi impun acest lucru, deoarece piaţa este mai uşor de supravegheat decât prăvălia, în care fiecare devine aproape propriul său stăpân (188). Dar, destul de timpuriu, meseriaşul vinde în prăvălia lui, se spunea „la fereastră”, în intervalul dintre zilele de piaţă. Această activitate alternă face astfel din prima prăvălie un loc de vânzare discontinuu, oarecum asemănător cu piaţa. La Evora, în Portugalia, prin 1380, măcelarul sortează carnea în prăvălie şi o vinde în piaţă, într-una din cele trei zile când aceasta este deschisă (189). Pentru un strasburghez este o surpriză să vadă pe măcelari, la Grenoble (1643), sortind şi vânzând carnea la ei, şi nu în hale, şi vânzând-o „în prăvălie ca celelalte mărfuri” (190). La Paris, brutarii vând pâine obişnuită sau de lux în prăvălie şi, în general, pâine neagră pe piaţă, miercurea şi sâmbăta (191). În mai 1718, încă un edict, derutează moneda şi mai mult (suntem în epoca aplicării sistemului lui Law): atunci, „brutarii, fie de teamă, fie din răutate, n-au mai dus la piaţă cantitatea obişnuită de pâine; la prânz, nu se mai găsea pâine în pieţele publice; lucrul cel mai rău e că, în aceeaşi zi, ei au scumpit pâinea cu doi ori Patru sous livra, până într-atâta e de adevărat, adaugă ambasadorul toscan (192) pe care îl luăm ca martor, că nu se află pe aici rânduiala bună pe care o găseşti prin alte părţi”.

Deci, primii care au avut prăvălie au fost meşteşugarii. „Adevăraţii” prăvăliaşi vin după aceea: ei sunt intermediarii schimbului; se strecoară între producători şi cumpărători, mărginindu-se să cumpere şi să vândă, fără a face cu mâna lor (sau, cel puţin, fără a face în întregime cu mâna lor) mărfurile pe care le oferă. Ei sunt, chiar de la intrarea în joc, asemenea negustorului capitalist pe care l-a definit Marx, cel care pleacă de la banul B, achiziţionează marfa M, ca să revină în mod obişnuit la ban, pe schema BMB: „El nu se desparte de banii lui decât cu gândul ascuns de a pune din nou mâna pe ei”. În timp ce ţăranul, dimpotrivă, cel mai adesea, vine să-şi vândă produsele pe piaţă pentru ca să cumpere imediat lucrurile de care are nevoie: el porneşte de la marfă şi ajunge din nou la ea, pe itinerarul MBM. Nici meşteşugarul, care trebuie să-şi caute hrana la piaţă, nu rămâne în poziţia de deţinător de bani. Dar excepţiile sunt posibile.

Viitorul este al intermediarului, personaj aparte, şi, în curând,

prezent, din abundenţă. Acest viitor ne preocupă mai mult decât nişte origini greu de descurcat, cu toate că procesul a fost probabil simplu: negustorii itineranţi, care au supravieţuit declinului Imperiului roman, au fost surprinşi, începând cu secolul al XI-lea, şi fără îndoială mai devreme, de avântul oraşelor; unii dintre ei se sedentarizează şi se integrează meseriilor urbane. Fenomenul nu se situează la o dată exactă pentru o anume regiune. Nu, de pildă, în secolul al XIII-lea, în ceea ce priveşte Germania şi Franţa, ci începând din secolul al XIII-lea (193), cutare „pied poudreux", „picior colbăit, plin de praf", vântură-lume, încă din epoca lui Ludovic al XIII-lea, pune capăt vieţii lui rătăcitoare şi se aşază alături de meseriaşi, într-o dugheană asemănătoare cu dughenele lor, şi totuşi deosebită, această deosebire mărindu-se odată cu timpul. O brutărie din secolul al XVIII-lea este, cu foarte mici diferenţe, aproape acelaşi lucru cu o brutărie din

secolul al XV-lea şi chiar cu una din secolul anteior Pe câtă vreme, între secolele al XV-lea şi al XVIIHea' prăvăliile negustoreşti şi metodele negustoreşti se transformă văzând cu ochii.

Cu toate acestea, negustorul prăvăliaş nu se desprinde de corporaţiile de meserii de la început, el rămânând pe locul pe care l-a ocupat atunci când s-a încorporat universului urban. De la originile lui şi de la confuziile pe care acestea le atrag după ele, rămâne un fel de pată care îl marchează, încă prin 1702, un raport francez argumentează: Este adevărat, că negustorii sunt socotiţi ca primii dintre meşteşugari, oarecum peste ei, dar nimic mai mult" (104). Este vorba, totuşi, de Franţa, unde chiar devenind „negociant", negustorul nu rezolvă ipso fado problema rangului său social. Deputaţii comerţului se arată adânc mâhniţi de această situaţie, chiar în 1788, şi constată că, încă la această dată, negocianţii sunt socotiţi ca „ocupând una dintre clasele inferioare ale societăţii" (195). La Amsterdam, la Londra sau chiar în Italia nu s-ar putea vorbi în aceşti termeni (196).

La început, şi adesea până în secolul al XIX-lea, prăvăliaşii vor fi vândut, fără deosebire, mărfuri de la prima, a doua sau a treia mână. Primul lor nume, cel obişnuit, mercier este revelator: el vine de la latinescul merx-mercis, marfă în general. Proverbul spune: „Mercier, prăvăliaş, vinde de toate şi nu face de niciunele". Şi, ori de câte ori avem informaţii cu privire la fondul de marfă al acestor prăvălii, găsim în el mărfurile cele mai heteroclite, fie că e vorba de Paris, în secolul al XV-lea (197), de Poitiers (198), de Cracovia (199) sau de Frankfurt am

Main (200), fie că este vorba, în secolul al XVIII-lea, de prăvălia lui Abraham Dent, shopkeeper la Kirkby Stephen. mic orăşel din Westmorland, în Anglia de nord (201).

În prăvălia acestui băcan, ale cărui afaceri, datorită propriei sale arhive, le putem urmări între 1756 şi 1757, se vinde orice. În primul rând, ceai (negru sau verde) de diferite calităţi, cu pretori ridicate, fără îndoială, căci Kirkby Stephen, departe de ţărmul mării, nu profită de pe urma contrabandei; vin. apoi zahărul, melasa vinul's. brandy-ul, berea, cidrul, orzul săpunul, creta negrul de fum, ceara, seu, nle tutunul Imnifle, migdalele şi stafidele „te mazărea, piperul, condimentele obişnuite

să? KS

În

Î

găsesc din belşug pe piaţă.

6. Furnizorii mercierului Abraham Dent din Kirkby Stephen-Uiipă T.S. WILI. AN, Abraham Dent of Kirkby Stephen, 197, O.

Furnizorii de mărfuri pentru prăvălie, 175Ş-1777. Cifrele arată numărul de furnizori din fiecare localitate.

Cei mai mulţi clienţi sunt, logic, locuitorii

micului oraş şi ai satelor învecinate. Furnizorii

(vezi harla alăturată) (202) sunt dispersaţi pe un spaţiu cu mult mai larg, cu toate că nicio cale de apă nu duce la Kirkby Stephens, dar transporturile pe uscat, costisitoare fără îndoială, sunt regulate, iar cărăuşii acceptă, afară de mărfuri, scrisorile şi biletele de schimb pe care Abraham Dent le foloseşte la plată. Într-adevăr creditul acţionează pe scară largă, fie în folosul clienţilor prăvăliei, fie în folosul negustorului însuşi, faţă cu propriii săi furnizori.

Abraham Dent nu se mulţumeşte cu activităţile pe care le presupune comerţul de dugheană. Într-adevăr, el cumpără ciorapi tricotaţi şi impulsionează producţia lor la Kirkby Stephen şi în împrejurimi. Iată-l întreprinzător industrial şi negustor cu produse proprii, destinate de obicei armatei engleze, prin intermediul angrosiştilor din Londra. Şi deoarece aceştia achită marfa îngăduindu-i să tragă scrisori asupra lor, Abraham Dent devine, s-ar părea, dealer în scrisori de schimb: scrisorile pe care le manipulează depăşesc cu mult, într-adevăr, volumul propriilor sale afaceri. Dar, a mânui scrisori înseamnă a împrumuta bani.

Citind cartea lui T.S. Willan, ai impresia că Abraham Dent este un prăvăliaş de excepţie, trăgând sforile într-o mulţime de afaceri. Poate că acest lucru este adevărat. Dar, în 1958, în Spania, într-un orăşel din Galicia, am cunoscut un simplu prăvăliaş care îi semăna în mod ciudat: puteai găsi la el tot ce doreai, puteai comanda tot ce doreai şi puteai chiar încasa cecuri de bancă. Oare nu răspunde în general prăvălia, pur şi simplu, unei sume de nevoi locale? E treaba negustorului & * se descurce şi să le acopere. Prăvăliaşul münche-nez de la mijlocul secolului al XV-lea, ale cărui condici de socoteli au ajuns până la noi, (203) pare? el, un personaj de excepţie. Merge în pieţe şi a târguri, cumpără la Nttrnberg, la Nordlingen, al «nge până la Veneţia. Cu toate acestea, el este nu negustor obişnuit, dacă judecăm după locuinţa Ul amărâtă, o singură cameră, mobilată sărăcăcios.

Specializarea şi ierarhizarea îşi văd de drum

Paralel cu aceste permanenţe, evoluţia economică creează alte forme de prăvălii specializate. Încetul cu încetul, se deosebesc prăvăliaşii care vând la greutate: băcanii; cei care vând la stânjen: negustorii de pânzeturi şi croitorii; cei care vând la bucată: negustorii de fierărie; cei care vând obiecte vechi, haine şi mobilă: telalii. Aceştia ocupă un loc uriaş: la Lille, în 1716 (204), sunt mai bine de 1.000.

Cu totul deosebite, favorizate de dezvoltarea „serviciilor”, sunt prăvăliile apoticarului, cămătarului, zarafului, bancherului, hangiului (destui de des, intermediar în transporturile rutiere), cârciumarului, în sfârşit, prăvăliile acelor „negustori de vinuri care ţin mese şi dau de mâncare” (205), care se înmulţesc pretutindeni. În secolul al XVIII-lea, spre indignarea oamenilor de treabă. Este adevărat că unele dintre ele sunt sinistre, cum e cabaretul „de pe rue aux Ours”, „strada cu urşi”, la Paris, care „seamănă mai mult a bârlog de tâl-bâri şi de pungaşi decât a locuinţă de oameni de /treabă” (206), în pofida mirosului ademenitor al bucătăriei rotiseriilor învecinate. Să-i adăugăm pe listă pe scribi şi chiar pe notari, cel puţin pe cei care, la Lyon, se văd din stradă, „aşezaţi în prăvăliile lor ca nişte cizmari şi aşteptând să li se dea de lucru” – aceştia sunt termenii unui călător care trece prin oraş în 1643 (207). Dar există şi notari pricopsiţi, încă din secolul al XVII-lea. Şi, dimpotrivă, există chiar scribi publici prea nevoiaşi ca să ţină prăvălie, cum sunt cei ce operează în aer liber la Saints-Innocents, la Paris, pe lângă şirul de stâlpi. şi care îşi căptuşesc totuşi buzunarele cu ceva bani, atât de mare este numărul rândaşilor, slujnicelor şi oamenilor

nevoiaşi care nu ştiu să scrie (208). Există şi „prăvălii” de prostituate, las casas de carne din Spania. La Sevilla. „În strada Şarpelui (en la Caile de la Serpiente)

Spune Tânrinlnmi I… T>-„

pn Sevâl-pe d* faima un dncat, asfe, sunt P°fţ «grez […] şi chiar, fi reaza repede pungulița…” ucaâele care îţi sânge

Sunt, până la urmă, prăvălii – asemenea, negustori şi Maust” n Prăvălii. Sunt, de repede clivajul specific/criter»! f „1 îşi p care aproape deja înceapă el h Seratifitaiul vechi „meserii de merder «°gaţe Ştie era* general: în vârf cttiv I? f

cei

a dreptate şi panta”, „negustor despre car fără milă: „netit

„Re” i „iacier i mărunt, coşniţă măruntă” 7

de hărhat”;”… – let >

piâl!

1776?

oraşel<!

««corp” raţii… „1, 1 a fi ” Germania. distinct”, a S „— or

S-51EF

ZIle toate a> din

1 Iea’ negustori neon

cepuţi, hangii de ultima categorie şi cârciumari. Aceştia din urmă, cămătari pe picior mic, dar şi „organizatori ai petrecerilor obşteşti”, pot fi întâlniţi tot pe locul lor în satele Franţei din secolele al XIX-lea şi al XX-lea. La „cabaret”, la cârciuma satului, oamenii se duc să „cânte, să stea de vorbă, să bea şi să se veselească… să se învoiască, creditor şi debitor, negustor şi client, să tirguie, să încheie o înţelegere de arendă…” Un fel de han al săracilor! în faţa bisericii, cabaretul, cârciuma, este celălalt pol al satului (210).

Mii de mărturii atestă această înflorire a prăvăliilor, în secolul al XVII-lea are loc un potop, o inundaţie cu prăvălii. În 1606, Lope de Vega poate spune despre Madrid, care a devenit capitală: „Todo se ha vuelto tiendas”, totul s-a transformat în prăvălii (211). La tienda devine de altfel unul din cadrele favorite ale romanelor picareşti. În Bavaria, negustorii ajung „la fel de numeroşi ca brutarii” (212). La Londra, în 1673, ambasadorul Franţei, scos din casa în care locuieşte şi care urmează să fie dărâmată „pentru ca să se facă pe locul alte

clădiri”, încearcă zadarnic să se mute, „lucru pe care cu greu îl veţi crede, scrie el, într-un... oraş atât de mare ca acesta... [Dar] deoarece cele mai multe case mari au fost dărâmate de când sunt eu afeişi schimbate în prăvălii şi în locuinţe mici de negustor, de închiriat se găsesc (foarte) puţine” şi la preţuri exorbitante (213). După Daniel Defoe, această proliferare de prăvălii a devenit monsiru-osig (214): în 1663, în uriaşul oraş erau, cu totul, 50 sau 60 de mercers; la sfârşitul secolului, ei sunt 300 sau 400; prăvăliile de lux se „renovează” atunci cu mari cheltuieli şi, care mai de care, îşi acoperă pereţii cu oglinzi, se umplu de coloane aurite, de candelabre şi de aplice de bronz, pe care bunul Defoe le socoteşte extravagante. Dar un călător francez (1728) se extaziază în faţa primelor vitrine: „Ceea ce nu avem noi îndeobşte [în Franţa], notează acesta, este sticla, care este de obicei foarte frumoasă şi foarte limpede. Prăvăliile sunt înconjurate cu sticlă şi în spatele ei se orânduiesc mărfurile, ceea ce le păzeşte de praf, arătându-le ochi

jos trecătorilor şi întocmindu-le o frumoasă înfăţişare din toate părţile” (215). În acelaşi timp, prăvăliile se întind spre vest, unând expansiunea oraşului şi migraţia bogătaşilor. Multă vreme, strada lor rămâne Pater Noster Row, până când, ÎNtr-o bună zi, Pater Nosier se goleşte în folosul lui Covent Garden care deţine rolul de frunte pe timpul a numai zece ani. Apoi voga se mută laludgate HUL iar mai târziu prăvăliile roiesc spre Bound Court, Fenchurch Street sau Houndsdilch. Dar toate oraşele au aceeaşi soartă. Prăvăliile lor se înmulţesc, ele sechestrează străzile ca să-şi arate marfa, emigrează dintr-un cartier într-altul (216). Priviţi cum se răspândesc cafenelele prin Paris (217), cum malurile Senei eu le Petit Dunkerque care îl uluieşte pe Voltaire (218), iau locul galeriei Palatului, a cărei zarvă negustorească fusese marele spectacol al oraşului pe vremea lui Corneille (219). Chiar micile aglomeraţii urbane suferă mutaţii analoage. Bunăoară, la Malta, de la începutul secolului al XVIII-lea, noul orăşel La Valetta, în care „prăvăliile negustorilor şi ale micilor detailanţi, spune un raport amănunţit (220), s-au înmulţit într-o asemenea măsură încât niciunul dintre ei nu poate să-şi câştige pe de-a-ntregul mijloacele de trai. Iată-i siliţi să fure sau să dea repede faliment. Prin prăvăliile lor abia de calcă picior de client şi este jalnic să vezi atâţia tineri care-şi topesc fie zestrea abia luată a nevestelor, fie moştenirea părintească, pentru o îndeletnicire care te ţine ţintuit

locului, de om cu adevărat trândav”,» una ocupalione sedentaria e cosi poltrona”. Acelaşi virtuos raportor se revoltă că în casele malteze se înmulţesc obiectele de aur şi argint, un capital «inutil şi mort”, că bărbaţi, femei şi copii de neam prost se fudulesc în ţesături fine, în mantii de dantelă, şi că, lucru şi mai revoltător, le putane, curvele, se plimbă în trăsuri, învelite în mătase. Cel puţin, adaugă el fără urmă de umor, deoarece există o prohibiţie privitoare la ele, să fie puse la o xă„Un tanto al mese per dritto d'abili”! În care toate lucrurile sunt relative, nu avem a face aici cu un fel de societate de consum care a şi început să încolţească?

Dar există creşteri progresive: când, în 1815, J.-B. Say vede iar Londra, după vreo douăzeci de ani (prima lui vizită are loc în 1796), este uluit: prăvălii bizare îşi oferă mărfurile cu rabat, oraşul e plin de şarlatani şi de afişe, „imobile” unele, „ambulante” altele, „pe care trecătorii le pot citi fără să piardă [să se oprească] niciun minut”. La Londra, tocmai se inventaseră oamenii-sand-wich (221).

Motivele unui anume avint

m

Am conchide, în limbajul nostru de astăzi, că s-a înregistrat pretutindeni o creştere insolită a distribuţiei, o accelerare a schimburilor (despre care depun mărturie, şi pieţele şi târgurile), un triumf (prin comerţul fix de prăvălie şi prin extinderea serviciilor) a unui sector terţiar, nu fără legătură cu dezvoltarea generală a economiei.

Acest avânt ar putea fi ilustrat cu cifre numeroase, dacă am calcula raportul între masa populaţiei şi numărul de prăvălii (222): sau procentajul prăvăliilor meşteşugăreşti şi, respectiv, negusto „reşti; sau mărimea medie, venitul mediu al prăvăliei. Werner Sombart (223) a scos în evidenţă mărturia lui Justus Moser, istoric de calitate, observator îndurerat, oarecum, care constată în 1774, în legătură cu oraşul lui, Osnabrück, că „de o sută de ani încoace, prăvăliaşii s-au întreit de-a dreptul, în timp ce meşteşugarii au scăzut la jumătate”. Un istoric, Hans Mauersberg (224), ne oferă constatări analoage, cifrice de data aceasta, cu privire la o serie de oraşe germane mari. În lumina întâmplătoare a câtorva sondaje (după inventare de deces) făcute unul la Madrid, pe vremea lui Filip al IV-lea (225), celelalte două în prăvăliile unor negustori la a doua mână, catalani şi genovezi din, Sicilia, în secolul al XVII-lea (226), întrezărim”.

nişte prăvălii modeste, pipernicite, ameninţate, lăsând la lichidare mai ales datorii. În această lume măruntă, falimentul este un lucru obişnuit. Ai chiar impresia – dar nu este decât o impresie – că, dacă micii comercianţi ar fi putut vorbi în mod liber în secolul al XVIII-lea erau create toate condiţiile pentru un „poujadism” activ. La Londra, atunci când ministerul lui Fox încearcă să îi taxeze, în 1788, acesta dă repede înapoi în faţa „nemulţumirii generale [pe care o provoacă actul] din popor” (227). Chiar dacă prăvăliaşii nu sunt poporul (adevăr evident), când se iveşte prilejul ei îl tulbură. În Parisul anilor 1793 şi 1794, o bună parte din sans-culoterie se recrutează din rândurile acestui semiproletariat al micilor prăvăliaşi (228). Fapt care te îndeamnă să dai crezare unui raport, cam părtinitor la prima vedere, care pretinde că la Paris. În 1790.20.000 de negustori cu amănuntul erau în pragul falimentului (229).

Acestea fiind spuse, în starea actuală a cunoştinţelor noastre, putem afirma:

— Ca creşterea populaţiei şi avântul vieţii economice pe termen lung, dorinţa „negustorului cu amănuntul” de a se aşeza acasă la el, au determinat o umflare a numărului intermediarilor din domeniul distribuţiei. Faptul că aceşti agenţi sunt, după câte se pare, prea numeroşi, dovedeşte că acest avânt o ia înaintea creşterii economice, îi acordă o încredere prea mare;

— Că fixitatea punctelor de vânzare, deschide rea prelungită a prăvăliilor, publicitatea, tocmea ta, pălăvrăgeala as acţionat în folosul prăvăliei.

În prăvălie se intră, în egală măsură, ca să cumperi

Şi ca să vorbeşti. Prăvălia este un teatru pe picior mic. Citiţi dialogurile amuzante şi verosimile pe care le imaginează, în 1631, autorul lui Bourgeois

Poli (230) din Chartres. Oare nu Adam Smith, într-unul în rarele sale momente de umor, îl compară pe omul care vorbeşte cu animalele, care nu au acest privilegiu? „Pornirea de a schimba obiecte – spune el – este, probabil, consecinţa

Posibilităţii de a schimba vorbe...” (231). Pentru mulţimile de oameni, vorbăreţe din fire, schimbul de vorbe este indispensabil, chiar dacă nu este urmat întotdeauna şi de schimbul de obiecte:

— Dar că raţiunea majoră a avântului prăvăliilor a fost creditul. La nivelul de peste prăvălii, angrosistul acordă credit: trebuie ca

detailantul, vânzătorul cu amănuntul, să plătească ceea ce noi am numi astăzi o trată, o poliţă, o cambie. Guic-ciardini Corsi (232), familie de mari negustori florentini, ocazional importatori de grâu sicilian (ei i-au împrumutat bani lui Galileo şi acest lucru reprezintă astăzi titlul de glorie al acestei mari familii), vând băcanilor revânzători piperul din magaziile lor cu o scadenţă de optsprezece luni, aşa cum o dovedesc cărţile lor de conturi. Şi, desigur, ei nu inovează în acest domeniu. Dar chiar prăvăliaşul face, la rândul lui, credit clienţilor, celor bogaţi mai mult decât celor săraci. Croitorul face credit; brutarul face credit (cu ajutorul a două scândurele de lemn (233), din care una rămânela brutar şi alta la client şi pe care cumpărăturile sunt însemnate cu o crestătură făcută pe cele două părţi împreunate); cârciumarul face credit (234): băutorul înseamnă pe perete cu o cretă datoria; măcelarul face credit. Am cunoscut o familie, spune Defoe, ale cărei venituri erau de mai multe mii de lire pe an şi care plătea la măcelar, brutar, băcan şi brânzar câte 100 de lire odată, rămânând mereu cu o datorie de 100 de lire (235). Putem face prinsoare că domnul Fournerat, pe care ni-i semnalează Livre commode des adresses (1692) (236), telal sub stâlpii Halelor, şi care, după câte pretinde, ţine „un om cu haine cinstite pentru patru pistoli pe an", putem face prinsoare că acest furnizor de „haine de gata" nu ia totdeauna banii înainte. Şi nici cei trei negustori telali asociaţi care, la Paris, în strada Neuve din parohia Sainte Marie, îşi oferă serviciile pentru „orice furnituri de doliu, mantii, văluri cernite şi zăbranice de înmormântări, şi chiar pentru haine negre ce se poartă la ceremonii" (237).

Comerciantul, în situaţia lui de capitalist pe picior mic, trăieşte la mijloc între cei care îi datorează bani şi cei cărora le datorează el bani. Este1

orba de un echilibru precar, la nesâârşit, pe marginea prăpastie! Dacă un furnizor (trebuie să pfgjegein: un intermediar în legătură cu un angrosist sau chiar angrosistul) îi pune cuţitul la gât, vine dezastrul. Dacă un client bogat nu-şi plăteşte datoria, pescăreasa lui se trezeşte la strâmtoare (1623): „Începusem să mă încropesc, mărturiseşte ea, şi dintr-odată m-am pomenit pe alb" (238), ajunsă la ultima para, „albul" fiind o monedă măruntă de 10 deniers. Orice prăvăliaş stă sub ameninţarea acestei întâmplări neprevăzute, să primească banii târziu sau să nu-i primească de loc. Un armurier, François Pommerol, poet în timpul liber, se plânge în 1632 (239) de condiţia lui, în care „Se cere să

trudeşti din greu, iar ca să fii plătit / Să ai răbdare” – atuncea când eşti „delaye”, victimă a unui delai, a amânării, întârzierii plăţii.

Aceasta este plângerea cea mai des întâlniia atunci când întâmplarea ne pune sub ochi scrisorile micilor negustori, ale intermediarilor, ale furnizorilor. „Vă scriem şi aceste rânduri spre a şti când veţi avea voinţă să ne plătiţi”, 28 mai 1G69. „Domnule, sunt mirat foarte că scrisorile mele, ce vi le-am trimis, atâta de des, au atâta de puţină urmare, cu toate că se cere de la un ora cinstit să facă răspuns...”, 30 iunie 1669. „Nu am fi crezut niciodată că după ce ne-aţi încredinţat că veţi veni la noi acasă ca să facem socoteala, aţi plecat fără să spuneţi nimic”, 1 decembrie 1669. „N ştiu cum se cere să vă scriu, văd că nu luaţi în socoteală scrisorile ce vi le scriu...”, 28 iulie 1669. „Sunt şase luni de când vă rog să-mi trimiteţi marfă...”, 18 august 1669. „Bag seama bine că scrisorile dumneavoastră nu fac alta decât că mă amăgesc...”, 11 aprilie 1676. Toate sunt scrisori a e unor negustori din Lyon (240). Nu am mai SŞSit scrisoarea unui creditor exasperat care previne pe delincvent că va veni la Grenoble să-şi acă dreptate singur de o manieră forte. Un negustor din Reims, contemporan cu Ludovic al XIV-lea, «nprumutător reticent, citează proverbul: „Când 6 să împrumuţi, văr bun; la dat banii înapoi, fecior de curvă” (291), „când îi dai îi fată vaca, când îi ceri îi crapă iapa”.

Aceste reglementări care şchioapătă creează dependenţe şi dificultăţi în lanţ. În octombrie 1728, Ia târgul de Sainte-Hostie la Dijon, pânzeturile s-au vândut destul de bine, dar nu s-au vândut stofele de lână şi ţesăturile de mătase. „Pricina acestui lucru o socotesc a fi faptul că negustorii cu amănuntul se plâng de puţina desfacere ce o fac şi de aceea că nefiind plătiţi de cei cărora le vând, nu sunt în stare să facă cumpărături noi. De altă parte, negustorii cu ridicata care yin la târguri se împotrivesc să mai facă credit peste credit celor mai mulţi dintre negustorii cu amănuntul, dinspre partea cărora nu sunt plătiţi” (242).

Faţă cu această imagine, să punem imaginile evocate de Defoe, care explică pe îndelete că lanţul creditului este baza comerţului, că datoriile se compensează între ele şi că de aici rezultă o multiplicare a activităţii şi veniturilor negustoreşti. Nu cumva inconvenientul documentelor de arhivă constă în faptul că ele colectează pentru istoric falimentele, procesele, catastrofele, mai degrabă decât desfăşurarea obişnuită a afacerilor? Afacerile fericite, la fel ca oamenii

fericiţi, nu au istorie.

Îmbelşugata activitate jj a colportorilor.

Colportorii sunt negustori, de obicei mizeri, care „poartă agăţate de gât” sau pur şi simplu în cârcă. nişte mărfuri amărâte. Dar aceasta nu-i împiedică să constituie în câmpul schimburilor o masă de manevră apreciabilă. Chiar în oraşe şi, într-o măsură şi mai mare, în orăşele şi sate, ei umplu golurile reţelei obişnuite de distribuţie. Şi intru că aceste goluri sunt multe, semn al timpului, el mişună. Un pomelnic întreg de nume îi semnalează peste tot: în Franţa, colporteur, contreporteut-porie-balle, mercelot, câinelotier, borcanteur; le Anglia, hawker, hucktser, petty Chapman, pediar

nackman; în Germania, fiecare regiune îi botează în felul ei: Hocke, Hueker, Grempler, Hausierer, Ausrufer, i se spune şi Pluscher (cârpaci), Bonha-sen; în Italia, el este merciajulo; în Spania, el buhonero. El are numele lui anume, până în Europa de răsărit: seyyar saticl, în turcă (care înseamnă, în acelaşi timp. vânzător ambulant şi tarabagiu); serqidzyja> în bulgară (de la turcescul sergi); torbar (de la turcesul lorba „sac”), torbar i srebar sau kramar, Krîmer (cuvânt de origine evident germană care desemnează şi pe vânzătorul ambulant şi pe cărăvănar sau pe micul burghez) în sârbo-croată (243), etc.

chiar

Această pletoră de nume ţine de faptul că, departe de a fi un tip social bine definit, colportajul este o colecţie de meserii care se împotriveşte unei clasificări raţionale: un savoiard tocilar de la Strasbourg, 1703 (244) este un muncitor care îşi „colportează” serviciile şi hoinăreşte ca atâţia coşari sau „rempailleurs de chaises”, reparatori de „tapiţerii” de scaune; un „maragate”, ţăran din munţii Cantabrici, este un arrièreur care transportă grâu, lemne, doage de butoi, butoaie de peşte sărat, ţesături grosolane de lână, după cum porneşte de pe platourile cerealiere şi vinicole ale Castiliei Vechi spre Ocean să a dinspre Ocean înapoi; el este, pe deasupra, cu un termen metaforic, un vânzător en ambulancia (264), căci cumpără ca să revândă în parte sau în întregime mărfurile pe care le transportă. De netăgăduit sunt colportori ţăranii ţesători din satul de meşteşugari Andrychow, de lângă Cracovia, sau cel puţin aceia dintre ei care se duc să vândă producţia de pânzeturi a satului la Varşovia, la Gdańsk, la Lvov, la Tarnopol, la târgurile de la Lublin şi Dubno, pare ajung chiar până la Istanbul, Smirna, Veneţia şi Marsilia. Aceşti ţărani, gata oricând

să se dezrădăcineze, se transformă, atunci când împrejurările °cer, în jpjonjerj ai navigaţiei pe Nistru şi pe Marea Neagră...” (1782) (247). Cum să-i numeşti”, Pe de altă parte, pe manufacturierii din Yorkshire! Coventry care, gonind prin Anglia, livrează produsele pe care le fac prăvăliaşilor?

lor este aproape numai opera lor (253). Toată sticlăria de Boem ia (254) este distribuită în seco-ju] al XVIII-lea de către colportori, în ţările scandinave ca şi în Anglia, în Rusia ca şi în Imperiul otoman. În secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea, spaţiul suedez este mai bine de jumătate gol de oameni: rare puncte de populare pierdute într-o imensitate. Dar stăruinţa mărunţilor negustori ambulanţi, originari din Vestrogoţia sau din Smaland, sfârşeşte prin a desface şi acolo, de-a valma „potcoave, cuie, broaşte, bolduri... almanahuri, cărţi religioase” (255). În Polonia, evreii itineranţi îşi asumă 40 – 50% din traficul comercial (256) şi triumfă şi în ţinuturile Germaniei, dominând în parte, încă de pe atunci, glorioasele târguri de la Leipzig (257).

Nu întotdeauna, prin urmare, colportajul răni îne în coadă. Nu o singură dată, el reprezintă o extindere de pionierat, cucerirea unei pieţe, în septembrie 1710 (258), consiliul comerţului din Paris respinge cererea a doi evrei din Avignon, Moyse de Vallabrege şi Israel de Jasiar, care ar vrea „să vândă stofe de mătase, de lână şi alte mărfuri prin toate oraşele regatului, pe timp de şase săptămâni, în toate cele patru timpuri ale anului, fără ca să ţină prăvălie deschisă”. Această iniţiativă a unor negustori care nu sunt, evident, colportori mărunţi, a părut „foarte păgubitoare comerţului şi intereselor supuşilor regelui”, o ameninţare făţişă pentru negustorii şi prăvăliaşii aşezaţi. De obicei, poziţiile sunt inverse: negustorii cu ridicata şi prăvăliaşii importanţi, sau chiar mai mărunţi, deţin firele colnn Hai»— pentru n» e –”.

se: negustorii aţa şi prăvăliaşii importanţi, sau chiar mai mărunţi, deţin firele colportajului, păstrând

Pentru aceşti difuzori căpoşi mărfurile „nevândute”.

care le încurcă magaziile Căi este vântarea zone

or pro aprovizionate, convingerea celor neho-tarâţi, şi,} n acest scop, el nu-şi precupeţeşte nici i, nici vorbele, după chipul şi asemănarea ne/oZ-ului, a micului negustor ambulant de pe „evardele noastre, unul din moştenitorii lui. f-rinten vesel, iute la minte, aşa apare el în teatru’ iar într-o piesă scrisă la 1637 (259), tânăra portajului, păstrând aceşti difuzori căpoşi mărfurile „nevândute” care

le încurcă magaziile. Căci arta colportorului este vânzarea în cantităţi mărunte, forţarea zone – or prost aprovizionate, convingerea celor neho-ţi, şi,} n acest scop el nu-şi a i

1

Dacă nu ţinem seamă de averea lor, spune Defoe (248), ei sunt colportori”. Şi cuvântul s-ar potrivi la fel de bine negustorilor forains, „de bâlci” (248) (dar sensul primar al cuvântului este însă cel de „străin, venetic”, adică veniţi dintr-un oraş străin), care în Franţa şi prin alte părţi, umblă din târg în târg. din bâlci în bâlci. dar sunt relativ înstăriţi.

Oricum ar fi, bogat sau sărac, colportajul stimulează, întreţine schimburile, le propagă. Dar acolo unde arc prioritate, el face de obicei dovada unei oarecare înapoieri economice. Polonia are o întârziere faţă de economia Europei occidentale: în mod logic, acolo va domni colportajul. Nu cumva colportajul este o rămăşiţă a ceea ce, altă dată, timp de secole, a reprezentat comerţul normal? Syri (250) din anii Imperiului roman târziu sunt colportori. Imaginea negustorului medieval din Occident este cea a unui itinerant jegos, colbăit, aşa cum este colportorul de totdeauna. Un pamflet din 1622 (251) încă mai vorbeşte despre negustorul de odinioară, cu „o tăgârţă care-i atârnă de o parte, cu încălţări care DU au decât vârful de piele”; nevasta merge în urma lui, adăpostită sub „o pălărie mare care-i cade până la brâu”. Da, dar într-o bună zi acest cuplu de prr-begi se aşază într-o prăvălie, îşi schimbă faţa şi se arată mai puţin nevoiaşi decât păreau. Nu există în colportaj, printre cărăuşi cel puţin – negustori bogaţi în germene? Este de ajuns să intervină o întâmplare norocoasă şi iată-i trecând de la o stare la alta. Aproape totdeauna, cei care, în secolul al XVIII-lea, creează modestele prăvălii de ţară despre care am vorbit sunt colportori. Ei pornesc chiar la asaltul aşezărilor comerciale: la München, 50 de firme italiene şi savoiarde au ieşit din colportori care s-au pricopsit (252) – Implantări analoage au putut să se producă, î» secolele al XI-lea şi al XII-lea, în oraşele Europei, abia mai mari pe atunci decât nişte sate.

În orice caz, activităţile desfăşurate de colportori au avut, una lângă alta, efecte de masă. DifU ’3 zarea la ţară a cărţilor populare şi a almanahurivăduvă nu se mărită până la urmă cu prea bunul orator, nu pentru că nu ar fi tentată:

Doamne ce hâtru el Dac-aş avea cu ce

Şi de l-aş vrea, atuncea m-ar vrea şi el pe mine.
Dar cât ţi dă vânzarea, pe uliţi, de gazete.
Nici ochelari să-ţi cumperi, n-ajunge într-un an.

În mod licit sau nu, colportorii se strecoară pretutindeni, până sub arcadele de la San Marco, la Veneţia, sau pe Pont Neuf, la Paris. Podul din Aho (Finlanda) este ocupat de prăvălii; nu-i nimic, coportorii se adună la cele două capete ale podului (260). La Bologna, este nevoie de o reglementare explicită pentru ca piaţa mare din faţa catedralei, în care se ţine târgul de marţea şi sâmbăta, să nu fie, datorită lor, transformată într-un fel de piaţă zilnică (261). La Köln, sunt treizeci şi şase de categorii deosebite de Ausrufer, vânzători ambulanţi care-şi strigă marfa pe străzi (262). La Lyon, în 1643, ţipetele nu mai încetează: „Se colportează tot ce se poate vinde: clătite, fructe, vreascuri, cărbune [de lemn], stafide, ţelină, mazăre fiartă, portocale etc. Salata şi legumele verzi sunt plimbate pe un cărucior şi strigate. Merele şi perele se vând coapte. Se vând cireşe la cântar, cu atâta o livră" (263). Strigătele precupeţilor Parisului, strigătele de pe străzile Londrei, strigătele Romei se regăsesc în gravurile de epocă şi în literatură. Sunt cunoscuţi vânzătorii de pe străzile romane, desenaţi de Carracci sau de Giu-seppe Bărbieri, care te îndeamnă cu smochine şi pepeni, verdeţuri, portocale, covrigei, pişcoturi, ceapă, pâine, haine vechi, suluri de pânză şi saci de cărbune, vânat, broaşte... Ţi-ai putea imagina eleganta Veneţie a secolului al XVIII-lea invadată de vânzători de turte de mălai? Şi totuşi, în iulie 1767, acestea se vând într-adevăr şi acolo, în mari cantităţi, „pentru preţul amărât de un ban" Asta se întâmplă, spune un observator, pentru că „plebea înfometată [a oraşului] sărăceşte fără oprire" (264). Cum să scapi atunci de acest nor de negustori ambulanţi? Niciun oraş nu izbuteşte s-o facă. Gui Patin scrie în 19 octombrie 1666 (265) de la Paris: „Aici începe să se îndeplinească porunca îndreptată împotriva precupeţilor, a tăinuitorilor şi cârpacilor care încurcă trecerea publică; se doreşte ca străzile Parisului să fie văzute foarte curate; regele a spus că vrea să facă din Paris ceea ce a făcut August din Roma...". Zadarnic, bineînţeles: e ca şi cum te-ai apuca să goneşti un roi de muşte. Toate străzile citadine, toate drumurile de ţară sunt bătute de aceste picioare neobosite. Chiar Olanda, în 1778, la o dată atât de târzie, este inundată de desagari „porteballes, coureurs şi de mercelots, de borcanteurs care vând o infinitate de mărfuri străine persoanelor bogate şi cu dare de

mână ce-şi petrec o mare parte din an ia moşiile lor de la ţară” (266). Nebunia târzie a rezidenţelor de ţară este pe atunci la apogeu în Provinciile Unite şi poate că această modă nu este străină de un asemenea aflux.

Adesea, colportajul se asociază cu migraţii sezoniere: aşa se întâmplă cu savoiarzii (267), cu locuitorii din Dauphine care ajung în Franţa şi chiar în Germania; cu cei din Auvergne (268) din zona de munte, în special cu cei de pe „planeza” Saint-Flour, care străbat drumurile Spaniei. Italieni vin în Franţa să-şi facă „sezonul”, unii se mulţumesc să se învârtească prin regatul Neapolului; francezi ajung în Germania. O corespondenţă de colportori din Magland (269) (astăzi Haute-Savoie) ne îngăduie să urmărim, de la 1788 la 1834, plecările şi sosirile „bijutierilor” ambulanţi, în realitate vânzători de ceasornice, care îşi plasează marfa în târgurile din Elveţia (Lucerna şi Zurzach) (270) şi în prăvăliile din Germania meridională, pe itinerarii lungi, mereu aceleaşi, din tată în fiu. Cu mai mult sau mai puţin noroc: a târgul de la Lucerna, la 13 mai 1819, „abia l-am avut] cu ce să beau un ţap” (271).

Câteodată se produc invazii neaşteptate, legate

Îndoielnic de vagabondajul epocilor de criză.

n 1783, în Spania (272), trebuie luate măsuri

75 f-nera! e în bloc, împotriva desagarilor, colportouor şi negustorilor ambulanţi, împotriva „celor ce arată animale îmblânzite”, împotriva acelor ciudaţi tămăduitori „care se cheamă salutadores, care poartă o cruce mare la gât şi pretind să vindece bolile oamenilor şi vitelor prin rugăciuni”. Sub numele generic de desagari, măsurile îi vizează pe maltezi, pe genovezi şi pe băştinaşi. Nu sunt pomeniţi francezii, dar trebuie să fie vorba de o simplă omisiune. Este firesc ca aceşti vagabonzi de meserie să aibă legături cu vagabonzii fără meserie pe care îi întâlnesc la drum şi să participe ocazional la potlogăriile acestei lumi fără căpătâi (273). Firesc este, de asemenea, ca ei să fie asociaţi cu contrabanda. Prin 1641, Anglia este plină de colportori francezi care, după sir Thomas Roe. din Privg Council al regelui, ar contribui la deficitul monetar al balanţei regatului (274). N-or fi ei acoliţii acelor marinari care încarcă fraudulos pe coastele engleze lână şi pământ de piuă (argila folosită la scosul usucului din ţesături) şi aduc în Anglia rachiu?

Este colportajul un fenomen arhaic?

Ni se spune, de obicei, că viaţa agitată a colportajului se stinge de la sineoridecâteori o ţară atinge un anumit stadiu de dezvoltare. În Anglia, ea ar fi dispărut în secolul al XVIII-lea; în Franţa, în cel de-al XIX-lea. Cu toate acestea, colportajul englez a cunoscut o recrudescenţă în secolul al XIX-lea, cel puţin la periferia oraşelor industriale pros Kdeservite de circuitele obişnuite ale distribuţiei 275). În Franţa, orice anchetă folclorică îi regăseşte urmele în secolul al XX-lea (276). Se socotea (dar este vorba de o logică a priori) că mijloacele moderne de transport i-au dat o lovitură mortală. Dar ceasornicarii noştri ambulanţi din Magland folosesc trăsura, diligenta, ba chiar, în 1834, cu satisfacţie, o navă cu aburi pe lacul Leman (277). Trebuie să socotim că colportajul este un sistem eminamente adaptabil. Orice pană? 1

de distribuţie îl poate face să apară sau să reapară; tot astfel, orice creştere a activităţilor clandestine, contrabandă, furt, tăinuire; sau orice ocazie neaşteptată căreia îi dau frâu liber concurenţele, supra* vegherile, formalităţile obişnuite ale comerţului. Franţa revoluţionară şi imperială a fost astfel teatrul unei uriaşe proliferări a colportajului. Să dăm crezare judecătorului acru de la tribunalul de comerţ din Metz care prezintă (la 6 februarie 1813) un lung raport D-lor membri ce compun consiliul general al comerţului, Ia Paris (278): „Colportajul de astăzi, scrie el, nu este cel din trecut, cu legătura în spinare. Este vorba de un comerţ considerabil al cărui domiciliu este pretutindeni, cu toate că n-are domiciliu”. Una peste alta, nişte pungaşi, nişte hoţi, o nenorocire pentru cumpărătorii naivi, o pacoste pentru negustorii „cu domiciliu” şi cu prăvălii arătoase. S-ar cere cât de repede să li se pună stavilă, măcar pentru securitatea societăţii. Sărmană societate, în oaie comerţul, este atât de puţin apreciat, în care, după licenţele revoluţionare şi epoca asignatelor, un te miri cine, pe preţul de nimic al unei patente, poate să se facă negustor de câte ceva. Singura soluţie, după judecătorul nostru, ar fi „restabilirea corporaţiilor” 1 Şi adaugă cu jumătate gură: „evitând abuzurile primei lor instituiri”! Să nu îl urmăm mai departe. Dar este adevărat că pe vremea lui, valuri, armate de colportori sunt semnalate pretutindeni. În acelaşi an 1813, la Paris, prefectul de poliţie este avertizat că „Ies e talagis-tes”, „tarabagiii”, îşi întind caprele cu tablale în plină stradă, peste tot, „de la bulevardul Made-leine până la Temple”. Fără ruşine, ei se instalează în uşa prăvăliilor şi desfac acolo aceleaşi mărfuri, spre

furia prăvăliaşilor, în primul rând a sticlarijor, faianţarilor, emailorilor, ba chiar a bijutierip-” C* Ce. Se înrilesc de ordine nu mai Pot> dar: „Fără oprire, îi gonesc pe tarabagii dintr-un loc ori din altul; fără oprire, ei iar se întorc acolo [...] parele număr e scăparea lor. Cum s-ar putea pune a popreală o câtime atât de mare de oameni?” săraci, pe deasupra. Şi prefectul de poliţie adaugă: „Poate că acest comerţ samavolnic nu este atât de păgubitor pentru negustorii cu prăvăli; pe cât se bănuieşte, căci aproape toate mărfurile expuse astfel sunt vândute chiar de către ei taraba-giilor, care de cele mai multe ori nu sunt deeft prepuşii lor...” (279).

Foarte recent, în 1940 – 1944, Franţa înfometa» tă a cunoscut odată cu „lemarche noir”, cu „piaţa”, cu „bursa neagră” un alt. val de colportaj anormal. În perioada 1917 – 1922, atât de grea, plină de tulburări, cu o circulaţie imperfectă, Rusia a cunoscut şi ea reapariţia intermediarilor ambulanţi, ca în vremurile de altă dată, precupeţi, colectori abuzivi, traficanţi, colportori, „oamenii cu desaga”, cum li se spunea cu dispreţ (280). Dar astăzi, producătorii bretoni, care vin în camion până la Paris ca să vândă direct anghinarele sau conopida pe care nu le-au luat angrosiştii din Hale, sunt pentru o clipă colportori. Sunt colportori moderni, şi ei, ţăranii pitoreşti din Gruzia sau din Armenia, cu sacii lor de legume şi fructe şi cu plasele lor plini; de păsări vii, pe care tarifele ieftine de pe liniile aeriene sovietice interne îi ademenesc astăzi până la Moscova. Dacă într-o zi tirania ameninţătoare a Uniprix-ului, a marilor suprafeţe comerciale, ar deveni intolerabilă, nu este exclus să vedem dezlănţuindu-se împotriva ei, făcând abstracţie de deosebirile de situaţie, un nou colportaj. Căci colportajul reprezintă întotdeauna un fel de a ocoli ordinea stabilită a sacrosanctei pieţe, de a da cu tifla autorităţilor.

EUROPA: MECANISMELE

LA LIMITA DE SUS A SCHIMBURILOR

Deasupra pieţelor, a prăvăliilor, a colportajului se situează, ţinută în mână de personaje strălucite, o puternică suprastructură a schimburilor. Acesta este etajul mecanismelor majore, al marii economii, prin forţa lucrurilor etajul capitalismului care n-ar exista fără ele.

În lumea de ieri, uneltele esenţiale ale comerţului cu mare rază de acţiune sunt târgurile şi bursele. Nu pentru că ele reunesc toate marile afaceri. Birourile de notar în Franţa şi pe continent (nu în

Anglia, unde rolul lor se reduce la identificările de persoane), îngăduie reglarea cu uşile închise a nenumărate tranzacţii, foarte importante, atât de numeroase încât ar putea reprezenta, după câte spune un istoric, Jean-Paul Poisson (281), o modalitate de a măsura nivelul general al afacerilor. Tot aşa, băncile, aceste rezervoare în care banu'! se pune cu încetul de o parte şi din care nu iese întotdeauna cu prudenţă şi eficienţă, capătă un loc din ce în ce mai mare (282). Iar jurisdicţiile consulare franceze (cărora, pe deasupra, le sunt încredinţate, mai târziu, problemele şi litigiile aferetjte falimentelor) constituie pentru negustorie ojustrţie privilegiată „per legem mercatoriam”, o justiţie expeditivă, care apără interese de clasă. De altfel, Le Puy (17 ianuarie 1757) (283), Peri-gueux (11 iunie 1783) (284) cer jurisdicţii consulare care le-ar facilita viaţa comercială.

Cât priveşte camerele de comerţ franceze în secolul al XVIII-lea (prima la Dunkerque în 1700) (285), care sunt imitate în Italia (Veneţia, 1763; Florenţa, 1770) (286) (287), ele tind să întărească autoritatea marilor negocianţi în detrimentul celorlalţi. Un negustor din Dunkerque ne spune lucrul acesta, verde în faţă (6 ianuarie 1710): „Toate aceste camere de comerţ [...] nu sunt bune de teeva decât numai să ruineze comerţul general

[comerţul curent, obişnuit] făcând ca 5 sau 6 particulari să ajungă stăpâni absoluţi ai navigaţiei şi comerţului acolo unde sunt ei aşezaţi” (288). De altfel, de la oraş la oraş, instituţia funcţionează mai bine sau mai puţin bine. La Marsilia, camera de comerţ este sufletul vieţii comerciale; la Lyon, rolul acesta îl joacă magistratura municipală, atât de bine încât camera de comerţ, de care nu e prea mare nevoie, uită până la urmă să-şi mai ţină adunările. „Sunt informat, scrie controlorul general (27 iunie 1775) (289). [...] că, la Lyon, camera de comerţ nu îşi ţine de loc sau ţine prea puţine adunări, că dispoziţiile hotărârii Consiliului din

1702 nu sunt deloc executate şi că tot ceea ce priveşte comerţul acestui oraş se cercetează şi se hotă răşte de către sindici” – adică de magistraţii ora şului. Dar nu este de ajuns să ridici tonul ca să chemi o instituţie la viaţă. În 1728, Saint Malo ceruse zadarnic regelui o cameră de comerţ (290).

Este deci limpede că în secolul al XVIII-lea instrumentele marelui negoţ se înmulţesc şi se diversifică. X) ar târgurile şi bursa rămân încă în ceatrul vieţii comerciale majore. %

Tlrgurile, o unealtă veche:
reparată mereu

Târgurile sunt instituţii bătrâne, mai puţin vechi decât pieţele, înfigând totuşi în trecut rădăcini interminabile (291).

Cercetarea istorică din Franţa respinge, pe drept sau pe nedrept ideea originii lor dincolo de întemeierea Romei în îndepărtata epocă a migraţiilor celtice, în Occident, renaşterea din secolul al XI-lea n-ar fi pornirea de la zero (despre care se vorbeşte de obicei), deoarece subzistau încă urme de oraşe, de pieţe, de târguri, de locuri de pelerinaj, pe scurt, /habitudini care trebuiau doar reluate. Despre târ

gul Lendit, de la Saint-Dénis, se spunea că urcă în timp cel puţin până în secolul al IX-lea (la domnia lui Carol Pleşuvul) (292); despre târgurile de la Troyes (293), că fuseseră romane; despre târgurile de la Lyon, că fuseseră instituite în anul 172 al erei noastre (294). Pretenţii, poveşti? Da şi nu, pentru că târgurile sunt, după toate probabilităţile, încă şi mai vechi decât ar dori să ne arate aceste pretenţii.

8

În orice caz, vârsta nu le împiedică să fie nişte instituţii vii şi care se adaptează tuturor circumstanţelor. Rolul lor este să spargă cercul prea îngust al schimburilor obişnuite. Un sat din Meuse cere în 1800 (295) înfiinţarea unui târg pentru a aduce până la el articolele de fierărie care îi lipsesc. Chiar târgurile atâtor orăşele modeste care nu par să fie decât întovărăşirea satelor apropiate cu artizanatul urban sparg de fapt cercul obişnuit al schimburilor. Cât priveşte marile târguri, ele mobilizează economia unor regiuni întinse; câteodată întregul Occident îşi dă întâlnire în ele profitând de libertăţile şi scutirile oferite care fac să dispară pentru o clipă stavila nenumăratelor taxe şi dări. Totul contribuie în consecinţă ca târgul să fie o adunare în afara obişnuitului. Prinţul, care, foarte devreme, pune mâna pe aceste puncte de confluenţă decisive [regele Franţei (296), regele Angliei, împăratul] acordă tot mai multe favoruri, scutiri, garanţii, privilegii. Cu toate acestea, s-o spunem în trecere, târgurile nu sunt ipso fado scutite şi niciunul, nici măcar târgul de la Beaucaire, nu trăie Ştie sub regimul unui liber schimb perfect. De exemplu, despre cele trei târguri „regale” de la kauraur, fiecare de câte trei zile, un text spune cănt „de puţin foios; căci ei e nu sunt scutite” (297). Poate târgurile se prezintă ca nişte oraşe, efemere ra fodi dar oraşe, dacă n-ar fi decât prin numărul de participanţi. Periodic, ele îşi implantează

decorul, apoi de îndată ce sărbătoarea se încheie, se mută. După una, două sau trei luni de absenţă, se aşază din nou. Fiecare dintre ele are, prin urmare, ritmul, calendarul, indicativul lui, care nu sunt aceleaşi cu cele ale vecinului. De altfel, nu cele mai importante dintre ele au indicele de frecvenţă cel mai ridicat, ci tocmai simplele târguri de vite sau, cum li se spunea, Ies foires grasses, „târgurile de dulce”. Sully-sur-Loire (298), aproape de Orléans, Ponligny în Bretania, Saint-Clair şi Beaumont de Laumagne, au fiecare câte opt târguri pe an (299); Lectoure, din generalitatea de Montauban, nouă (300); Auch. unsprezece (301); „târgurile de dulce ce se ţineau la Chelnerailles, burg mare din înaltul Marchizat de Auvergne, sunt renumite prin mulţimea de vite îngrăşate care se vinde acolo şi dintre care cele mai multe se îndrumă la Paris”. Aceste târguri se ţin în prima marţi a fiecărei luni. Deci douăsprezece în total (302), La fel, în oraşul Puy „sunt douăsprezece târguri în an, la care se vând tot felul de vite, mai ales mulţime de catâri şi catârce, multe piei crude, postăvărie cu ridicata din toate fabricile din Languedoc, pânzeturi de Auvergne albe şi roşcate, câne-pă, fire, lână, blănuri de toate felurile” (303). Să deţină Mortain, în Normandia, un record, cu cele patrusprezece târguri pe care le are (304)? Să nu ne grăbim să pariem pe acest cal foarte bun.

Evident, sunt târguri şi târguri. Există târguri săteşti, ca, de exemplu, nu departe de Siena, minusculul târg de la Toscanella care nu este decât o piaţă mare de lână; dacă iarna se lungeşte şi îi împiedică pe ţărani să-şi tundă oile (ca în mai 1625), târgul nu se mai ţine (305).

Adevăratele târguri sunt cele cărora un oraş întreg le deschide porţile. Atunci, fie că târgul se revarsă pretutindeni şi devine el oraşul şi chiar mai mult decât oraşul cucerit, fie că acesta este destul de puternic şi ţine târgul la distanţă cuvenită: o problemă de greutate specifică. Lyonul &

este pe jumătate victima celor patru târguri monumentale ale lui (306). Parisul şi le stăpâneşte, le reduce la dimensiunile unor pieţe mari; aşa, vechiul târg încă plin de viaţă al Lenditului se desfăşoară la Saint-Dénis, în afara zidurilor oraşului. Nancy (307) se dovedeşte înţelept, expulzându-le pe ale lui în afară, deşi la îndemână, Ia Saint-Nicolasdu-Port. În Normandia, Falaise Le-a exilat în marele sat Guybray. În răstimpul dintre aceste adunări tumultuoase şi celebre, Guybray devine palatul Frumoasei din pădurea adormită. Beaucaire, precaut ca atâtea alte oraşe, şi-a aşezat târgul care i-a adus faima şi

bogăţia între el şi Ron. Osteneală zadarnică: vizitatorii, de obicei vreo cincizeci

7. O Franfă încă presărată de tirguri Dictionnaire du commerce et des marchandises, 1841, I, pp. 960 şi urm.

de mii, invadează oraşul şi, pentru a asigura un simulacru de ordine, sunt necesare (şi insuficiente) toate brigăzile călare ale poliţiei provinciei. Cu atât mai mult cu cât în general mulţimea vine cu vreo două săptămâni înainte de deschiderea târgului, la 22 iulie, deci înainte ca forţele de ordine să fie mobilizate în oraş. În 1757, se propune tocmai ca detaşamentele călare să fie trimise mai devreme, în ziua de 12, pentru ca vizitatorii târgului şi orăşenii să fie „în siguranţă".

Un oraş dominat pe de-a întregul detârgurile lui încetează să mai fie el însuşi. Leipzigul, care se va îmbogăţi în secolul al XVI-lea, îşi dărâmă, îşi reconstruieşte pieţele şi imobilele pentru ca târgul să se simtă în largul lui (308). Dar, în Castilia, Medina del Campo (309) este un exemplu şi mai bun. Oraşul se confundă cu târgul lui care, de trei ori pe an, ocupă lunga Rua, străjuită de clădiri cu stâlpi de lemn, şi uriaşa Piaza Mayor, din faţa catedralei unde, pe timpul târgului, mesa se celebrează în balcon; negustorii şi cumpărătorii pot asculta slujba fără să fie nevoiţi să-şi întrerupă afacerile. Sfântul Juan de la Cruz, copil fiind, s-ar fi lăsat cuprins de extaz în faţa barăcilor bălţate din piaţă (310). Astăzi, Medina del Campo rămâne decorul, cochilia goală a vechiului târg. În secolul al XVI-lea, la Frankfurt am Main (311), târgul mai este încă ţinut la distanţă. Dar în secolul următor, prea prosper, el inundă totul. Negustori străini se instalează definitiv în oraş, unde reprezintă firme din Italia, din Cantoanele elveţiene, din Olanda. Urmează o colonizare treptată. Aceşti străini, de obicei fii care conform vechiului drept cutumiar nu aveau parte la moştenire, se instalează în oraş cu simplu drept de rezidenţă (Beisesserschutz); acesta este primul pas; după aceea câştigă Burgerrechtul, dreptul de cetăţenie; curând, se poartă ca nişte stăpâni. Nu este oare un fel de reacţie „naţională" împotriva negustorilor olandezi răscoala care se dezlănţuie în 1593 (312) împotriva calviniştilor la Leipzig, unde procesul este acelaşi? în acest caz, trebuie să socotim că Nürnbergul (313), mare oraş negustoresc, a procedat 8

Înţelept atunci când, deşi obţinuse de la împărat, în 1423 – 1424 şi în 1431, concesiunile necesare deschiderii de târguri, renunţă să le înfiinţeze cu adevărat? înţelepciune sau eroare? Oraşul rămâne el

însuşi.

Oraşe;

n sărbătoare

Târgul înseamnă zgomot, vacarm, cântece. veselie populară, lumea întoarsă pe dos, dezordine, câteodată zaveră. În apropiere de Florenţa, la Prato (314), ale cărui târguri şi-ar avea originea în secolul al XIV-lea, în fiecare an în septembrie, vin trombetti din toate oraşele Toscanei a suonare, care mai de care, pe străzile şi în pieţele oraşului. La Carpenbras, în ajunul târgului de Saint-Mathieu şi de Saint-Siffrein, glasul pătrunzător al trompetelor răsună la cele patru porţi ale oraşului, apoi în pieţe, în sfârşit în faţa palatelor. „De fiecare dată comuna face cheltuială de şapte soli de fiecare instrumentist”, iar clopotele bat fără oprire începând de la patru dimineaţa; focuri de artificii, focuri de bucurie, răpăit de tobe; oraşul îşi cheltuie banii. Şi iată-l luat cu asalt de măscărici, de vânzătorii de leacuri miraculoase, de hapuri, de „ratafia purgativă” sau de orvietan (compoziţie complicată făcută din tot felul de rădăcini şi ierburi plămădite în apă cu zahăr), de ghicitoare, de jon-gleuri, de coţcari, de dansatori pe frânghie, de cei care scot dinţi, de lăutari şi de cântăreţi ambulanţi. Hanurile dau pe dinafară de lume (315). La Paris, târgul de la Saint-Germain, care începe după postul „aştelui, concentrează şi el viaţa uşoară a capitalei: pentru „fete” este „vremea culesului”, cum sP<ine o glumeaţă. Iar jocurile de noroc atrag tot atât de mulţi amatori ca şi femeile uşoare. Loteria numită „albă” face furori; ea distribuie multe «nete albe, necâştigătoarele, şi câteva bilete negre, câştigătoarele. Câte cameriste nu şi-au pierdut economiile şi nădejdea de măritiş la „albă” (316)?

Dar acest joc este nimica toată pe lângă tripourile discrete care îşi găsesc adăpost în câteva prăvălii din târg, în ciuda supravegherii bombănitoare a autorităţilor. Tot atât de atrăgătoare pe cât sunt tripourile de la Leipzig, în care polonezii sunt ca la ei acasă (317).

În sfârşit, târgul este, fără excepţie, locul de întâlnire al trupelor de actori. Încă de pe timpul când se ţinea în Halele Parisului, târgul de la Saint-Germain era şi prilej de reprezentaţii teatrale. Le Prince des sots, Prinţul proştilor şi L «Mere sotte, Cumătră proasta, care figurau în program la 1511, reprezintă tradiţia medievală a pieselor populare franceze (farces şi soties) despre care Saint-Beuve spune: „Avem a face încă de pe atunci cu vodevilul nostru” (318). Curând li se adaugă

comedia italiana care, de îndată ce i se stinge marea vogă, îşi găseşte în târguri un ultim refugiu, în 1764, la târgul de la Carpentras, „Gaetano Mer-lani şi trupa sa florentină" propunea „comedii". Melchior Mathieu de Piolent un „joc de carusel" şi Giovanni Greci „piese de teatru", de care profita ca să-şi mai vândă în antracte şi leacurile.

Spectacolul se desfăşoară şi în stradă: procesiunea de deschidere a „consulilor [oraşului Carpentras], purtând glugă (chaperori), precedaţi de crainici în robe lungi care purtau bastoane de argint" (320); cortegii oficiale, stathouderul la Haga (321). regele şi regina Sardiniei la târgurile de la Alexandria din Paglia (322), ducele de Modena „cu echipajele sale", la târgul de la Reggio din Emilia, şi aşa mai departe. Giovanni Baldi (323) misit toscan, plecat în Polonia ca să recupereze acolo datorii comerciale importante, soseşte la târgul de la Leipzig în octombrie 1685. Ce ne dezvăluie scrisorile lui cu privire la târguri, pe vremea aceea aflate în plină ascensiune? Ei, bine, nimic altceva în afară de sosirea Alteţei Sale ducele de Saxa, „cu o suită numeroasă de doamne, de seniori şi de prinţi germani, veniţi să vadă lucrurile cele mai remarcabile din târg. Doamnele şi seniorii s-au arătat în haine până într-atâta de mândrei1

încât era un lucru de care puteai să te minunezi". i fac parte din spectacol.

Reprezintă divertismentul, evaziunea, mondenităţile, expresia logică a acestor mari reprezentaţii? Da, câteodată. La Haga, care se sileşte să devină inima politică a Olandei, târgurile sunt pentru Stathouder mai ales prilejul să invite la masa lui „domni şi doamne de rang înalt". La Veneţia, târgul de la Scrisa (324), de ziua înălţării care durează cincisprezece zile, este o manifestaţie rituală şi teatrală: în piaţa San Marco, se instalează dughenele negustorilor străini; bărbaţii şi femeile ies pe stradă mascaţi, iar Dogele, în faţa lui San Nicolo, se logodeşte cu marea, ca în timpurile de odinioară. Dar gândiţi-vă că la târgul de la Scrisa, veniţi să petreacă şi să se bucure de spectacolul uimitorului oraş, se grăbesc să vină în fiecare an mai bine de 100.000 de străini (325). La fel, la Bologna, târgul de la Porchetta (326) prilejuieşte o uriaşă sărbătoare, populară şi aristocratică totodată. În secolul al XVII-lea, cu această ocazie se montează în Piazza Maggiore un decor de teatru, provizoriu, în fiecare an un altul, şi despre ale cărui extravaganţe ne vorbesc desenele din Insignia păstrate în arhive. Alături de teatru, „prăvăliile târgului", puţin numeroase, sunt

amenajate, foarte evident, pentru a satisface capriciile publicului şi nu pentru marile afaceri. Bartholomew Fair (327), la Londra, este şi el locul de întâlnire a petrecerilor populare simple, „fără negoţ serios”. Unul din acele adevărate târguri reziduale făcute să amintească, dacă mai era nevoie, aerul de chermeză, atmosfera licenţioasă, pornirea de a lua în derâdere viaţa obişnuită, care sunt o caracteristică a tuturor târgurilor, ale celor mai animate ca şi aiecelor mai puţin animate. Proverbul are dreptate când spune: „De la iarmaroc nu te întorci ca de la Piaţa” (328).

„Împotrivă, târgul parizian de la Saint-Germain * 9), singurul în capitală rămas foarte viu, sub semnul amuzamentului – să ne gândim la celebrele l „nocturne” cu miile lor de torţe, care sunt un foarte căutat –, păstrează latura lui comercială; el prilejuieşte virizări masive de ţesături, de postavuri sau de pânzeturi, căutate de o clientelă bogată ale cărei carose sunt garate într-u„parking” rezervat. Şi această imagine corespunde mai degrabă decât cele ce o preced realităţii obişnuite a târgurilor, înainte de orice locuri de întâlnire negustoreşti. Doi vizitatori olandezi uluiţi (februarie 1657) notează: „Trebuie să recunoaştem, de faţă fiind şi luând în seamă această mare felurime de mărfuri de mare preţ, că Parisul este centrul în care găseşti tot ce este mai rar în lume” (330).

Evoluţia târgurilor

S-a spus adesea că târgurile erau pieţe cu ridicata, exclusiv între negustori (331). Aceasta înseamnă a nu lua în seamă decât activitatea lor esenţială şi a neglija, la bază, o uriaşă participare populară. Oricine are acces la târg. La Lyon, după spusele cârciumarilor, judecători buni într-un asemenea caz, „pentru un negustor care vine la târg călare şi care are din ce să cheltuiască şi să stea într-o casă bună, vin alţi zece pe jos care sunt prea mulţumiţi să găsească vreun han prăpădit”, în care să se adăpostească (332). La Salerno sau într-un alt târg napolitan, o droaie de ţărani se folosesc de prilej ca să vândă care un porc, care o legătură de fir de borangic sau un butoi de vin. În Aquítania, bouarii şi zilierii se duc la târg doar ca să participe la petrecerea colectivă: „Porneau spre târg înainte de a se crăpa de ziuă şi se întorceau târziu în noapte, după ce zăboveau prin cârciumile de pe drumul mare” (333).

În realitate, într-o lume încă esenţial agricolă, orice târg (chiar cele mai mari) este deschis şi cunoaşte o prezenţă ţărănească uriaşă.

La Leipzig? târgurile sunt dublate de considerabile târguri de cai şi de vite (334), La Anvers, care, print567> are, împreună cu Berg-op-Zoom, patru târguri principale (două într-un oraş, două la celălalt de câte trei săptămâni fiecare), se ţin şi două târguri de cai de câte trei zile, unul de Rusalii, lH

je Sfânta Maria Mică, în septembrie. Este vorba de animale de calitate, «frumoase la privit şi profitabile” * venind în special din Danemarca – în fond un fel de „saloane ale automobilului” (335). Ba încă la Anvers există o clasificare, o separare de genuri. Dar la Verona (336), oraş însemnat din Terraferma veneţiană, toate se amestecă şi, în aprilie 1636, succesul târgului ţine, după părerea experţilor, mai puţin de mărfurile venite din afară, cât de „mulţimea de animale de toate felurile ce au fost aduse aici”.

Acestea fiind zise, este adevărat că esenţa târgurilor, vorbind din punct de vedere economic, ţine de activitatea marilor negustori. Eisânt cei care, perfecţionând unealta, au făcut din ea punctul de întâlnire al marilor afaceri. Creditul a fost inventat de târguri sau reinventat de ele? Olivier C. Gox (337) ar vrea să vedem aici exclusiv o invenţie a adevăratelor pieţe negustoreşti, şi nu a târgurilor, aceste oraşe artificiale. Cum creditul este, fără îndoială, vechi de când lumea, discuţia este oarecum zadarnică. Un fapt este sigur, în orice caz: târgurile au dezvoltat creditul. Nu există târg care să nu se încheie printr-o şedinţă de „plăţi”. Aşa se întâmplă la Linz, târg uriaş din Austria (338). La fel la Leipzig, în perioada primei sale prosperităţi, pe timpul ultimei săptămâni, numită Zahiwoche (339), „săptămâna plăţii”. Chiar la Lanciano (340), oraş» arunt din Statul pontifical, inundat cu regularitate de târgul lui, de dimensiuni totuşi modeste, găsim grămezi întregi de vechi scrisori de schimb. Tot aşa, de la Pezenas sau de la Montagnac, ale căror târguri, relee ale celui de la Beaucaire, sunt de o calitate asemănătoare, o mulţime de scrisori de schimb sunt îndrumate spre Paris sau spre Lyon (341). Târgurile sunt, într-adevăr, o confruntare între datorii care, nimicindu-se unele pe altele, se topesc ca zăpada la soare: acestea sunt minuni; e scontro-lui, ale compensaţiei. Vreo sută de nili de „scuzi aur în aur”, cu alte cuvinte monedă cuva, pot să regleze la Lyon, prin clearing, t ţi CC „buri ajungiru Tla milioane. Cu atât mai mult cât o bună parte din datoriile care rămân sunt achitate fie printr-o făgăduială de plată pe C) piaţă oarecare (scrisoarea de schimb), fie printr-ureport de plată la târgul

următor: acesta este deposilo, care se plăteşte obişnuit cu 10% pe an (2, 5% pe trei luni). În felul acesta târgul este un creator de credit.

Asemuind târgul cu o piramidă, acesta se construieşte în etaje, pornind la bază de la o mulţime de activităţi comerciale mărunte privind mărfurile brute, de obicei perisabile şi ieftine, până la mărfurile de lux, venite de departe şi scumpe; vârful este constituit de comerţul activ cu bani, fără de care totul ar sta pe loc sau, în cel mai bun caz, nu s-ar mişca cu aceeaşi viteză cu care se mişcă. Dar evoluţia marilor târguri pare. În linii generale, să fi dat câştig de cauză creditului faţă de marfă, vârfului faţă de baza piramidei.

În orice caz, aceasta este curba pe care o desenează foarte de timpuriu destinul exemplar al vechilor târguri din Champagne (342). În momentul lor de apogeu, prin 1260, mărfurile şi banul alimentează un trafic foarte viu. Atunci când se face simţit refluxul, primele lovite sunt mărfurile. Piaţa de capital supravieţuieşte îndelung şi păstrează reglementări internaţionale active până prin 1320 (343). În secolul al XVI-lea. un exemplu şi mai convingător este cel al târgurilor de la Piacenza. numite de Besançon. Ele succed – de unde şi numele, care le rămâne – târgurilor întemeiate în 1535 de către genovezi la Besançon (344), pe atunci oraş imperial, pentru a concura târgurile de la Lyon, al căror acces le fusese închis de către Franc isc I. De la Besançon, aceste târguri genoveze au fost transferate, de-a lungul anilor, la Lons-le-Saunier, la Montluel, Ia Chambéry, până la urmă la Piacenza (1579) (345), unde au înflorit până în 1622 (346). Să nu le judecăm după aparenţe. De patru ori pe an, ele sunt un loc de întâlniri hotărâtoare dar discrete, cam aşa cum sunt în zilele noastre reuniunile Băncii internaţionale de la Basel. La întâlnire nu se vede niciun fel de marfa, se aduc foarte puţin bani peşin, dar este prezentă

O masă de scrisori de schimb, într-adevăr semnele întregii bogăţii a Europei, al căror cel mai viu curent sunt plăţile Imperiului spaniol. Sunt prezenţi vreo şaizeci de oameni de afaceri, banchieri di conto, genovezi cei mai mulţi, câţiva rruilanezi, alţii florentini. Ei sunt membrii unui club în care nu poţi intra fără să plăteşti o cauţiune mare (3.000 de scuzi). Aceşti privilegiaţi fixează îi conto, ceea ce înseamnă cursul schimburilor de lichidare la sfârşitul fiecărui târg. Este momentul de vârf al acestor reuniuni, la care asistă, pe ascuns, negustorii care se ocupă cu schimburile de valori, cambiaiori şi reprezentanţi ai marilor firme (347). Sunt în totul 200 de iniţiaţi,

oameni discreţi, care negociază afaceri uriaşe, poate de 30 – 40 milioane de scuzi pentru fiecare târg, ba chiar mai mult dacă e să dăm crezare cărţii bine documentate a genovezului Domenico Peri (1638) (348).

Dar totul are un sfârşit, până şi ingeniosul şi profitabilul clearing genovez. El nu funcţiona decât în măsura în care argintul Americii ajungea până la Genova în cantităţi îndestulătoare. Când intrările de metal alb descresc, prin 1610, edificiul este ameninţat. Ca să fixăm o dată, nu cu totul arbitrară, să reţinem transferarea târgurilor la Novi, în 1622 (349), pe care milanezii şi toscanii nu au acceptat-o şi care este un bun reper pentru deteriorarea de care vorbeam. Dar vom reveni cu privire la această problemă.

? i circuite

Legate între ele, târgurile comunică unele cu altele. Fie că e vorba de simple târguri negustoreşti, fie că e vorba de târguri de credit, ele sunt organizate Pentru a înlesni circuitele. Dacă însemnăm pe o hartă târgurile unei regiuni date (Lombardia) (350) sau regatul Neapolelui (351), în secolul al XV-lea «e exemplu, sau circuitele târgurilor care se întretaie la Linz, pe Dunăre: Krems. Viena, Freistadt.

Graz, Viena. Salzburg, Bolzano (352), calendarul acestor reuniuni succesive denotă că ele acceptă dependenţe reciproce, că negustorii trec de la un târg la altul cu căruţele, cu animalele de povară, cu mărfurile în spinare, până când cercul acestor călătorii se închide iar şi începe din nou. Este vorba adică de o mişcare într-un fel perpetuă. Cele patru oraşe, Troyes, Bar-sur-Aube, Provins şi Lagny, care îşi împart în evul mediu marile târguri din Champagne şi Brie, îşi pasează mingea de la unul la altul tot anul. Henri Laurent (353) pretinde că primul circui t a fost cel stabilit de târgurile Flandrei; târgurile din Champagne I-ar fi imitat. E posibil, Doar dacă nu cumva mişcarea circulară nu s-a creat aproape pretutindeni, ca de la sine, printr-un fel de necesitate logică şi asemănătoare mişcării pieţelor obişnuite. Ca şi în cazul pieţii, este nevoie ca regiunea căreia târgul îi sleieşte capacitatea de ofertă şi cerere să aibă timp să şi-o reconstituie. De unde pauze, răgazuri necesare. Este nevoie, de asemenea, ca datele la care au loc, calendarul deosebitelor târguri, să înlesnească itinerariile negustorilor ambulanţi care le vizitează unul după altul.

Mărfurile, banii şi creditul sunt prinse în aceste mişcări giratorii. Evident, în acelaşi timp, banul animă nişte circuite de deschidere mai

largă şi atinge de obicei un punct central de unde porneşte din nou reluându-şi cursa. În Occident, în limpede revenire începând din secolul al XI-lea, un centru anume va domina până la urmă întregul sistem european de plăţi. În secolul al XIII-lea, acest centru e alcătuit din târgurile din Champagne – atunci când ele decad, după 1320, repercusiuni ale acestui fapt se înregistrează pretutindeni, până în depărtatul regat al Neapolelui (354); după aceea sistemul se reconstituie, de bine de rău, în jurul Genevei, în secolul al XV-lea (355); apoi în jurul Lyonului (356); în sfârşit, odată cu sfârşitul secolului al XVI-lea, în jurul târgurilor din Piacenza, adică în jurul Genovei. Nimic nu este mai revelator pentru funcţiile acestor sisteme

succesive decât rupturile care marchează trecerea de la unul la altul.

După 1622, cu toate acestea, niciun târg nu se mai situează în centrul obligatoriu al vieţii economice a Europei, pentru ca să domine de acolo ansamblul. Căci Amsterdamul, care nu este un adevărat oraş de târguri, începe să-şi impună rolul, reluând pe seama lui superioritatea Anversului din epoca anterioară: el se organizează ca o piaţă permanentă a comerţului de bani. Succesul lui marchează dacă nu declinul târgurilor negustoreşti din Europa, atunci cel puţin pe cel al târgurilor care domină creditul. Epoca târgurilor depăşeşte apogeul.

Declinul târgurilor în secolul al XVIII-lea, se impune recunoaşterea faptului că măsurile guvernamentale, care acordă „de câţiva ani [libertatea] de a trimite în ţară străină cea mai mare parte din mărfurile manufacturate, fără a plăti drepturi, şi a aduce materii prime cu scutire, [nu pot decât] să micşoreze de la an la an comerţiil târgurilor, al căror folos era să facă rost de această scutire; şi că din an în an se obişnuieşte din ce în ce mai mult să se facă comerţul direct cu aceste mărfuri, fără să mai fie trecute prin târguri” (357). Această remarcă apare într-o scrisoare a controlorului general al Finanţelor, în legătură cu târgul de la Beaucaire, în septembrie 1756.

Turgot (358) a redactat articolul consacrat târgurilor care a apărut în Enciclopedie, în 1757, cam în aceeaşi vreme. Pentru el, târgurile nu sunt „naturale” născându-se din „comodităţi”, „în „interesul reciproc pe care îl au cumpărătorii 91 vânzătorii să se caute unii pe alţii [...] Nu trebuie deloc, prin urmare, să atribuim cursului natural al unui comerţ animat de libertate, aceste irguri strălucitoare, în care produsele unei părţi

93 n r°P.e* se adună cu o mare cheltuială şi care

Par să fie locurile de întâlnire ale naţiunilor. Interesul care trebuie să compenseze aceste cheltuieli exorbitante nu vine din natura lucrurilor, ci rezult; din privilegiile şi scutirile acordate comerţului în anumite locuri şi în anumite perioade, în timp ce, peste tot în alte părţi, el este împovărat de taxe şi drepturi”. Deci, jos privilegiile! Sau să se acorde privilegii tuturor instituţiilor şi practicilor negustoreşti. „Trebuie să posteşti tot anul ca să te poţi ghiftui din când în când?” întreba domnul de Gourney, şi Turgot preia întrebarea.

Dar, ca să te ghiftuieşti în fiecare zi, ar fi oare de ajuns să scapi de aceste vechi instituţii? Este adevărat că în Olanda (exemplul aberant al oraşului Haga neavând o importanţă prea mare) târgurile dispar; că în Anglia chiar marele târg de la Stourbridge odinioară „beyond all comparison”, îşi pierde comerţul cu ridicata, primul care decade, după 1750 (359). Turgot are deci dreptate, cum are atât de des: târgul este o formă arhaică a schimburilor; pe vremea lui târgul mai poate încă să creeze iluzii şi chiar să mai facă servicii, dar acolo unde el rămâne fără adversar economia bale pasul pe loc. Aşa se explică, în secolele, al XVII – ea şi al XVIII-lea, cariera târgurilor, într-o uşoară decădere, dar încă animate, de la Frankiurt şi a noilor târguri de la Leipzig (360); a marilor târguri poloneze (361): Lublin, Sandomir, Torun, Poznan, Gniezno, Gdańsk (Danzig), Leopol (Lvov), Brzeg (362), în Galiţia (unde, „” în secolul al XVII-lea se puteau vedea mai bine de 20.000 de capete de vită la un singur târg); şi a fantasticelor târguri din Rusia, unde curând, în secolul al XIX-lea, apare târgul mai mult decât fantastic de la Nijni Novgorod (363). Adevăr a fortiori în Lumea Nouă în care Europa începe din nou, dincolo de Atlantic. Ca să nu luăm decât un exemplu: poate exista târg mai simplu şi mai colosal, în acelaşi timp. decât cel de la Nombre de Dios, pe istmul Darien. care se mută începând din 1584, asemănător cu sine însuşi, tot colosal, în rada vecină şi la fel de nesănătoasă de la Porto Belo? Mărfurile din Europa se schimbă aici pe metal alb provenit din Perú (364). „Într-un singur contract se încheie”.

afaceri de optzece mii de ducaţi...” (365). Călugărul irlandez Thomas Gage, care vizitează Porto Belo în 1637, povesteşte că a văzut acolo mormane de argint, ca nişte grămezi de pietre (366).

Aş explica bucuros prin aceste decalaje şi prin aceste întârzieri strălucirea persistentă a târgului de la Bolzano, în trecătorile alpine

care duc spre Germania de sud. Cât priveşte târgurile atât de zgomotoase din Mezzogiorno italian (367), ce semn prost sunt ele pentru sănătatea lui economică I într-adevăr, dacă viaţa economică se grăbeşte, târgul, ornic vechi, nu se ţine de noua acceleraţie; dar dacă ea îşi încetineşte mersul, târgul îşi recapătă raţiunea de a fi. Aşa interpretez eu comportamentul târgului de la Beaucaire, târg aşa zicând „excepţional" pentru că „stagnează în perioada de avânt economic. (1724 – 1765)" şi „creşte atunci când totul decade de jur-împrejur" (368), de la 1775 la 1790. În timpul acestei perioade posomorâte care, în Languedoc şi poate şi prin alte părţi, nu ar mai fi „adevăratul" secol al XVIII-lea, producţia aruncă în târgul de la Madeleine surplusurile nefolosite şi deschide o criză de „îngrămădeală", cum ar spune Sismondi. Dar în acest caz pe unde ar putea găsi această îngrămădeală o altă poartă de ieşire? În legătură cu acest avânt în contratimp al târgului de la Beaucaire, eu, în ceea ce mă priveşte, n-aş pune în discuţie rolul negoţului străin, ci în primul rând chiar economia Languedocului şi provenţei.

În această perspectivă, fără îndoială, trebuie înţeles proiectul cam simplist al unui francez plin de bunăvoinţă, un oarecare Tremouillet, din 1802 (369). Afacerile merg prost. Mii de mici negustori parizieni sunt în pragul falimentului. O soluţie există totuşi (şi atât de simplă!): să se înfiinţeze la Paris nişte târguri grandioase, chiar la marginea oraşului, în piaţa Revoluţiei. Pe acest întins teren §°J> autorul imaginează o reţea de alei drepte, m. arginte de prăvălii, şi uriaşe ţarcuri pentru vite şi pentru indispensabilii cai. Din nefericire, 95 atuaci când e vorba să expună avantajele economice ale operaţiunii el îşi susţine slab proiectul.

I i

Poate că, pentru autor, avantajele decurg de la sine, într-o asemenea măsură încât nu socoteşte necesar să le explice?

Depozite, antrepozite

magazii, hambare

Decadenţa lentă, adesea imperceptibilă (şi câteodată discutabilă) a târgurilor pune încă o mulţinie de probleme. Richard Ehrenberg socotea că ele au murit în faţa concurenţei pe care le-o făceau bursele. Teză care nu se poate susţine, răspundea morocănos André A. Sayous (370). Totuşi, dacă este adevărat că târgurile de la Piacenza au fost centrul vieţii negustoreşti la sfârşitul secolului al

XVI-lea şi la începutul celui de al XVII-lea, noul centru al lumii devine curând după aceea bursa de la Amsterdam: o formă, un mecanism învinge o altă formă, un alt mecanism. Interesează prea puţin că (ceea ce nu este mai puţin adevărat) bursele şi târgurile coexistă de secole: o asemenea substituire nu se face într-o zi. Şi mai apoi, dacă bursa de la Amsterdam acaparează incontestabil vasta piaţă de capitaluri, ea organizează, de sus, şi mişcarea mărfurilor (piper şi mirodenii din Asia, grâne şi produse de la Baltica). Pentru Werner Sombart (371), explicaţia cea bună trebuie căutată pe nivelul mărfurilor care se transportă, se stochează, se reexpediază. Târgurile sunt din totdeauna, şi ele rămân şi în secolul al XVIII-lea, concentrări de mărfuri. Acestea stau aici în rezervă. Dar odată cu creşterea populaţiei, cu creşterea încă de pe atunci catastrofică a oraşelor, cu îmbunătăţirea lentă a consumului, comerţul cu ridicata nu putea face altceva, trebuia să se dezvolte, să iasă din cadrul târgurilor, să se organizeze în mod independent. Această organizare autonomă, prin intermediul magaziilor, hambarelor, depozitelor şi antrepozitelor, tinde să înlocuiască, prin regularitatea ei care aminteşte de prăvălie, activitatea cu eclipsă a târgurilor.

Explicaţia este plauzibilă. Dar Sombart o împinge, fără îndoială, cam departe. Pentru el”.

lucrul hotărâtor este să ştim dacă magazia de gros în care se îngrămădeşte marfa, la doi paşi de client şi în mod permanent, funcţionează natura-lHer şi în acest caz ea nu este decât un depozit – sau mercantaliter, adică negustoreşte (371). Caz, n care magazia este o prăvălie de rang superior, totuşi o prăvălie, al cărei stăpân este negustorul le gros, cu ridicata, negustorul grossier, „grosist”, sau, cum i se va spune curând, mai simandicos, lenegociant, „negociantul” (372). La uşile magaziei, mărfurile sunt livrate revânzătorilor în cantităţi mari, se spune „sous cordes” (373), legate, fără ca baloturile să fie măcar desfăcute. Când începe acest comerţ de gros? Poate la Anvers, pe vremea lui Lodovico Guicciardini (1567) (374)? Dar orice cronologie strictă în legătură cu fenomenul nu poate fi decât discutabilă.

Este de netăgătuit, cu toate acestea, că odată cu secolul al XVIII-lea, mai ales în ţinuturile active din nord legate de traficul din Atlantic, comerţul de gros ia o dezvoltare nemaivăzută până atunci. La Londra, grosiştii se impun în toate domeniile schimbului. La începutul

secolului al XVIII-lea, la Amsterdam, „întrucât zilnic soseşte un mare număr de corăbii [...] este lesne de înţeles că se găseşte aici un mare număr de magazii şi de beciuri în care se pun toate mărfurile pe care le aduc aceste vase: oraşul este astfel bine înzestrat, aflându-se în el cartiere întregi care nu sunt decât magazii şi hambare de la cinci până la opt etaje, şi în afară de aceasta cele mai multe dintre casele care sunt pe canale au două ori trei magazii şi o pivniţă". Această utilare nu este suficientă întotdeauna şi se întâmplă ca încărcătura să rămână pe corăbii «mai multă vreme decât ar fi de dorit". Astfel încât, pe locul vechilor case începe construirea de

Boi magazii, acestea „dând câştiguri foarte bune" (375).

apt, concentrarea comercială, în folosul antre-ţi°zitelor şi magaziilor, a devenit un fenomen general în Europa secolului al XVIII-lea. Aşa, Umbacul brut, „bumbacul în caier", se concentrează la Cádiz, dacă vine din America centrală-la Lisabona (în ordinea descrescătoare a preţu. rilor; bumbac de Pernambuco, de Maranhão de Para) (376), dacă e de origine braziliană; la Liverpool, dacă vine din Indii (377); la Marsilia) dacă vine din Levant (378). Pentru Germania, Mainz, pe Rin (379), este marea gară de vimir provenind din Franţa. Lille (380), încă înainte de 1715, are trei magazii mari în care se colectează vinarsurile destinate Ţărilor de Jos. În Franţa, pe vremea lui Ludovic al XV-lea, Marsilia, Nantes, Bordeaux sunt principalele antrepozite ale comerţului cu insulele (zahăr, cafea) care atrage după sine prosperitatea comercială a regatului. Chiar oraşele mijlocii, Mulhouse (381), Nancy (382), îşi sporesc numărul antrepozitelor de toate mărimile. Aceste exemple ţin locul a sute de alte posibile. Este vremea când se schiţează o Europă a antrepozitelor, care înlocuieşte Europa târgurilor, Prin urmare, în secolul al XVIII-lea, totul dă dreptate lui Sombart. Dar înainte? Distincţia între cele două moduri, mercantaliter, naturaliter, este plauzibilă? Au existat întotdeauna magaâii şi antrepozite (storehouses, warenhouses, Niederlager, magaz-zini di trafico, hanuri în Orientul Mijlociu, ambarij în Moscovia) (383). Şi chiar „oraşe de antrepozit" (Amsterdamul fiind modelul genului), a căror meserie şi privilegiu este să servească drept loc de rezervă pentru mărfurile care trebuie să fie apoi reexpediate: aşa sunt, în Franţa, în secolul al XVII-lea (384), Rouen, Paris, Orléans, Lyon; aşa „antrepozitul din oraşul de jos" la Dunkerque (385). Toate oraşele îşi au magaziile lor private sau publice. În secolul al XVI-lea, halele în

general (de exemplu cele de la Dijon sau de la Beaune) „par să fi fost, în acelaşi timp, magazii de gros, antrepozite şi releuri” (386). Mai îndepărtate îs timp decât „cămările” de grâu sau de sare! Foarte devreme, fără îndoială înainte de secolul al XV-le-Sicilia are, în apropiere de porturile ei, caricatoâh uriaşe magazii în care se îngrămădeşte grâuli posesorul obţinând o chitanţă (cedold) – cedo? se negociază (387). La Barcelona, încă din secolul al XIV-lea, în frumoasele case negustoreşti de piatră din Montjuich, „la parter sunt amenajate Magazii, locuinţa [negustorului], după inventarele păstrate, fiind la etaj” (388). Prin 1450, ja Veneţia, în preajma pieţei Rialto, în inima vieţii negustoreşti a oraşului, prăvăliile se înşiruie pe străzi specializate; „deasupra fiecăreia, se află o sală care seamănă cu un dormitor comun de mănăstire, astfel că fiecare negustor veneţian are propria sa magazie plină de mărfuri, de mirodenii, de ţesături scumpe, de mătăsuri” (389).

Singur, niciunul din aceste detalii nu este hotărâtor. Niciunul nu face distincţia, o distincţie fără echivoc, între stocarea pură şi simplă şi comerţul de gros, care s-au amestecat neîndoielnic foarte de timpuriu. Prin forţa lucrurilor, antrepozitul, unealtă ameliorată, există de multă vreme, sub forme diferite, modeste, mixte, pentru că răspunde unor necesităţi evidente dintotdeauna, în realitate unor slăbiciuni ale economiei. Elementul care oblig? – staţionarea în antrepozit este ciclul prea lung al producţiei şi vieţii comerciale, încetineala călătoriilor şi informaţiilor, caracterul aleatoriu al pieţelor îndepărtate, iregularitatea producţiei, jocul ascuns al anotimpurilor… De altfel, deţinem probe în acest sens, căci din ziua în care viteza transporturilor se accelerează, iar debitul lor creşte, în secolul al XIX-lea, din ziua în care producţia se concentrează în uzine puternice, vechiul comerţ de antrepozit se schimbă considerabil, câteodată se schimbă cu totul, şi dispare (390).

Bursele

Le Nouveau Negociant (Noul Negociani) de Samuei Richard (1686) defineşte bursa ca pe „locul de întâlnire al bancherilor, negustorilor şi negocianţi? r agenţilor de schimb şi de bancă, curtierilo? §J altor persoane”. Cuvântul ar veni din oraşul ru Ses» unde aceste adunări se ţineau „aproape de Hotel des Bourses, numit aşa după un senior din vechea şi nobila familie van der Bourse care îl construise şi care îi împodobise frontispiciul cu scutul purtând armele

sale, încărcat cu trei pungi (bourses) ... care se văd şi astăzi pe această clădire”. Cele câteva temeiuri de îndoială pe care le dă explicaţia aceasta nu au importanţă. În orice caz, cuvântul a făcut carieră, fără ca să elimine totuşi alte denumiri. La Lyon, bursa se intitula piaţa Schimburilor; în oraşele hanseatice, Colegiul negustorilor; la Marsilia, Loja; la Barcelona, ca şi la Valenţa, la Lonja. Ea nu a-ea întotdeauna o clădire proprie, de unde o confuzie frecventă de nume între locul de reuniune şi bursa în sine. La Sevilla, adunarea negustorilor se ţinea în fiecare zi pe las gradas, pe treptele catedralei (391); la Lisabona, în Rua Nova (392), „strada nouă”, cea mai largă şi cea mai lungă din oraş, pomenită încă în 1294; la Cádiz, pe la lle Nueva, deschisă fără îndoială după jaful din 1596 (393); la Veneţia, sub porticele de pe Rialto (394) şi în Loggia dei Mer-canti, construită în piaţă, n stil gotic, în 1459, şi reconstruită în 1558; la Florenţa, în Mereato Nuovo (395) „piaţa nouă”, pe actuala Piazza Men-tana (396); la Genova (397), la 400 de metri de Strada Nuova, pe Piazza dei Banchi (398); la Li lle, la Beauregard (399); la Liège (400), la Maison du Poids Public, construită la sfârşitul secolului al XVI-lea, pe cheiul de la Beach, sau în spaţioasele galerii ale Palatului episcopal, ba chiar într-o tavernă învecinată; la La Rochelle, în aer liber, „între strada des Petis-Bacs şi strada Admyrauld”, în locul numit „Cantonul Flamanzilor”, până când se construieşte o clădire specială, în 1761 (401) – La Frankfurt am Main (402), reuniunile aveau loc tot în aer liber, am freiem Himmel, în Fisch-markt, în piaţa de peşte. La Leipzig (403), foarte frumoasa clădire a bursei a fost construită între 1678 şi 1682 „auf dem Naschmarkt”; înainte de asta negocianţii se adunau sub o arcadă, într-o prăvălie-o „boltă” din piaţă, sau în aer liber în apropiere de cântarul mare. La Dunkerque, „toţi negocianţii la ora prânzului [se adună în fiecare zi] în pista în faţa casei acestui oraş [adică a primăriei, „hotă.

(je viile”]. Şi acolo, în văzul şi auzul întregii lumi r 1 se pornesc certuri între granguri [...] pe urma ocărilor” (404). La Palermo, locul de întâlnire al negustorilor este loggia din actuala piaţă Garafello şi, în 1610, ei sunt opriţi să se mai adune acolo de îndată ce „sonata l’avem aria di Santo Antonio”, bat clopotele de „avem aria” la biserica Sfântului Anton (405). La Paris, multă vreme adăpostită în Palatul Justiţiei, în vechea piaţă aux Changes, bursa se instalează în palatul Nevers, pe strada Vivienne, în conformitate cu o decizie a Consiliului din 24 septembrie 1724. La Londra, bursa, întemeiată de Thomas

Gresham, a căpătat mai târziu numele de Royal Exchange. Ea este aşezată în centrul oraşului, astfel că, după o corespondenţă străină (406), atunci când se iau măsurile împotriva quakerilor, în mai 1670, unităţile militare sunt concentrate acolo „dove şi radunano şi mercanti” „unde se adună negustorii”, pentru a fi aproape de diferitele puncte în care trebuie să se ajungă în caz de nevoie.

De fapt, e normal ca orice piaţă să aibă o bursă a ei. Un marsiliez, care încearcă un tur de orizont (1685), notează că, dacă termenii diferă: „În mai multe locuri piaţă, iar în oraşele Levantului bazar”, realitatea este pr-tutindeni aceiaşi (407). Să înţelegem, prin urmare, surpriza acelui englez, Leeds Both, ajuns consul rus la Gibraltar (408), care scrie într-un amplu raport către contele de Osterman (14 februarie 1782): „[La Gibraltarl nu avem schimb (change) unde să se adune negustorii ca să negocieze ca în marile oraşe de comerţ; şi ca să vorbesc deschis, nu avem decât foarte puţini [negustori] în acest loc, şi cu toate că este un loc neînsemnat şi nu produce nimic, se face aici un comerţ foarte mare în timp de pace”. Gibraltarul, a şi Livorno, este un oraş înfloritor al lumii interlope şi al contrabandei. La ce i-ar servi o bursă?

De când datează primele burse? În această problemă, cronologiile pot fi înşelătoare: data con-shucţiei clădirilor nu trebuie confundată cu data 101 trea-je mercantile. La Amsterdam, clădirea da-ftază am tggân timp ce noua bursă este înfiinţată în 1608, iar cea veche există din 1530. Trebuie deci să ne mulţumim adesea cu date tradiţionale, care valorează atât cât valorează. Dar nu putem lua în seamă abuziva listă cronologică după care bursa s-ar fi născut în ţările nordului: Bruges, 1409; Anvers, 1460 (imobil construit în 1518); Lyon, 1462; Toulouse, 1469; Amsterdam, 1530; Londra, 1554; Rouen, 1556; Hamburg, 1558; Paris, 1563; Bordeaux, 1564; Köln, 1566; Danzig, 1593; Leipzig, 1635; Berlin, 1716; La Rochelle, 1761 (construcţia); Viena, 1771; New York, 1772.

În ciuda aparenţelor, acest palmares nu stabileşte nicio prioritate nordică. Într-adevăr, ca fenomen real, bursa s-a dezvoltat în Medi ei ana, cel puţin din secolul al XIV-lea, la Pisa, la Veneţia la Florenţa, la Genova, la Valencia, la Barcelona, unde la Lonja comandată lui Petre Ceremoniosul a fost terminată în 1393 (409). Sala sa vastă, în stil gotic, existentă şi astăzi, vorbeşte despre vechimea instituţiei. Prin 1400, „o roată întreagă de curtieri se învârte printre coloane şi

pâlcurile de oameni: aceştia sunt corredors d'orella, curtierii de ureche", a căror misiune este să asculte, să raporteze ce aud, să pună în legătură pe cei interesaţi. Zilnic, călare pe catâr, negustorul din Barcelona merge la Lonja, îşi pune la cale afacerile, apoi însoţit de vreun prieten se duce să-şi petreacă un timp lin plăcuta livadă a Lojei (410). Şi fără îndoială, această activitate de bursă, sau având înfăţişarea unei activităţi de bursă, este mai veche decât o arată reperele noastre obişnuite. Aşa bunăoară, la Lucea, zarafii se adunau aproape de biserica Sfântului Martin încă din 1111; în jurul lor, negustori, notari: nu este aceasta o bursă în germene? Este de ajuns să intervină comerţul la distanţă, şi el intervine foarte timpuriu, fie şi numai în legătură cu mirodeniile, cu piperul şi. mai târziu-cu butoaiele de heringi din nord... (411). De altfel această primă activitate de bursă a Europei med teraneene nu este nici ea o creaţie ex nihilo. Realitatea, dacă nu şi cuvântul, este foarte veche; ea datează de la reuniunile de negustori pe care le-a". ic cunoscut foarte de timpuriu toate marile centre a e

Orientului şi Mediteranei şi care par a fi atestate ja Roma spre sfârşitul secolului al II-lea e.n. (412). Cum să nu ne imaginăm întâlniri asemănătoare în ciudata piaţă a Ostiei în care mozaicurile marchează locurile rezervate negustorilor şi patronilor de nave străine?

Bursele se aseamănă între ele. În scurtele ore de activitate aproape întotdeauna, începând din secolul al XVII-lea cel puţin, bursa oferă spectacolul unei mulţimi zgomotoasej înghesuite, strâmto-rate. În 1635, negocianţii din Marsilia cer „un loc să le slujească de lojă şi să-i scoată din neajunsul ce-l suferă rămânând de-a lungul străzii, pe care de atâta vreme au făcut-o loc pentru piaţa lor de negoţ" (413). În 1662, îi găsim la parterul pavilionului Puget, într-o „sală mare având legătură prin patru uşi cu cheiul şi unde [...] de fiecare parte a uşilor sunt afişate biletele de plecare a corăbiilor". Dar sala devine în curând prea mică. „Trebuie să fii neam de şarpe ca să intri acolo, scria cavalerul de Gueidan prietenului său Suard; ce zarvă! ce de zgomot! Recunoaşte că templul lui Plutus este un lucru ciudat" (414). Orice bun negociant trebuie să dea zilnic o fugă pe la bursă, înainte de amiază. Să nu fii acolo, să nu adulmeci noutăţile atât de adesea amăgitoare. Înseamnă să rişti pierderea unei ocazii bune şi, poate, să dai naştere unor zvonuri neplăcute în legătură cu situaţia propriilor afaceri. Daniel Defoe (415) îl avertizează solemn pe warehousekeeper: „To be absent

from Change, which is his market [...], at the time when the merchants generalii/ go about to buy”, înseamnă, pur şi simplu, să-ţi cauţi nenorocirea.

La Amsterdam, marea clădire a bursei a fost terminată în 1631, în piaţa Dam, în faţa băncii şi a clădirii lui Oost Indische Compagnie. Pe timpul II” i Jean-Pierre Ricard (1722), se estimează la 4500 „umărul persoanelor care se înghesuie zilnic acolo, ce la prânzpână la ceasurile două. Sâmbăta, afluenеşte mai mică, deoarece evreii nu vin la bursă bţ această zi (416). Ordinea este strictă; fiecărei n? e comerciale îi sunt atribuite locuri numero-l

tate; o mie bună de curtieri, atestaţi sau nu, îşi oferă serviciile. Şi cu toate acestea, nu e niciodată uşor să te dumireşti în larma de acolo, în concertul îngrozitor de cifre răcnite să-ţi spargă urechile, în zgomotul neîntrerupt al discuţiilor.

Păstrând toate proporţiile, bursa este ultimul etaj al unui târg, dar al unui târg care nu s-ar mai închide. Datorită întâlnirii unor negocianţi importanţi şi droaiei de intermediari, totul se tratează aici deodată, operaţiile cu privire la mărfuri, schimburile, participările, asigurările maritime ale căror riscuri se împart între mai mulţi garanţi; bursa este şi o piaţă monetară, o piaţă financiară, o piaţă de valori. Este firesc ca fiecare din aceste activităţi să tindă să se organizeze într-un mod autonom. La Amsterdam, încă de la începutul secolului al XVIII-lea, s-a constituit astfel o bursă a griului, aparte (417), care se ţine de trei ori pe săptămână, de la ceasurile zece până la prânz, într-o hală uriaşă de lemn, în care fiecare negustor are un om tocmit, „ce are grijă să aducă acolo mostre din grâul pe care vrea să-l vândă [...] în nişte saci care pot să cuprindă una ori două livre. Deoarece preţul grâu-Lui se hotărăşte atât după greutate fspecifică cât şi după calitatea bună sau proastă, se află în spatele Bursei osebite balanţe mici, pe care cântărind trei sau patru pumni de boabe... afli greutatea sacului”. Grânele sunt importate la Amsterdam pentru consumul din ţară, dar în egală măsură şi pentru a fi revândute sau reexportate. Foarte devreme, cumpărăturile pe bază de eşantion constituie forma curentă de vânzare în Anglia şi în jurul Parisului, cu deosebire la cumpărăturile masive de grâne pentru armată.

Companiei Indiilor al li

La Amsterdam, piaţa valorilor

La începutul secolului al XVII-lea, noutatea „constituie apariţia unei pieţe de valori la Arostef dam. Fondurile publice, prestigioasele acţiuni a

Iului al XVII-lea, implică deja mii de subtilităţi şi chiar o doză de escrocherie (429); şi tot de multă vreme, curtierii se amestecă în afaceri de bursă, îmbogăţindu-se, în timp ce negustorii zic că sărăcesc. Pe toate pieţele, Marsilia sau Londra, Paris sau Lisabona, Nantes sau Amsterdam, curtierii prost ţinuţi în frâu de către reglementările în vigoare, nici nu se sinchisesc de ele.

Dar este întru totul adevărat şi faptul că jocurile de bursă ating la Amsterdam un grad de sofisticare, de irealitate, care fac din oraş pentru multă vreme o piaţă aparte în Europa, un loc unde nu te mulţumeşti să cumperi şi să vinzi acţiuni, pariind pe creşterea sau scăderea cursului, ci unul în care jocuri savante îţi îngăduie să speculezi chiar neavând bani sau acţiuni în mină. În acest domeniu, curtierii se simt în largul lor. Ei sunt împărţiţi în găşti – rotteries cum se spunea pe atunci. Dacă una joacă mizând pe creşterea cursului, à la hausse, cealaltă („Ies contremineurs”), joacă à la baisse, mizând pe căderea cursului. Câştigă cel care izbuteşte să antreneze masa molie şi nehotărâtă a celor ce speculează la bursă într-un sens sau în celălalt. Pentru un curtier, trecerea dintr-o tabără în cealaltă (ceea ce se mai întâmplă) este socotită un act de trădare (430).

Şi totuşi acţiunile sunt nominale, iar Compania Indiilor le păstrează titlurile, achizitorul neintrând în posesia unei acţiuni decât după trecerea acesteia; pe numele lui, într-un registru ţinut în acest scop. În felul acesta, Compania crede, la început, că se poate opune speculaţiei (acţiunea la purtător este acceptată abia mai târziu), dar speculaţia nu implică posesiunea. Jucătorul vinde, în fapt, un lucru pe care nu-l posedă, el cumpără un lucru pe care nu-l va poseda: asta se cheamă a cumpăra sau a vinde „en blanc”, în alb. La termen, operaţi 1 se soldează cu o pierdere sau cu un beneficiu. Se reglementează această mică diferenţă şi jocul continuă. Prima, un alt joc, este doar cu puţin mai complicat (431).

De fapt, acţiunile fiind antrenate într-o creştet pe termen lung, prin forţa lucrurilor speculaţii răni 11 în domeniul duratei scurte. Ele pândesc fluctuaţiile de o clipă, cele pe care le provoacă atât de lesne o ştire adevărată sau o ştire falsă. În 1687, reprezentantul lui Ludovic al XIV-lea pe lângă Provinciile Unite se miră la început că după tot

tămbălăul făcut în legătură cu luarea gantamului, oraş din insula lava, dintr-odată se face linişte, ca şi cum ştirea ar fi fost neadevărată. Dar „nu sunt atât de mixat, scrie el la 11 august, de acest demers; el a folosit la scăderea acţiunilor la Amsterdam şi câte unii au tras de aici câştig” (432). Cam peste zece ani, un alt ambasador povesteşte că „baronul Jonasso, evreu foarte bogat din Haga” s-a lăudat faţă de el că ar putea câştiga” o sută de mii de scuzi într-o singură zi”... „dacă ar afla de moartea Regelui Spaniei [bietul Carol al II-lea, a cărei moarte era aşteptată dintr-o clipă în altaj cu cinci sau şase ore mai înainte ca ea să devină publică la Amsterdam” (433). „Sunt încredinţat de acest lucru, adaugă ambasadorul, căci el şi alţi doi evrei, Texeira şi Pinto, sunt dintre cei mai puternici în comerţul cu acţiuni”.

Şi totuşi, pe atunci, aceste practici nu atinseseră amploarea pe care aveau s-o cunoască în secolul următor, începând cu războiul de şapte ani odată cu extinderea jocului pe acţiunile Companiei engleze a Indiilor orientale, ale Băncii Angliei, ale Mării de Sud, şi mai ales pe împrumuturile guvernului englez, „oceanul anuităţilor”, cum spune Isaac de Pinto (1771) (434). Cursurile acţiunilor nu se publică totuşi oficial decât începând din 1747, pe când bursa de la Amsterdam îl afişează Pe cel al mărfurilor din 1585 (435) (339 de articole, la acea dată; 550, în 1686).

Ceea ce explică volumul şi răsunetul speculaţiei la Amsterdam, relativ imensă chiar de la început, este faptul că, în ele nu sunt amestecaţi numai Warii capitalişti, ci şi oamenii de rând. Anumite scene te duc cu gândul la pasionaţii pariurilor hipice din zilele noastre! „Speculatorii noştri, Povesteşte Joseph de la Vega în 1688, frecventează anumite case în care se vinde o băutură pe care o andezii o numesc coffy, iar levantinii caffe”.

Aceste coffy huisen „sunt de mare înlesnire iarna, cu sobele lor primitoare, cu petrecerile lor ade menitoare: câte unele dau cărţi de citit, altele mese de joc şi, toafe, oameni cu care poţi schimba o vorbă: unul ia ciocolată, altul cafea, altul lapte, altul ceai şi toţi, ca să zicem aşa, fumează tutun [...] în acest fel, ei se încălzesc, se ospătează, petrec cu puţină cheltuială, ascult înd noutăţile [...]. Atunci, într-una din aceste case, în ceasurile Bursei, intră unul sau altul dintre cei ce speculează la bursă. îl întrebi cât preţuiesc acţiunile, el pune de la el unul sau doi la sută peste preţul lor din clipa aceea, scoate un mic carnet de însemnări şi începe să înscrie acolo ceea ce nu e decât în

capul lui, ca să lase a crede pe fiecare că aşa este cu adevărat şi ca să aţâţe [...] dorinţa să cumperi ceva acţiuni de teamă ca să nu urce iară” (437).

Ce arată această scenă? Dacă nu mă înşel eu, felul în care Bursa scotoceşte prin buzunarul jucătorului mărunt şi a posesorului de mici economii. Succesul operaţiei este posibil: 1. pentru că nu există încă, repet, un curs oficial care să îngăduie cu uşurinţă urmărirea variaţiile cotei; 2. pentru că intermediarul obligatoriu – curtierul – se adresează în această împrejurare unor oameni de rând care nu au dreptul, rezervat negustorilor şi curtierilor, de a intra în sanctuarul Bursei, deşi ea se află la doi paşi de cafenelele de care vorbeam, Cafeneaua Franţuzească, Cafeneaua Rochellois, Cafeneaua Englezească, Cafeneaua de Leyda (438). Despre ce este vorba deci? Despre ceea ce noi am denumi astăzi „boursicotage”, im şir de mărunte operaţii de bursă, o acţiune de căutare de fonduri.

Speculaţia la Amsterdam cuprinde o mulţime de personagii mărunte, dar marii speculatori sunt prezenţi şi ei, şi câţ se poate de activ. După mărturiile unui italian, Michele Torcia (1782), î» principiu imparţial, Amsterdamul mai are încă, în această perioadă târzie, bursa cea mai activă din Europa (439); ea o depăşeşte pe cea de la Londra. Şi, fără îndoială, volumul enorm (în ochii contemporanilor, se înţelege) al jocului pe acţiun

ale un rol în toată această poveste, cu atât mai mult cu cât el coincide atunci cu febra neostoită a împrumuturilor acordate în străinătate, o altă speculaţie, şi ea fără egal în Europa, asupra căreia vom reveni.

O imagine vie a acestei duble extinderi ne-o restituie hârtiile lui Louis Greffulhe (440), devenit, începând din 1778, patronul unui important contor din Amsterdam (441). Vom reveni adesea la faptele şi gesturile acestui proaspăt îmbogăţit, îndrăzneţ şi prudent, la mărturiile lui lucide. În 1778, în ajunul intrării Franţei în război alături de coloniile engleze din America, se pornesc nişte speculaţii nebune la Amsterdam. La adăpostul neutralităţii, momentul pare prielnic exploatării circumstanţelor. Dar ce trebuie să faci? Să rişti pe mărfurile coloniale a căror penurie este de prevăzut; să te laşi tentat de împrumuturile englezeşti; apoi franţuzeşti; sau să finanţezi pe insurgenţi? „Fostul dumneavoastră comis Bringley, îi scrie Greffulhe lui A. Gaillard [la Paris] e Mgat aici în Americane până în chilă” (442).

Cât despre Greffulhe, care e amestecat în toate afacerile pe care poate pune mâna şi care i se par rentabile, el se lansează pe picior mare în speculaţiile de bursă, pe bază de comision. El joacă pentru el şi pentru alţii, pentru Roudolf Emmanuel Haller (mai ales pentru acest personaj, care a pus mâna pe fosta bancă Thelusson-Necker), pentru Jean-Henri Gaillard, pentru familia Perregaux, pentru universalul Panchaud, bancher, din Paris, pentru Alexandre Pictet, Philibert Kramer, pentru Turet – ni, nume care figurează toate, cu litere de aur, în marea carte a băncii protestante de la Geneva studiată de H. Lüthy (443). Jocul este greu şi Periculos; el angajează mari sume de bani. Bineînţeles, Louis Greffulhe îl conduce cu atâta calm uoarece este vorba mai ales de banii altora. Dacă aceştia pierd, el se necăjeşte fără să deznădăjdu-Jască: „Dacă am putea ghici în afacerile cu fonduri (este vorba despre „fondurile englezeşti”], ca în u „e altele, îi scrie el lui Haller, n-am face, bunul meu prieten, decât afaceri bune”. „Banul se poate întoarce pe faţa cealaltă, explică el în altă parte, o să mai fie multe creşteri şi scăderi” scăderi”. Cu toate acestea, el nu face nici cumpărături, nici reportări fără să se gândească bine. Ei nu este un temerar, un riscă-totul ca Panchaud, el execută ordinele clienţilor. Lui Philibert Kra-mer, care-i dă ordin să cumpere „10.000 de livre de Indii”, adică acţiuni ale Companiei engleze a Indiilor orientale „pe din trei cu domnii Marcet şi Pictet, putând a le căpăta de la 144 până la 145”, Greffulhe îi răspunde (4 mai 1779): „Imposibil, cu toată scăderea pe care aceste fonduri au încercat-o, ele preţuiesc 154 pentru august şi 152 pentru mai. Până în clipa de faţă nu vedem putinţa ca această cumpărătură să se poată face, dar am luat bună notă” (444).

Pentru orice speculator din Amsterdam, jocul înseamnă a ghici cursul viitor de pe piaţa olandeză, cunoscând cursul şi evenimentele de pe piaţa Londrei. Aşa încât Greffulhe face sacrificii ca să aibă informaţii directe de la Londra, care nu îi vin numai în „valiza” curierului. În capitala engleză – unde joacă pe socoteala lui – el are legături cu cumnatul său Sartoris, modest şi simplu executant, şi cu marea casă evreiască J. şi Abraham García, pe care o foloseşte, suspectând-o în acelaşi timp.

Corespondenţa atât de intensă a lui Greffulhe deschide doar o mică fereastră către speculaţia de nivel înalt de la Amsterdam. Prin care putem totuşi vedea în ce măsură jocul olandez este deschis spre exterior, în ce măsură a apărut acolo un capitalism internaţional. Două

cărţi de rescontre (445) ale contabilităţii lui Louis Greffulhe ne-ar putea îngădui şi mai mult: un calcul al beneficiilor p «care le aduc aceste operaţii complicate. ResconW (la Geneva se spune „rencontre”) este „întâlnirea% reuniunea trimestrială a curtierilor de acţiuni care operează compensaţiile şi trec în revista pierderile şi câştigurile tranzacţiilor la termec şi tranzacţiilor de prime. Cele două cărţi ale lui Greffulhe reprezintă o situaţie a operaţiilor pe care

Unnilioo Rede livre – Z.5 milioane de livre

— 1, 6 milioane de livre

— TOOOQIwe

100.000 livrţ

Mori pieţe financiore

O Pieţe secundare

8. Avinlul băncilor franceze.

Întocmită de Guy ANTONIETTJ, Vm maison de a Paris au XVIl-e sitele, Greffiilhe Montz et Compagnie 1 – 93), 1963, în afară de text. De reţinut că banca este pe atunci banca cea mai importantă din Paris;

051 oraşul, capitală a Franţei, devenise o piaţă financiară ca „je. exercita o largă influenţă asupra Europei; că cercurile n-7J? ale corespund, în nomenclatura amuzantă a lui Anto-i»: >hexagonului marilor afaceri”, prin care trebuie să „fim cele şase pieţe mari, Londra, Amsterdam, Geneva, Bordeaux, Nantes. Se creează impresia unui echilibru între cele şase vârfuri ale hexagonului.

Ie face el, în cazul de faţă, în contul corespondenţilor săi. Un agent de schimb din zilele noastre s-ar descurca în ele fără greş, dar un istoric se rătăceşte, şi nu o singură dată. Căci ca să ai o şansă de a calcula câştigul (care nu apare obligatoriu la capătul operaţiei) trebuie, adesea din report în report, să urmăreşti o operaţie printr-un şir întreg de rescontre. Mărturisesc că nu am avut răbdarea să duc până la capăt aceste calcule.

La Londra.

totul începe din nou...”

La Londra, care a pizmuit şi imitat atâta vreme Amsterdamul, jocurile au ajuns să fie, destul de repede, aceleaşi. Din 1695, Royal Exchange găzduieşte primele tranzacţii cu fondurile publice, cu acţiunile Indiilor şi ale Băncii Angliei. EI devine imediat „locul de întâlnire al celor care, având bani, vor să aibă şi mai mulţi şi, de asemenea, a acelei clase şi mai numeroase de oameni care, neavând

nimic, au nădejdea să tragă spre ei banii celor care au aşa ceva”. Între 1698 şi 1700, bursa de valori, care sta strâmtorată la Royal Exchange, se instalează în faţa ei, în celebra Exchange Alley.

Până la întemeierea lui Stock Exchange, în 1773» cafenelele din Exchange Alley aju fost centrul speculaţiei pe „tranzacţiile la termen sau, cum se spunea, cursele de cai de pe Aleea Schimbului” (446). Garaway’s şi Jonathan’s erau locurile de întâlnire ale curtierilor specializaţi în acţiuni şi fonduri de Stat, în timp ce specialiştii în asigurări maritime frecventau cafeneaua lui Edward Lloyd, cei din branşa incendii cafenelele Tom’s sau Car-sey’s. Până la urmă, Exchange Alley se poate, „străbate într-un minut şi jumătate, scrie un pamfletar prin 1700. Opriţi-vă în uşa lui Jonathan, aşezaţi-vă cu faţa spre miazăzi, faceţi câţiva paş1 înainte, întoarceţi-vă apoi spre est, ajungeţi în faţa uşii lui Garaway. De acolo, mergeţi la uşa următoare şi veţi ajunge [...] pe strada Birchin. r] După ce aţi pus busola în cutia ei şi aţi făcut ocolul lumii agiotajului, sunteţi din nou în uşa lui Jonathan”. Dar acest univers minuscul, în orele de vârâplinpână la refuz, cu obişnuiţii lui, cu micile lui grupuri agitate, este un nod de intrigi, un centru de putere (447). Unde se duc protestanţii francezi, iritaţi de tratatul de la Utrecht (1713), care restabileşte pacea între regina Angliei şi regele Franţei, ca să-şi manifesteze împotrivirea, în speranţa de a ridica contra lui pe negocianţi, ajutând în felul acesta pe whigi? La bursă şi în „cafenelele care răsunau de ţipetele lor” (29 mai 1713) (448). Aceste lumi mici şi sensibile le perturbă pe celelalte dar, la rândul lor, sunt necontenit perturbate de mediul exterior. Ştirile care influenţează cota, aici ca şi la Amsterdam, nu se fabrică întot-i deauna dinlăuntru. Războiul de Succesiune la tronul Spaniei a fost bogat în incidente dramatice, de care în clipa aceea părea să depindă totul. Un negustor evreu bogat, Medina, a avut ideea să-i dea lui Marlborough, în toate companiile, un însoţitor, plătind avarului şi ilustrului conducător de oşti o redevenţă anuală de 6.000 de lire sterline, de care se despăgubea mărinimos aflând primul, prin trimis special, de soarta faimoaselor bătălii de la Ramillies, Oudenarde, Blenheim (449).: încă de pe atunci, iată o lovitură de tipul loviturii date de către „ştirea de la Waterloo”, în folosul Rothschilzilor după câte se spunea. Să răspundem la anecdotă cu altă anecdotă: să fie adevărat că Napoleon a reţinut în mod intenţionat ştirea victoriei de la Marengo (14 iunie 1800), ca să îngăduie o lovitură de bursă senzaţională la Paris (450)? Ca şi cea de la

Amsterdam, bursa de la Londra are obiceiurile şi jargonul ei personal, puts şi reţu-sals privesc tranzacţiile la termen; bulls şi bears s-nt cumpărătorii şi vânzătorii la termen şi care JU au de fapt poftă să cumpere sau să vândă, ci °ar să speculeze; riding on horse back, este o speculaţie cu biletele de loterie guvernamentală, 113 r C ar> n ansamblu, cu o uşoară întârziep regăsim la Londra aceleaşi practici ca în Olan-I

da, inclusiv Rescounters days, cuvânt calcinat direct după Rescontre-Dagen de la Amsterdam. Bunăoară, atunci când interdicţiile guvernamentale pun capăt activităţii celor ce sunt numiţi pats şi reţusals, în 1734, împiedicând, cel puţin pentru o bucată de timp, cumpărarea şi vânzarea de vânt, vedem înflorind ca şi la Amsterdam Rescounters, care favorizează aceleaşi practici, sub o altă formă. Şi, la Londra ca şi la Amsterdam, curtierii se interpun şi se propun; eurâierii de mărfuri (grâu, coloranţi, mirodenii, cânepă, mătase), stock brokers sau specialişti în schimb, în 1761, Thomas Mortimer, protestează energic împotriva acestui soi rău de oameni. Every mart his broker, fiecare să fie curtierul lui. acesta este titlul cărţii sale, iar un proces din 1767 dă prilej unor măsuri eliberatoare în acest sens: nu este

9. Londra: centrul de afaceri în 114S Acest crochiu, executat după un desen din 1748, în locurile şi clădirile celebre: Lombard street, Royal Exehange pe Cornhill şi, celebra între toate, Exchange Ălley. Părţie (punctau* corespund caselor distruse de incendiul din îob-iojj] jgatoriu să apelezi la serviciile unui curtier se precizează în mod oficial (452). Toate acestea mi fac totuşi decât să sublinieze importanţa pe care o are în viaţa de bursă meseria aceasta ale cărei tarife sunt de altfel relativ scăzute: 1/8 Ia sută începând din 1697. Deasupra curtierilor, la nivelul superior, se ghiceşte acţiunea marilor negustori şi a bancherilor aurari, iar sub ei, deloc neglijabilă acţiunea acelor muşte la arat care se numesc în argoul meseriei jobbers, adică intermediarii neautorizaţi. Încă din 1689, George White acuza „acest ciudat soi de insecte numite stock-job-bers” că fac să crească sau să scadă acţiunile după cum vor ei, pentru ca să se îmbogăţească pe seama altuia şi „să toace oamenii în Exchange-ul nostru, ca lăcustele, altă dată, pajiştile Egiptului”. Dar nu Defoe scrie în 1701 o micuţă carte anonimă, intitulată The Villany ofstock-jobbersdetected? (453) Câţiva ani mai târziu (1718), o piesă de teatru, A Bold Stroke for a Wife, îl poartă pe spectator în cafeneaua lui Jonathan, printre dealers, sworn

brokers (curtieri „juraţi”, atestaţi) şi mai ales jobbers. Iată o probă de dialog:

Primuljobber: Marea Sudului la 7/8. Cine cumpără?

AL doilea jobber: Bilete ale Mării Sudului, scadenţă Sfântul Mihai 1718. Categoria biletelor de loterie.

Al treilea jobber: Acţiuni ale lui East India?

Al patrulea jobber: Deci, toată lumea vinde, niciun cumpărător. Domnilor, sunt cumpărător pentru o mie de lire, marţea viitoare, cu 3/4.

Un băiat de prăvălie: Cafea, domnilor, cafea caldă?

Un agent de schimb, Mr. Tradelove: Fii atent, abriel; îmi plăteşti diferenţa pe capitalul pe care ne-am tocmit ieri.

Gabriel: Păi da, domnule Tradelove; uite un bilet pe Sword Blade Company.

Băiatul: Ceai, domnilor? (454)

„Poate trebuie să reamintim că speculaţiile au dre Pt obiect şi Exchcquers Ulls (bilete ale Trezoreriei) şi Navy bills, în afară de acţiunile a vreo şaizeci de companii (printre care Banca Angliei şi Compania Indiilor, reunificată în 1709, care au preponderenţă). „The east India Company mas the main point”, scrie Defoe. În epoca în care se joacă această piesă, Marea Sudului nu provocase încă marele scandal South Sea Bubble. Sword Blade Company era o manufactură de armament (455).

La 25 martie 1748, focul pustieşte cartierul şi celebrele cafenele din Exchange Alley. Are Loc o mutare silită. Dar curtierii nu se simt în largul lor. După mai multe proiecte, o subscripţie adună fondurile trebuincioase pentru construirea unui edificiu nou, în 1773, în spatele lui Royal Exchange. Trebuia să poarte numele de New Jonathan’s, dar a fost botezat până la urmă Stock Exchange (456). Decorul se schimbă, dar, de prisos să mai spunem, jocul continuă, identic.

Mai trebuie „[”.

să mergem la Paris? <;

Dacă, după ce ne gândim puţin, ţinem să facem călătoria până la Paris, trebuie să mergem pe strada Vivienne, unde se instalează în 1724 bursa, în hotel de Nevers, fostul sediu al Companiei Indiilor, pe locul actualei Biblioteci naţionale. „Nimic nu se poate compara aici cu ceea ce se întâmplă la Londra sau la Amsterdam. Pe vremea lui Lavv, da, strada Quincampoix (457) a putut o clipă rivaliza cu Exchange

Alle}, dar nu şi după acest praznic ale cărui urmări au fost mai degrabă triste şi inhibante. De altfel, printr-o întâmplare greu de explicat, documentele privind strada Vivienne au dispărut aproape toate.

Bursa pariziană prinde puternic viaţă la vreo cincizeci de ani după întemeierea ei, pe vremea lui Ludovic al XVI-lea. Pretutindeni atunci se răspândeşte febra jocului. „Înalta societate se deci? faraonului, dominoului, jocului de dame, şahulu1

se

SP

şi niciodată numai de dragul jocului (458). „Începând din 1776, se urmăresc cursele de cai; mulţimea se înghesuie în cele o sută douăsprezece birouri ale Loteriei oficiale, deschise la Paris”. Iar tripouri sunt peste tot. Poliţia, care ştie tot, se străduie să nu prea intervină, nici chiar în jurul Bursei, la Palais Royal, unde atâţia speculatori ja pândă, cavaleri de industrie şi şmecheri visează speculaţii miraculoase. În acest climat, exemplul speculaţiilor de la Amsterdam şi Londra devine irezistibil. Cu atât mai mult cu cât politica de împrumuturi a lui Necker şi Calonne dă naştere unei datorii publice uriaşe, repartizată între 500.000 sau 600.000 de purtători, în cea mai mare parte parizieni. Dar bursa este piaţa ideală pentru datoria publică. În neîncăpătoarea clădire de pe strada Vivienne (459), curtierii, agenţii de schimb au fost reorganizaţi: atotputernici, ei sunt aşezaţi pe un soi de estradă, le parquet; între ei şi clienţi, o cărare, pe care abia poate să treacă o singură persoană: aceasta este la coulisse. Începe să se înfiripe un vocabular, dovadă evidentă de activitate. În cotă figurează titlurile datoriei publice, mai ales acestea, dar şi acţiunile (împărţite în portions, „porţii”) Companiei Indiilor, ca şi acţiunile Casei de Scont, străbunica Băncii Franţei. Să recunoaştem că, nici chiar cu ajutorul ghidului inteligent care este Marie-Joseph Deşire” Martin (460), la o primă aruncătură de ochi nu ne descurcăm în lista de cursuri care ocupă, „în fiecare zi, o pagină din Journal de Paris şi din Affiches” (460).

În felul acesta ia naştere speculaţia de bursa. În 1779, Casa de Scont este reorganizată şi acţiunile sunt plasate public. De atunci, „a avut loc, spune Consiliul de Stat, un trafic atât de dezordo-nat al titlurilor Casei de Scont, încât s-au vândut ţpatru ori mai multe decât există ele” (461). eci vânzări şi revânzări. Îmi închipui că ciudata speculaţie izbutită de către tânărul conte de Tilly v «>2) şi pe care ei o

pOvesteşte prost (a fost sfăit s-o facă de către amanta sa, o actriţă care-şi acorda favorurile şi unui bogat intendent al Poştelor), a avut loc în acel moment. Rezultatul 9 fost că, spune el, mi s-au numărat 22 de bilete ale Casei de Scont", adică 22.000 de livre. Nu încape îndoială, în orice caz, că speculaţia la termen, umflată de vânt, a făcut atunci mai mult decât nişte primi paşi către cucerirea Parisului Decizia din 7 august 1785, al cărui text îl transmite suveranei sale, Simolin (463), ambasadorul Ecate-rinei a II-a la Paris, este caracteristică în această privinţă. De câtva timp, explică decizia, „şi-a făcut loc în capitală un soi de marches, tranzacţii şi compromis, înţelegeri, [sublinierile îmi aparţin] tot atât de primejdioase pentru vânzători ca şi pentru cumpărători, prin care unul se angajează să furnizeze la termene îndepărtate efecte pe care nu le are şi altul se supune la plata lor fără a avea fondurile pentru aceasta, cu rezerva că poate cere livrarea înainte de scadenţă, servindu-se de scont [...] Aceste angajamente prilejuiesc un şir de manevre insidioase tinzând să denatureze momentan cursul efectelor publice, să dea unora o valoare exagerată şi să le folosească pe altele într-un fel care poate să le discrediteze [...] De unde rezultă un agiotaj dezordonat, pe care orice negociant chibzuit îl dezaprobă, care pune sub semnul riscului averea celor ce au nesocotinţa să se dedea lui, deturnează capitalurile de la plasamente mai solide şi favorabile industriei naţionale, aţâţă lăcomia în urmărirea unor câştiguri necumpătate şi suspecte, [...] şi ar putea compromite creditul de care Piaţa Parisului, cu atâta dreptate, se bucură în restul Europei". Ca urmare a acestei decizii, sunt reînnoite vechile ordonanţe din ianuarie 1723 şi decizia (prin care s-a creat bursa) din 24 septembrie 1724. Se prevăd amenzi de la 3.000 la 24.000 de livre, după caz. Totul rămâne, bineînţeles, literă moartă sau aproape moartă, şi, în 1787, Mirabeau poe scrie lucrarea sa Denonciation de Vagiotage du TOI-Oare suprimarea agiotajului ar fi putut însuma salvarea monarhiei, nu prea vinovată în acest caz-Acestea fiind zise, francezii rămân nişte novil în meserie. În legătură cu împrumutul lansat de

Necker în 1781, I om ar «„nostru comisiona, d „n-am s-o* () Whe™!

mult – sau mai deerahă f«", Care subscrie se adresează prietenei sâtf să subscrie – Panchaud (11 februave ÎVs-Ului Să U Isaac foarte supărător, că înmmm l i te suPărător, numaidecât. Ar fi câst™f5»" * o închid se înţeleg deloc acest! forme <° VOI încă nu care, în ce priveşte

finanţX Ş aceste manevre şi pentru circulaţie întocmi?? f e, ntru şotaJ
are uleiul într-un eestă” 111 Pe care.
cam sale”. „Circulaţia” fonin „ŞUrarea mi
zarea titlurilor. De îndată „adică revânmut, se intraplă friţi ™* * * * * un împ™ dam şi la Roma, ca cei ce or! devar la Amster-cumpere, plăfindu-le peste! ™ai Subscrie sa de la cei ce au sub să vă K CÂteva« «un responsablii operaţiuni UmP>» r cota urcă nealǎ spre tot, d cu îndră:
M «5 scape de pase e irii/. f<e profita-le-au păstrat în Lst scop n»? ltl, un Pe crede specuiaţii –, a i-s-piată
Burse”.
Şi monede
Aea-Dar ar fi absurd 5, din Zblolul al XVII A-sterdam, de la Londă si*? *” bursele la Jj – jod. est*, pe ceâdffa paslT8 în P02 i” „iandezii nnm. w n;”...aris> Ja ceea ce chiar
În pozia, pe cea de la Paris, la ceea ce chiar olandezii numesc Windhandel, comerţul de vânt. Moraliştii au trecut adeseori acest prag, confundând creditul, banca, hârtia-monedă cu speculaţia. În „anta, Roland de la Platiere (465), din care Legislativa a făcut în 1791 un ministru de interne, pe ştie prea multe: „Parisul, spune el într-o admirabilă simplificare, nu cuprinde decât vânzători Ori vânturători de bani, bancheri, oameni care speculează cu hârtii, împrumuturi de Stat, mizeria Publică”. Mirabeau şi Cloviere critică şi ei speculaţia, iar după Couedic (466), în 1791, „agiotajul, scoţând din neant câteva fiinţe obscure, pricinuia ruina multor mii de cetăţeni”. Fără îndoială. Dar meritul marilor burse de la Amsterdam şi Londra este asigurarea victoriei monedei de hârtie, a tuturor monedelor de hârtie, impusă atât de încet. Se ştie că nu există economie de piaţă cât de cât vie fără monedă. Aceasta aleargă, face „cascade”, circulă. Întreaga viaţă economică se străduieşte să o capteze. Înmulţitoare a schimburilor, ea nu se găseşte niciodată în cantitate suficientă: minele nu scot destule metale preţioase, de-a lungul anilor monedele rele le alungă pe cele bune şi hăurile tezaurizării sunt mereu deschise. Soluţia: crearea a ceva mai bun decât o marfă-monedă, oglindă în care celelalte mărfuri se oglindesc şi îşi iau măsura; crearea unei monede-semn. Tocmai asta face China, prima, încă la începutul secolului al IX-lea (467). Dar a crea monedele de hârtie nu e tot una cu a le aclimatiza. Hârtia-monedă nu a jucat în China rolul de accelerator al capitalismului pe care l-a jucat în

Occident.

Într-adevăr, Europa a găsit foarte devreme soluţia, şi chiar mai multe soluţii. Bunăoară, Ia Genova, la Florenţa, la Veneţia, încă din secolul al XIII-lea, marea inovaţie este scrisoarea de schimb, care pătrunde schimburile cu paşi mici, dar le pătrunde. La Beauvais, primele inventare succesorale care semnalează scrisori de schimb nu sunt anterioare anului 1685, anul revocării edictului de la Nantes (468). Dar Beauvais nu este decât o piaţă de provincie. O altă monedă; creată de timpuriu la Veneţia, sunt titlurile datoriei publice. Am văzut la Amsterdam, la Londra, Ia Paris, acţiunile Companiilor înscrise la cota burselor. Adăugaţi biletele de „bancă" de felurite origini. Toate aceste hârtii reprezintă o masă enormă. În acea epocă, înţelepţii spuneau că ea n-ar trebui să depăşească cu mai mult de 3, de 4 ori masa numerarului (469). Dar proporţii de 1 la 15 şi chiar mai mult sunt cu totul probabil? în anumite epoci, în Olanda sau în Anglia (470) – Chiar într-o ţară ca Franţa, în care hârtia se dorneşticeşte greu (şi unde ea este chiar huiduită după experienţa lui Law), în care mai târziu biletele Băncii Franţei vor circula multă vreme cu greutate, şi numai la Paris, „efectele de comerţ care măsoară volumul creditului [...] reprezintă înainte de 1789 de cinci-şase ori circulaţia metalică..." (471).

În această intruzie de hârtie necesară schimburilor, bursele (ca şi băncile) joacă un mare rol, Aruncând pe piaţă toată această hârtie, ele dau posibilitatea de a se trece într-o clipă de la un titlu de datorie publică sau de la o acţiune la o rambursare în bani lichizi. Cred că acest punct în care trecutul se întâlneşte cu actualitatea economică nu are nevoie de explicaţii suplimentare. Dar, prin contrast, un text francez de la începutul secolului al XVIII-lea – un memoriu nedatat (472), dar care putea fi scris prin 1706, cu douăzeci de ani, deci, mai înainte de renovarea bursei – mi se pare că merită atenţie. Rentele pe Hotel de Ville, care datează din 1522, ar fi putut juca în Franţa acelaşi rol cu anuităţile engleze. Dar ele au rămas un plasament de tată de familie, o valoare sigură imobilizată adesea în patrimonii, de altfel anevoios de negociat. Vânzarea lor implică plătirea unui drept şi „şi o grămadă întreagă de proceduri" în faţa notarului. În consecinţă, explică memoriul francez, „rentele oraşului sunt un fond mort pentru comerţ, de care cei ce fac afaceri nu pot să se ajute mai mult decât de casele şi de Pământurile lor. Interesul particularilor, prost înţeles, a dăunat în

această privinţă interesului public”. Lucrurile sunt limpezi, continuă el, dacă se compară această situaţie cu cea din Italia, Ang Ha şi Olanda unde „acţiunile Statului [se vând şi se transferă] ca orice imobil, fără cheltuială 51 fără peceţi”.

A trece repede de la hârtie la ban şi de la ban la irtie reprezintă în mod sigur unul din avantajele esenţiale ale burselor de valori. Anuităţile engleze „u sunt numai un prilej de Windhandel. Ele sunt a° a oua monedă, îndeajuns de garantată, care

6 avantajul că dă, în acelaşi timp, dobândă.

Dacă purtătorul are nevoie de bani lichizi, contra hârtiei lui, el îi obţine în aceeaşi clipă, în bursă Convertire lesnicioasă, bani lichizi, circulaţie nu sunt acestea secretele bunelor afaceri englezeşti şi olandeze, unul din secretele lor? în 1781) dacă ar fi să-l credem pe un italian entuziast englezii aveau în „Change Alley” „una mina mi, dovizwsadi quella che la Spagna possiede nel Potosi e nel Messico” (473). Cu cincisprezece ani Z devreme în 1766, în cartea lui Les interets des n «-twns d’Furope (474), J. Accarias de Serionne scria şi el: „Agiotajul fondurilor publice este unul din mijloacele importante care… susţin creditul în Anglia; cursul pe care li-l dă agio pe piaţa ondrei le fixează pre ţul pe pieţele străine”.

Ţi

’23

ŞI LUMEA

pin AFARA EUROPEI?

A te întreba dacă Europa este, sau nu este, în ace-jaşi stadiu al schimburilor cu celelalte regiuni dense ale lumii – grupuri de oameni privilegiate ca şi ea – înseamnă a-ţi pune o întrebare crucială. Dar producţia, schimbul, consumul, la nivelul la care le-am descris până aici, sunt obligaţii elementare pentru toţi oamenii; ele nu depind nici (je opţiunile vechi sau recente ale civilizaţiei lor, nici de raporturile pe care le întreţin cu propriul lor mediu, nici de natura societăţii lor, nici de structurile politice, nici de trecutul care apasă necontenit asupra vieţii cea de toate zilele. Aceste reguli elementare nu cunosc graniţe. În principiu deci, la acest nivel, asemănările trebuie să fie mai numeroase decât deosebirile.

Pretutindeni pieţe şi prăvălii

Întreaga oecumenie a civilizaţiilor este plină de pieţe, semănată cu prăvălii. Chiar ţinuturile pe jumătate populate, cum sunt Africa

neagră sau prima Americă a europenilor.

Pentru America hispanică, imaginile de care dispunem sunt nenumărate. La São Paulo, în Brazilia, prăvăliile stau în răscrucea primelor străzi ale oraşului încă de la sfârşitul secolului al XVI-lea. După 1580, profitând de unirea celor două coroane, ale Spaniei şi Portugaliei, intermediarii portughezi invadează literalmente America spaniolă, copleşind-o cu serviciile lor. Prăvăliaşi, cpiportori, ei sosesc în oraşele cele mai bogate 11 re e mai rapid dezvoltate, la Lima sau la México. fărăliile lor, la fel ca cele al primilor mercieri în Europa, oferă toate mărfurile de-a valma, pe e mai mediocre şi comune, făină, carne uscată, s. Se e, ţesături de import, dar şi mărfuri foarte Pe, ca sclavi negri sau fabuloase pietre preţioase. Chiar în sălbatica Argentina a secolului al XVIII-lea, pentru gauchos, se ridică pulperia, prăvălie cu zăbrele în care se vând de toate, mai ales alcool, şi care aprovizionează convoaiele de arrièreurs şi de cărăuşi (475).

Islamul este prin excelenţă ţinutul pieţelor suprapopulate şi al prăvăliilor urbane strâmte, grupate pe străzi şi pe specialităţi, care se pot vedea şi astăzi în sukurile celebre ale unor mari oraşe. Toate pieţele imaginabile pot fi întâlnite aici: unele, în afara zidurilor, întinse larg, ca nişte dopuri uriaşe la porţile monumentale ale oraşelor, „pe un fel de teren neutru care nu mai este întru totul oraş şi pe care ţăranul se hazardează fără prea multe reticenţe; nu atât de departe de oraş, totuşi, încât orăşeanul să nu se mai simtă în siguranţă” (476); altele, în interiorul oraşelor, strecurându-se cum pot pe străzile înguste sau în pieţele publice, atunci când nu ocupă edificii cuprinzătoare, ca Bezestanul de la Istanbul. În interiorul zidurilor, pieţele sunt specializate. Formate foarte timpuriu, pieţele de mână de lucru sunt semnalate la Sevilla şi Granada, pe timpul dominaţiei musulmane – ca şi la Bagdad. Nenumărate sunt prozaicele pieţe de grâu, de orz, de ouă, de borangic, de bumbac, de lână, de peşte, de lemn, de lapte acru... După Maqrizi (477), la Cairo sunt nu mai puţin de treizeci şi cinci de târguri interioare. Să fi jucat unul dintre ele rolul de bursă, măcar pentru zarafi? Tocmai asta spune o carte recent apărută (1965) (478).

Într-un cuvânt, toate trăsăturile târgului european sunt prezente: ţăranul care vine la oraş, preocupat să facă rost de banii trebuincioşi pentru impozit şi care abia străbate târgul; preocupeţul activ, descurcăreţ şi care, în pofida interdicţiilor iese în întâmpinarea vânzătorului rural; animaţia şi atracţia socială a târgului unde poţi

mânca în toată tihna felurile de bucate pe care negustorul le oferă în permanenţă „chiftele, tot soiul de felufi cu năut, sau clătite” (479).

În India, foarte de timpuriu pradă econom-l monetare, nu există sat lucru ciudat dar norma

dacă te gândeşti, care să nu aibă târg. Căci redevenţa datorată de comunitate seniorului absenteist şi jyfarelui Mogol, la fel de lacom şi unul şi celălalt, trebuie să se transforme în bani, pentru ca după aceea să fie plătită cui se cuvine. În acest scop, trebuie vândut grâul, orezul sau plantele tinete-rjale, iar negustorul banian, totdeauna prezent, este acolo ca să înlesnească operaţia şi, în trecere, să scoată şi el un câştig. În oraşe, există pieţe şi prăvălii cu nemiluita. Şi pretutindeni, îşi oferea serviciile meşteşugarul rătăcitor. Încă şi astăzi, fierari ambulanţi se deplasează în căruţe, cu întreaga familie, şi lucrează pentru un pumn de orez sau pentru altă mâncare (480). Nenumăraţi sunt şi negustorii ambulanţi indieni sau străini. Colportori neobosiţi, şerpaşii din Himalaya ajung până în peninsula Malacca (481).

În ansamblu, totuşi, suntem prost informaţi cu privire la târgurile obişnuite din India. Dimpotrivă, ierarhia târgurilor chinezeşti este pe deplin clarificată. Mai bine decât alte societăţi, China a păstrat în uriaşa ei masă vie mii de trăsături ale vieţii vechi, cel puţin până în 1914, ba chiar până după cel de-al doilea război mondial. Astăzi evident, ar fi prea târziu ca să mai căutăm asemenea arhaisme. Dar, în Se-Ciuan, în 1949 G. William Skinner (482) observă un trecut viu încă şi notaţiile lui bogate şi precise constituie o excelentă sursă de informaţie cu privire la China tradiţională.

În China, ca şi în Europa, piaţa sătească este rară, practic inexistentă. În schimb, toate orăşelele au târg şi ceea ce spunea Cantillon (483) – un burg se caracterizează printr-un târg – este un lucru la fel de adevărat în China ca şi în Franţa secolului al XVIII-lea. Târgul orăşelului se ţine de două sau trei ori pe săptămână, de trei ori atunci când „săptămână” are zece zile, aşa cum se întâmplă fo’ China meridională. Este un ritm care nu poate „accelerat, nici de către ţăranii celor de la cinci Până la zece sate satelite ale orăşelului, nici de către clientela târgului ale cărei resurse sunt Iimiate. De obicei, numai un ţăran din cinci frecventează piaţa, adică unul de fiecare casă sau „fum”, Câteva prăvălii rudimentare furnizează mărfurile mărunte de care are nevoie ţăranul: bolduri, chibrituri, ulei pentru opaiţ, luminări, hârtie,

tămâie, mături, săpun, tutun... Să împlinim tabloul cu ceainăria, cu tavernele care desfac vin de orez, cu măscăricii, acrobaţii, povestitorii, cu scribul public, fără a scăpa din vedere prăvăliile de împrumut şi camătă, dacă nu cumva de aceste lucruri se ocupă seniorul.

Aceste târguri elementare sunt legate unele de altele, aşa cum ne arată un calendar tradiţional bine întocmit astfel încât târgurile micilor orăşele să se suprapună cât mai puţin cu putinţă şi să nu se ţină în ziua în care oraşul de care depind are propriile sale târguri. Aceste decalaje îngăduie numeroşilor agenţi ai unui comerţ şi ai unui artizanat ambulant să-şi organizeze propriul calendar. Colportori, transportori revânzători meşteşugari, cu toţii în necurmată deplasare, trec de la un târg la altul, dintr-un oraş într-un orăşel, de acolo într-un alt orăşel etc. ca să revină în oraş, într-o mişcare perpetuă. Culi nevoiaşi duc în spinare mărfuri pe care le revând ca să cumpere al Lele, mizând în cunoştinţă de cauză pe diferenţe de preţ minime, adesea derizorii. Piaţa muncii este, în permanenţă, circulantă; prăvălia artizanală, într-un anume fel, itinerantă. Fierarul, lăcătuşul, dulgherul, tâmplarul, bărbierul şi mulţi alţii se angajează chiar în piaţă şi se duc la locul de muncă astfel dobândit în zilele „reci", în intervalul de timp dintre zilele „calde", zilele când au loc târgurile. În fond, prin aceste întâlniri, piaţa ritmează viaţa sătească, strecoară în ea timpi de pauză şi de activitate. Itineranta anumitor" agenţi economici răspunde unor constrângeri elementare: în măsura în care meşteşugarul nu găseşte în orăşelul, ba chiar în satul în care trăieşte, clientela care i-ar îngădui să muncească tot timpul, el se deplasează „ca să supravieţuiască". Adesea, de asemenea, fiind vânzătorul lucrurilor pe care e face, are nevoie de pauze ca să-şi refacă stocul şi

el ştie dinainte, după calendarul târgurilor pe care le frecventează, la ce date trebuie să fie «aţa în oraş, la ttrgul central, schimburile au o altă dimensiune. Mărfurile şi alimentele vin aici din micile oraşe. Dar, la rândul lui, oraşul e legat de alte oraşe care, 1 încadrează sau care sunt aşezate deasupra Im. Oraşu este elementul care începe Xi echivoc, să se înstrăineze de economia locală care iese din cadrul îngust al acesteia şi se leagă de

Hartă a „P10 Pielele exem Ple"-e ah Chinei

««ază sunt

sat, al re a/, f dar» lmpl «ca", carfiste w.1611 Ui teoreUC aI Seo

«rafiei matema-Walter Christaler şi August Losch. Vezi explicaţiile în text.

Wi

Llf/. ITEIE ZONELOR PIEŢELOR PRINCIPALE

LIMITELE ZONELOR PIEŢELOR SECUNDARE

Q ORAŞE CU PIEŢE PRINCIPALE OSAŞF IMPORTANTE

mişcarea amplă a lumii, care primeşte de acolo mărfuri rare, preţioase, necunoscute în locurile pe care este aşezat, şi le îndrumă spre târgurile şi prăvăliile inferioare. Orăşelele rămân în societatea, cultura, economia ţărănească; oraşele ies din ea. Această ierarhie a târgurilor schiţează în realitate o ierarhie a societăţii. G.W. Skinner, poate deci spune că civilizaţia chineză nu s-a format în sate, ci în grupuri de sate, care includ orăşelul, acesta fiind o încoronare a grupului şi, până la un punct, mecanismul lui de reglare. Nu trebuie să împingem prea departe această geometrie matricială; ea are. totuşi, un cuvânt de spus.

Suprafaţa variabilă a ariilor elementare de piaţă

Dar observaţia cea mai importantă a lui G.W. Skinner priveşte variabilitatea suprafeţei medii a elementului de bază, adică a spaţiului în care iradiază piaţa orăşelului. El face demonstraţia generală a problemei, cu privire la China din jurul anului 1930. Într-adevăr, dacă proiectăm modelul de bază pe ansamblul teritoriului chinez, reiese că suprafaţa „hexagoanelor”, sau pseudohexagoanelor, variază în funcţie de densitatea populaţiei. Dacă densitatea pe kilometru pătrat este sub 10, suprafaţa lor, în China cel puţin, se situează în jurul a 185 km^2; densităţii de 20 îi corespunde un hexagon de circa 100 km şi aşa mai departe. Aceasta corelaţie aruncă lumină asupra multor lucruri; ea semnalează stadii de dezvoltare diferite, în funcţie de densitatea populaţiei, în funcţie de tonusul economiei (mă gândesc mai ales la transporturi), centrele vitale ale târgurilor vor fi mai mult sau mai puţin apropiate unele de altele. Şi poate că avem aici o modalitate de a pune mai cine problema care a frământat pe geografii francezi pe vremea lui Vidal de la Blache şi Lucien „allois. Franţa se împarte într-un anumit număr „e „ţări”, unităţi elementare, în realitate grupe d-mai multe hexagoane. Dar aceste ţări sunt tot atât de remarcabile prin statornicia lor ca şi prin Mişcarea interdependenţă şi prin fluiditatea hota-i*» or lor. Nu este însă logic ca suprafaţa lor să fi ariat în măsura în care variază, de la epocă la el”°că, densitatea populaţiei

lor?

1 lume de pediars, au o lume de negocianţi?

Într-un univers cu totul diferit ne conduc negustorii se care J.C. Van Leur (484), un mare istoric pe are războiul ni l-a răpit în plină tinereţe, ni-i lescrie ca pe nişte pediars, vulgari colportori,} n) ceanul Indian şi Insulânda, şi în care, din parte-mi tu aş vedea agenţi de un rang în mod sigur mai idioat, câteodată chiar negocianţi. Diferenţa de apreciere este atât de uriaşă încât ea poate să surprindă; este ca şi cum, în Occident, ai sta pe gânduri încercând să deosebeşti piaţa unui orăşel rural: le o bursă în aer liber. Dar există colportori şi colportori. Să fie cei pe cart velierele, cu ajutorul musonului, îi poartă de la un mal la celălalt mal al imensului ocean Indian şi prin mările ce mărginesc Pacificului, pentru ca să-i aducă de unde au plecat, în principiu cu şase luni mai târziu, îmbogăţiţi sau ruinaţi, într. -adevăr pediars obişnuiţi, aşa cum afirmă J.C. Van Leur, pentru ca să conchidă imediat în favoarea modicităţii şi chiar a imobilismului traficului în ansamblul Insu-lindei şi Asiei? Ai fi câteodată tentat să spui da. Imaginea acestor negustori, atât de neobişnuită pentru ochiul Occidentului, incită, desigur prea uşor, la o apropiere de ceea ce este modicitatea colportajului. Aşa, Ia 22 iunie 1596 (485), cele patru vase ale olandezului Houtman care dublează capul Bunei Speranţe intră după o lungă navigaţie în portul Bantam, în Java. O droaie de negustori urcă la bord şi se aşază pe vine în jurul mărfii lor întinse „de parcă ar fi fost într-un târg”. Javanezii au adus mărfuri proaspete din insulă, orătănii» ouă, fructe; chinezii, mătăsuri somptuoase şi porţelanuri; negustorii turci, bengalezi, arabi, persani» gujarati, toate produsele Orientului. Unul dintre ei, un turc, se îmbarcă pe vasele olandeze ca să se întoarcă acasă, Ia Istanbul. Pentru Van Leul» avem aici imaginea comerţului Asiei, comerţ de negustori itineranţi, transportând fiecare departe de casă micul lui balot de marfă, întocmai ca pe 1

Imperiului roman. Nimic nu s-ar fi mişcat V [n loc. Încă multă vreme, nimic nu avea să se schimbe.

Această imagine este probabil înşelătoare. Mai jjjtâi, ea nu reflectă gama mai largă a traficului comercial „din India în India”. Încă din secolul al XVI-lea se înregistrează o creştere spectaculoasă a acestor schimburi, aşa-zis imuabile. Navele oceanului Indian transportă din ce în ce mai mult mărfuri de volum mare şi de preţ mic, grâu, orez, lemn, textile de bumbac obişnuit destinate ţăranilor din

zonele de monocultură. Nu este vorba, deci, numai de câteva mărfuri preţioase, încredinţate unui singur om. De altfel, portughezii, apoi olandezii, mai apoi englezii şi francezii, trăind la faţa locului, au învăţat cu multă plăcere posibilităţile de a se îmbogăţi din comerţul „din India în India" şi este foarte instructiv să urmărim, de exemplu în raportul lui D. Braems (486), întors din Indii în 1687, după ce petrece acolo treizec, şi cinci de ani în serviciul Companiei olandezei descrierea amănunţită a tuturor acestor linii comerciale, care se întretaie şi depind unele de altele, într-un sistem de schimburi, pe cât de vast pe atât de divers, în care olandezii au ştiut să pătrundă, dar pe care nu l-au inventat ei.

Să nu uităm nici faptul că hoinăreala negustorilor Extremului Orient are o raţiune precisă şi simplă: uriaşa energie gratuită furnizată de musoni, care organizează de la sine călătoriile velierelor şi întâlnirile negustorilor, cu o siguranţă pe care n-o cunoaşte niciun alt transport maritim al epocii.

Să fim atenţi, în sfârşit, la formele deja capitaliste, că vrem sau nu acest lucru, ale acestui comerţ la mare distanţă. Negustorii de toate naţionalităţile pe care Cornelius Houtman îi vede aşezându-se pe vine pe puntea navelor lui, la Bantam, nu aparţin unei singure şi aceleiaşi categorii de negustori. Unii – probabil cei mai puţin numeroşi – călătoresc pe cheltuiala lor şi ar putea, în cazul cel mai rău, să ţină de modelul simplu pe le-K-1 imşnează Van Leur, cel al „picioarelor Oloaite" ale evului mediu timpuriu (cu toate că acesta, asupra căruia vom reveni, dacă-l jude-n pornind de la câteva cazuri concrete, evocă i degrabă un alt tip de negustor). Ceilalţi, aproape întotdeauna, au o particularitate pe care chiar n Leur o semnalează: în spatele lor se află mari nanditari, de care sunt legaţi prin contract; dar, aici, tipurile de contract sunt diferite, în India, în Insulânda, la începutul itinerarului interminabil, pediarii lui Van Leur au impru* itat fie de la un negustor bogat sau armator, nian sau musulman, fie de la un senior sau de un înalt funcţionar, banii trebuincioşi negoţului. De obicei, ei s-au angajat să restituie dublul mei împrumutate, în afară de cazul că naufra-iză. Persoanele lorsi familiile lor sunt chezaşi: u izbuteşti, sautlevii rob al creditorului până la scumpărarea datoriei, aceştia sunt termenii con-ictului. Ne găsim, ca şi în Italia sau în alte rţi, în faţa unui contract de commenda, dar rmenii lui sunt mai riguroşi; lungimea călătoriei dobânda împrumutului sunt uriaşe. Totuşi, este condiţii draconice sunt

acceptate pentru că, ident, denivelările de preţuri sunt fabuloase, ştigul, în mod obişnuit, este foarte mare. Nesim pe circuite ale unui foarte mare comerţ la stanţă.

Negustorii armeni care, şi ei, populează corăbiile usonilor şi circulă în mare număr între Persia şi idia, sunt adesea negustori-comişi ai marilor igocianţi din Ispahan, angajaţi în acelaşi timp. Turcia, în Rusia, în Europa şi în oceanul Indian, intractele, în acest caz, sunt diferite: negustorului is va primi, pentru toate tranzacţiile pe care le >crează cu capitalul (bani şi mărfuri) care i se credinţează la plecare, un sfert din câştig, restul venind patronului, khoja. Dar această aparenţa mplă ascunde o realitate complicată, pe care o minează într-un fel remarcabil cartea de contul notele de drum al unui asemenea comis, păstrate Biblioteca naţională din Lisabona şi a care* aducere prescurtată a fost publicată în 196 87). Din nefericire, textul este incomplet. Lipse? bilanţul final al operaţiunii, care ne-ar şi de

O imagine exactă a beneficiilor. Dar, aşa cum este, acest document rămâne extraordinar.

La drept vorbind, totul ne pare extraordinar; n călătoria comisului armean Hovhannes, fiul lui David;

— Lungimea ei: îl urmăm de-a lungul a mii de kilometri, de la Djulfa, mahalaua armenească a

Ispahanului, până la Surat, apoi până la Lhassa în

Tibet, cu o serie întreagă de răgazuri şi ocoluri, până când ajunge din nou la Surat;

— Durata ei, din 1682 până în 1693, adică mai bine de unsprezece ani, din care cinci de-a rândul petrecuţi la Lhassa;

— Caracterul, în definitiv, normal, banal, al călătoriei lui: contractul pe care-l încheie cu khojaul lui este un contract tip, pe care-l formulează

] a fel, chiar după aproape o sută de ani, în 1765.

Codul armenilor din Astrahan;

— Faptul că pretutindeni unde se opreşte călă torul, Ia Şiraz, la Surat, la Arga, bineînţeles, dar şi la Patna, dar tot aşa în inima Nepalului la

Katmandu, în sfârşit la Lhassa, el este primit, ajutat de alţi negustori armeni, face comerţ, se întovărăşeşte cu ei;

— Extraordinară este şi lista mărfurilor care constituie obiectul

afacerilor sale: argint, aur, pietre preţioase, mosc, indigo şi alte produse tinctoriale, ţesături de lână şi de bumbac, luminări

ţie seu, ceai etc. – şi amploarea negoţului: o dată, două tone de indigo aduse din nord până la Surat

? i expediate la Şiraz; o dată, o sută de kilograme de argint; altă dată, cinci kilograme de aur obţinu te la Lhassa de la negustorii armeni care au

naintat până la Sining, la îndepărtata frontieră a Chinei, ca să schimbe acolo argintul pe aur – °peraţie dintre cele mai profitabile, căci în China argintul este supraevaluat în comparaţie cu Europa:

jj ratio de la 1 la 7, pe care o indică notele lui Hovannes înseamnă un câştig frumos. Şi mai curios e că el nu realizează aceste afaceri 133? 01…3* cu hanii încredinţaţi lui de khoja, cu toate rămâne legat de acesta şi consemnează în cartea

lui de conturi toate operaţiile, oricare ar fi ele. El se leagă, prin contract personal cu alţi armeni, întrebuinţează propriul său capital (poate partea lui de câştig?), ba mai mult, împrumută de la alţii, dă chiar bani cu împrumut ocazional. Trece la nesi arşit de la bani peşin la mărfuri şi la scrisori de schimb, care îi transportă averea, întocmai ca pe calea aerului, când cu tarife reduse, O, 75% pe lună pentru o distanţă scurtă şi atunci când este vorba de negustori mai mult sau, mai puţin asociaţi în afacerile sale; când cu tarife foarte ridicate, atunci când este vorba de distanţe mari, de repatrieri de fonduri, bunăoară 20 până la 25% pentru un retur de la Surat la Ispahan.

Claritatea exemplului, valoarea lui de eşantion, subliniată de exactitatea detaliilor, dau o imagine neaşteptată a facilităţilor comerţului şi creditului în India, a reţelelor locale de schimb foarte diversificate, în care Hovhannes, comis devotat, slujitor devotat şi negustor priceput, se integrează cu uşurinţă, traficând mărfuri preţioase sau obişnuite, uşoare sau de greutate mare. El călătoreşte, desigur, dar ce are el dintr-un colportor? Dacă e nevoie cu orice preţ de o comparaţie, el mă face mai degrabă să mă gândesc la noul negustor englez al private market-ului, în mişcare neîntreruptă, umblând din han în han, încheind un târg ici, unul dincolo, după cum merg preţurile şi împrejurările, întovărăşindu-se ba cu unul, ba cu altul şi văzându-şi de treburile lui imperturbabile. Negustorul acesta, prezentat întotdeauna ca novatorul care – a zguduit vechilereguli alepieţiunedievaleengleze, este pentru mine imaginea cea mai

apropiată de oamenii de afaceri întrezăriţi prin intermediul notelor de drum ale lui Hovhannes. Cu deosebirea că Anglia nu are dimensiunile Persiei, Indiei de nord, Nepalului şi Tibetului puse la un loc.

Prin mijlocirea acestui exemplu, înţelegem mai bine şi rolulacelor negustori ai Indiei – în mod sigur aceştia nefiind pediars – pe care îi întâlnim din secolul al XVI-lea până în cel de al XVIII-lea-aşezaţi în Persia, la Istanbul (488), la Astrahan (489) sau la Moscova (490). Sau mişcarea înreg>s

tratā încă la sfârşitul secolului al XVI-lea, care îl împinge pe negustorii orientali până la Veneţia (491), la Ancona (492), chiar la Pesaro (493), iar în secolul următor la Leipzig şi Amsterdam. Nu este vorba numai de armeni: în aprilie 1589 (494), pe nava Ferrera, care pleacă din Malamocco, avanportul Veneţiei, se găsesc, alături de negustori italieni (veneţieni, lombarzi şi florentini), „armeni, levantini, ciprioţi, candioţi, maroniţi, sirieni, gruzini, greci, mauri, perşi şi turci”. Toţi aceşti negustori negustoresc desigur pe acelaşi model ca occidentalii, îi întâlnim în birourile notarilor Veneţiei şi Anconei, ca şi sub porticele bursei de la Amsterdam. Şi simţindu-se ca acasă.

Bancheri hinduşi în India, toate aglomerările au bancheri zarafi, saraf, care fac parte mai ales din puternica castă negustorească a banianilor (banigyana, „negustor”, în sanscrită). Un bun istoric Irfan Habib (1960) (495), a comparat sistemul zarafilor hinduşi cu cel occidental. Formele sunt poate diferite: ai senzaţia unei reţele în întregime private, de la piaţă la piaţă, sau mai degrabă de la zaraf la zaraf, după cunoştinţa noastră fără a recurge la organisme; publice, cum sunt târgurile sau bursele. Dar aceleaşi probleme sunt rezolvate cu mijloace asemănătoare: scrisori de schimb (hundi), schimb de monedă, plăţi în bani peşin, credit, asigurare maritimă (bima).

Încă din secolul al XIV-lea, India posedă o economie monetară destul de dinamică, angajată consecvent pe drumul unui anume capitalism, care, cu toate acestea, nu va acapara însă masa societăţii în întregul său.

Aceste lanţuri de zarafi sunt atât de eficiente cât factorii Companiei engleze – care au dreptul facă comerţul din India în India pentru ComPânie, dar şi pe cont propriu – recurg neîntrerupt 13$ ja creditul zarafilor, aşa cum olandezii (şi, înaintea or> portughezii) (496) împrumută de la japonezii din Kyōto, (487) iar negustorii creştini la strâmtoare de la cămătarii musulmani şi evrei din Alep sau

Cairo (498). Ca şi „bancherul” din Europa, zaraful indian este adesea un negustor care mai şi împrumută, cu dobândă mare, sau se ocupă de transporturi. Unii dintre ei sunt fabulos de bogaţi: de pildă, la Surat, prin 1663 (499), Virji Vora ar avea 8 milioane de rupii; Abdul Ghafur, negustor musulman (500), cu acelaşi capital, dispune, un secol mai târziu, de 20 de nave de 300 până la 800 de tone şi se pretinde că, el singur, ar face tot atâtea afaceri cât puternica India Company. Şi tocmai negustorii baniani servesc de misiţi şi se prezintă ca intermediari obligatorii pentru europeni în toate afacerile pe care aceştia le tratează în Indii: ei transportă şi deţin el însuşi câteodată (la Ahmedabad, de pildă) manufacturile de textile pe care, în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea, India le exportă în cantităţi uriaşe, Mărturia lui Tavernier, negociant francez de pietre preţioase care a umblat multă vreme prin India şi Insulânda, cu privire la organizarea şi succesul comerţului indian este tot atât de grăitoare ca cea a lui Hovhannes, beneficiar şi el al sistemului săraţilor. Francezul explica ce uşor se poate călători prin India, şi chiar în afara Indiei, fără bani peşin, ca să zicem aşa: ajunge să-i împrumuţi. Nimic mai simplu pentru un negustor care călătoreşte, oricine ar fi el, decât să împrumute la Golconda, de pildă, pentru Surat, unde îşi reportează datoria pe o altă piaţă, împrumutând din nou, şi aşa mai departe. Plata se deplasează odată cu debitorul, iar creditorul (sau, mai degrabă, lanţul de creditori) îşi primeşte înapoi banii la ultima etapă. Asta înseamnă, cum spune Tavernier, „să plăteşti vechiul cu noul”. De fiecare dată, bineînţeles, această eliberare provizorie se plăteşte. Aceste avansuri în cont seamănă până la urmă cu dobânda „pe schimb” din Europa; ele se adaugă unul altuia şi preţul lor este din ce în ce mai mare, pe măsură ce debitorul se îndepărtează de punctul de plecare şi de circuitele obişnuite. R ţeaua negustorilor baniani se întinde, într-adevăr»

la ansamblul pieţelor din jurul oceanului Indian şi dincolo de ele, dar „am ţinut totdeauna socoteala în călătorii, precizează Tavernier, că dacă iei bani la Golconda pentru Livorno sau Veneţia, Ja schimb pe schimb, banul îţi vine cel mai ieftin la 95%, dar de cele mai multe ori ajunge la 100” (501). 100% aceasta este dobânda plătită curent de negustorul călător comanditarului, în Java la fel ca în India sau China meridională. Dobândă fantastică, dar care se poate obţine numai pe cele mai înalte linii de tensiune ale vieţii economice, în sistemele de schimburi la mare distanţă. La Canton, la sfârşitul

secolului al XVIII-lea, dobânda curentă între negustori este de 18 sau 20% (502). În Bengal, englezii împrumută cu dobândă cam tot atât de mică ca cea pe care o plăteşte Hovhannes. Este încă un motiv pentru ca să nu-i socotim pe negustorii itineranţi ai oceanului Indian ca fiind nişte actori secundari: ca şi în Europa, comerţul la distanţă se află în inima celui mai înalt capitalism al Extremului Orient.

Burse sunt puţine, există în schimb târguri în Orient şi în Extremul Orient nu întâlnim burse instituţionalizate ca cele de la Amsterdam, de la Londra sau din alte mari pieţe active ale Occidentului. Au loc, totuşi, nişte adunări destul de regu-Jate ale marilor negustori. Nu totdeauna le putem identifica uşor, dar adunările marilor negustori veneţieni, care, sub porticele de la Rialto, în mijlocul zarvei din piaţă, par nişte indivizi calmi care se plimbă, nu sunt la fel de discrete?

Târgurile, dimpotrivă, pot fi recunoscute uşor? fără greş. Ele sunt puzderie în India, joacă un rol important în Islam şi în Insulânda: sunt în °d ciudat foarte rare în China, cu toate că există 51 aici.

7... ste adevărat că o carte recent apărută (1968) in-ia de-a dreptul că, practic, „nu există târguri t în ţările Islamului” (503). Şi totuşi, cuvântul e de faţă: pe toată întinderea ţinuturilor musulmane, mausim înseamnă, în acelaşi timp, târg, bâlci şi sărbătoare periodică; el desemnează, după cum se ştie, şi vânturile periodice din oceanul Indian (504). Musonul reglează fără greş, în mările calde ale Extremului Orient, data călătoriilor maritime într-un sens sau în celălalt, declanşând sau întrerupând întâlnirile internaţionale ale negustorilor.

Un raport amănunţit, dat din 1621 (505), descrie una din aceste întâlniri la Moka, centrul unui comerţ restrâns, dar extrem de bogat. În fiecare an, musonul aduce până în acest port de la Marea Roşie (care devine marea piaţă a cafelei) un număr de corăbii din Indii, din Insulânda şi de pe coasta vecină a Africii, surpaâncărcate de oameni şi de baloturi cu marfă (aceste corăbii fac şi astăzi aceleaşi călătorii). În anul despre care vorbim, două nave din Dabul (Indii) sosesc, una cu 200, cealaltă cu 150 de pasageri, cu toţi negustori călători care vând la escală mici cantităţi de bunuri preţioase:! piper, gumă, lac, smirnă, pânză de bumbac ţesută cu beteală sau desenată de mână, tutun, nucşoară, cuişoare, camfor, lemn de santal, porţelan, mosc, indigo, boiangeiii, parfum un, diamante, gumă de Arabia... Contrapartida,

venind de la Suez ca să ajungă la întâlnirea de la Moka, o constituie o singură navă, multă vreme încărcată doar cu „monede de opt” spaniole; mai târziu acestora li se adaugă mărfuri, ţesături de lână, mărgean, pâslă (din păr de capră). Dacă nava de Suez. dintr-o» motiv oarecare, nu ajunge la timp, târgul care marchează de obicei întâlnirea este compromis. Negustorii din India şi Insulânda, în lipsă de clienţi, vând atunci fără să se mai uite la preţ> căci musonul inexorabil pune capăt târgului, chiar dacă el n-a avut loc cu adevărat. Întâlniri asemănătoare, cu negustori veniţi din Surat sau din Mazu” lipatam, se organizează la Basra sau Ormuz, unde corăbiile nu încarcă la întoarcere decât vin persan de Şiraz sau argint.

Ca în întreg Maghrebul, în Maroc sfinţii loca şi locurile de pelerinaj se găsesc cu duium”.

139

Târgurile se ţin sub protecţia lor. Unul din cele mai frecventate din Africa de nord este cel de la Gouzoula (506), la sud de Anti-Atlas, cu faţa spre pustiul şi aurul deşertului. Leon Africanul, care l-a vizitat chiar el, atrage atenţia asupra însemnătăţii sale la începutul secolului al XVI-lea; târgul ar fi dăinuit, practic, până în zilele noastre.

În ţinuturile Islamului însă târgurile cele mai active au loc în Egipt, în Arabia, în Siria, la această răscruce de drumuri unde sunt de aşteptat a priori. În secolul al XII-lea, rupându-se de axa dominantă, atâta vreme agăţată de golful Persic şi de Bagdad, blocul negustoresc al Islamului s-a mişcat, pentru ca să găsească în drumul spre Marea Roşie linia majoră a traficului şi izbânzilor sale. Se adaugă la aceasta avântul transporturilor cara-vaniere care dau marea lui strălucire târgului de la Mzebib, în Siria, important loc de întâlnire a caravanelor. În 1503, un călător italian, Ludovico de Varthema (507), pleacă de la „Mezaribe” spre Meca cu o caravană care ar fi numărat 35.000 de cămile! De altfel, pelerinajul la Meca este cel mai mare târg al Islamului. Aşa cum spune acelaşi martor, oamenii se duc acolo „parte [...] per mer-canzie et parte per peregrinazione”. Încă din 1184 (508) un martor vorbea despre bogăţia lui excepţională: „Nu se află marfă în lumea întreagă pe care să n-o întâlneşti acolo”. De altfel, târgurile de la marele pelerinaj stabilesc în curând calendarul plăţilor comerciale şi îşi organizează operaţiile de compensare (509).

În Egipt, într-unul sau altul din oraşele Deltei, micile târguri locale, vii, se leagă de tradiţiile copte. Ele ar urca în trecut dincolo de

Egiptul creştin, până la Egiptul păgân. Trecând de la o feligie la alta, sfinţii protectori şi-au schimbat doar numele: sărbătorile lor (miulid) continuă adesea să marcheze data unui târg extraordinar. Aşa este, la Tantah, în Deltă, târgul anual corespunzând miulid-ului „sfântului" Ahmad al Badawi care cea* nuă să atragă mulţimile încă şi astăzi w). Dar marile adunări negustoreşti au loc la

Cairo şi la Alexandria (511), unde târgurile în legate de sezoanele de navigaţie din Mediterang şi din Marea Roşie, conformându-se pe deasupra calendarului suprapus al hagialâcurilor şi caravanelor. La Alexandria, vânturile sunt favorabile, „marea este deschisă" în septembrie şi octombrie în timpul acestor două luni, veneţienii, genovezii florentinii, catalanii, raguzanii, marsilâezii fe] fac cumpărăturile de piper şi mirodenii. Tratatele semnate de Sultanul Egiptului cu Veneţia şi Florenţa definesc, aşa cum remarcă S.Y. Labib, un fel de drept al negustorului străin care aminteşte oarecum, mutatis mutandis, de reglementările privind târgurile Occidentului.

În ciuda tuturor acestora, în Islam, târgul nu a avut, relativ, importanţa răsunătoare pe care a avut-o în Occident. Ar fi probabil o eroare să atribuim fenomenul unei inferiorităţi economice, căci, pe vremea târgurilor din Champagne, Egiptul şi Islamul nu sunt, în mod sigur, în întârziere faţă de Occident. Poate că e de incriminat aici chiar dimensiunea uriaşă a oraşului musulman şi structura lui? Nu are el mai multe pieţe şi superpieţe, super-mariceturi, dacă ne este îngăduit să folosim acest cuvânt, decât oricare din oraşele Occidentului? Iar cartierele rezervate străinilor, mai ales, constituie tot atâtea reuniuni internaţionale permanente. „Funducul" „francilor" la Alexandria, cel al sirienilor la Cairo au servit de model pentru Fondaco dei Tedeschi la Veneţia: veneţienii bagă într-un fel de închisoare pe negustorii germani, aşa cum sunt ei înşişi băgaţi într-un fel de închisoare în cartierele lor din oraşele Egiptului (512). Închisoare sau nu, aceste funducuri organizează în oraşele musulmane acel soi de „târg permanent" pe care avea să-l cunoască Olanda, ţară a marelui comerţ liber, şi care, acolo, avea să ucidă prematur târgurile, devenite inutile. Trebuie oare să conchidem că târgurile din Champagne, în inima unui Occident încă frust, au putut fi un fel de leac tare, forţând schimburile, în nişte ţinuturi subdezvoltate?

n India, pe jumătate musulmană, spectacolul este diferit. Aici târgul este într-o asemenea măsură o trăsătură dominantă,

omniprezentă, încât el se integrează vieţii de toate zilele, iar existenţa lui este atât de firească, încât nici nu mai impresionează pe călători. Aceste târguri indiene au, într-adevăr, neajunsul, dacă se poate spune aşa, că se confundă cu pelerinajele ce aduc spre malurile apelor purificatoare ale fluviilor interminabilele cortegii de itineranţi şi credincioşi, într-o îmbulzeală de care cu boi scârţâind din toate încheieturile. Ţară a unor rase, limbi, religii străine unele de altele, India a fost silită, neîndoielnic, să păstreze multă vreme, la hotarul ţinuturilor ei învrăjbite, aceste târguri primitive, puse sub protecţia unor divinităţi tutelare şi a unor pelerinaje religioase, scăpând astfel de neîncetatele certuri de vecinătate. Este un fapt, în orice caz, că multe târguri, câteodată mijlocind schimburi între sate, au rămas sub anticul semn al trocului, mai mult decât sub cel al monedei.

Bineînţeles, nu acesta este cazul marilor târguri de pe Gange, de la Hardwar, Allahabad, Sonpar; sau al celor de la Mthura şi de la Batesar, pe Jamma. Fiecare religie şi le are pe ale ci: hinduşii la Hardwar, Ia Benares; sikhi la Amritsar; musulmanii la Pakpattan, în Pendjab. Un englez (generalul Sâeeman) (513), exagerând desigur, spunea că, încă de la începutul anotimpului rece şi uscat, când începe epoca băilor rituale, cea mai mare Parte a locuitorilor Indiei, de la coastele Himalayei până la capul Comorin, este adunată prin târgurile unde se vinde orice (inclusiv caii şi elefanţii). O altă viaţă, ruptă cu totul de rutina cotidianului, devine viaţa obişnuită în aceste zile de rugăciune şi de zaiafet în care se împletesc dansurile, muzica, riturile pioase. O dată la doisprej 1 \r-°e aD* Cine* P-aneta Jupiter intră în semnul JJ) rsătorului, acest semn ceresc provoacă un potopie? E? ent-ade pelerinaje şi de târguri simultane.

1 izbucnesc ca nişte trăsnete epidemiile. IB Insulânda, îndelungile adunări de negustori, e care le strânge, ici-colo, navigaţia internaţională, în oraşele maritime şi în imediata lor apropiere, iau înfăţişarea unor târguri prelungite.

În Java „cea Mare”, până când olandezii se instalează cu adevărat acolo după construirea Bataviei (1619), şi chiar mai târziu, oraşul principal este Bantam (514), pe coasta de nord, la extremitatea occidentală a insulei, în mijlocul unor mlaştini, strâns între zidurile lui de cărămizi roşii, având pe metereze nişte tunuri ameninţătoare de care, la drept vorbind, nu s-ar putea sluji. În interior, un oraş scund, urât, „mare cât Amsterdamul”. Pornind de la palatul regal, trei străzi

divergente, şi pieţele în care ajung ele, colcăie de negustori sau de negustori improvizaţi, vânzători de orătănii, de papagali, de peşte, de carne de vită, de plăcinte calde, de arac (alcoolul Orientului), de mătăsuri, de catifele, de orez, de pietre preţioase, de beteală de aur... La câţiva paşi e cartierul chinezesc, cu prăvălii, cu case de cărămidă şi cu piaţa lui aparte, în partea de răsărit a oraşului, în Piaţa Mare, plină de cum se crapă de ziuă de mici negustori, se adună mai târziu marii negocianţi, cei ce se ocupă cu asigurările de nave, proprietarii magaziilor de piper, cei ce finanţează cu dobânzi mari călătoriile pe mare, familiarizaţi cu cele mai deosebite limbi şi monede: piaţa le slujeşte drept bursă, scrie un călător. În acelaşi timp, blocaţi în fiecare an în oraş în aşteptarea musonului» negustori străini participă aici la un târg interminabil, care durează luni întregi. Chinezii, chiar pe atunci prezenţi de multă vreme în Java şi sortiţi să rămână acolo încă multă vreme, joacă un rol important în acest concert. „Sunt oameni interesaţi, scrie un călător (1595), care dau bani cu camătă şi care şi-au câştigat renumele pe care îl au evreii în Europa. Ei umblă prin ţară, cu cumpăna în mână, cumpără tot piperul pe care – găsesc şi după ce au cântărit o parte [de notat acest amănunt privind vânzarea pe eşantion], astfel că pot judeca destul de bine cantitatea [fără îndoială, trebuie să citim greutatea], dau banii deodată» după nevoia ce o au acei care vând, prin acest naiJ loc ei îngrămădesc o atât de mare cantitate, încât au cu ce încărca corăbiile din China, de cum sosesc, vânzând cu cincizeci de mii de caixas (sapeci), ce nu-i costă nici douăsprezece mii. Aceste corăbii vin la Bantam în luna lui ianuarie, în număr de opt ori de zece şi sunt de patruzeci şi cinci ori cincizeci de tone”. Aşadar, chinezii au şi ei un „comerţ al Levantului” şi, multă vreme, China comerţului la distanţă nu are niciun motiv să pizmuiască Europa comerţului la distanţă. Pe timpul lui Marco Polo, China consumă, se spune, de o sută de ori mai multe mirodenii decât îndepărtata Europă (515).

Aţi reţinut poate că negustorii chinezi, în realitate comisionari cu domiciliu stabil, îşi fac cumpărăturile prin sate înainte de muson, înainte de sosirea corăbiilor. Sosirea corăbiilor înseamnă deschiderea târgului. De fapt, acest lucru caracterizează întreaga arie a Insulândei: târguri de lungă durată, în ritmul musonilor. La Atjeh (Asem) în insula Sumatra, Davis (1598) (516) vede, „trei pieţe mari în care se făcea târg de tot felul de I mărfuri, în fiecare zi”. Credeţi poate că englezul spune poveşti? Dar francezul Martin de Saint-Malo (1603), pus în faţa

aceloraşi realităţi, face deosebire între un târg mare şi târgurile obişnuite, pline de fructe ciudate, şi-i descrie în prăvăliile lor pe negustorii veniţi din toate zările oceanului Indian, „toţi îmbrăcaţi turceşte” şi care rămân» vreo şase luni în zisul loc spre a-şi vinde mărfurile” (517). Şase luni, „la capătul cărora vin alţii”. Adică un târg continuu, care se reînnoieşte, întins leneş prin timp, fără a căpăta vreodată aspectul de criză accelerată al târgurilor Occidentului. Dampier, care soseşte la Atjeh în 1688, este şi mai exact: „Chinezii sunt cei mai de seamă din toţi negustorii care negociază aici: unii dintre ei rămân Pe loc tot anul; dar alţii nu vin decât o dată în „ecare an. Cei din urmă se duc acolo câteodată! nluna iunie, cu 10 sau 12 vele care duc o mulţime de orez şi multe alte mărfuri… Ei tocmesc cu toţii case unii lângă alţii, la un capăt al oraşului, Lângă IIJ – are, şi se cheamă acest cartier tabăra chinezilor…

Sunt mai mulţi meşteşugari ce vin în această flotă, cum sunt dulgheri, tâmplari, vopsitori şi, mai întâi, atunci când sosesc, se pun să muncească şi să facă sipete, casete, dulăpioare şi tot felul de lucruri mărunte de China”. Timp de două luni, se ţine astfel „târgul chinezilor”, Ia care toată lumea merge să cumpere sau să joace jocuri de noroc. „Pe măsură, ce mărfurile lor se vând, ei cuprind loc tot mai puţin şi închiriază case tot mai puţine… Pe măsură ce scade vânzarea, ei joacă tot mai mult”.

Chiar în China (519), lucrurile stau cu totul altfel. Acolo stăpâneşte o ocârmuire birocratică, omniprezentă şi eficientă, care duşmăneşte în principiu privilegiile economice, iar târgurile sunt cu stricteţe supravegheate, în faţa unor pieţe relativ libere. Ele apar totuşi de timpuriu, într-un moment de puternic avânt al comunicaţiilor şi schimburilor, pe la sfârşitul epocii dinastiei Tang (secolul al IX-lea). Şi aici, ele sunt în general legate de un templu budist sau taoist şi se ţin în ziua aniversară a divinităţii, de unde numele generic de adunări ale templelor, miao-hui, care li se dă. Ele au un puternic caracter de sărbătoare populară. Dar sunt folosite curent şi alte denumiri. Astfel târgul mătăsii noi care, sub dinastia Tsing (1644 – 1911), se ţine la Nan-hsiun-şen, la hotarul provinciilor Cio-Kiang şi Kiang-su, se numeşte hui-şiang sau lang-hiui. Tot aşa expresia nien-shih este echivalentul întocmai al germanului Jahrmarkt, t’rg anual, şi poate că desenează efectiv marile târguri sezoniere (al sării, al ceaiului, al cailor etc.) mai degrabă decât bâlciurile, în sensul exact al termenului.

Étienne Balazs socotea (520) că aceste târguri mari sau bâlciuri excepţionale apăreau mai ales în epocile în care China era împărţită, aflându-se sub stăpânirea mai multor dinastii străine una de alta: fiecare parte era silită să se deschidă spre celelalte iar bâlciurile şi marile târguri răsăreau atunci ca în Europa medievală, şi poate din aceleaşi motive. Dar de îndată ce China formează din nou o unitate politică, ea îşi reface structura bir?”

cratică, ierarhia eficientă a pieţelor, şi târgurile dispare din interiorul teritoriului. Acestea se păstrează numai la frontierele din afară. Astfel, pe timpul dinastiei Song (960 – 1279), care stăpâneşte doar China de Sud, „târgurile mutuale” se deschid către China de nord cucerită de barbari. De îndată ce unitatea se reface sub dinastia Ming (1368 – 1644) şi continuă apoi sub dinastia Tsing (1644 – 1911) nu mai întâlnim ferestre sau lucarne decât la faţadă, spre lumea exterioară. Astfel, începând din 1405, există târguri de cai pe frontiera Manciuriei deschizându-se sau închizându-se, în funcţie de raporturile pe care frontiera le întreţine cu „barbarii” care o ameninţă. Câteodată, chiar la porţile Beijingului, se organizează un târg, atunci când acolo ajunge o caravană plecată din Moscovia. Eveniment excepţional, căci, de preferinţă, caravanele venite din vest sunt oprite la târgurile de la Han-ceu şi Ceng-tun. Tot aşa, în 1728 (521), la sud de Irkutk, se organizează foarte ciudatul şi importantul târg de la Kiatka la care negustorii chinezi îşi procură preţioasele blănuri siberiene, în sfârşit, în secolul al XVIII-lea, în faţa comerţului europenilor, Cantonul este înzestrat cu două târguri (522). Ca şi celelalte mari porturi maritime mai mult sau mai puţin deschise comerţului internaţional (Ningpo, Amoy), pe atunci la Canton se înregistrează unul sau mai multe „sezoane” comerciale anual. Dar nu avem a face aici cu marile puncte de întâlnire libere al Islamului sau Indiei, în China, târgul rămâne un fenomen restrâns, limitat la câteva sectoare de comerţ, mai ales exterior. Fie pentru că ea se teme şi se apără de ele, fie pentru că nu are nevoie de ele, dată fiind unitatea ei administrativă şi guvernamentală şi lanţurile sale active de pieţe, China se lipseşte cu uşurinţă de târguri.

n ceea ce priveşte Japonia, în care, încă din
Secolul al XIII-lea, pieţele şi prăvăliile cunosc
O activitate organizată, regulată şi, drept urmare.
Se măresc şi se înmulţesc mai apoi, sistemul târ

S” 1”» pare să nu fi funcţionat. Totuşi, după 1638.

1 atunci când Japonia este închisă pentru comerţul exterior şi când doar câteva nave olandeze şi chinezeşti o abordează, la Nagasaki se ţin un soi de târguri, de fiecare dată când sosesc navele olandeze „îngăduite” al Companiei Indiilor Orientale sau joncile chinezeşti, şi ele „îngăduite”. Aceste „târguri” sunt rare. Dar, în felul celor ce se deschid la Arhanghelsk în Moscovia la sosirea navelor engleze şi olandeze, sunt un factor de echilibru, de o importanţă vitală pentru Japonia: după „închiderea” ei voluntară, ele reprezintă singura ei modalitate de a respira. Şi singura posibilitate de a-şijuca rolul în lume, căci contribuţia ei, în special exporturile ei de argint şi de aramă, care ajunge în exterior prin unica legătură pe care o constituie aceste corăbii, influenţează ciclurile economiei mondiale: ciclul argintului până în 1665, ciclul scurt al aurului din 1665 până în 1668 sau 1672; în sfârşit, ciclul aramei.

Europa la egalitate cu lumea?

Nişte imagini nu au cum să fie altceva decât nişte imagini. Dar când sunt numeroase, când se repetă, identice, nu pot să mintă toate deodată. Într-un univers diferenţiat, ele relevă forme şi performanţe asemănătoare: oraşe, drumuri, state, schimburi care, în pofida tuturor deosebirilor, seamănă între ele. Ni se spune că există tot atâtea „mijloace de schimb câte sunt şi mijloacele de producţie”. Dar, oricum, aceste mijloace sunt în număr limitat, căci ele rezolvă probleme elementare, probleme care sunt pretutindeni aceleaşi.

Avem astfel la dispoziţie o primă impresie: încă în secolul al XVI-lea, regiunile populate ale lumii, pradă exigenţelor numărului, ne par apropiate, parcă la egalitate unele cu altele sau nu departe de egalitate. Fără îndoială, un handicap neînsemnat poate fi de ajuns pentru ca să apaâa şi să se confirme nişte avantaje, mai apoi nişte superiorităţi şi, deci, de cealaltă parte, nişte în

norităţi urmate de o aservire. Să se fi petrecut ceva de acest fel între Europa şi restul lumii? Este greu să spui de-a dreptul da sau nu şi să explici lucrurile în câteva cuvinte. Există, într-adevăr, o inegalitate „istoriografică” între Europa şi restul lumii. Inventând meseria de istoric, Europa s-a slujit de ea în folosul său. Şi, drept urmare, este pe deplin edificată, gata să aducă mărturii, să revendice. Istoria non-Europei este abia pe cale de a se face. Şi atâta timp cât echilibrul cunoştinţelor şi interpretărilor nu este restabilit, istoricul nu se poate

hotărî să taie nodul gordian al istoriei lumii, care este geneza superiorităţii Europei. De aici porneşte frământarea lui Joseph Needham (523)» istoric al Chinei, care se chinuie, chiar pe planul relativ limpede al tehnicii şi ştiinţei, să reaşeze corect uriaşul său personaj pe scena lumii. Un lucru mi se pare sigur; distanţa dintre Occident şi celelalte continente s-a săpat târziu şi a o atribui doar „raţionalizării" economiei de piaţă, cum au încă tendinţa s-o facă prea mulţi contemporani ai noştri, este evident simplist.

În orice caz, a explica această distanţă, care a crescut odată cu anii, înseamnă a aborda problema esenţială a lumii moderne. O problemă pe care o vom aborda, prin forţa lucrurilor, pe tot parcursul acestei lucrări, fără pretenţia de a-i da o rezolvare definitivă. Vom încerca cel puţin s-a punem sub toate aspectele apropiindu-ne de ea cu explicaţiile noastre, aşa cum în trecut erau apropiate bombardele de meterezele cetăţii, înaintea asaltului în forţă.

IPOTEZE

ÎN CHIP DE CONCLUZIE

5*

Diferitele mecanisme ale schimbului pe care le-am prezentat, de la piaţa elementară până la bursă, sunt uşor de recunoscut şi de descris. Dar este mai puţin simplu să precizezi locul lor relativ în viaţa economică, să apreciezi simultan mărturiile lor. Au ele aceeaşi vârstă? Sunt sau nu sunt legate între ele şi cum? Au fost sau n-au fost instrumente ale creşterii economice? Fără îndoială, nu există un răspuns categoric, căci, în funcţie de fluxurile economice care le animă, ele se mişcă mai repede unele, mai puţin repede altele. Când una, când alta, par să fie rând pe rând determinante şi fiecare secol are astfel fizionomia lui specifică. Dacă nu suntem victime ale unei iluzii simplificatoare, această istorie diferenţială luminează sensul evoluţiei economice a Europei şi ni se oferă poate ca un mijloc de interpretare comparativă a restului lumii.

Secolul al XV-lea prelungeşte dezastrele şi deficienţele celei de a doua jumătăţi a secolului al XIV-lea. Apoi, după 1450, începe o relansare. Cu toate acestea, Occidentul are nevoie de ani şi ani ca să atingă din nou nivelul realizărilor sale anterioare. Franţa sfântului Ludovic, dacă nu mă înşel, este cu totul altceva decât Franţa dinamică, deşi încă suferindă, a lui Ludovic al IX-lea. În afara zonelor privilegiate (o anumită Italie, ansamblul-motor al Ţărilor de Jos), toate legăturile

economice au slăbit; agenţii economici – indivizi sau grupuri – au fost lăsaţi cam de capul lor şi s-au folosit de lucrul acesta, mai mult sau mai puţin conştient. În aceste condiţii, târgurile şi pieţele – pieţele într-o măsură mai mare decât târgurile – sunt de ajuns ca să reanime schimburile şi să le stimuleze. Felul în care oraşele se impun în Occident zonei rurale lasă să se ghicească repunerea în mjŞ” care a pieţelor urbane, instrumente care îngăduie; chiar numai ele, aservirea sistematică a ei. Pre” ţurile „industriale” urcă, preţurile agricole scad-Aşa învinge oraşul.

Cât priveşte secolul al XVI-lea, Raymond de Roover (524), neîncrezător de obicei faţă de explicaţiile facile, socoteşte totuşi că el a cunoscut apogeul târgurilor. Ele ar explica întreaga problemă. Ele se înmulţesc; ele plesnesc de sănătate; ele sunt pretutindeni; ele se numără cu sutele, ba chiar cu miile. Dacă a fost aşa – ceea ce eu, din parte-mi, cred – impulsul a pornit în secolul al XVI-lea, de sus, sub impactul unei circulaţii privilegiate a mijloacelor monetare şi a creditului, din târg în târg. Totul pare să fi depins de aceste circuite internaţionale plasate la un nivel destul de înalt – într-un anume fel „aeriene” (525). Apoi ele par să-şi fi încetinit mişcarea sau să se fi complicat şi maşina pare să fi începută scârţâi. Din 1575, circuitul Anvers-Lyon-Medina del Campo este în pană. Genovezii, prin târgurile denumite de la Besançon, au lipit la loc bucăţile, dar numai pentru un timp.

În secolul al XVII-lea, totul începe din nou să mişte tocmai prin marfă. Nu pun acest demaraj numai pe seama Amsterdamului şi a bursei lui, care joacă totuşi un rol al lor; îl pun mai degrabă pe seama înmulţirii schimburilor de jos, în cercul modest al economiilor cu rază scurtă sau foarte scurtă; nu cumva prăvălia este trăsătura caracteristică a acestora, motorul lor? în aceste condiţii, creşterea preţurilor (secolul al XVI-lea ar putea corespunde unei dominaţii a suprastructurilor; scăderea şi stagnarea din secolul al XVII-lea unui primat al infrastructurilor. Explicaţia nu este sigură, dar este plauzibilă.

Dar cum să fi pornit atunci, ba încă în galop, Secolul Luminilor? După 1720, fără îndoială, mişcarea se înregistrează la toate etajele. Dar faptul esenţial este că apare o ruptură din ce în ce mai largă a sistemului în vigoare. Mai mult ca oricând, faţă cu piaţa, acţionează, contra-piaţa (prefer acest cuvânt tare termenului de private tnarket pe

care l-am folosit până aici); în faţa târgului creşte volumul magaziilor şi antrepozitelor: târgul are tendinţa să se aşeze iar în planul schimi4 „urilor elementare; asemenea, în faţa burselor apar băncile care răzbat pretutindeni, flori ale unor plante care dacă nu sunt noi, sunt în orice caz numeroase şi autonome. Ar fi nevoie de un cuvânt limpede care să denumească ansamblul acestor rupturi, acestor inovaţii, acestor creşteri. Dar nu există cuvânt să trimită la toate forţele exterioare care înconjoară, care sparg nucleul vechi, la fascicolele de activităţi paralele, la acceleraţiile vizibile, având deasupra marile axe ale vieţii bancare şi de bursă care străbat Europa şi o aservesc, vizibile şi jos, odată cu răspândirea revoluţionară a negustorului ambulant, ca să nu spunem a colportorului.

Dacă, aşa cum socotesc eu, aceste explicaţii sunt cât de cât verosimile, ele ne aduc din nou la jocul neclar, dar neîntrerupt, dintre suprastructurile şi infrastructurile vieţii economice. Jocul nivelului superior poate avea urmări la nivelul inferior? Şi care sunt acestea? Şi, invers, ceea ce se desfăşoară la nivelul pieţelor şi schimburilor elementare se repercutează pe nivelul de sus? Şi în ce fel? Ca să nu lungim prea mult explicaţia, să luăm un exemplu. Prin anii ’20 ai secolului al XVIII-lea, se produc simultan Sea Bubble, scandalul englez al Mării Sudului, şi episodul contemporan lui în Franţa, demenţial desigur, legat de sistemul lui Law, care n-a durat cu totul decât optsprezece luni... Să admitem că experienţa de pe strada Quincampoix seamănă cu cea din Excange Alley; de ambele părţi avem dovada că economia în întregul său, chiar dacă poate fi tulburată de furtunile din straturile înalte, cum sunt acestea, nu depinde încă de straturile înalte, o dată pentru totdeauna, pe întindere de ani. Capitalismul nu este încă în stare să taie şi să spânzure. Cu toate acestea, eu cred la fel ca şi Jacob Van Klaveren (526), că dacă eşecul lui Law se explică cât se poate de limpede prin ostilitatea interesată a unei părţi din marea nobilime, el se explică în egală măsura prin chiar economia franceză, incapabilă să ţină pasul, să gonească nebuneşte. Din punct de vedere economic, Anglia a ieşit mai bine din propriu; 1 scandal. Ea nu cunoaşte după aceea repuls a faţă de hârtia monedă şi faţă de bancă pe care o manifestă Franţa, decenii la rând. Nu este aceasta dovada unei anumite maturităţi politico-socio-economice a Angliei, încă de pe atunci prea angajată în formele moderne ale finanţei şi creditului pentru ca să mai poată da înapoi?

Modelul, schiţat în rândurile de mai sus, nu este valabil decât pentru Occident. Dar, odată schiţat, poate că îngăduie o lectură mai bună la scara lumii. Cele două trăsături esenţiale ale dezvoltării occidentale sunt punerea în funcţiune a unor mecanisme superioare, apoi, în secolul al XVIII-lea, o înmulţire de căi şi mijloace. Ce se întâmplă din acest punct de vedere în afara Europei? Cazul cel mai aberant este cel al Chinei, în care administraţia imperială a blocat orice ierarhizare a economiei. Singurele care funcţionează eficient sunt, la parter, prăvăliile şi pieţele din târguri şi oraşe. Cazurile cele mai apropiate de Europa sunt cazurile Islamului şi Japoniei. Bineînţeles, va trebui să revenim la istoria comparată a lumii care, numai ea, poate rezolva sau, cel puţin, pune corect problemele noastre.

Capitolul II

ECONOMIA FAŢĂ CU PIEŢELE

Rămânând în cadrul schimbului, acest al doilea capitol încearcă să prezinte câteva modele şi câteva reguli tendenţiale (1). Trecem cu aceasta peste imaginile punctate ale primului capitol, în care piaţa burgului, prăvălia, târgul, bursa au fost înfăţişate ca o serie de puncte. Problema constă în a arăta cum se unesc aceste puncte, cum se constituie linii de schimb, cum organizează negustorul aceste legături şi cum aceste linii, lăsând alături numeroase goluri care rămân departe de trafic, creează suprafeţe comerciale coerente. Vocabularul nostru imperfect denumeşte aceste suprafeţe pieţe, cuvânt de caracter ambiguu prin forţa lucrurilor. Dar folosinţa creează drepturi.

Ne vom plasa succesiv în două puncte de vedere diferite: mai întâi, alături de negustor, ne vom imagina ceea ce poate fi acţiunea lui, tactica lui obişnuită; apoi, din exterior, vom aprecia spaţiile negustoreşti în sine, pieţele în sens larg, accentuat independente de voinţa indiviziilor. Indiferent dacă sunt urbane, regionale, naţionale sau chiar internaţionale, realitatea lor se impune negusto rului, dă un cadru acţiunii lui, o favorizează sau o stânjeneşte. În plus, ele se transformă de-a lungul'

secolelor. Iar această geografie, această economie schimbătoare a pieţelor (pe care o vom privi mai îndeaproape în cel de-al treilea volum) remode

lează şi reorientează neîncetat, bineînţeles, acţi".

unea specifică a negustorului.

I<FEGUSTORI ŞI

CIRCUITE NEGUSTOREŞTI

Perspectiva, acţiunea negustorului ne sunt familiare: hârtiile lui ne stau la dispoziţie (2). Nimic mai simplu decât să-i luăm locul, să citim scrisorile pe care le scrie sau pe care le primeşte, să-i cercetăm socotelile, să-i urmărim afacerile. Aici însă încercăm mai degrabă să înţelegem regulile pe care i le impune meseria, pe care el le cunoaşte din experienţă, dar care, cunoscându-le, nu îl preocupă peste măsură în activitatea de zi cu zi. Noi trebuie să sistematizăm.

Tur şi retur

Schimbul fiind un fenomen de reciprocitate, oricărui traseu de la A la B îi corespunde un alt traseu de întoarcere, fie el cât nu se poate mai complicat şi întortocheat, de la B la A. Atunci se încheie schimbul. Este vorba de un circuit. Circuitele comerciale sunt ca circuitele electrice: ele nu funcţionează decât atunci când sunt închise. Un negustor din Reims, contemporan cu Ludovic al XIV-lea, găseşte o formulă destul de bună: „Vânzarea plăteşte cumpărarea” (3). Fireşte, el socotea că o plăteşte, că trebuie s-o plătească cu un câştig.

Dacă A este Veneţia, B Alexandria Egiptului (dacă tot trebuie să dăm exemple, atunci să dăm exemple strălucitoare), un trafic din A în B trebuie să fie urmat de o întoarcere din B în A. Dacă exemplul nostru închipuit angajează un negustor locuind la Veneţia, prin 1500, vom socoti că el are în mână, la plecare, groppi de monede argint, oglinzi, mărgele de sticlă, postavuri „e lână... Aceste mărfuri, cumpărate la Veneţia, vor fi trimise şi vândute la Alexandria; în schimb, 15, or fi probabil cumpărate în Egipt colii de piper, de mirodenii sau de băcănii, care trebuie să ajungă la Veneţia şi să fie vândute acolo, cel mai adesea la Fontego dei Todeschi (ca să folosim forma veneţiană, şi nu pe cea italiană Fondaco dei Tedeschi).

Dacă lucrurile se desfăşoară aşa cum îşi direşte negustorul nostru, cele patru operaţii de cumpărare şi de vânzare urmează una după alta, fără întârziere prea mare. Fără întârziere prea mare: oricine ştie, cu mult înainte ca reflecţia să devină proverbială în Anglia, că timpul înseamnă bani. Să nu laşi „îi danari morii” (4), banul mort; să vinzi repede, chiar mai ieftin, ca să „venier presto sul danaro per un altro viaggio” (5), acestea sunt ordinele pe care le dă agenţilor săi un mare negustor din Veneţia, Muchiel da Lezze, în primii ani ai secolului al XVI-lea. Deci, fără amânări neplăcute, de îndată ce mărfurile au fost

cumpărate la Veneţia, ele au fost îmbarcate: corabia a plecat la data prevăzută, ceea ce în practică se întâmplă rar: la Alexandria, marfa a găsit de îndată cumpărător, articolele dorite pentru schimb erau acolo disponibile; acestea, debarcate la Veneţia, se scurg la vânzare fără greutate. Fireşte, aceste condiţii optime de închidere a buclei, pe care noi le imaginăm, nu sunt condiţiile obişnuite. Ba postavurile rămân luni întregi la Alexandria în magazia vreunei rude sau a unui comisionar; culoarea lor n-a plăcut sau calitatea lor a fost socotită proastă. Ba caravanele cu mirodenii n-au ajuns la timp. Sau, la întoarcere, piaţa – veneţiană este saturată de produse levantine şi, din această cauză, preţurile sunt anormal de mici.

Acestea fiind zise, ceea ce ne interesează acum este:

1. că în realizarea acestei bucle de circuit se succed patru momente care constituie de altfel erapele oricărui proces comercial, atunci când este vorba de un dus şi un întors, de o partidă şi de o contrapartidă;

2. că avem a face, prin forţa lucrurilor, după cum ne aşezăm în punctul A sau în punctul B>

cu faze diferite ale procesului: în total, două oferte şi două cereri, în A şi în B: o cerere de mărfuri la Veneţia, la plecare; o ofertă la Alexandria, de vânzare; apoi o cerere pentru cumpărarea care urmează şi o ofertă la Veneţia ca să se încheie operaţia;

3. că operaţia se termină şi se măsoară la încheierea ei. Soarta negustorului rămâne dependentă de această încheiere. Aceasta este grija lui de fiecare zi: criteriul adevărului se găseşte la capătul călătoriei. Beneficiile, cheltuielile, banii plătiţi, pierderile care, la pornire şi în timpul desfăşurării operaţiei sunt înregistrate zi de zi, în cutare sau cutare monedă, sunt convertite atunci într-o aceeaşi unitate monetară, lire, bani sau dinari de Veneţia de exemplu. Negustorul poate cumpăni pasivul şi activul, află ce i-a adus turul şi returul care s-a încheiat. Şi poate că nu scoate niciun câştig, cum se întâmplă destul de des, decât pe drumul de întoarcere. Este cazul clasic al comerţului cu China în secolul al XVIII-lea. Toate acestea sunt simple, prea simple. Dar nimic nu ne împiedică să complicăm schema. Un proces comercial nu are neapărat numai două branșa – mente. În secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea, comerţul denumit triunghiular era clasic în Atlantic: de exemplu, Liverpool, coasta Guineii, Jamaica şi retur la Liverpool; de exemplu, Bordeaux, coasta Senegalului, Martinica, Bordeaux; călătoria

aberantă, de exemplu, pe care i-o prescriu în 1743 proprietarii navei Saint-Louis căpitanului de La Roche Couvert: el trebuie să ajungă în Acadia şi să încarce acolo cod; să-l vândă în Guadelupa şi să ia de acolo zahăr, să revină la le Havre (7). Veneţienii făceau ceva asemănător, încă înainte de secolul al XV-lea, bucurându-se de înlesnirea Pe care o reprezintă le galere da mercato pe care le echipează de obicei Senioria. Bunăoară în 1505, Patricianul Muchiel da Lezze (8) îi dă lui Sebastiáno Dolfin (care se îmbarcă pe galerele ce fac „călătoria de Barbaria") instrucţiuni amănunţite: pentru etapa întâia, Veneţia-Tunis, să ia bani peşin, ttlocenighi de argint; la Tunis, să schimbe argintul 1$5 – 6 Puere de aur; la Valencia, să topească aurul să bată la tarapana monede ale oraşului, să-l schimbe pe lână sau să-l aducă la Veneţia, în funcţie de conjunctură. O altă combinaţie a aceluiaşi negustor: el revinde la Londra cuişoare pe care le cumpără la Alexandria şi revinde în Levant postavul de lână adus de la Londra. Tot un comerţ cu trei branşamente întreprinde în secolul ai XVII-lea o oarecare navă englezească plecată de pe Tamisa cu o încărcătură de plumb, de aramă, de peşte sărat pe care o aduce la Livorno; la escală, ia bani peşin care îi îngăduie, în Levant, la Zante în Cipru sau la Tripoli, în Siria, să încarce stafide, bumbac netors, mirodenii (dacă mai găseşte), baloturi de mătase sau chiar vin de Malvasia (9). Se poate imagina chiar o călătorie cu patru sau mai multe etape. Navele mici marsilieze, fac uneori la întoarcerea din Levant, una după alta, mai multe escale în Italia (10).

În secolul al XVII-lea, „comerţul de antrepozit", pe care îl practică olandezii, are în principiu mai multe ramificaţii, iar comerţul lor din India în India este construit, în mod evident, pe acelaşi model. Bunăoară, Compania olandeză (11) nu-şi scoate cheltuielile pe care le implică păstrarea Timorului în Insulânda decât datorită lemnului de santal pe care îl obţine de acolo, făcând din el o monedă de schimb în China, unde acesta este foarte căutat; ea aduce multe mărfuri în India, la Surat, pe care le schimbă pe mătăsuri, pe ţesături de bumbac şi mai ales pe monedă de argint, indispensabilă în comerţul ei cu Bengalul; în Coroman-del, unde cumpără multe ţesături, moneda ei de schimb sunt mirodeniile din Moluce şi arama din Japonia, de care dispune în exclusivitate; în Siam, regiune foarte populată, ea vinde foarte multe pânzeturi de Coromandel, aproape fără beneficiu, dar o face pentru că acolo găseşte pieile de căprioară cerute în Japonia şi cositorul de Ligor, pe care, printr-un privilegiu, numai ea are dreptul să-l cumpere şi pe

care îl revinde în India şi în Europa „cu destul câştig”. Şi aşa maţ departe. În secolul al XVIII-lea, pentru a-şi procura din Italia „piaştri şi ţechinii [necesar J comerţului lor în Levant”, olandezii (12) aduc la

Genova şi Livorno mărfuri din India, din China din Rusia, din Silezia, fără deosebire, sau cafea din Martmica şi postavuri din Languedoc pe care le încarcă la Marsilia. Aceste exemple ne dau o idee de ceea ce poate ascunde schema simplificatoare a „dus-întorsului”, a turului şi returului

Circuite şi scrisori de schimb închiderea circuitului, care este arareori simplă, nu se poate face întotdeauna marfă contra marfă şi nici chiar marfă contra bani peşin. De aici, folosirea obligatorie şi regulată a scrisorilor de schimb. Instrument de compensaţie fiind, ele devin, pe deasupra, în lumea creştină în care dobânda este interzisă de Biserică, forma cea mai frecventă de credit. Astfel, creditul şi compensaţia sunt strâns legate. Ca să înţelegem bine acest lucru, sunt de ajuns câteva exemple mărunte, aberante adesea, căci documentele noastre semnalează anormalul mai des decât normalul, ratările mai des decât loviturile în plin.

În primul volum al acestei lucrări am povestit cu oarecare detalii (13) ce face Simon Ruiz, negustor la Medina del Campo, pentru ca, spre sfârşitul vieţii lui, după 1590, să câştige bani fără risc şi fără osteneală, practicând o „camătă negustorească”, întru totul licită de altfel. Bătrânul vulpoi cumpără pe piaţa oraşului său scrisori de schimb trase de unii producători de lână spanioli care-şi expediază m-a în Italia şi care, ca să-şi capete banii, nu vor să aştepte termenele de transport şi de plată normale. Ei sunt nerăbdători să pună mâna pe ce li se datorează. Simon Ruiz le dă bani înainte în Schimbitl unei poliţe trase în general asupra cumpărătorului lânii, plătibilă trei luni mai târziu. acă se poate, el cumpără hârtia sub valoarea ei Nominală şi o expediază prietenului său, comisionar şi compatriot, Baltasar Suárez, care stă la orenţa. Acesta încasează banii de pe poliţa trasă şi îi foloseşte pentru ca să cumpere o nouă scrisoare de schimb, de data aceasta plătibilă la Medina del Campo, pe care Simon Ruiz o încasează, peste alte trei luni. Această operaţie, care durează şase luni, reprezintă ultima verigă, ţinută în mână de Simon Ruizt a tranzacţiei dintre producătorii de lână şi clienţii lor florentini. Pentru că cei interesaţi nu vor sau nu pot să recurgă la circuitul negustoresc obişnuit, Simon Ruiz poate să-l ia pe seama lui, în locul lor, în schimbul unui câştig net de

5% pentru un credit de şase luni.

Totuşi, ratările rămân în continuare posibile. Pe o piaţă, raportul dintre hârtii şi banii peşin stabileşte cursul scrisorii de schimb la un preţ mai mult sau mai puţin ridicat în bani lichizi. Dacă există numerar din abundenţă, valoarea hârtiei creşte, şi invers. Operaţia de retur direct cu beneficiul obişnuit al celei de a doua scrisori este câteodată dificilă, ba chiar imposibilă, deoarece la Florenţa scrisoarea de schimb se găseşte la un preţ prea mare. Atunci Baltasar Suárez este silit să tragă asupra lui însuşi (adică asupra contului pe care-l ţine deschis pe numele lui Simon Ruiz) sau să „remită" pe Anvers sau Besançon: hârtia face astfel o călătorie triunghiulară, mai lungă cu trei luni. Mai treacă-meargă! Dar Simon Ruiz tună şi fulgeră atunci când bagă de seamă, la încheierea operaţiei, că n-a realizat câştigul pe care mizase. El vrea să joace, dar să meargă la sigur. După cum scrie în 1584, el preferă „guardar el dinero en caza que arisgar en cambios y pierde del principal, o no ganar nada" (14), să strângă baierele pungii mai bine decât să ajungă, cu aceste schimburi, să piardă din capital sau să nu câştige nimic. Dar dacă Simon Ruiz se simte păgubit, pentru ceilalţi parteneri circuitul s-a închis normal.

Dacă nu se închide circuitul nu există afaceri

Dacă, într-o împrejurare sau alta, un circuit comercial nu ajunge să se închidă, indiferent în ce

1 chip. el este evident condamnat să dispară. Răzljoaiele frecvente nu împiedică neapărat închiderea, chiar dacă din când în când izbutesc acest lucru. Să luăm un exemplu.

Azurul, Iapis lazuli, produs tinctorial de origine minerală pe bază de cobalt (totdeauna amestecat, mai ales dacă este de calitate proastă, cu fire de nisip lucitoare), este folosit în fabricile de porţelan şi de faianţă la realizarea fondurilor albastre; se întrebuinţează şi-la înălbirea ţesăturilor. Un negustor din Caen (12 mai 1784) se plânge grosistului de ultima livrare: „Nu socotesc că acest azur este la fel de închis la culoare ca de obicei şi este cu mult mai încărcat de nisip lucitor" (15). Corespondenţa unui furnizor de azur, casa Fraţii Bensa din Frankfurt am Main, cu un revânzător din Rouen, care lucrează în comision, Dugard Fils, dezvăluie, timp de treizeci de ani, tranzacţii într-atât de monotone încât scrisorile păstrate se repetă, cuvânt cu cuvânt, an de an. Diferă doar, odată cu data, numele căpitanului de vas, care de obicei la Amsterdam, câteodată la Rotterdam, în mod

excepţional la Bremen, încarcă butoiaşele cu azur pe care-l produce chiar firma Bensa şi pe care le expediază casei Dugard Fils. Defecţiunile sunt rare: o navă care întârzie, o alta (dar avem a face cu o excepţie) care eşuează în „râu”, aproape de Rouen (16), un concurent care apare pe neaşteptate. Butoiaşele se îngrămădesc cu regularitate în magaziile lui Dugard Fils care, le revinde după împrejurări la Dieppe, Ia Elbeuf, Ia Bernay, la Louviers, la Bolbec, Ia Fontainebleau, la Caen. Totdeauna, viade pe credit şi recuperează valoarea totală a Jeturilor prin scrisori, livrări sau trimiteri de bani.

Între Fraţii Bensa şi grosistul nostru, returul s-ar putea face în mărfuri, fiindcă Dugard negustoreşte orice – ţesături, gumă de Senegal, garantă, Cărţi, vinuri de Bourgogne (Ia butoi sau la sticlă), Coase, fanoane de balenă, indigo, bumbac de Smira Dar returul se face în bani, prin* trate şi remiteri, după procedura impusă de furnizorul german. Un exemplu printre alte o sută. La 3} octombrie 1775 (17), de la Frankfurt, Rémy Bensa face socoteala mărfurilor pe care le-a expediat la Rouen: „Le-am preţuit, la obişnuita scădere de 15% de cheltuieli stingătoare (extinctifs) (18) ia L. [livre] 4 470, 10 s [oii], din care îmi îngădui să trag asupra dumneavoastră 2/3 cu data de astăzi L. 2 980 la 3 usances, de plată în Paris la ordinul meu”. Les usances sunt termenele de plată, fiecare fiind probabil de două săptămâni. Dugard Fils va plăti prin urmare, la data scadenţei, 2 980 de livre unui bancher din Paris, totdeauna aceleaşi, care va remite banii la Frankfurt. Circuitul deschis prin acest acord se realizează la sfârşitul anului; atunci se încheie conturile şi se reglementează soldul între aceşti negustori cinstiţi, unul fiind Dugard, pe care-l bănuieşti curtenitor, bine dispus, amabil, şi corespondenţii lui din Frankfurt, morocănoşi şi gata oricând să dea sfaturi. Reglementarea finală depinde în fond de legătura prin scrisori de schimb dintre Paris şi Frankfurt am Main. Dacă această legătură se rupe, poţi să-ţi iei rămas bun de la desfăşurarea liniştită a operaţiilor. Dar tocmai acest lucru se întâmplă odată cu începuturile Revoluţiei franceze.

În martie 1793, Bensa nu-şi mai poate face nicio iluzie: traficul comercial din Olanda spre Franţa este interzis, iar cei din Frankfurt nici măcar nu ştiu care este la drept vorbind situaţia lor faţă de starea de beligerantă care invadează încetul cu încetul Europa. „Nu ştiu, Domnule, scrie Bensa lui Dugard Fils, dacă locuitorii noştri sunt socotiţi drept duşmani, cu toate că noi nu suntem deloc, dar dacă aşa

este, atunci eu voi fi foarte mâhnit. căci afacerile noastre se vor sfârşi dintr-odată (19). Efectiv, ele se încheie şi foarte repede, căcl „hârtiile asupra Parisului scad fără oprire la noi» fiind de bănuit că vor scădea şi mai mult”, spune una din ultimele scrisori. Cu alte cuvinte, retururilor este compromisă, fără speranţă.

Cu privire la greutăţile returului pentru scrisorile care sunt soluţia zilnică a retururiQT, trăinicia circuitului financiar este, evident, primordială. Această trăinicie depinde, tot atât cât de creditul personal al corespondenţilor, de posibilitatea unor legături eficiente. Niciun negustor nu este la adăpost de surprize, dar, în cazul dat, e mai bine să trăieşti la Amsterdam decât la Saint Malo, de exemplu.

În 1747, Picot de Saint-Bucq, mare negustor din acest oraş, care a băgat bani în încărcătura corăbiei Le Lis, trimisă în Perú, vrea să capete ce i se cuvine din returul corăbiei care s-a înapoiat în Spania. El scrie deci din Saint Malo, la 3 iulie, domnilor Jolif şi Compania, la Cádiz „... când veţi fi în starea de a-mi face remiza, vă rog să fie în scrisori de tot mulţumitoare şi mai ales vă recomand să nu le luaţi asupra Companiei Indiilor Franţei, nici asupra agenţilor ei, oricare ar putea ei să fie, pentru niciun lucru din lume” (20). Nu ne miră că întâlnim la Cádiz agenţi ai Companiei franceze a Indiilor; acolo ea schimbă, ca şi alte companii, „piaştri” de argint (vechile piese de opt), indispensabili pentru comerţul său în Extremul Orient. Dacă un comerciant francez îi oferă piaştri, ea este gata să îi remită imediat în compensaţie, o scrisoare de schimb plătibilă la Paris. De ce nu vrea Picot de Saint Bucq o asemenea scrisoare? Poate pentru că are socotelile lui cu Compania şi nu vrea să amestece mai multe afaceri între ele? Poate pentru că cei din Saint Malo şi Compania Indiilor se înţeleg ca şoarecele cu Pisica? Sau poate că uriaşa companie are proaste obiceiuri în privinţa regularităţii plăţilor. N-are importanţă! Ceea ce rămâne sigur este că Picot de Saint Bucq depinde de opţiunea corespondentului său. Pentru imprim motiv, şi care are importantă Pe care îl aminteşte chiar el într-o altă scrisoare;» aint Malo, care după cum ştiţi nu este o piaţă „e schimb” (21). Indicaţie preţioasă, atunci când Cunoaştem predilecţia dintotdeauna pentru numerar în operaţiile comerciale a locuitorilor oraşului.

O firmă este totdeauna interesată să aibă legături proprii, care s-o pună în contact direct cu marile pieţe de schimb. Acest lucru îl izbutesc fraţii Pellet din Bordeaux, atunci când Pierre Pellet se

căsătoreşte, în 1728, cu Jeanne Mairac, al cărui frate, Guillaume, devine curând corespondentul lor la Amsterdam, pe atunci piaţa comercială prin excelenţă (22). Aici e uşor să găseşti desfacere pentru mărfuri şi să foloseşti banii peşin care se plasează mai bine decât în alte părţi; aici se împrumută cu dobânda cea mai scăzută din Europa. De pe această piaţă eficientă, legată cu toate celelalte, poţi pasa mingea cu uşurinţă, poţi să-ţi faci ţie servicii şi să faci servicii şi altora, chiar bogaţilor negustori olandezi.

Întrucât aceeaşi cauză produce aceleaşi efecte, Societatea Marc Fraissinet din Sete are în 1778 propria sa sucursală Fraissinet Fils la Amsterdam. Aşa se face că atunci când nava olandeză Jacobm Catharina, armată de Cornelis van Castricum din Amsterdam, soseşte la Sete în noiembrie 1778, căpitanul ei S. Gerkel este recomandat firmei Fraissinet din localitate (23) Ea transportă 644 „coşuri” de tutun destinat Fermei generale, iar aceasta plăteşte neîntârziat navlul care se ridică la 16 353 livre. Serviciul cerut de armatorul olandez este simplu: banii proveniţi din operaţie să-i parvină prin „remitere promptă”. Între timp, nenorocirea face: 1. ca Gerkel, căpitanul, să fi încredinţat „mandatul” Fermei casei Fraissinet, care îl încasează fără întârziere; 2. ca firma Fraissinet Fils de la Amsterdam să fi dat faliment în acest sfârşit de an 1778, antrenând în bancrută Societatea Marc Fraissinet din Sete. Sărmanul căpitan Gerkel, angajat imediat în tot felul de proceduri judiciare, câştigă, apoi pierde pe jumătate. El se izbeşte de reaua credinţă evidentă a lui Marc Fraissinet şi nu mai puţin, de pretenţiile creditorilor falitului cu toţii se unesc împotriva creditorului străin, pierdut în acest viespar. Până la urmă returul se face, dar târziu şi în condiţii catastrofice.

Adesea, atunci când este vorba de comerţul la distanţă, în Insule sau în oceanul Indian – cel mai fructuos negoţ al timpului –, returturile pun probleme. Câteodată trebuie să improvizezi şi să rişti.

Cu intenţii evident speculative, Louis Greffulhe îşi instalează fratele în insula Saint-Eustache, una din Antilele mici aflată sub stăpânire olandeză. Operaţia este fructuoasă din mai multe motive; hazardată totuşi, ea se termină cu un dezastru, într-adevăr, din aprilie 1776, odată cue. războiul dus de Anglia împotriva coloniilor ei, viaţa internaţională se întunecă, legăturile cu America devin dificile, suspecte. Cum să repartizezi, în acest caz, fondurile? Greffulhe cel din Insule, disperat, îl trece pe asociatul său du Moulin (cumnatul lui

Louis) în Martinica, „ca să aibă acolo scrisori de remitere”, fireşte asupra Franţei, care nu este încă în război cu Anglia, şi de acolo asupra Amsterdamului. Este o prostie, tună şi fulgeră fratele mai mare de la Amsterdam. „Ce-o să se întâmple? Fie că n-o să afle acolo din cele bune şi ne trezim cu o nouă amânare; fie că dacă ia hârtie asupra oraşului Bordeaux sau Paris, chiar de la cel mai solid locuitor al Martinicii, ea este mai totdeauna protestată în Europa şi Dumnezeu ştie unde putem să punem iar mâna pe banul nostru. De ne face vreo remitere de acolo, să dea Dumnezeu să nu se întâmple aşa” (24). Instrument admirabil, desigur, această scrisoare de schimb „pentru soldarea contului”, aşa cum spune formula curentă. Dar trebuie ca instrumentul să se găsească la îndemână şi să fie de calitate bună, eficient.

În octombrie 1729 (25) (el nu mai era pe atunci marinar în serviciul Companiei Indiilor şi se făcuse negustor aventurier), Mahă de La Bourdon-nais se găseşte la Pondichery. El se gândeşte să înfiinţeze o nouă societate împreună cu prietenii ui din Saint-Malo, care îl mai comanditaseră şi Până atunci. Aceştia urmau să-i furnizeze fonduri şi mărfuri care să fie folosite în comerţul din India în India, fie la Moka, fie la Batavia, fie la 3 Manila, fie chiar în China. Cât priveşte repatrierea beneficiilor şi a capitalurilor angajate, Mane nu duce lipsă de imaginaţie. Ar fi soluţia tihnită a scrisorilor asupra Companiei Indiilor; sau returnarea în mărfuri (unuia din comanditari care vrea o rambursare imediată de fonduri, el îi trimite 700 de cămăşi din ţesătură de Indii: „Nu e nicio primejdie să fie confiscate”, precizează el. Se ştie că nu acelaşi lucru se întâmplă cu „ţesăturile desenate”, prohibite pe atunci în Franţa); sau în aur pe care să-l încredinţeze unui căpitan de vas amabil la întoarcerea acestuia în Franţa (o modalitate de a nu plăti navlul, adică în jur de 2, 5% economie, şi de a câştiga suplimentar 20%). Dimpotrivă, Mahe nu se arată prea zelos când e vorba de retururi în diamante care se bucură de favoarea multor englezi şi europeni din Indii. Căci „vă mărturisesc deschis, scrie el, că nu sunt destul de cunoscător încât a mă încred în mine însumi, nici... atât de lesne de înşelat încât să mă încred orbeşte în oamenii care fac această meserie”. Dacă noua societate nu se înfiinţează, Mahe va aduce chiar el în Franţa fondurile şi mărfurile pe care le va avea în mână. Dar la bordul unei nave portugheze de preferinţă, ca să facă escală în Brazilia, unde anumite produse din Indii se vând cu câştig. Ceea ce ne arată în trecere, că Mahe de La Bourdonnais se bucură pe Coasta

Braziliei, unde a stat un timp, de unele prietenii şi complicităţi. Pentru mari călători ca el pământul întreg este pe cale de a deveni un sat în care toată lumea se cunoaşte.

Tardivul Manuel de commerce des îndes oriert-tales et de la Chine al căpitanului Pierre Blancard, apărut în 1806 la Paris, semnalează jocul fructuos pe care îl făceau altă dată negustorii francezi instalaţi în Île-de-France (aztăzi insula Mauriciu). Ceea ce i-a îmbogăţit foarte adesea, sunt serviciile, desigur nu dezinteresate, pe care le făceau englezilor instalaţi în Indii şi dornici să repatrieze discret în ţara lor averile câştigate mai mult sau mai puţin licit. Negustorii noştri dădeau englezilor „fratele lor trase asupra Parisului la şase luni de la vedere, la schimbul de 9 franci pagoda (pagoda este o monedă indiană valorând de obicei 9, 50 franci), ceea ce le aduce rupia la 2 franci şi cincizeci de centime” (26) (francii şi centimele arată că Blancard, care scrie pe timpul lui Napoleon, transcrie în monedă modernă operaţiile desfăşurate în secolul precedent). Aceste trate, bineînţeles, nu sunt trase asupra neantului ci asupra beneficiilor comerţului francez din Indii, ajunse în Franţa cu regularitate în mâna bancherilor parizieni, cei care mai apoi onorau fratele englezilor. Pentru ca acest circuit financiar să se închidă în folosul negustorilor din Île-de-France, era nevoie deci ca englezii să nu se poată servi de propriul lor sistem de repatriere a fondurilor iar comerţul cu ţesături imprimate din Indii pe care îl practicau comercianţii noştri să meargă din plin, şi ca, de fiecare dată – pe plan comercial şi la schimb – transformarea rupiilor în livre să le fie favorabilă. Putem fi convinşi că de asta aveau ei grijă.

Colaborarea negustorească

Aşadar, sistemul schimburilor acoperă lumea cu o reţea. La fiecare încrucişare de linii, la fiecare releu, trebuie să ne închipuim, aşezat acolo sau în trecere, un negustor. Iar rolul lui este determinat de poziţia pe care o are: „Spune-mi unde eşti, şi îţi voi spune cine eşti”. Dacă o împrejurare neprevăzută, naşterea, moştenirea sau orice alt avatar I-au aşezat la Judenburg, în Styria de sus (ca pe Clemens Korbler, negustor activ între 1526 şi 1548) atunci el trebuie să negustorească fierul din Styria sau oţelul de la Leoben şi să se ducă la târgurile de la Linz (27). Dacă este negociant, şi pe deasupra la Marsilia, el are de ales între cele trei sau patru posibilităţi obişnuite ale locului; alegere pe care, de cele mai multe ori, i-o va dicta conjunctura. În linii mari, înainte de secolul al XIX-lea, negustorul este totdeauna

angajat în mai multe activităţi în acelaşi timp. Acţionează el aşa numai din prevedere (ca să nu pună, în se spunea altă dată, „toate ouăle în acelaşi ş”)? Sau este nevoit să folosească din plin cureiidiferiţi ai circuitului comercial (pe care nu i-a inventat), chiar în clipa în care aceştia abat pe lângă el? Unul singur nu i-ar fi de ajuns atru a putea trăi la înălţimea dorită. Această jlivalenţă” ar veni astfel din afară, s-ar datora lumului insuficient al schimburilor. În orice

negociantul care, aşezat în răscrucile umblate, i acces la marea circulaţie negustorească este mod constant mai spuţin specializat decât alianţul.

rice reţea negustorească leagă un anumit năr de indivizi, de agenţi aparţinând sau nu leiaşi firme, aşezaţi în mai multe puncte ale îi circuit sau ale unui fascicol de circuite.

aerţul trăieşte din aceste relee, din participările lin legăturile care se înmulţesc parcă de la sine tă cu succesul crescând al interesatului.

În bun, un foarte bun exemplu ne este dat cariera lui Jean Pellet (1694 – 1764), născut în tergue, negociant la Bordeaux, după un începlin de greutăţi, ca simplu negustor detailist

Partinica, unde, aşa cum îi aminteşte fratelui atunci când făcuseră avere, s-a hrănit cu „făină nanioc mucegăită şi cu vin acrit, cu carne de i stricată” (28). În 1718 (29), se întoarce la ieaux şi se întovărăşeşte cu fratele său Pierre, mare cu doi ani decât el, care se aşază în tinica. Este vorba de o societate cu un capital te modest, care se ocupă exclusiv de comerţul insulă şi Bordeaux. Cei doi fraţi sunt devenţă unul cu altul. Fiecare din cei doi fraţi în capăt al legăturii şi lucrurile nu merg chiar de rău în momentul în rare izbucneşte uriaşa a sistemului lui Law. „Îmi arătaţi, scrie tul din Insule, că noi suntem foarte fericiţi i-am ţinut anul acesta fără pierdere; toţi neguii lucrează numai pe creditul lor” (8 iulie i (30). O lună mai târziu, la 9 august, tot e scrie: „Iau seama cu aceeaşi mirare ca şi leavoastră la jalea Franţei şi la primejdiilent acolo să-ţi pierzi avutul foarte repede;

din fericire noi ne aflăm într-o stare încât putem ieşi din necaz mai bine decât alţii, ţinând seama de desfacerea ce avem în această ţară [Martinica]. Trebuie să căutaţi să nu ţineţi nici bani nici înscrisuri”, cu alte cuvinte să mizeze exclusiv pe marfă. Fraţii rămân asociaţi până la 1730; ei păstrează după aceea relaţii de afaceri. Şi unul şi celălalt se lansează datorită câştigurilor uriaşe pe care le-au adunat

şi pe care le ascund cu mai multă sau mai puţină dibăcie. După 1730, nu urmărim decât afacerile celui mai îndrăzneţ dintre ei, ale lui Jean, care, începând din 1733, sprijinit pe o mulţime de comisionari şi pe „căpitanii giranţi" ai navelor pe care le are, este destul de bogat ca să nu mai aibă nevoie de un asociat cu forme legale. Mulţimea relaţiilor sale de afaceri şi numărul afacerilor pe care le face sunt de-a dreptul uluitoare: iată-l armator, negociant, financiar în timpul liber, proprietar funciar, producător şi negustor de vinuri, rentier; iată-l legat cu Martinica, San Domingo, Caracas, Cádiz, Biscaya, Bayonne, Toulouse, Marsilia, Nantes, Rouen, Dieppe, Londra, Amsterdam, Middelbourg, Hamburg, cu Irlanda (pentru cumpărăturile de carne de vită sărată), cu Bretania (pentru cumpărăturile de pânzeturi), fără a pomeni multe alte afaceri... Şi fireşte, are legături cu bancherii de la Paris, Geneva, Rouen.

Să notăm că această dublă avere (căci Pierre Pellet a adunat şi el milioane, cu toate că, mai timid decât mezinul, el s-a mărginit la meseria de armator şi la comerţul colonial) s-a constituit pe temeiul unei asociaţii familiale. Iar Guillaume Nayrac, fratele fetei pe care o ia Pierre în 1728, a fost corespondentul celor doi fraţi pe piaţa Amsterdamului (31). Meseria de negustor neputându-se lipsi de o reţea de prepuşi şi de asociaţi siguri, familia oferă într-adevăr soluţia cea mai des căutată şi cea mai firească. Iată faptul pe care istoria familiilor negustoreşti îl pune hotărâtor în evidenţă, la fel ca istoria genealogiilor principe în cercetarea fluctuaţiilor politice. Lucrările *7 lui Louis Dermigny, Herbert Luthy, Hermann

Kellenbenz demonstrează bine acest lucru. Sau cartea lui Romuald Szramkiewicz, care studiază lista regenţilor Băncii Franţei sub Consulat şi Imperiu (32). Şi mai pasionantă ar fi preistoria numitei Bănci, a familiilor care au întemeiat-o şi care par să fi avut legături, toate sau aproape toate, cu metalul alb şi cu America spaniolă.

Evident, soluţia familială nu este singura soluţie. În secolul al XVI-lea, Fuggerii au recurs la factori, la interpuşi, simpli slujbaşi în serviciul lor. Aceasta este soluţia autoritară. Cei din familia Affaitati (33), originari din Cremona, au preferat sucursalele asociate, când se prezenta cazul firmelor locale. Înaintea lor, Medicişii creaseră un sistem de filiale (34), chit că, printr-o simplă iscălitură, le dădeau independenţă dacă conjunctura cerea acest lucru – o cale de a evita ca un faliment local să fie luat pe seama lui de către ansamblul firmei.

Odată cu sfârşitul secolului al XVI-lea, tinde să se generalizeze comisionul, sistem simplu, mai puţin costisitor şi mai expeditiv. Toţi negustorii – aşa se întâmplă în Italia sau la Amsterdam – fac comision pentru alţi negustori, care le întorc, la rândul lor, acelaşi serviciu. Pentru anumite operaţii efectuate pentru alţii, ei îşi opresc un procentaj mic şi, invers, consimt să li se scadă din cont acelaşi procentaj. Evident, nu este vorba aici de societăţi, de întovărăşiri, ci de servicii reciproce. O altă practică ce se generalizează este participarea, o formă bastardă de societate, care asociază pe cei interesaţi, dar numai pentru o singură operaţie, chiar dacă înţelegerea se reînnoieşte pentru o altă lovitură. Vom reveni asupra acestei chestiuni mai departe.

Oricare ar fi forma de înţelegere şi de colaborare negustorească, ea cere devotament, încredere personală, exactitate, respect faţă de ordinele date. De aici, un soi de morală negustorească, destul de strictă. Hebenstreit şi Fiul, negustori din Amsterdam, au încheiat un contract de participare în cont pe jumătate cu Dugard Fiul din *

Rouen. La 6 ianuarie 1766 (35) ei le scriu o scrisoare foarte dură pentru că aceştia au vândut „la preţ foarte prost”, fără nicio trebuinţă şi chiar în ciuda ordinului nostru expres”, guma de Senegal pe care i-o trimiseseră. Concluzia este limpede: „Cerem din partea dumneavoastră să înlocuiţi jumătatea noastră (36), la preţul la care aţi vândut-o, aşa de nepotrivit”. Cel puţin, soluţia propusă de ei este „amiabilă” „ca să nu avem nevoie să scriem unui terţ în legătură cu aceasta”. Dovadă că, într-o asemenea afacere, solidaritatea negustorească ar acţiona, chiar la Rouen, în favoarea negociantului de la Amsterdam.

Să ai încredere, să ţi se dea ascultare. În 1564 Simon Ruiz are la Sevilla un agent, Geronimo de Valladolid, în mod sigur cu mult mai tânăr ca el, ca şi el însă, fără îndoială, castilian (37). Pe neaşteptate, pe drept sau pe nedrept, Simon Ruiz se supără, îl acuză pe tânăr de nu ştiu ce greşeală sau înstrăinare de bani. Un al doilea agent, cel care îl informează pe patron, bucuros de prilejul ivit, nu face nimic ca să împace lucrurile, ba dimpotrivă, Geronimo dispare fără să mai stea pe gânduri, căci poliţia din Sevilla e pe urmele lui. Dar el dispare din Sevilla pentru ca, puţin mai târziu, să se arate la Medina del Campo, să se arunce la picioarele stăpânului şi să-i capete iertarea. O întâmplare a făcut ca, cercetând nişte documente din 1570, să găsesc din nou

numele lui Geronimo de Valladolid. După şase ani de la incidentul relatat aici, el devenise unul din negustorii din Sevilla specializaţi în comerţul de pânzeturi şi postavuri. Izbutise, de bună seamă. Această afacere măruntă, cu toate că nu prea bine lămurită în amănuntele ei, aruncă o lumină destul de puternică asupra problemei primordiale a încrederii pe care un negustor o cere, are dreptul s-o ceară, de la agentul, de la asociatul sau de la comisul lui. Şi, de asemenea, asupra unor relaţii de la stăpân la slugă, de la superior la inferior, 45 care au în ele ceva „feudal”. Încă la începutul secolului al XVIII-lea, un comis francez vorbeşte despre „jugul”, despre „stăpânirea” patronilor, de care se bucură că a scăpat de curând (38).

Încrederea orbească era de altfel pentru străin singura cale de a pătrunde prin interpuşi în lumea derutantă a Sevillei, sau ceva mai târziu, la Cádiz, un oraş la fel de derutant, şi din aceleaşi motive, singura cale de a participa la traficul hotărâtor spre Americi, rezervat în principiu spaniolilor. Sevilla şi Cádizul, capete de pod spre America, sunt oraşe aparte, oraşe ale înşelăciunii, ale matra-pazlâcurilor, neîntreruptei batjocoriri a regulilor şi autorităţilor locale, acestea din urmă împărtăşind, pe deasupra, complicităţile. Dar, în inima acestei corupţii, există între negustori un fel de „lege a hoţilor”, aşa cum au o lege a lor pungaşii şi alguazilii din cartierul Triana sau din port, la San Lucar de Barrameda, cele două locuri de întâlnire ale lumii interlope spaniole. Căci dacă omul de încredere te trădează, pe tine negustor străin, ca să zicem aşa întotdeauna vinovat, rigoarea legilor te loveşte pe tine, şi numai pe tine. fără milă. Cazul este însă rarisim. Olandezii (încă de la sfârşitul secolului al XVI-lea) folosesc, în mod curent şi fără să aibă de suferit, oameni de paie ca să încarce marfă la bordul navelor spaniole şi să aducă înapoi contrapartida din America. La Cádiz, toată lumea îi cunoaşte pe metedores (călăuze, contrabandişti), adesea gentilomi scăpătaţi, specialişti în trecerea frauduloasă a barelor de metal fin sau a mărfurilor preţioase de peste mări, chiar şi a obişnuitului tutun, şi care nu fac un secret din meseria lor. Îndrăzneţi, petrecăreţi când se iveşte prilejul, arătaţi cu degetul de lumea bună, ei sunt părtaşi cu drepturi depline la sistemul de solidaritate care constituie însăşi armătura marelui oraş comercial. Şi mai importanţi sunt Ios cargadores (39), spanioli sau împământeniţi, care se îmbarcă împreună cu încărcătura ce li se încredinţează pe flota Indiilor. Străinul depinde de loialitatea lor.

Această solidaritate negustorească este într-o oarecare măsură o solidaritate de clasă, chiar dacă ea nu exclude, bineînţeles, rivalităţile de afaceri, dintre individ şi individ, şi mai puternice între oraş şi oraş sau între „naţiune” şi „naţiune” Lyonul secolului al XVI-lea nu este dominat de negustorii „italieni”, aşa cum se spune prea simplu, ci de coloniile de lucani, de florentini, de geno-vezi (40) (înainte de dificultăţile din 1528, care îi îndepărtează), de grupe organizate şi rivale, trăind fiecare ca o „naţiune”, căci oraşele italiene realizează un tur de forţă: ele se detestă, se ceartă şi se sprijină, eventual, împotriva altora. Trebuie să ne închipuim aceste grupuri de negustori cu rubedeniile lor, cu prietenii, servitorii, corespondenţii, contabilii, cu scribălăii lor. Încă în secolul al XIII-lea, atunci când Gianfigliazzi se aşază în Franţa meridională, ei vin acolo, ne spune Armando Sapori, „con una vera folia di altri Italiani, altri mercatores noştri” (41).

Avem a face aici cu operaţii, dacă vreţi, de cucerire, de încadrare şi de introducere de noi acoliţi. Circuitele şi reţelele sunt dominate de obicei de grupuri tenace care şi le însuşesc şi interzic, eventual, exploatarea lor de către alţii. Aceste grupuri se recunosc uşor, numai să fii cât de cât atent, în Europa, chiar în afară de Europa. Negustorii bancheri din San Şi traversează China, de la Fluviul Galben la Canton. Un alt lanţ chinezesc, pornind de la coastele meridionale (în special de pe cea a Fu Kienului), schiţează spre Japonia şi Insul iuda o Chină economică externă care, multă vreme, pare să fi avut înfăţişarea unei expansiuni coloniale. Negustorii din Ōsaka, care după 1638 domină dezvoltarea cu uşile închise a comerţului interior japonez, reprezintă economia în plină ni iscare a întregului arhipelag. Am mai vorbit şi până aici de uriaşa expansiune a negustorilor oaniani în India şi în afara Indiei: bancherii lor i sunt foarte numeroşi la Ispahan, după spusele lui Tavernier (42); ei sunt şi la Istanbul, la Astrahan, chiar la Moscova. În 1723 (43), Ia moartea soţului său, soţia unui negustor indian din Moscova cere autorizaţia de a fi arsă de vie alături de el pe rugul funerar, ceea ce i se refuză. De îndată „factorăreasa indiană revoltată hotărăşte să părăsească Rusia. luându-şi cu ea toate bogăţiile”. În faţa acestei ameninţări, autorităţile ruseşti cedează. Faptul se repetă în 1767 (43). Mai cunoscută şi încă mai spectaculoasă este expansiunea negustorilor din India, „ghiauri” sau musulmani, de-a

lungul Oceanului Indian până la ţărmurile Insulândei. Reţelele lor rezistă surprizelor portugheze şi brutalităţii olandezilor.

Pretutindeni în Europa şi în Mediterana, în Occident şi în Orient, numai italieni şi iar italieni! Exista ciozvârtă mai bună decât Imperiul bizantin, înainte şi mai ales după cucerirea Constantinopolului din 1204 (44)? Curând, cucerirea negustorească italiană ajunge până pe ţărmurile Mării Negre: comercianţii, marinarii, notarii italieni sunt acolo ca la ei acasă. Cucerirea Occidentului de către ei, înceată, multiseculară, este şi mai extraordinară. Ei sunt prezenţi la târgurile din Ypres încă din 1127 (45). „În cea de a doua jumătate a secolului al XIII-lea, ei acoperă deja Franţa cu puternicele lor case de comerţ, care nu sunt decât sucursale ale marilor companii din Florenţa, Piacenza, Milano, Roma şi Veneţia. îi găseşti aşezaţi în Bretania [încă din 1272 – 1273], la Guingamp, la Dinan, la Quimper, la Quimperle, la Rennes şi la Nantes; * [...] la Bordeaux, la Agen, la Cahors” (46). Rând pe rând, ei au dat o nouă viaţă târgurilor din Cham-pagne, negoţului oraşului Bruges, mai târziu târgurilor de la Geneva, şi mai târziu încă târgurilor triumfătoare de la Lyon; ei au creat primele glorii ale Sevillei şi Lisabonei; ei sunt părtaşi la fondarea Anversului, mai târziu la prima înflorire a Frankfurtului; ei sunt, în sfârşit, stăpânii târgurilor genoveze, zise de Besançon (47). Inteligenţi, activi, de nesuferit pentru alţii, urâţi şi pizmuit în egală măsură, ei sunt pretutindeni. În mările”.

Nordului, la Bruges, la Southampton, la Londra, marinarii de pe navele mastodont ale Mediteranei invadează cheiurile, tavernele portului, aşa cum negustorii italieni invadează oraşele. Să fie o întâmplare că marea arenă a luptei dintre protestanţi şi catolici a fost oceanul Atlantic? Marinarii din nord, duşmani ai marinarilor din sud: trecutul acesta ar explica multe mânii neostoite.

Alte reţele reperabile sunt cele, atât de tenace, ale negustorilor hanseatici. Cea a negustorilor din Germania de Sus s-a depăşit pe sine în „secolul Fuggerilor” (48), care durează de fapt doar câteva decenii, dar cu ce strălucire! Reţelele olandezilor, englezilor, armenilor, evreilor, portughezilor în America hispanică. Nu există o mare reţea exterioară franceză, dimpotrivă, în afara cuceririi de către marsiliezi a pieţelor din Mediterana şi Levant, în afara cuceririi pieţii peninsulei Iberice, împărţită cu bascii şi catalanii, în secolul al XVIII-lea (49). Această izbândă franceză temperată rămâne semnificativă: a nu domina pe alţii înseamnă a fi dominat de ei.

Armenii şi evreii

Avem multe informaţii cu privire la negustorii armeni şi evrei. Nu îndeajuns, totuşi, ca să reducem cu uşurinţă această masă de amănunte şi de monografii la trăsăturile ei de ansamblu.

Negustorii armeni au colonizat întreg spaţiul Persiei. De altfel, tocmai de aici, din Djulfa, mahalaua mare şi plină de viaţă a Ispahanului, în care i-a închis şahul Abbas cel Mare, s-au răspândit ei în lumea întreagă. Foarte de timpuriu, ei străbat întreaga Indie, în special – dacă nu cumva exagerăm o seamă de informaţii – de la Indus spre Gange şi spre golful Bengalului (50); dar sunt şi în sud, în Goa portugheză unde, ca şi negustorii francezi sau spanioli, împrumută bani, 73 prin 1750", mănăstirii Sainte-Rose a clariselor".

— 17*

(51). Armeanul trece şi Himalaya şi ajunge la Lhassa, el negustoreşte de acolo până la hotarele Chinei, la mai bine de 1500 de kilometri depărtare (52). Dar nu pătrunde niciodată acolo. În chip ciudat, China şi Japonia rămân închise pentru el (53). Dar el mişună, şi foarte de timpuriu, în Filipinele spaniole (54); este omniprezent în uriaşul Imperiu turcesc, în care se arată a fi un concurent bătăios al evreilor şi al altor negustori. De partea Europei, armeanul este prezent în Moscovia bine plasat acolo ca să-şi dezvolte companiile şi să-şi desfacă mătasea crudă de Iran, care, din schimb în schimb, străbate teritoriul rusesc, ajunge la Arhanghelsk (1676) (55) şi în ţările învecinate cu Rusia. Armenii îşi stabilesc domiciliul în Moscovia, tranzitează pe drumuri interminabile până în Suedia, unde ajung împreună cu mărfurile lor venind şi de la Amsterdam (55). Ei prospectează întreaga Polonie şi într-o şi mai mare măsură Germania, cu deosebire târgurile de la Leipzig (56). îi găsim în Ţările de Jos şi îi vom găsi în Anglia şi Franţa. Odată cu secolul al XVII-lea, se aşază în voia lor în Italia, pornind din Veneţia, participantă la această insistentă invazie de negustori orientali, atât de caracteristică încă de la sfârşitul secolului al XVI-lea (57). Şi mai devreme încă, se află în Malta, unde documentele vorbesc despre „poveri christiani armeni", poveri ce să mai vorbim, dar care se găsesc acolo „per alcuni suoi negotii" (1552, 1553) (58). Mai e nevoie să spunem că nu sunt primiţi întotdeauna cu braţele deschise? în iulie 1623, consulii Marsiliei scriu regelui plângându-se de o năvală de armeni şi de baloturi de mătase. Aceasta reprezintă o primejdie pentru comerţul oraşului, „neaflându-se spun

consulii, pe lume naţie mai lacomă decât aceasta, care având înlesnire să vândă aceste mătăsuri în acea mare piaţă a Alepului, la Smirna şi în alte locuri, şi să se folosească de acest lucru în chip cinstit, cu toate acestea, ca să dobândească ceva mai mult, aleargă până la capătul lumii [bineînţeles, până la Marsilia] şi cu un fel de viaţa atât de porcesc, încât cea mai mare parte a timpului mănâncă numai ierburi" (59), adică legume. Armenii nu sunt scoşi din oraş pentru atâta lucru, căci, un sfert de secol mai târziu, un vas englez capturat de escadra cavalerului Pol, în ianuarie 1649, în apropiere de Malta, transportă de la Smirna la Livorno şi Toulon „în jur de 400 de baloturi de mătase, cea mai mare parte pentru 64 de armeni ce se află acolo" (60). Găsim armeni şi în Portugalia, la Sevilla, la Cádiz, la porţile Americii. În 1601, la Cádiz soseşte un armean, Jorge da Cruz, care pretinde că vine drept din Goa (61). Pe scurt, ei sunt prezenţi în aproape întregul univers negustoresc. Tocmai despre acest triumf ne vorbeşte o carte de comerţ scrisă în limba lor şi de unul de-ai lor, Luca Vananteşti, tipărită la Amsterdam în 1699 (62). Redactată pentru folosinţa „voastră, fraţi negustori, care sunteţi de neamul nostru", ea a fost scrisă la îndemnul unui mecena, domnul Bedros, care detaliu nu are nimic surprinzător, este din Djulfa. Cartea se deschide sub semnul cuvintelor Scripturii: „Nu face altuia"...Prima ei grijă este să-l informeze pe negustor cu privire la greutăţile, măsurile, monedele care se folosesc pe pieţele negustoreşti. Care pieţe? Toate pieţele occidentale, bineînţeles, dar şi pieţele Ungariei şi pieţele Istanbulului, Cracoviei, Vienei, Moscovei, Astrahanului, Novgorodului, Haide-rabadului, Manilei, Bagdadului, Basrei. Alepului, Smirnei... Studiul târgurilor şi mărfurilor vorbeşte în amănunţime despre pieţele Indiei, Ceylonului, Javei, Ambonei, Macasarului, Manilei. În masa aceasta de informaţii care ar merita să fie analizată îndeaproape, cu discernământ, lucrul cel mai curios rămâne un studiu comparat al cheltuielilor privind casa şi masa în diferite oraşe ale Europei sau o descriere, plină de goluri şi de enigme, a Africii, care ne poartă din Egipt până în Angola, în Monomotaţia şi Zanzibar. Această cărţulie, oglindind universul negustoresc al armenilor, nu ne dă totuşi cheia fabulosului lor succes. Într-adevăr, tehnica ei comercială se mărgineşte la o laudă a meritelor regulii de trei simple (chiar 5 să rezolve ea toate problemele?) Cartea nu abordea

11. Itinerare ale negustorilor armeni în Iran, Turcia?
Moscova în secolul al XVII-lea.

Pe această hartă nu apare decât o parte a reţelei rutiere a negustorilor armeni: legăturile cu Imperiul turc – Aiep> Smirna, Istanbul – şi cu ţinuturile ruseşti pe drumurileză problema contabilităţii şi, mai ales, nu se arată ce anume a putut constitui raţiunea comercială, capitalistă a acestui univers. Cum se închid şi cum se întretaie aceste interminabile trasee de negoţ? Sunt cumva legate toate prin uriaşul releu de la Djulfa, şi numai prin el? Sau există, aşa cum cred eu, alte relee intermediare? în Polonia, la Lvov, care este un punct de legătură între Orient şi Occident, o măruntă colonie armenească, „persanii" cum li se spune – cu judecătorii şi legile ei, cu tipografiile, cu multiplele ei legături de afaceri, stăpâneşte cărăuşia de volum uriaş care se face în direcţia Imperiului otoman. Stăpânul caravanelor de care, caravan başa, este totdeauna un armean. Oare prin cărăuşia aceasta se sudează cele două uriaşe tablouri – Occidentul şi Orientul, nici mai mult, nici mai puţin – pe care le au în mână negustorii din Djulfa? La Lvov, semn concludent, armeanul afişează „un lux ţipător şi insolent" (63).

Reţelele negustorilor evrei se întind, şi ele, în lumea întreagă. Succesele lor sunt cu mult mai vechi decât performanţele armeneşti: încă din antichitatea romană, Syrii evrei şi neevrei sunt prezenţi pretutindeni; în secolul al IX-lea e.n., folosind relaţiile deschise de cucerirea musulmană, evreii din Narbonne „ajungeau la Canton, trecând prin marea Roşie şi golful Persic" (64); documentele Genizelor (65) ne dezvăluie de sute de ori legăturile negustoreşti ale negustorilor evrei din Kriqya, Kairuan, până în Egipt, Etiopia şi India peninsulară. În secolele X-XII, în Egipt (ca şi în Irak şi în Iran), foarte bogate familii evreieşti sunt angajate în comerţul la distanţă, în afaceri

Caspicei şi Volgăi. Pornind de la Moscova, trei itinerare spre Libau, Narva şi Arhanghelsk. Noua Djulfa, unde i-a deportat pe armeni Ăbbas cel Mare, între 1603 şi 1605, este centrul activităţii armeneşti din întreaga lume. Vechea Djulfa, în Armenia, pe fluviul Arax, a furnizat cea mai ttjare parte a populaţiei negustoreşti a noului oraş. Să reţinem că, la Noua Djulfa, calitatea de negustor are semnificaţia de Mare negustor şi de negociant. Hartă întocmită de Keram 177 " VONIAN, „Marchands armeniens au XVIIe siècle", în Cahiers du monde russe et sooiétique, 1975, în afară de text.

I de bancă şi în încasarea impozitelor, câteodată pentru provincii întregi (66).

Negustorii evrei se veşnicesc astfel, într-un timp multisecular, depăşind cu mult longevitatea italiană care ne uimea cu puţin mai înainte. Dar istoria lor, stabilind un record de durată, stabileşte totodată şi un record al momentelor de triumf urmate de sinistre degringolade. Contrar armenilor, reuniţi de Djulfa, patrie secretă de bani şi de inimă, Israel trăieşte dezrădăcinat, transplantat. Aceasta este drama lui, dar şi rodul voinţei lui încăpăţânate de a nu se amesteca cu alţii. Şi nu trebuie să vedem exclusiv, şi nici să le apropiem prea mult între ele, catastrofele care întretaie cu sălbăticie un destin dramatic, sfărâmând dintr-o lovitură adaptări vechi şi reţele negustoreşti în plină înflorire. Există şi izbânzi serioase, în Franţa secolului al XIII-lea (67), sau triumfătoare în Polonia secolului al XV-lea, în diferite ţinuturi ale Italiei, în Spania medievală şi în alte părţi.

Goniţi din Spania şi din Sicilia în 1492, din Nea-pole în 1541 (68) exilaţii pornesc în două direcţii: spre Islamul mediteranean şi spre ţările Atlanticului, în Turcia, la Salonic, la Brusa, la Istanbul, la Adrianopole, negustorii evrei fac averi uriaşe încă din secolul al XVI-lea. cu neguţători şi arendaşi de impozite (69). Portugalia, care i-a tole – rat acasă la ea după 1492, este punctul de plecare al unei alte mari roiri. Amsterdam, Hamburg sunt puncte de sosire privilegiate ale unor negustori bogaţi sau care se îmbogăţesc din nou repede. Nu încape îndoială că ei au ajutat la expansiunea negustorească a Olandei în direcţia peninsulei Iberice – spre Lisabona, ca şi spre Sevilla, Cádiz şi Madrid. Dar şi în direcţia Italiei, unde se mea-ţin de multă vreme colonii active, în Piemont, la Veneţia, la Mantova, la Ferrara, şi unde datorită lor, în secolul al XVII-lea, se desfăşoară o a doua carieră a oraşului Livorno. Şi nu încape îndoială că ei sunt, de asemenea, printre făuritorii primei măreţii coloniale a Americii, mai ales în ceea ce

172

priveşte extinderea culturilor de trestie şi comerţul de zahăr în Brazilia şi în Antile. Tot aşa, în secolul al XVIII-lea, ei se găsesc la Bordeaux, la Marsilia, în Anglia, de unde fuseseră goniţi în 1290, şi unde revin odată cu Cromwell (1654 – 1656). Acest boom al evreilor sefarzi, al evreilor Mediteranei, dispersaţi de-a lungul Atlanticului, şi-a găsit istoriograful în persoana lui Hermann Kellenbenz (70). Faptul că succesul lor se spulberă odată cu regresul producţiei americane de metal alb, resimţit mai mult sau mai puţin precoce, pune probleme ciudate. Dacă o conjunctură i-a dat gata (dar este oare adevărat că i-a

dat gata?), înseamnă că nu erau atât de viguroşi pe cât se presupune.

Pentru Israel, eliminarea sefarzilor deschide în cel mai bun caz o perioadă de relativă retragere, dacă nu una de tăcere. Cealaltă izbândă evreiască se elaborează cu încetul, pornind de la negustorii ambulanţi ai Europei de mijloc. Acesta va fi secolul aşchenaziniilor, evreii originari din Europa centrală, a căror primă strălucire se înregistrează odată cu triumful „evreilor de curte”, în Germania prinţilor din secolul al XVIII-lea (71). Nu este vorba aici, în pofida cutărei cărţi hagiografice (72), despre impulsul spontan al unor „întreprinzători” de excepţie. Într-o Germanie care-şi pierduse în mare parte cadrele capitaliste, odată cu criza războiului de treizeci de ani, se creează un vid pe care, la sfârşitul secolului al XVII-lea, îl umple comerţul evreiesc, creşterea lui fiind vizibilă destul de timpuriu, la târgurile de la Leipzig, de pildă. Dar marele secol al aşchenaz imilor va fi cel de-al XIX-lea, cu spectaculoasa carieră internaţională a Rothschilzilor.

Acestea fiind zise, să adăugăm, împotriva lui Sombart (73), că în mod sigur nu evreii au inventat capitalismul, presupunând (ceea ce, de asemenea, eu nu cred) că el a fost inventat, într-o zi anume, într-un loc anume, de către o persoană sau alta. Dacă evreii I-au inventat sau reinventat, atunci au făcut-o în tovărăşia multor altora. Nu poate spune că, deoarece găsim evrei în punctele fierbinţi ale capitalismului, ei au creat capitalismul, inteligenţa evreiască se manifestă astăzi strălucitor în lume. Nu vom spune totuşi că evreii au inventat fizica nucleară. Desigur, ei devin, Ia Amsterdam, sforarii jocului cu reporturi şi prime pe acţiuni, dar la începutul acestor manipulări apar neevrei, ca Isaac Lemaire.

Iar a vorbi, cum face Sombart. de un spirit capitalist care ar coincide cu liniile directoare ale religiei lui Israel, înseamnă a ajunge din nou la explicaţia protestantă a lui Max Weber, cu argumente la fel de bune sau la fel de proaste. Dosarul s-ar putea pleda tot atât de bine şi în legătură cu Islamul, al cărui ideal social şi ale cărui cadre juridice „s-au făurit încă de la origine în acord cu ideile şi obiectivele unei clase negustoreşti în ascensiune”, fără ca „să fi existat, totuşi, o legătură cu religia Islamului ca atare” (74).

Portughezii şi America spaniolă:

1580

Rolul negustorilor portughezi faţă CH imensa Americă spaniolă a fost elucidat prin noi studii (75). De la 1580 Ia 1640, cele două

coroane ale Portugaliei şi Castiliei sunt reunite sub acelaşi sceptru. Unirea celor două ţări, mai mult teoretică decât practică (Portugalia păstrând autonomia largă a unui fel de „dominion”), a contribuit totuşi la ştergerea frontierelor, şi ele teoretice, dintre uriaşa Brazilie, aflată în mâna portughezilor prin câteva puncte esenţiale de pe ţărmurile ei atlantice, şi îndepărtatul ţinut spaniol din inima Anzilor. Potosi. De altfel, din cauza unui vid comercial aproape absolut, America spaniolă se deschidea de la sine aventurii negustorilor străini şi de multă vreme marinari şi negustori portughezi intrau clandestin în teritoriul spaniol. Faţă de un fapt pe care îl surprindem, ne scapă o sută altele-Mi-aş dori drept dovadă o mărturie izolată d „1 1558, care priveşte insula Santa Mărgărita, din marea Antilelor, insulă a perlelor, ţinta atâtor pofte. În acel an, sosesc acolo „câteva caravele şi nave ale regatului Portugaliei, având la bord echipaje şi călători portughezi”. Ei se duceau, chipurile, în Brazilia, dar o furtună şi întâmplarea i-ar fi aruncat spre insulă. „Ne par foarte numeroşi”, adaugă informatorul nostru, „cei ce vin în acest fel şi ne temem să nu facă acest lucru cu rele porniri”, maliciosamente (76). Prezenţa portugheză avea, în mod logic, să se accentueze apoi, ajungând să pătrundă în întreaga Americă spaniolă şi mai ales în capitalele ei, México, Lima şi porţile ei esenţiale: San Domingo, Cartagena Indiilor, Panamá, Buenos Aires.

Cel din urmă, oraş întemeiat prima dată în 1540 şi dispărut apoi ca urmare a unor întâmplări nefericite, este reîntemeiat în 1580, datorită unui aport hotărâtor al negustorilor portughezi (77). Din Brazilia la Rio de la Plata, un trafic continuu de nave mici de vreo patruzeci de tone aduc pe ascuns zahăr, orez, ţesături, sclavi negri, poate şi aur. Ele revin „corregados de reaes de prata”, încărcate cu reali de argint. În paralel, din Perú, prin Rio de la Plata, veneau negustori cu bani gheaţă, să cumpere mărfuri la Pernambuco, Bahia, Rio de Janeiro. După spusele unui negustor, Francisco Soares (1597), câştigurile, în aceste afaceri ilegale, erau de la 100 la 500% şi, cine-ar putea crede, ajung uneori până la 1.000%. „Dacă negustorii [...] ar avea cunoştinţă de acest negoţ, adaugă el, ei n-ar pune la bătaie atâtea mărfuri prin Cartagena Indiilor. De aceea, Rio [de la Plata] este un mare negoţ, drumul cel mai apropiat şi cel mai lesnicios ca să ajungi în Perú” (78). Pentru un mic grup de negustori portughezi informaţi, Rio de la Plata este într-adevăr, până prin 1622, o poartă de ieşire clandestină a argintului din Potosi. În 1605, această contrabandă se

estimează la 500.000 de cruzados pe an (79). Doar crearea vămii interioare, Aduana seca din Córdoba (7 februarie 1622), 1 Pare să-i pună capăt (80).

Cu toate acestea, pătrunderea portugheză nu rămâne limitată la liziera atlantică a posesiunilor spaniole. În 1590, un negustor portughez din Macao, João da Gama (81), traversează Atlanticul şi acostează la Acapulco. De altfel, acest lucru a aduce numai belele. În acest timp la México, la Lima, portughezii deschid prăvălii în care se vinde tot ce vrei, „de la diamant până la chimenul vulgar, de la negrul cel mai josnic până la perla cea mai preţioasă” (82), fără a socoti, adevărat lux într-un ţinut colonial, bunurile din patria îndepărtată: vin, ulei, făină de grâu, postavuri fine; pe deasupra mirodenii şi mătăsuri din Orient pe care le aduce cu el marele negoţ din Europa sau din Filipine; pe deasupra, şi aici, o uriaşă contrabandă pe seama argintului din Perú, care este adevăratul motor al tuturor acestor afaceri (83). Chiar într-un oraş încă mărunt, cum este Santiago de Chile (cu, poate, 10.000 de locuitori în secolul al XVII-lea) iată un negustor portughez, Sebastián Duarte care, înainte de asta, a stat în Guineea aricană şi care, asociat cu un compatriot, Juan Bautista Pérez, călătoreşte între 1626 şi 1633 până în Panamá şi Cartagena Indiilor, cumpără acolo sclavi negri, felurite mărfuri, lemn preţios

— Fără acoperire, deşi de valori uriaşe, până la

13.000 de pesos (84).

Dar această măreţie nu durează decât o vreme. Aceşti prăvăliaşi portughezi, cămătari pe deasupra, se îmbogăţesc prea repede. Mulţimea din oraşe se răzvrăteşte uşor împotriva lor, ca la Potosi, încă din 1634 (85). Opinia publică îi acuză că sunt proaspăt creştinaţi – ceea ce este adesea adevărat; că în secret rămân credincioşi ritului iudaic

— Ceea ce este posibil. Inchiziţia se amestecă şi ea până la urmă şi o epidemie de procese şi de autodafeuri pune capăt acestei prosperităţi rapide.

Aceste din urmă evenimente sunt bine cunoscute:

este vorba de procesele din México de la 1646.

1647 şi 1648 sau de autodafeul din 11 aprilie 1649»

În care figurează mai mulţi mari negustori de origine portugheză (86). Dar asta e o altă istorie.

Centrat pe Lisabona, întins pe cele două țărî-muri ale Atlanticului, cel african și cel american, legat cu Pacificul și cu Extremul Orient, sistemul portughez este o rețea uriașă care ia un puternic avânt de-a lungul Lumii Noi în vreo zece sau douăzeci de ani. Această înflorire rapidă este prin forța lucrurilor un fapt de importanță internațională. Fără el, poate că Portugalia n-ar fi fost „restaurată" în 1640, adică nu și-ar fi redobândit independența față de Spania. Restaurarea nu poate fi, oricum, explicată integral prin prosperitatea zahărului brazilian, așa cum se face de obicei. De altfel, nimic nu ne dovedește că „ciclul" (87) zahărului brazilian nu este și el legat de această opulență negustorească. Și nici că el n-a jucat un rol în gloria cam scurtă a rețelei sefarzilor, la Amsterdam, ca și la Lisabona sau Madrid. Argintul clandestin din Potosi, datorită noilor creștini portughezi care îl împrumută pe Filip al IV-lea, regele Planetă, ar întâlni astfel argintul oficial, debarcat în bună regulă pe cheiurile Sevillei. Dar amplul și fragilul sistem avea să dureze doar câteva decenii.

V (

Rețele în conflict, rețele pe cale de dispariție

Rețelele se completează, se asociază, își trec ștafeta, se și înfruntă. A se înfrunta nu înseamnă întotdeauna a se distruge. Există „dușmani complementari", există coexistențe ostile, făcute să dureze. Față în față timp de secole, negustorii creștini și negustorii din Siria și din Egipt se înfruntă, este adevărat, dar fără ca balanța să încline spre unul din adversari, indispensabili unul celuilalt. Europeanul nu trece niciodată de orașele de Pe liziera deșertului. Dincolo de ele, lumea caravanelor este domeniul rezervat al musulmanilor și negustorilor evrei. Cu toate acestea, odată cu Cruciadele, Islamul pierde marea Interioară, o uriașă Siprafață de circulație.

f

Tot astfel, în vastul Imperiu turcesc, venețienii sau raguzanii, cumpărători de pâslă din păr de capră, pe care documentele ni-i arată stabiliți la Brusa sau la Ankara, sunt acolo o prezență discretă. Cea mai serioasă pătrundere occidentală în teritoriul turcesc se operează în folosul raguzanilor, dar, în mare, ea nu depășește peninsula Balcanică. Marea Neagră devine chiar, sau redevine odată cu secolul al XVI-lea, marele lac păzit de Istanbul și nu se deschide din nou negoțului creștin decât la sfârșitul secolului al XVIII-lea, după cucerirea Crimeii de către

ruşi (1783). În lăuntrul Imperiului turcesc, reacţia antioccidentală se produce în beneficiul negustorilor evrei, armeni şi greci.

Rezistenţe asemănătoare se întâlnesc şi în alte părţi. Începând din 1720, la Canton, Co-Hong-u [negustorilor chinezi este un fel de contra-Companie a Indiilor (88). În India propriu-zisă, rezistenţa reţelei baniane – cine ar putea să creadă – supravieţuieşte ocupaţiei englezeşti.

Desigur, ostilitatea, ura întovărăşesc aceste rezistenţe şi aceste competiţii. Cel mai puternic reprezintă întotdeauna o ţintă de soi. Când Man-delslo (89) (1638) stă la Surat, el notează: „Fiind ei făloşi şi obraznici [musulmanii, adesea şi ei negustori] se poartă cu Ies Benjans [banianii] aproape ca şi cum aceştia ar fi robi şi cu dispreţ, la fel cum se face în Europa cu evreii, prin locurile prin care sunt îngăduiţi". Schimbând locul şi epoca, în Occidentul secolului al XVI-lea, întâlnim o aceeaşi atitudine faţă de genovezi, gata să înghită totul, după spusele lui Simon Ruiz şi ale prietenilor lui (90), şi întotdeauna înţeleşi între ei să ducă de nas pe alţii. Sau faţă de olandezi, în secolul al XVII-lea. Mai târziu, faţă de englezi-Toate reţelele, chiar cele mai puternice, cunosc într-o bună zi reculuri, fluctuaţii. Şi orice slăbiciune a reţelei, la centrul ei, îşi face simţite consecinţele în ansamblul poziţiilor pe care le ocupa şi, poate mai mult ca oriunde, la periferie. Acest lucru se produce în Europa odată cu ceea ce numii», cu o formulă vagă şi discutabilă, decadenţa Ita.

liei. Fără îndoială, „decadenţă" nu este cuvântul cel mai potrivit, dar, de la sfârşitul secolului al XVI-lea, Italia întâmpină complicaţii şi greutăţi; ea pierde atunci unele poziţii în Germania, în Anglia, în Levant. Fapte asemănătoare au loc în secolul al XVIII-lea, în spaţiul Balticii, odată cu retragerea Olandei din faţa puterii crescânde a Angliei.

Dar acolo unde negustorii dominanţi dau înapoi, apar încetul cu încetul structuri de înlocuire. „Toscana franţuzească", adică italienii aşezaţi în Franţa, se clatină prin preajma anului 1661, poate mai devreme, de la criza financiară din 1648; reţeaua olandeză în Franţa, puternic înrădăcinată, cunoaşte dificultăţi odată cu începutul secolului al XVIII-lea. Şi, ca din întâmplare, tocmai prin 1720 (91), dată rotundă, negocianţii francezi din ce în ce mai numeroşi organizează înflorirea spectaculoasă a porturilor noastre, schiţează primele structuri capitaliste franceze de mare anvergură. Avântul negocianţilor francezi

se datorează în parte unor elemente „indigene”, în parte unei ciudate reimplantări de protestanţi, scoşi altă dată din Franţa. Acelaşi fenomen de înlocuire se întrezăreşte în Germania, în folosul evreilor de curte; în Spania, odată cu ascensiunea negustorilor catalani şi basci şi, de asemenea, cu ridicarea negustorilor madrileni din Cinco Gremios Mayores la rangul de creditori ai statului (92).

Aceste elanuri nu sunt posibile, evident, decât datorită creşterilor economice. Tocmai prosperitatea franceză, prosperitatea germană, prosperitatea spaniolă îngăduie în secolul al XVIII-lea noul avânt al unor cariere locale sau mai degrabă naţionale. Dar dacă n-ar fi avut loc în prealabil zdrobirea dominaţiilor negustoreşti străine, dezvoltarea din secolul al XVIII-lea s-ar fi desfăşurat, şi în Franţa, şi în Germania, şi în Spania, în alt W, fără îndoială cu unele dificultăţi suplimentare.

Totuşi, o reţea activă care încearcă o înfrângere are întotdeauna tendinţa să-şi compenseze pierde-Ţile. Înlăturată din cutare sau cutare regiune, ea

5 Îşi mută norocul şi capitalurile într-o alta. Cel puţin aşa se petrec lucrurile de fiecare dată atunci când este vorba de un capitalism puternic şi care a şi devenit foarte hrăpăreţ. Bunăoară de negustorii genovezi din Marea Neagră în secolul al XV-lea. Un sfert de secol după cucerirea Constantinopolului (1453), când turcii ocupă poziţiile lor din Crimeea şi mai ales importanta lor agenţie de la Caffa (1479) genovezii nu părăsesc dintr-odată inserţia lor din Levant: ei continuă să fie prezenţi, de pildă, la Chios până în 1566. Dar grosul activităţii lor se îndreaptă spre întărirea şi dezvoltarea reţelei deja existente a afacerilor din Occident, în Spania, în Maroc, curând mai apoi la Anversşi Lyon. Pierd un imperiu în est, construiesc un altul în vest. Tot astfel, atacat în oceanul Indian şi Insulânda, Imperiul portughez, rănit de moarte pe câmpul fostelor lui fapte de vitejie, se retrage, odată cu ultimii ani ai secolului al XVI-lea şi cu primii ani ai secolului al XVII-lea, spre Brazilia şi America spaniolă. Tot astfel, la începutul secolului al XVII-lea, în pofida restrângerii senzaţionale a activităţii marilor firme florentine, negustorii italieni găsesc o compensaţie, slabă dar sigură, a decepţiilor pe care le-a adus conjunctura de după 1600, în Europa centrală, în largul evantai de drumuri care se deschid pornind de la Veneţia (93). Nu este cu totul întâmplător că Bartolomeo Viatis (94), un bergamez, deci un supus ale Veneţiei, devine la Nürnberg unul din

cei mai bogaţi negustori (sau chiar cel mai bogat) din oraşul său de adopţiune: că italienii devin deosebit de activi la Leipzig, la Nürnberg, la Frankfurt, la Amsterdam, la Hamburg; că mărfurile şi moda din Italia continuă să ajungă la Viena şi într-o măsură şi mai mare în Polonia, prin releele active ale Cracoviei şi Liovului. Corespondenţa păstrată în arhivele poloneze (95) semnalează, în secolul al XVII-lea, negustori italieni în oraşele şi târgurile Poloniei. Ei sunt destul de numeroşi încât oricine poate să-i bage de seamă, aşa cum o dovedeşte această istorioară: în 1643, un soldat spaniol este trimis ca mesager în Ţările de Jos pentru a aduce de acolo reginei Poloniei, la Varşovia, nişte daruri

dantele şi o păpuşă îmbrăcată după moda din Franţa, pe care chiar ea o ceruse „pentru ca croitorii din slujba sa să-i facă veşminte după această modă, câtă vreme moda din Polonia o scârbea şi nu era pe gustul său”. Curierul soseşte, este tratat ca un ambasador. „Faptul că ştiam latina, mărturiseşte el, m-a ajutat destul de bine, căci altminterea n-aş fi înţeles nicio vorbă din limba lor... şi ei nu ştiu din limba noastră decât atât cât să-ţi arate cele cuvenite domnilor (dar señoria), după obiceiul din Italia, căci se află mulţi negustori italieni în această ţară”. Pe drumul de întoarcere, el se opreşte la Cracovia, oraşul „în care se încoronează Regii Poloniei” şi semnalează şi acolo „mulţi negustori italieni care fac negoţ înainte de toate cu mătăsuri” în acest mare centru comercial. Mărturie măruntă, fără îndoială, dar semnificativă (96).

Minorităţi cuceritoare

Exemplele de mai înainte semnalează apartenenţa frecventă a marilor negustori, stăpâni de circuite şi reţele, la minorităţi străine, fie prin naţionalitate (italienii în Franţa lui Filip cel frumos şi a lui Francisc I sau în Spania lui Filip al II-lea), fie prin confesiunea religioasă specifică – bunăoară evreii, armenii, banianii hinduşi, parşii, rascolnicii în Rusia sau copţii creştini în Egiptul musulman. Care este cauza acestei tendinţe? Este limpede că orice minoritate are o înclinaţie naturală spre coeziune, spre întrajutorare, spre autoapărare; în străinătate, un genovez este complice cu un genovez, un armean cu alt armean. Charles Wilson (într-un articol apărut recent) pune în lumină, cu o oarecare doză de amuzament, intruzia uimitoare în cele mai mari afaceri londoneze a hughenoţilor francezi în exil, cărora li s-a subliniat mai ales rolul de difuzori ai unor tehnici artizanale. Dar, în

capitala engleză, ei au format întotdeauna, şi încarnai formează, un grup compact şi care ţine Pizmaş la identitatea sa. Pe de altă parte, omino—ritate capătă cu uşurinţă sentimentul că este oprimată, că nu este iubită de către majoritate, ceea ce o scuteşte să aibă prea multe scrupule faţă de aceasta. Este acesta felul de a fi al unui perfect „capitalist”? Gabriel Ardant (97) poate să scrie: „Homo oeconomicus (el înţelege prin aceasta pe omul întru totul câştigat de sistemul capitalist) nu are sentimente de afecţiune pentru aproapele său. El nu vrea să aibă în faţa sa altceva decât alţi agenţi economici, cumpărători, vânzători. oameni care dau cu împrumut, creditori, cu care, în principiu, are relaţii pur economice”. În acelaşi sens, Sombart atribuie superioritatea evreilor în formarea „spiritului capitalist” faptului că prescripţiile religioase iudaice le îngăduie faţă de „goi-mi” ceea ce îi opresc să facă faţă de coreligionari.

Dar explicaţia cade de la sine. Nu cumva chiar jocul social, într-o societate care are propriile ei interdicţii, care socoteşte ilicite practicile cămătăriei şi chiar pe cele ale banului – izvorul atâtor averi, şi nu numai negustoreşti –, îi închide pe „anormali” în perimetrul sarcinilor neplăcute, dar necesare ansamblului societăţii? Dacă e să-l credem pe Alexandre Gerschenkorn (98), tocmai acest lucru s-a întâmplat în Rusia cu ereticii ortodocşi care sunt rascolnicii. Rolul lor poate fi comparat cu cel al evreilor sau armenilor. Dacă nu s-ar fi aflat acolo, n-ar fi trebuit oare să fie inventaţi? „într-o ţară, evreii sunt la fel de trebuincioşiea brutarii”, exclamă patricianul veneţian Marin Sanudo, indignat de ideea unor măsuri îndreptate împotriva lor (99).

În discuţia acestui caz, ar fi mai bine să vorbim despre societate decât despre „spirit capitalist”. Conflictele politice şi pasiunile religioase din Europa medievală şi modernă au exclus din comunităţile lor numeroşi indivizi din care au făcut în străinătate, unde i-a purtat exilul, minoritari. Oraşele italiene sunt asemenea oraşelor greceşti din epoca clasică, nişte cuiburi de viespi certăreţe: există cetăţeni care trăiesc între zidurile cetăţii şi exilaţi – categorie socială atât de răspândită încât a căpătat un nume generic: aceştia sunt fuorusciti-Ei îşi păstrează bunurile, legăturile de afaceri, până în inima oraşului care îi goneşte, pentru ca într-o bună zi să-i primească iar: aceasta e istoria a nenumărate familii genoveze, florentine, lucane. Nu sunt împinşi astfel pe drumul pricopselii aceşti fuorusciti, mai ales dacă sunt negustori? Marele comerţ este „comerţul la distanţă”. Ei sunt

condamnaţi să-l facă. Bunăoară, în 1339, un grup de nobili din Genova nu acceptă guvernul popular care se instaurează odată cu dogii zişi perpetui şi părăsesc oraşul (100). Aceşti nobili exilaţi sunt nobili vecchi, în timp ce nobilii rămaşi sub cârmuirea populară sunt nobili novi – ruptura se menţine, chiar după întoarcerea exilaţilor în oraş. Şi, ca un făcut, nobili vecchi au devenit, şi de departe, patronii marilor afaceri cu străinătatea.

Alţi exilaţi: maranii spanioli sau portughezi care, la Amsterdam, se reîntorc la iudaism. Exilaţi notorii şi ei: protestanţii francezi. Desigur, nu revocarea edictului de la Nantes, din 1685, a creat ex nihilo Banca protestantă, devenită apoi stăpâna economiei franceze, dar ea i-a asigurat înflorirea. Aceşti fuorusciti de un tip nou au păstrat legăturile lor în interiorul regatului, până în inima lui, la Paris. Ei au reuşit probabil, nu o singură dată, să-şi transfere în străinătate o parte însemnată a capitalurilor rămase în urma lor. Şi, asemeni nobililor vechi, într-o bună zi. au revenit în forţă.

O minoritate, în definitiv, este o reţea parcă dinainte construită şi construită solid. Italianul care vine ia Lyon nu are nevoie ca să se aşeze acolo decât de o masă şi de o foaie de hârtie, ceea ce îi miră pe francezi. Dar lucrurile stau aşa pentru că el are pe piaţă asociaţi fireşti, informatori, cauţiuni şi corespondenţe în diferite pieţe ale Europei. Pe scurt, tot ceea ce constituie creditul unui negustor, pentru câştigarea căruia el pierde adesea ani şi ani. Tot astfel, la Leipzig sau Viena – în aceste oraşe care, la marginile Europei de Populare densă, stârnesc avântul din secolul al XVIII-leanu se poate să nu fii izbit de succesul negus-85 torilor străini, oameni din Ţările de Jos, refugiaţi francezi după revocarea edictului de la Nantes (primii ajung la Leipzig în 1688), italieni, savo-yarzi, oameni din Tirol. Nu există excepţii sau aproape că nu există: străinul are norocul de partea lui. Originea îl leagă de oraşe, de pieţe, de ţări îndepărtate care îl aruncă dintr-odată în comerţul la distanţă, în comerţul cel mare. Ar fi prea frumos, dar nu trebuie oare să socotim că „orice nenorocire e bună la ceva"?

Îi >)

PLUS-VALOAREA COMERCIALĂ, OFERTA ŞI CEREREA

Reţelele şi circuitele schiţează un sistem. Asemeni ansamblului de şine., a reţelei electrice de cale ferată, a materialului rulant, a personalului de deservire. Totul este orânduit în vederea mişcării. Dar mişcarea se dovedeşte a fi o problemă în sine.

Plus-valoarea comercială

Cu totul evident, pentru ca să se deplaseze, marfa trebuie să-şi sporească preţul în cursul călătoriei. Aş numi acest lucru plus-valoarea comercială. Avem a face cu o lege fără excepţie? Da, sau aproape. La sfârşitul secolului al XVI-lea, moneda spaniolă „de opt” valorează 320 de reis în Portugalia şi 480 de reis în India (101). La sfârşitul secolului al XVII-lea, o vară de etamină costa în fabricile din Man 3 reali, în Spania 6, în America 12 (102). Şi aşa mai departe. De unde, în anumite locuri date, preţul uimitor al mărfurilor rare care vin de departe. Prin 1500, în Germania, o livră de şofran (italian sau spaniol) costă tot atâta cât un cal, o livră de zahăr tot atâta cât trei purcei de lapte (103); în Panamá, în 1519, un cal valorează 24 de pesos şi jumătate, un sclav indian 30 de pesos, un burduf de vin 100 de pesos... (104). La Marsilia, în 1248, 30 de metri de postav din Flandra fac de două până la de patru ori preţul unui sclav sarazin (105). Dar încă Pliniu cel Bătrân semnala că produsele indiene, piperul sau mirodeniile, sunt vândute la Roma cu de o sută de ori mai mult decât preţul lor iniţial (106). Este limpede că, pe un asemenea traseu, trebuie să intervină profitul pentru ca circuitul să fie stimulat, să angajeze cheltuielile propriei sale mişcări. Căci la preţul de cumpărare al unei mărfi se adaugă preţul transportului ei, iar acesta era până mai ieri deosebit „de oneros. Postavurile cumpărate în 1318 şi 1319

la târgurile din Champagne, aduse până la Florenţa, plătesc pentru transport, inclusiv taxele, ambalajul şi alte cheltuieli (este vorba de şase partide): 11, 8012, 53; 15, 96; 16, Oo; 19, 21; 20, 34% din preţul de cumpărare, din „primo costo” (107). Pe un acelaşi traseu şi pentru mărfuri identice aceste cheltuieli variază de la simplu la dublu. Ba încă aceste procentaje sunt relativ scăzute: stoaele, marâă scumpă, au, în plus, şi greutate mică. O marfă grea şi ieftină – grâu, sare. lemn. vin – nu circulă, în principiu, pe itinerare terestre, în afara cazurilor de necesitate absolută, şi în acest caz necesitatea se plăteşte peste costul transportului. Vinul de Chianti, cunoscut sub această denumire încă în 1398, este un vin ieftin, un „povero”, care costă un îiorin hectolitrul (vinul de Malvasia faceţielalO la 12 fior mi). Transportat de la Greve la Florenţa (27 km), preţul său creşte cu 25 – 40%; dacă această călătorie s-ar prelungi până la Milano, preţul s-ar întrei (108). Prin 1600, transportul unui butoi de vin de la Vera Cruz la México face tot atât cât preţul lui de cumpărare la Sevilla (109). Şi mai

târziu, pe vremea lui Cantillon, „drumul vinurilor din Bourgogne la Paris costă adesea mai mult decât costă chiar vinul la faţa locului” (110).

Am insistat în primul volum al acestei lucrări asupra obstacolului pe care-l reprezintă un sistem de transport totdeauna oneros şi lipsit de supleţe. Federico Melis (111) a demonstrat că, în secolele al XIV-lea şi al XV-lea, s-a făcut totuşi enorm de mult pentru transporturile maritime, prin mărirea corpului navei, şi deci a calelor, şi prin aplicarea unor ţările progresive care tind să se stabilească ad valorem: mărfurile preţioase plătesc astâel, în parte, pentru mărfurile obişnuite. Dar practica aceasta se generalizează cu încetul. La Ly on, în secolul al XVI-lea, preţul transportului pe drum de uscat se calculează după greutatea mărfii (112)

Oricum, din punctul de vedere al negustorului) problema rămâne neschimbată: trebuie ca marfa care vine spre el, cu un velier de transport, într-un»

car sau pe spinarea unei vite, să se valorifice la capătul cursei astfel încât ea să poată acoperi, în afară de cheltuielile artificiale ale operaţiei, preţul de cumpărare, la care se adaugă preţul transportului, la care se mai adaugă şi câştigul pe care îl aşteaptă negustorul, Dacă n-ar fi aşa, la ce bun să-şi rişte banii şi truda? Marfa izbuteşte să facă lucrul acesta, mai uşor sau mai puţin uşor. Evident, „mărfurile regale” – aşa numeşte Simon Ruiz piperul, mirodeniile, cârmâzul, noi am zice că şi monedele de opt – nu pun probleme: călătoria este lungă, dar profitul este sigur. Dacă nu-mi convine cursul lor, aştept; puţină răbdare şi totul se rânduieşte cum trebuie, căci cumpărători se găsesc ca să zicem aşa totdeauna. Fiecare regiune, fiecare epocă a avut „mărfurile ei regale”, făgăduind, mai mult decât altele, plus-valoare comercială.

Călătoriile lui Giambattista Gemelli Care-i, a căror lectură este, din mai multe motive, pasionantă, ilustrează de minune această regulă. Acest napolitan care face, în 1694, ocolul pământului, pentru plăcerea lui mai mult decât pentru câştig, găseşte o soluţie pentru acoperirea cheltuielilor lungului său itinerar: el cumpără într-un loc mărfurile despre care ştie că se pot vinde foarte bine în locul unde urmează să ajungă. La Bander Abbas, în golful Persic, încarcă „vin, vinars, curmale şi [...] toate fructele Persiei care se duc în Indii uscate sau păstrate la oţet [...] din care se scoate un mare câştig” (113); îmbarcându-se pe

ga-Honul de Manila pentru Noua Spanie se aprovizionează cu argint viu chinezesc: „se scoate 300 la sută câştig”, mărturiseşte el (114). Şi aşa mai departe. Călătorind odată cu stăpânul ei, marfa devine pentru acesta un capital care se fructifică la fiecare pas, îi plăteşte cheltuielile de deplasare şi îi asigură chiar, atunci când ajunge la Neapole, beneficii substanţiale. Francesco Carletti (115), care, în 1591, cu aproape un secol mai devreme, face şi el ocolul pământului, alege ca primă miză 53 comercială nişte sclavi negri, „marfă regală”, cumpăraţi în insula São Tome şi vânduţi apoi la Cartagena Indiilor.

Pentru mărfurile obişnuite, evident, lucrurile nu merg chiar atât de lesne: operaţia comercială nu este fructuoasă decât cu preţul a mii de precauţii. Teoretic, totul este simplu, cel puţin pentru un economist ca abatele Condillac (116): regula bună a schimbului la distanţă este să pui în comunicaţie o piaţă în care un anumit bun se găseşte din belşug cu o piaţă în care acelaşi bun este rar. În practică, pentru a stăpâni aceste condiţii, trebuie să fii pe cât de prudent, pe atâta de informat. Corespondenţa comercială o dovedeşte cu prisosinţă.

Suntem în aprilie 1681, la Livorno, în prăvălia lui Giambattista Sardi (117), Livorno, port de primă importanţă al Toscanei, este larg deschis spre Mediterana şi spre întreaga Europă, cel puţin până la Amsterdam. În acest ultim oraş, Benjamin Burlamacchi, de baştină din Lucea, conduce un contor care se ocupă de mărfuri din Baltica, din Rusia, din Indii şi din alte părţi. În momentul în care se înfiripă corespondenţa dintre cei doi negustori, tocmai a sosit o flotă a Companiei Indiilor orientale, făcând să scadă preţul scorţişoarei. Livornezul se gândeşte la o afacere cu această „marfă regală”. El îi scrie, plin de planuri, lui Burlamacchi, îl lămureşte că doreşte s-o facă „pe socoteala lui”, adică nu în tovărăşie cu corespondentul său. Până la urmă, afacerea eşuează şi Sardi. gata de data aceasta la o tovărăşie cu Burlamacchi, nu vede decât o singură marfă care să poată fi adusă cu folos de la Amsterdam la Livorno, vachette, adică piei fine ruseşti, ce aveau să inunde curând pieţele Italiei. În acest an 1681, ele sunt deja co-tale în mod regulat la Livorno, unde vin câteodată direct de la Arhanghelsk, împreună cu butoaie de icre negre. Dacă aceste piei sunt „de culoare frumoasă, şi pe dinafară şi pe dinlăuntru, mari, subţiri şi nu întrec greutatea de 9 până la 10 livre la Florenţa”, atunci Burlamacchi să încarce un oarecare număr de piei pe două corăbii (aşa fel ca riscurile să se împartă), corăbii „de buona difesa, 1

che venghino con buon convoglio”, şi să facă acest lucru înainte de închiderea hibernală a navigaţiei din nord. Pieile, care la Amsterdam se vând cu 12, sunt cotate La 26 1/2 şi 28 pe piaţa livorneză, deci la mai mult decât dublu. Ar trebui, scrie Sardi, ca preţul de revenire la Livorno să nu depăşească 24: el contează astfel pe un câştig de 10%. Şase

* legături de piei sunt îmbarcate la Texel şi Burlamacchi îşi recuperează jumătate din cheltuielile de cumpărare trăgând o scrisoare, în conformitate cu instrucţiunile lui Sardi, asupra unui bancher de la Veneţia. Totul este, prin urmare, socotit. Şi cu toate acestea, până la urmă, afacerea nu este deloc strălucită. Intrări importante de marfă strică preţul livornez, care ajunge în mai 1682 la 23; pieile, care se dovedesc de calitate mediocră, se vând prost; la 12 octombrie, în acelaşi an, încă mai sunt piei în magazie. Toate acestea, fără îndoială, nu au o importanţă prea mare pentru casa Sardi, angajată în 1681 şi 1682 într-o mulţime de operaţii – mai ales în exportul de ulei de măsline şi de lămâi de pe Riviera genoveza – şi care face negoţ pe scară largă cu Amsterdamul şi Anglia, încărcând câteodată ea singură corăbii întregi. Dar episodul prezintă interes căci ne arată cât de greu era să prevezi la distanţă şi să organizezi plus-valoarea comercială.

Sarcina veşnică a negustorului este să facă şi să răsfacă aceste calcule prospective, să imagineze nenumărate operaţii înainte de a încerca una. Atunci când un negustor metodic din Amsterdam (118) se gândeşte să facă ceva afaceri în Franţa, el îi scrie lui Dugard Fils, comisionar din Rouen, „să-mi preţuiţi în răspuns preţul articolelor celor mai obişnuite pe la dumneavoastră, şi asemenea să-mi trimiteţi o socoteală închipuită de vânzare [adică un antecalcul al tuturor cheltuielilor]... Cu deosebire, să-mi arătaţi preţul la fanoanele de balenă, grăsimea de balenă roşie, garantă, bumbacul de Smirna, lemnul galben, sârma de oţel [...] ceaiul verde”. De partea lui, un negustor francez (119) (16 februarie 1778) se informează la un

195 negustor din Amsterdam: „... Necunoscând felul în care se vând vinarsurile pe la dumneavoastră mă veţi îndatora de mă încunoştinţaţi cât preţuiesc 30 de velte adus la banii din Franţa, din care eu voi face socoteala mea, după care, dacă voi vedea un oarecare câştig, mă voi hotărî se va trimit o oarece partidă...”

Că plusul de valoare realizat de negustor reprezintă incitaţia

necesară pentru orice schimb comercial este într-o asemenea măsură de la sine înţeles, încât pare absurd să mai insişti asupra problemei. El explică totuşi mult mai multe lucruri decât s-ar părea. Nu avantajează el în mod automat, în special ţările aşa-zis victime ale costului ridicat al vieţii? Aceste ţări sunt farurile cele mai strălucitoare, centrele de apel prioritare. Marfa este atrasă de preţurile lor mari. Veneţia, care domină marea interioară, a stat multă vreme şi stă încă, şi în secolul al XVIII-lea, sub semnul costului ridicat al vieţii (120). În Olanda, costul vieţii devine şi el ridicat: oamenii o duc prost, mai ales cei săraci, dar şi cei mai puţin săraci (121). De pe vremea lui Carol Quintul costul vieţii este îngrozitor de ridicat în Spania: „... am aflat acolo, spune un călător francez (1603), proverbul, că în Spania toate sunt scumpe, afară de bani” \ (123). La fel stau lucrurile şi în secolul al XVIII-lea. Dar, în curând, Anglia stabileşte un record imbatabil: ea este, prin excelenţă, ţara unor cheltuieli curente împovărătoare: a închiria o casă, o trăsură, a-şi câştiga hrana, a sta la hotel reprezintă cheltuieli ruinătoare pentru un străin (124). Să fie această creştere a costului vieţii şi a salariilor, vizibilă încă înainte de revoluţia de la 1688, preţul, sau semnul, sau condiţia preponderenţei engleze pe cale de a se stabili? Sau a oricărei preponderenţe? Un călător englez, Fynes Moryson, care, din 1599 până în 1606, a fost secretar al Lordului Mountjoy în Irlanda şi care mai înainte, din 1591 până în 1597, a călătorit prin Franţa, Italia, Ţările de Jos, Germania, Polonia, un bun observator de altfel, face această reflecţie uimitoare: „Găsind eu în Polonia şi în Irlanda o ciudată

I ieftinătate a tuturor lucrurilor de trebuinţă, în vreme ce metalul alb le lipseşte şi este cu atât mai preţuit acolo, aceste observaţii mă duc spre o părere potrivnică părerii obişnuite, şi anume că nu se află semn mai sigur că un stat este înfloritor şi bogat decât scumpetea acestor lucruri...” (125). Asta afirmă şi Pinto. Acesta este şi paradoxul lui Quesnay: „Belşugul şi scumpetea sunt bogăţia” (126). În 1787, trecând prin Bordeaux, Art hur Young (127) notează: „Chiriile caselor şi apartamentelor cresc zi de zi; creşterea a fost însemnată după pace [pacea de la 1783] chiar în clipa când s-au clădit şi se mai clădesc încă atâtea case, ceea ce coincide cu creşterea generală a preţurilor: lumea se plânge de costul vieţii că a crescut cu 30 până la 100 în zece ani”. Acest lucru îl spusese deja cu douăzeci de ani mai devreme, în 1751, tânărul abate Galiani, în cartea sa despre monedă: „Preţurile mari ale mărfurilor sunt călăuza cea mai de nădejde ca să

cunoşti unde se găsesc cele mai mari bogăţii” (128). Şi te gândeşti la consideraţiile teoretice ale lui Leon Dupriez (129) cu privire la timpul nostru, în legătură cu „ţările de vârf” care au un nivel al remuneraţiei şi preţurilor „net superior celui din ţările aflate pe urma evoluţiei acestora”. Dar va trebui să revenim asupra cauzelor unor asemenea denivelări. Se vorbeşte prea grăbit despre o superioritate de structură, de organizare, în realitate, despre structura lumii ar trebui să vorbim (130).

Ar fi evident tentant să reducem la această realitate de bază destinul excepţional al Angliei. Preţurile ridicate, salariile ridicate sunt pentru economia insulară nişte ajutoare, dar şi nişte piedici. Industria ţesăturilor, favorizată la bază de o excepţională producţie de lână ieftină, trece prin greutăţi. Dar se întâmplă acelaşi lucru cu celelalte activităţi industriale? Revoluţia maşinistă de la sfârşitul secolului al XVIII-lea a reprezentat, să 97 recunoaştem, o minunată portiţă de scăpare.

Oferta şi cererea: <W
primum mobile

Bineînţeles, în ce priveşte schimburile, principalul impuls vine de la ofertă şi cerere, de la oferte şi cereri, personaje bine cunoscute, a căror banalitate însă nu-i face nici mai uşor de definit, nici mai uşor de deosebit. Oferte şi cereri sunt mii şi mii. Ele formează lanţuri, se prind mână în mână, sunt electricitatea circuitelor. Economia clasică explică totul prin ele şi ne angajează astfel în discuţii fără ieşire despre rolul ofertei şi, respectiv, cererii, ca elemente motrice, discuţii care răbufnesc până în zilele noastre şi care mai au încă un loc al lor în motivarea politicilor economice.

Cum se ştie, nu există ofertă fără cerere, şi, tot astfel nu există cerere fără ofertă: şi una şi alta se nasc din schimbul pe care-l fundamentează şi care le fundamentează. S-ar putea spune acelaşi lucru despre cumpărare şi vânzare, despre turul şi returul comercial, despre partidă şi contrapartidă, ba chiar despre muncă şi capital, despre consum şi producţie – consumul fiind de partea cererii, aşa cum producţia este de partea ofertei. Pentru Turgot, dacă ofer ceea ce posed este pentru că doresc şi voi cere imediat ceea ce nu am în mână. Dacă cer ceea ce nu am, este pentru că m-am resemnat sau m-am hotărât să dau în schimb, să ofer cutare marfă, cutare serviciu sau cutare sumă de bani. Deci patru elemente, rezumă Turgot: „Două

lucruri posedate, două lucruri dorite” (131). „Se înţelege de la sine, scrie un economist din zilele noastre, că fiecare ofertă şi fiecare cerere presupun o contrapartidă „(132).

Să nu socotim pripit asemenea observaţii drept arguţii sau drept naivităţi. Ele ne ajută să înlăturăm distincţiile şi afirmaţiile factice. Ele îndeamnă la prudenţă pe cel ce-şi pune întrebări vrând să ştie care din două este mai importantă, oferta sau cererea, sau, ceea ce este acelaşi lucru, care din două joacă rolul de primum mobile. Întrebare lipsită de un adevărat răspuns, care ne duce

199

Însă în inima problemelor pe care le pune schimbul.

M-am gândit adesea la exemplul, atât de bine studiat de către Pierre Chaunu (133), pe care-l constituie Carrera de Indias. După 1550, totul este limpede schiţat la scară mare, în termeni mecanici: o curea de transmisie se învârte în sensul unor ace de ceasornic de la Sevilla spre Canare, spre porturile Americii, spre strâmtoarea insulelor Bahamas la sudul Floridei, apoi spre Azore şi din nou spre Sesilla. Navigaţia materializează un circuit. Pentru Pierre Chaunu nu încape îndoială: în secolul al XVI-lea „mişcarea conjunctural motrică” este „mişcarea de dus” din Spania în America. El precizează: „Aşteptarea produselor Europei destinate Indiilor este una din principalele preocupări ale sevillanilor în momentul plecării navelor „(134): mercur din Idria, aramă din Ungaria, materiale de construcţie din nord şi corăbii întregi de baloturi de postavuri şi pânzeturi. Şi la început, până şi ulei, făină şi vin, produse livrate chiar de Spania. Spania nu este, prin urmare, singura animatoare a amplei mişcări transoceanice. Europa, care la reîntoarcerea flotelor îşi cere partea din mană, o ajută. Francezii cred că fără trimiterile lor sistemul n-ar funcţiona. genovezii (135), care, încă de la început şi până pe la 1568, finanţează pe credit lungile şi lentele operaţii comerciale cu Lumea Nouă, sunt indispensabili şi ei, ca şi mulţi alţii. Atunci când pleacă navele, mişcarea necesară la Sevilla este deci mobilizarea a numeroase forţe din Occident, o mişcare care prin sursele ei este exterioară Spaniei în cea mai mare măsură şi care implică, în acelaşi timp, capitalul oamenilor de afaceri genovezi, galeriile minelor din Idria, războaiele de ţesut flamande şi cele mai bine de douăzeci de târguri pe jumătate săteşti în care se vând pânzeturile Bretaniei. Contra-dovada: totul se opreşte pe loc la Sevilla, şi mai târziu la Cádiz, în funcţie de „străini”.

Regula supradurează: în februarie 1730 (136), „plecarea galioanelor, scrie o gazetă, a fost iar întârziată până la începutul lunii lui martie rmător, ca să se dea timp străinilor să încarce mare cantitate de mărfuri ce n-au putut sosi încă în pricina vânturilor potrivnice”.

Putem vorbi, numai pe acest temei, despre o

[iscare motrică, primum mobilei în principiu.

„Curea de transmisie” poate fi pusă în mişcare e pe un punct oarecare al ei; pusă în mişcare sau, împotrivă, oprită. Dar, în cazul de faţă se parcă o primă încetinire prelungită, prin 1610 sau 1620

— A datorat unei scăderi a producţiei minelor de argint din America. Poate în temeiul „legii” ranamentelor degresive, în mod sigur din pricina iminuării populaţiei indiene care furniza mâna e lucru trebuincioasă. Iar atunci când, prin jurulnilor 1660, lucrurile încep să mişte iar la Potosi, a şi în minele de argint din Noua Spanie – în imp ce Europa este, se pare, prinsă într-o stagnareersistentă – impulsul vine de la America, de i minerii indigeni ce se folosesc din nou de traiţionalele lor braseros (137), chiar înainte ca maile instalaţii miniere „moderne” să prindă iarăşi iată. Pe scurt, cel puţin de două ori, rolul prim negativ, apoi pozitiv) a fost jucat pe celălalt ţărm

1 Atlanticului, în America.

Îi

I 2

12. Sosirile de argint american în Europa... Oficial până în 1660. Conform gazetelor olandeze şi documentelor anexă.

Nichel MORINEAU (în: Anuario de historia economică y ocial, 1969, pp. 257 – 354), prin utilizarea critică a gazetelor >landeze şi a unor cifre noi pe care le dau ambasadorii străini a Madrid, a redesenat curba importurilor de metale preţioase n secolul al XVII-lea. Se vede net palierul, apoi căderea sosirilor începând din 1620, şi relansarea puternică, începând Q din 1660. (scara: 10, 20, 30... milioane de pesos).!

Dar nu avem a face cu o regulă. Curând după 1713, atunci când, prin privilegiul pe care îl constituie el asiento şi prin contrabandă, englezilor li se deschid piesele Americii spaniole, ei le inundă cu produsele lor, mai ales cu postavuri, avansate pe credit revânzătorilor din Noua Spanie şi de prin alte regiuni, în cantităţi considerabile. Returul în bani se deduce din credit. De data aceasta, forcingul englezesc, impuls puternic, este motorul de pe cestălalt ţărm al

Atlanticului. Defoe explică, plin de candoare, vorbind despre acelaşi proces în Portugalia, că aceasta înseamnă „force a verzi abroad”, a-ţi impune prin forţă oferta celui din afară. Şi trebuie ca postavul să nu stea nevândut multă vreme în Lumea Nouă.

Dar cum să deosebeşti în această împrejurare cererea şi oferta fără a recurge la cvadrupla schemă a lui Turgot? La Sevilla, masa mărfurilor care se îngrămădeşte în calele flotei pe punct de plecare şi pe care negustorii n-o adună decât secătuindu-şi rezervele proprii de bani şi de credit, sau trăgând în disperare de cauză scrisori asupra străinătăţii (în ajunul oricărei plecări şi până la întoarcerea flotei nu poţi împrumuta pe piaţă niciun maravedís!), această ofertă care împinge înainte producţia multiplă şi diversă a Occidentului, este întovărăşită de o cerere subiacentă insistentă şi imperioasă, deloc discretă: piaţa şi negustorii care şi-au investit capitalurile în aceste exporturi înţeleg să fie plătiţi prin retururi în argint, în metal alb. Tot astfel, la La Vera Cruz, la Cartagena sau la Nombre de Dios (mai târziu la Porto Belo), cererea de bunuri din Europa, produse ale pământului sau industriei ei (plătite, în general, foarte scump), este întovărăşită de o ofertă evidentă, în 1637, la târgul de la Porto Belo, poţi vedea grămezi de lingouri de argint, ca nişte mormane de pietre (139). Bineînţeles, totul ar sta pe loc, fără acest „lucru dorit”. Şi aici, oferta şi cererea lucrează simultan.

Să spunem că cele două oferte – adică cele două producţii care se definesc una faţă de cealaltă – vor învinge cele două cereri, dorinţe, vor învinge

I

Îi acel „ceea ce nu am eu”? Nu ar trebui mai de-abă să spunem că ele nu există decât în raport cereri prevăzute şi previzibilei Oricum, problema nu se pune numai în termeni onomici (oferta şi cererea sunt departe de a fialităţi „pur” economice, dar asta e o altă afare). Foarte evident, ea trebuie pusă şi în tereni de putere. O reţea de comandament trece e la Madrid la Sevilla şi dincolo, spre Lumea ouă. S-a luat obiceiul ca legile Indiilor, leyes e Indias, de fapt iluzia unei autorităţi reale a regilor Catolici de cealaltă parte a oceanului, a fie luate în derâdere. Admit că, în aceste teri-orii îndepărtate, nu totul se face în conformiate cu voinţa lor. Dar această autoritate are, orice s-ar spune, o oarecare eficienţă; de altfel, să este parcă materializată de masa ofiţerilor egali care nu se îngrijesc numai şi numai de pro3 ria lor

procopseală. Totuşi, la quinta, „cinciu-iala”, „dijma” de 1 din 5, este încasată cu regularitate în numele regelui, iar documentele privind retururile din Indii semnalează, alături de partea negustorilor, partea acestuia. Pe vremea primelor legături, această parte era relativ uriaşă, corăbiile se întorceau în Spania încărcate, ca să zicem aşa, doar cu balast, dar un balast format încă de pe atunci din lingouri de argint. Iar colonizarea nu era atât de puternică încât să ceară, în sensul celălalt, multă marfă din Europa. Era vorba, pe atunci, mai mult de exploatare decât 1 de schimb, o exploatare care nu a încetat şi nu i-a dispărut nici mai târziu. Prin 1703, un raport 1 francez spune că „spaniolii se deprinseseră [îna – intea Războiului de Succesiune spaniol care izbucneşte în 1701] să ducă de 40 de milioane [de livre de Tours] şi să aducă pentru 150 de milioane, în aur, argint şi alte mărfuri” – şi asta la fiecare cinci ani (140). Aceste cifre reprezintă, bineînţeles, numai valoarea brută a schimburilor. Dar oricare ar fi corecţia necesară pentru a stabili volumul beneficiilor reale, ţinând seama de cheltuielile de la dus şi de la întors, avem aici un exew piu limpede de schimb inegal, cu toate implica2

ţiile economice şi politice pe care le presupune un asemenea dezechilibru.

Desigur, pentru ca să existe exploatare, schimb inegal sau forţat, nu este necesară intervenţia unui rege sau a unui stat. Galionul de Manila este o închidere de circuit excepţională din punct de vedere comercial, dar să nu ne înşelăm: dominaţia o exercită acolo negustorii din Mexic (141). Vizitatori grăbiţi ai scurtelor târguri de la Aca-pulco, ei îi ţin sub papuc, la o distanţă de luni şi de ani, pe negustorii din Manila (care se răzbună pe negustorii chinezi), la fel cum negustorii Olandei ţinuseră multă vreme sub papucul lor pe negustorii comisionari din Livorno. Când există un asemenea raport de forţă, ce înseamnă exact termenii „cerere” şi „ofertă”?

Numai cererea

Acestea fiind zise, cred că nu mai există inconveniente pentru ca să detaşăm o clipă cererea ca atare de contextul în care ea se înserează. Mă încurajează s-o fac observaţiile economiştilor care se pleacă astăzi asupra cazului ţărilor subdezvoltate. Ragnar Nurkse (142) este categoric: dacă vrei să pornească motorul trebuie să tragi puternic de cablul cererii. A te gândi exclusiv la o creştere a producţiei ar însemna să ajungi la rateuri. Ştiu bine că ceea ce este valabil pentru „lumea a

treia" de astăzi nu este ipso facto valabil pentru economiile şi societăţile de „vechi regim". Dar comparaţia te face să reflectezi, şi să reflectezi în ambele sensuri. Şi era oare valabilă numai în trecut observaţia lui Quesnay (1766) care urmează? Nu lipsesc niciodată, spune el, „consumatorii care nu pot consuma atâta cât ar vrea: cei care nu mănâncă decât pâine de hrişcă şi care nu beau decât apă, ar vrea să poată mânca pâine de grâu şi să bea vin; cei care nu pot să mănânce carne, ar vrea să poată; cei care n-au decât haine proaste, ar vrea să aibă din cele bune; cei care n-au lemne să se încălzească, ar vrea să poată să le cumpere etc". (143) De altminteri masa de consumatori creşte neîncetat. Există deci întotdeauna, aş zice, mutatis mutan-dis, o „societate de consum" în germene. Numai volumul veniturilor ei, din care înfulecă cu regularitate şi cu uşurinţă 90 de sutimi, îi limitează apetitul. Dar este o limită pe care o resimte, implacabilă, marea majoritate a oamenilor. Economiştii francezi din secolul al XVIII-lea, tot atât cât economiştii „lumii a treia" de astăzi, sunt conştienţi de această limită, caută reţete în stare să ducă la creşterea veniturilor şi a consumului, a cărui ruină, spunea încă Boisguilbert, „este ruina venitului" (144). Pe scurt, să crească cererea.

Dar evident, există cerere şi cerere. Quesnay, ostil cererii provocate de „luxul decoraţiunii", ridică în slăvi „consumul de subzistenţă" (145), adică extinderea cererii cotidiene a „clasei productive". Nu greşeşte: aceasta este cererea esenţială, pentru că este durabilă, voluminoasă, în stare să-şi menţină în timp presiunea şi exigenţele, şi deci să ghideze fără greş oferta. Orice umflare a acestei cereri este primordială pentru creşterea economică.

Aceste cereri de bază, se ştie, derivă din opţiuni vechi (grâul, orezul sau porumbul), ale căror consecinţe şi „derive" (146) sunt numeroase; şi din nevoi de care omul nu poate scăpa: sarea, lemnul, textilele... Fără îndoială cererile masive, jsenţiale, şi recordurile care le corespund trebuie judecate pornind de la aceste nevoi esenţiale, a: căror istorie a fost atât de rar cercetată. Record: ste bunăoară faptul că, pe calea lungă a cana-ului imperial, China a reuşit să transporte spre iord, până la Beijing, orezul, sarea, lemnul proinciilor din sud; că în India se realizează pe îare transporturile de orez din Bengal, sau călă) na orezului şi griului, pe uscat de data aceasta, rin caravane de mii de boi; că, pretutindenii Occident, grâul, sarea, lemnul circulă; că sarea; Ia Peccais, din Languedoc, urcă tot Ronul, nă la Seyssel (147); că sarea de

la Cádiz, de la

Setubal, din golful Bourgneuf ajunge din Atlantic până în marea Nordului şi în Baltica. Astfel că la sfârşitul secolului al XVI-lea, blocarea aprovizionării cu sare a Provinciilor Unite ar fi putut fi un mijloc de îngenunchere a lor. Spania a tot visat lucrul acesta (148).

Cât priveşte lemnul, despre a cărui folosire masivă am vorbit în primul volum, traficul uriaş al cărui obiect a fost pe toate fluviile Europei şi Chinei nu poate fi imaginat fără uimire: plute, convoaie, trunchiuri date pe apă, corăbii desfăcute la sosire (aşa cum se întâmplă la vărsarea Loarei şi a atâtor altor cursuri de apă), nave maritime încărcate cu scânduri şi dulapi sau construite special ca să aducă spre vest şi sud incomparabila arboradă pe care o produce Nordul. Înlocuirea lemnului prin cărbune, păcură, electricitate cere mai bine de un secol de adaptări succesive, în ceea ce priveşte vinul, care face parte din civilizaţia de bază a Europei, nu există discontinuităţi. Numai că Pierre Chaunu exagerează un pic atunci când spune că în economiile de „vechi regim" flotele vinului reprezintă cam ceea ce reprezintă transportul cărbunelui în secolul al XVIII-lea şi, într-o şi mai mare măsură, în secolul al XIX-lea (149). De partea lui, grâul, marfă grea, relativ ieftină, circulă cât mai puţin cu putinţă în măsura în care este cultivat pretutindeni. Dar dacă o recoltă proastă îl face să lipsească, dacă apar deficituri, atunci şi el face călătorii uriaşe.

Lângă aceste personaje masive, greoaie, marfa de lux apare ca o persoană firavă, strălucitoare însă şi care face multă gălăgie. Banul aleargă spre ea, îi ascultă poruncile. Apare astfel o supracerere, cu o circulaţie proprie şi cu nazurile ei. Dorinţa, niciodată prea credincioasă faţă de ea însăşi, moda totdeauna gata să trădeze, creează «nevoi" artificiale şi imperioase, schimbătoare, care nu se sting însă decât ca să facă loc altor Pasiuni, aparent la fel de gratuite: zahărul, alcoo-ul> tutunul, ceaiul, cafeaua. Şi adesea, deşi pentru trebuinţele de zi cu zi se mai toarce şi se mai ţese încă mult în casă, tot moda şi luxul îşi dictează cererile în ceea ce priveşte textilele în sectoarele cele mai înaintate, cele mai bine comercializate.

La sfârşitul secolului al XV-lea, bogaţii renunţă la ţesăturile de aur şi de argint în favoarea mătăsii. Mătasea, care se răspândeşte şi, într-o anumită măsură, se vulgarizează, devine semnul promovării sociale şi, pentru mai bine de o sută de ani, provoacă în Italia un ultim val de prosperitate, înainte ca manufacturile de mătase să se dezvolte

în întreaga Europă. Lucrurile iau din nou o altă întorsătură, odată cu voga postavurilor ţesute ca în Anglia, pe timpul ultimelor decenii ale secolului al XVII-lea. În secolul următor năvălesc „pânzeturile desenate”, adică ţesăturile de bumbac imprimate, importate la început din India, apoi imitate în Europa. În Franţa, autorităţile responsabile luptă cu disperare ca să protejeze manufacturile naţionale împotriva invaziei acestor stofe fine. Dar nimic nu ajută, nici paza, nici percheziţiile, nici întemniţările. nici amenzile, nici imaginaţia dezlănţuită a dătătorilor de sfaturi, de felul unui Brillon de Jony, negustor pe strada Bourdonnois, la Paris, care propune să fie plătiţi, cu 500 de livre fiecare, trei exempis, scutelnici, „ca să dezbrace [...] pe stradă femeile îmbrăcate în ţesături de India” sau, dacă măsura pare prea radicală, să fie împopoţonate „cu ţesături de India fete de tractir”, pentru ca acestea să fie apoi dezbrăcate public, cu titlu de exemplu salutar (150). Un raport al controlorului general Desmaretz din 1710 se arată serios îngrijorat de aceste campanii: oare o să fie siliţi oamenii să-şi refacă garderoba, acum când alimentele sunt atât de scumpe, banii atât de rari, biletele guvernamentale atât de incomode şi de greu utilizabile? De altfel, cum s-ar putea acţiona împotriva modei (151)? Cel mult luând-o în zeflemea, aşa cum face Daniel Defoe în 1708, într-un articol apărut în Weekly Review: „Se văd oamenii de soi, scrie el, împopoţonându-se cu macaturi de India pe care, cu prea puţină vreme 2

mai înainte, slujnicele lor le-ar fi găsit prea mitocăneşti pentru ele: indienele au săltat în rang, li s-au suit de pe podea în spinare; din covoare s-au făcut fuste, şi chiar Reginei, în acea vreme, îi plăcea să se arate îmbrăcată cu China şi cu Japonie, vreau să spun cu mătăsuri şi cu stămburi de China. Şi mai sunt şi altele, căci casele noastre, cabinetul nostru, dormitorul nostru au fost năpădite: perdele, perne, scaune şi chiar şi paturi n-au mai fost decât stămburi şi indiene”.

Rizibilă sau nu, moda, cerere insistentă, multiplă, derutantă, a ieşit întotdeauna învingătoare.

În Franţa, mai bine de treizeci şi cinci de decizii n-au izbutit „să vindece pe unii şi pe alţii de această încăpăţânată contrabandă [de indiene]; cu toate că, în afară de confiscarea mărfii şi de amenda de o mie de scuzi împotriva celor ce le cumpără şi le vând, au fost siliţi într-un sfârşit să adauge printr-un edict din 15 decembrie 1717, certarea vinovaţilor, printre care osânda robirii pe viaţă la catargă şi

altele şi mai mari, după împrejurare...” (152). Interdicţia a fost în sfârşit ridicată în 1759 (152) şi în regat a apărut e în dustrie a ţesăturilor de India care a început foarte repede s-o concureze pe cea din Anglia, din Cantoanele elveţiene sau din Olanda, şi chiar pe cea din India (152).”:

Numai oferta

Economiştii care se ocupă de lumea preindustrială sunt de acord asupra unui punct: oferta joacă în această lume un rol mărunt. Ea este lipsită de elasticitate; ea nu este în stare să se adapteze repede la orice fel de cerere (153). Ba încă trebuie să facem o distincţie între oferta agricolă şi oferta industrială.

În această epocă, activitatea economică esenţială este activitatea agricolă. Fără îndoială, în anumite regiuni ale globului, şi îndeosebi în Anglia, producţia şi productivitatea ogoarelor au crescut „într-un mod revoluţionar”, datorită unui şir de factori tehnici şi sociali. Dar, chiar în ceea ce priveşte Anglia, istoricii au remarcat adesea că o mare importanţă în lansarea economică a insulei a avut-o tocmai seria întâmplătoare de recolte bune din anii 1730 – 1750 (154). În general, producţia agricolă este domeniul inerţiei.

Există, dimpotrivă, două domenii, cel al industriei, în primul rând, şi cel al comerţului, în care progresele sunt de timpuriu evidente, cu toate că, până la maşinism, pe de o parte, şi, pe de altă parte, atâta vreme cât un procent prea mare din populaţie trăieşte în semiautarhia micii gospodării agricole, un plafon, intern şi extern în acelaşi timp, împiedică un avânt cât de cât însemnat, în ce priveşte industria, aş îndrăzni cu toate acestea să afirm, în temeiul unor consideraţii discutabile care nu au în vedere decât un ordin de mărime, că volumul producţiei a crescut în Europa de cel puţin cinci ori între 1600 şi 1800. Cred, de asemenea, că circulaţia şi-a modificat, şi-a extins serviciile. A avut loc o spargere a compartimentării economiilor, o înmulţire a schimburilor. În vastul spaţiu francez, care în această privinţă este un foarte bun câmp de observaţie din punctul de vedere al istoricilor (155), această spargere este cel mai însemnat fapt petrecut în secolul al XVIII-lea.

Deci, şi aici voiam să ajung, oferta, cea care apare la sfârşitul secolului al XVIII-lea în faţa căpcăunului pe care îl reprezintă consumul, nu mai este atât de pipernicită şi discretă, pe cât ai fi putut-o presupune. Şi, bineînţeles, începe să capete forţă odată cu

progresul Revoluţiei industriale. Prin 1820, ea este o persoană mare. Şi, destul de firesc, economiştii încep să fie atenţi la rolul său, şi s-o privească admirativ. Ea are parte de o promovare, odată cu enunţarea şi punerea în circulaţie a „legii" (156) numită a lui Jean-Baptiste Say (1767 – 1832).

Acest admirabil popularizator (nu „om de geniu" protesta Marx). nu este autorul acestei legi (numită şi a „debuşeelor") mai mult decât este Tho-mas Gresham autor al celebrei legi care îi poarta.

numele. Dar celui care are, şi Dumnezeu îi mai dă. iar J.B. Say a dat impresia că domină gândirea economică a timpului său. În realitate, elemente ale legii debuşeelor se găsesc încă la Adam Smith şi într-o măsură şi mai mare la James Stewart (1712 – 1780). Iar Turgot îi şi schiţează formula, atunci când atribuie lui Josiah Child această „maximă incontestabilă după care munca unui om dă de lucru altui om" (157). În sine, o lege cu enunţ simplu: de regulă, o ofertă provoacă pe piaţă o cerere a ei. Dar întrucât simplitatea aceasta ascunde, ca întotdeauna, o complicaţie funciară, fiecare economist a dezvoltat enunţul oarecum fantezist. Pentru John Stuart Mill (1806 – 1873) „orice creştere a producţiei, dacă se împarte, fără erori de calcul, pe toate tipurile de produse, în conformitate cu proporţiile cerute de interesul privat, creează sau, mai degrabă, constituie propria sa cerere" (158). Nu e limpede deloc, tocmai pentru că în aparenţă totul e prea limpede. Lectorul neprevenit nu înţelege imediat ceea ce spune Charles Gide (1847 – 1932): „Fiecare produs găseşte cu atât mai multe debuşeuri, explică el, cu cât există o mai mare varietate şi abundenţă de alte produse" (159) – în definitiv, că o ofertă îşi găseşte cererea cu atât mai uşor cu cât există o supraabundenţă de oferte. „Cele două mâini se întind, scrie Henri Guitton (1952), una ca să dea, cealaltă ca să primească [...] Oferta şi cererea sunt cele două expresii ale aceleiaşi realităţi" (160). Şi este adevărat. Un chip de a explica mai logic lucrurile: producţia unui anume bun, care într-un timp mai mult sau mai puţin scurt este oferit pe piaţă, atrage după sine, în chiar acest proces, o distribuire de bani: trebuie plătite materiile prime, achitate cheltuielile de transport, împărţite salarii muncitorilor. Destinul normal al acestor bani, de îndată ce au fost distribuiţi, este să se arate din nou pe piaţă, mai devreme sau mai târziu, sub formă de cerere sau, dacă vreţi, de cumpărături. Oferta îşi dă întâlnire cu ea însăşi. Legea lui Say a fost legea, explicaţia în care au '9 crezut mai multe generaţii de

economişti care, cu câteva excepţii, nu au pus-o la îndoială până prin 1930. Dar poate că legile, sau aşa-zisele legi economice, ţin tot atâta cât ţin realităţile şi dorinţele unei epoci economice, cărora le sunt oglindă şi interpretare mai mult sau mai puţin, fidelă. O altă epocă aduce cu sine „legi” noi. Prin 1930, Keynes răstoarnă fără efort legea centenară a lui Say. Pe lângă alte argumente, el socoteşte că beneficiarii ofertei pe cale de a se crea nu sunt neapărat dispuşi să se prezinte neîntârziat pe piaţă ca purtători de cerere. Banul înseamnă posibilitate de opţiune: poţi să-l păstrezi, să-l cheltui sau să-l investeşti. Dar intenţia noastră nu este să facem o prezentare mai amplă a criticii lui Keynes, care, la vremea ei, a fost cu siguranţă fructuoasă şi realistă. Într-adevăr, nu ne priveşte pe noi dacă Keynes a avut sau nu dreptate în 1930. Şi ne priveşte în egală măsură dacă Say a avut sau nu dreptate prin 1820. A avut el dreptate (vreau să spun: se aplică legea lui) în perioada anterioară Revoluţiei industriale? Această întrebare, şi numai această întrebare, ne priveşte, dar nu sunt convins că îi putem răspunde într-un chip care să ne mulţumească.

1”°

În amonte de Revoluţia industrială, ne aflăm în faţa unei economii supusă unor defecţiuni frecvente, în care diferitele domenii, oricare ar fi conjunctura, nu se prea armonizează, nu merg în acelaşi pas. Demarajul unuia nu atrage în cursă, în mod obligatoriu pe celelalte. Ba chiar, fiecare poate juca pe rând rolul unui punct de strangulare într-un proces care nu cunoaşte o progresie regulată. Ştim bine că negustorii din acea vreme se vaită din principiu şi că exagerează. Dar, până la urmă, nu mint sistematic, nu scornesc greutăţile şi nici răsturnările de conjunctură, rupturile, penele, falimentele, care au loc chiar şi pe nivelul cel mai înalt al punctului unde îşi dau întâlnire banii. Sectorul producţiei „industriale” – la care se gândeşte Say – nu se poate aştepta în aceste condiţii ca oferta să-i fie întâmpinată cu căldura în mod automat şi durabil. Banii pe care aceasta producţie îi distribuie se repartizează inega între furnizorii de unelte, furnizorii de materii prime, transporturi şi muncitori. Cei din urmă reprezintă postul cel mai important al rubricii de cheltuieli. Dar ei sunt nişte „agenţi” economici mai puţin obişnuiţi. La ei, banul circulă imediat, aşa cum se spunea, „de la mână la gură”. Iată de ce „circulaţia monedei devine mai rapidă pe măsură ce trece prin clasele subalterne” (161), cea mai rapidă fiind cea a monedei mărunte, explică Isaac de

Pinto. Un camerelist german, F.W. von Schrotter (162), ridică în slăvi activitatea manufacturieră ca mijloc de dezvoltare a circulaţiei monetare (1686). A distribui bani meşteşugarilor înseamnă a-i pierde doar o clipăr ei se întorc galopând în circulaţia generală. îl vom crede pe cuvânt, căci Ricardo încă mai socotea, în 1817, că „salariul natural” al lucrătorului, în jurul căruia oscilează „salariul curent”, este cel ce-i furnizează mijloacele de a subzista, de a-şi perpetua speţa (163). Necâştigând decât strictul necesar, el aduce jertfe în primul rând cererii alimentare: el răspunde mai ales ofertei agricole şi, de altfel, tocmai preţul produselor alimentare determină salariul său. Nu este vorba prin urmare de un solicitant al obiectelor manufacturate pe care el le-a produs, obiecte de lux adesea (164). Şi, în acest caz, oferta luată în consideraţie nu creează în favoarea acestora decât o cerere cel mult indirectă. Cât priveşte producţia agricolă, surplusurile ei neregulate nu sunt atât de însemnate încât vânza-rea lor să atragă după sine, din partea arendaşului, a zilierului sau micului proprietar, o cerere indirectă de produse manufacturate de luat în seamă. Pe scurt, gândirea fiziocraţilor, care din punctul nostru de vedere apare atât de uşor aberantă, trebuie înţeleasă în acest context apăsător. Era atât de greşit să pui în prim plan producţia şi bogăţia agricolă, într-o epocă în care oferta de produse agricole răspundea cu greu cererii, urma cu greu cel mai neînsemnat progres demografic? Şi invers, defecţiunile atât de frecvente ale industriei nu ţin de o cerere prea slabă, fie din partea populaţiei rurale, fie din partea meşteşugarilor sau lucrătorilor citadini? Distincţia pe care o face F.J. Fisher (165) între o agricultură frânată de ofertă şi o industrie frânată de cerere este o formulă foarte concentrată de descriere a economiilor de „vechi regim”.

Mi-e teamă, în aceste condiţii, că legea lui Say are pentru secolele dinainte de Revoluţie o valoare şi mai mică decât cea pe care o poate avea pentru secolul nostru al XX-lea. De altfel, manufacturierii din secolul al XVIII-lea îşi pun pe picioare marile întreprinderi numai cu ajutorul subvenţiilor, al împrumuturilor fără dobândă, al monopolurilor care li se acordă în avans. Am putea socoti că este vorba de nişte întreprinzători abuzivi. Dar chiar în aceste condiţii mirifice, nu toţi izbutesc, departe de aşa ceva. Oferta în creştere, în stare să fabrice nevoi cu totul noi, reprezintă viitorul, o ruptură care devine posibilă abia odată cu maşinismul. Nimeni n-a arătat mai bine ca Michelet în ce măsură Revoluţia industrială a fost, până la urmă, o revoluţie a cererii,

o transformare a „dorinţelor”, ca să întrebuinţăm termenul lui Turgot care n-ar displăcea unora din filosofii de astăzi. În 1842, scrie el, „filatura era la strâmtoare. Se sufoca: magaziile crăpau, nicio scurgere. Cu aceste maşini devorante, fabricantul înspăimântat nu îndrăznea nici să lucreze, nici să şomeze [...] Preţurile scădeau. În zadar. Noi scăderi de preţuri, până când bumbacul ajunsese la şase soli [...] Acolo, s-a petrecut un lucru neaşteptat. Vorba asta, şase soli, a fost ca o trezire din somn. Milioane de cumpărători, oameni sărmani care nu cumpărau niciodată, s-au pus în mişcare. S-a văzut în acea clipă ce consumator uriaş şi puternic este poporul, atunci când intră în joc. Magaziile s-au golit dintr-odată. Maşinile au început iar să lucreze cu furie [...]. A fost în Franţa o revoluţie puţin luată în seamă, dar mare; o revoluţie a curăţeniei, a înfrumuseţării subite a gospodăriilor sărace; albituri, rufărie de pat, feţe de masă, perdele: clase întregi au intrat în posesia acestor lucruri, pe care nu le avuseseră, de când e lumea, niciodată” (166).

212

PIEŢELE

AU O GEOGRAFIE A LOR

În paragraful precedent, l-am uitat pe negustor, ca să cercetăm doar rolul constrângerilor şi regulilor economice. îl vom uita iar, în paragraful ce urmează, ca să nu luăm în seamă altceva decât pieţele ca atare: spaţiul pe care-l ocupă, volumul, greutatea, pe scurt geografia lor retrospectivă. Căci orice schimb ocupă un spaţiu şi niciun spaţiu nu este neutru, adică nemodificat sau neorganizat de către om.

Istoric vorbind, este prin urmare util să definim spaţiul schimbător pe care îl domină o firmă, o piaţă de comerţ, o naţiune – sau pe care îl ocupă un anumit comerţ – de grâu, sare, zahăr piper, chiar cel de metale preţioase. Este un chip de a pune în lumină impactul economiei de piaţă asupra unui spaţiu dat, lacunele acestei economii, imperfecţiile ei frecvente şi, nu mai puţin, dinamismul ei permanent.

Firmele

În spaţiul lor

Un negustor este tot timpul în legătură cu nişte cumpărători, furnizori, oameni care îi împrumută bani, creditori. Însemnaţi pe o hartă locurile în care îşi au domiciliul aceşti agenţi: se desenează un spaţiu, al cărui ansamblu determină viaţa negustorului. Cu cât acest

spaţiu este mai amplu, cu atât mai mult are negustorul luat în considerare şansa de a fi important în principiu şi aproape întotdeauna în fapt.

Zona afacerilor pe care le negociază familia Gianfigliazzi (167), negustori din Florenţa, aşezaţi în Franţa în cea de a doua jumătate a secolului al XIII-lea, acopere regiunea Alpilor, în primul rând provincia Dauphine, valea Ronului; spre vest, ei acţionează până la Montpellier şi Carcassone. Peste trei secole, în 1559, după serisorile şi registrele lor, Capponi din Anvers (167) – din marea familie toscană de importanţă şi renume mondial – operează în interiorul unui spaţiu fusiform, un culoar lung şi îngust care merge din marea Nordului până în Mediterana, până la Pisa şi Florenţa, şi care se ramifică spre sud. Este acelaşi culoar, sau aproape, care, în prima jumătate a secolului al XIV-lea, din Ţările de Jos spre Italia direcţionează şi conţine activitatea familiei Salviati din Pisa, ale cărei monumentale arhive sunt practic neexplorate încă. În secolul al XVII-lea, reţelele italiene au tendinţa să se extindă în întreg spaţiul mediteranean, pierzând odată cu aceasta stăpânirea asupra Nordului. Un registru de „commessioni e ordini" (1652 – 1658) al firmei toscane Saminiaţi (168), care face din Livorno pivotul afacerilor ei, ne dezvăluie o reţea esenţialmente mediteraneană: Veneţia, Smirna, Tripoli din Siria Tripoli din Barbaria, Messina, Genova şi Marsilia deţin primele locuri; Constantinopolul, Alexandreta, Palermo, Alger sunt des pomenite. Punctele de legătură spre nord sunt Lyonul şi mai ales Amsterdamul. Corăbiile folosite, sunt adesea olandeze sau englezeşti. Dar Livorno este Livorno şi în socotelile firmei noastre găsim amintite şi două nave care încarcă la Arhanghelsk piei roşii de Rusia. Excepţia care confirmă regula!

Dacă am avea sute sau mii de relevee de acest fel, o utilă tipologie a spaţiului negustoresc s-ar desprinde de la sine. Am învăţa să opunem, să explicăm unul prin celălalt, spaţiul de cumpărare şi spaţiul de vânzare, să distingem ceea ce se concentrează de ceea ce se difuzează. Să distingem spaţiul fusiform, practic linear şi care apare ca o şerpuire de-a lungul unei axe esenţiale, de cercul de dimensiuni ample, care ar corespunde perioadelor de înflorire şi de schimburi lesnicioase. La al doilea, la al treilea exemplu, ne-ar fi limpede, că negustorul face avere – ceea ce se înţelege de la sine – atunci când se încorporează în chip trainic în aria unei mari pieţe comerciale. Cotrugli, 2".

13. Relaţiile comerciale ale firmei Saminiaţi în secolul al XVII-lea.

Firma Saminiaţi, cu sediul la Florenţa şi Livorno, ale cărei numeroase documente, salvate in extremis de către Artnando Sapori sunt păstrate la Bocconi (Milano). Zona haşurată (Italia centrală şi Italia de nord) corespunde relaţiilor imediate ale firmei. Ea e prezentă în toată Mediterana; la Gadiz, la Lisabona; şi în nord (Paris, Lyon, Frankfurt-am Main, Lille, Londra, Amsterdam, Hamburg şi Viena). Hartă întocmită de d-ra. M.C. LAPEYRE.

raguzan din secolul al XV-lea, spunea încă de pe atunci: „Peştele mare se prinde în bălţile mari” (169). Îmi place, de asemenea, istoria, povestită de Eric Maschke (170), a acelui negustor şi cronicar din Augsburg care debutează atât de greu şi care nu începe să-şi echilibreze existenţa decât din ziua în care ajunge la Veneţia. Tot aşa, cele două date caracteristice pentru cariera Fuggerilor sunt septembrie 1367: Hans Fugger îşi părăseşte satul natal Graben ca să vină în oraşul din apropiere, la Augsburg, unde se aşază împreună cu familia ca ţesător de Barchent (barchet); şi 1442: moştenitorii lui devin negustori la distanţă, având legături cu marile oraşe învecinate şi cu Veneţia (171). Avem a face cu fapte repetate de o sută de ori, 15 banale. Federigo Melis citează cazul Borromeilor.

dimftrase” Londra Atwerş-Ei Amsterdam

14. Cei din familia Buonvisi au cucerit toată Europa. Între 1575 şi 1610, Europa negustorească este acoperită de reţeaua firmelor familiei Buonvisi, negustori luccani stabiliţi la Lyon, prezenţi prin rudele şi corespondenţii lor pe toate pieţele importante. Scrisorile de schimb ţes o reţea între afacerile cele mai deosebite. Aici este vorba despre numărul scrisorilor de seb. imb, nu despre valoarea lor. Astfel că putem avea încredere deplină în impresia pe care o lasă graficul cu privire la bilanţul excedentar al firmei, în afară de Nantes şi Toulouse. Ar fi interesant să cunoaştem ce reprezintă în realitate micul trafic de scrisori de la Lyon trase pe Lyon şi anormalul trafic spre Lucea, oraşul din care Buonvisi sunt originari (Hartă întocmită după schiţele lui François BAYARD, „Les Buonvisi, marchands banquiers de Lyon, 1575 – 1629”, în Annalles E.S.C., 1971, pp. 1242 şi 1243).

originari din contado-ul Pisei, „che alia ţine del secolo XV şi milanesizzarono”, s-au „milanizat” şi odată cu asta au făcut avere (172). Spaţiul negustorului este o bucată dintr-un spaţiu naţional sau

internaţional într-o epocă dată. Dacă epoca stă sub semnul avântului, suprafaţa comercială în care acţionează negociantul tinde să se împlinească repede, mai ales dacă el se pune în legătură cu marile afaceri: scrisori de schimb, monedă, metale preţioase, „mărfuri regale” (buna-oară mirodeniile, piperul, mătasea) sau cu moda.

1. Veneţia, podul Rialto. Tablou de Carpaccio, Academia).

bunăoară bumbacul de Siria trebuincios ţesăturilor de barchet. Dintr-o consultare foarte imperfectă a arhivelor lui Francesco Datini, la Prato, am rămas cu impresia că, prin 1400, marea afacere este circulaţia scrisorilor de schimb florentine la Genova, Montpellier, Barcelona, Bruges, Veneţia. Să fi fost mai extensiv decât altele spaţiul comercial la sfârşitul secolului al XIV-lea şi în primii ani ai celui de-al XV-lea?

Dacă progresul din secolul al XVI-lea duce, aşa cum spuneam, la foarte activa structură a târgurilor şi pieţelor, vom înţelege mai bine brusca expansiune a spaţiului în care se situează numeroasele afaceri ale Fuggerilor şi Welserilor din Augsburg. La scara secolului, acestea sunt întreprinderi uriaşe care înfricoşează opinia publică şi pe ceilalţi negustori, prin chiar amploarea lor. Welserii din Augsburg sunt prezenţi în toate Europa, în Medite-rana, în Lumea Nouă, în Venezuela în 1528, unde răutatea spaniolilor şi îngrozitoare atrocităţi locale îi duc spre eşecul ştiut. Dar nu apar aceşti Welseri pretutindeni acolo unde sunt de asumat riscuri, unde se fac şi se pierd averi? De o sută de ori mai rezonabili, Fuggerii reprezintă un succes şi mai deplin, dar şi mai solid. Ei sunt stăpânii celor mai mari întreprinderi miniere din Europa centrală, în Ungaria, în Boem ia, în Alpi. Prin persoane interpuse, sântsolid instalabila Veneţia. Ei domină Anvers-ul care, la începutul secolului al XVI-lea, este centrul activ al lumii. Ei sunt de foarte timpuriu la Lisabona, în Spania, unde trec de partea lui Carol Quintul; îi găsim în Chile în 1531, cu toate că se retrag destul de repede de acolo, în 1535 (173). Ei deschid, în 1559, la Fiume (Rjeka) şi la Dubrovnik (174) o fereasiru personală spre Mediterana. La sfârşitul secolului al XVI-lea, când întâmpină mari greutăţi, participă o clipă la consorţiul internaţional al piperului, la Lisabona, în sfârşit, sunt în India prin intermediul compatriotului lor Ferdinand Cron, care ajunge acolo în 1587, în vârstă de 28 de ani, şi care îi reprezintă la Cochin, apoi la Goa, pe Fuggeri şi pe ’7 Welseri. Cron rămâne acolo până în 1619, având vreme să facă o foarte frumoasă avere, să aducă mii de

servicii îndepărtaţilor lui stăpâni din Spania şi, la faţa locului, stăpânilor lui portughezi, a căror neagră ingratitudine o cunoaşte după 1619, cu închisorile şi cu nedreptatea lor (175). Pe scurt, imperiul uriaşei firme a fost mai mare decât imperiul lui Carol Quintul şi al lui Filip al II-lea, în care, după cum se ştie, soarele nu apunea niciodată. Dar nu aceşti coloşi, personaje care încurcă istoria, sunt cazurile cele mai semnificative. Ceea ce ne interesează sunt firmele mijlocii, deci firme de mărime diferită, şi variaţiile lor de ansamblu, în secolul al XVII-lea volumul lor pare, în medie să se restrângă. În secolul al XVIII-lea, totul ia din nou proporţii: finanţa ocupă Europa, chiar lumea, până la capătul lor. Internaţionala celor foarte bogaţi este mai mult ca oricând activă. Dar ca să dai motivaţia acestei scheme, ar trebui înmulţite exemplele şi comparaţiile. Trebuie întreprinsă abia de acum înainte o întreagă muncă de minuţie.

I

Spaţii urbane

Un oraş se găseşte în centrul unor spaţii legate, unele de altele: există cercul celor care îl aprovizionează; cercul celor ce îi folosesc moneda, greu – tăţile şi măsurile; cercul de unde-i vin meşteşugarii şi noii burghezi; cercul afacerilor lui de credit (acesta este cercul cel mai întins); cercul vânzărilor şi cumpărărilor lui; cercurile succesive pe care le traversează ştirile ce vin spre el sau scapă din el. Ca şi prăvălia sau magazia negustorului, oraşul ocupă spaţiul economic pe care i-l acordă situaţia, averea, conjunctura lungă pe care o străbate. În fiecare clipă, el se defineşte prin cercurile care îl înconjoară. Dar mesajul acestora abia urmează să fie interpretat.

În sensul acesta depune mărturie în faţa noastră oraşul Nürnberg prin 1558, anul în care apare Das Handelsbuch, a niirenburghezului Lorenz Meder. În această carte negustorească, care a fost 218

MEDITERAN.

15. U/J spa/în urban: strălucirea Nürnbergului prin 1550.

După Das Mcdersche Ilanclelsbuch, publicată de Hermann KELLENBENZ, 1974, Liiblem este numele german al L iovului.

republicată şi comentată de Hermann Kellenbenz (176), Loren Meder îşi propune să dea concetăţenilor săi informaţii practice, şi nu să rezolve problema retrospectivă care ne preocupă, adică releveul şi

interpretarea justă a spaţiilor negustoreşti ale Nürnbergului. Dar indicaţiile sale, completate de Hermann Kellenbenz, au îngăduit întocmirea hărţii destul de bogată în date de mai sus. Ea vorbeşte de la sine. În cea de a doua treime a secolului al XVI-lea, Nürnbergul, oraş de primă mărime, industrial, negustoresc, financiar mai este încă împins înainte de elanul care făcuse din Germania, cu câteva decenii mai înainte, una din promotoarele activităţii europene. Nürnbergul, deci, este legat de o economie cu rază mare de acţiune, iar produsele sale, retransmise departe, ajung până în Orientul Apropiat, în Indii, în Africa, în Lumea Nouă. Cu toate acestea, activitatea lui rămâne circumscrisă în spaţiul european. În mare, zona centrală a afacerilor sale acoperă Germania, prin legături cu rază scurtă şi medie. Veneţia, Lyonul, Medina del Campo, Lisabona, Anvers-ul, Cracovia, Breslau, Posenul, Varşovia sunt releele şi limitele acţiunii sale la distanţă, pieţele pe care, într-un fel, el lasă altora locul.

Johannes Müller (177), a arătat că, în primii ani ai secolului al XVI-lea, Nürnbergul a fost parcă centrul geometric al vieţii active europene. Nu avem a face cu un exces de patriotism local. Dar de ce a fost aşa? Fără îndoială, din cauza unei activizări a transporturilor terestre. Şi din cauză; că Nürnbergul este aşezat la jumătate drum între \ Veneţia şi Anvers, între Mediterana, vechiul spaţiu, şi Atlantic (şi mările care ţin de el), noul spaţiu' al succesului Europei. Axa Veneţia-Anvers rămâne; fără îndoială, în tot secolul al XVI-lea, „istmul" ţ european dintre toate cel mai activ. Alpii se inter-I pun în mijlocul lui, este adevărat, dar ei sunt locul de manifestare al unei continue minuni în ceea ce priveşte transporturile, ca şi cum dificultăţile ar fi fabricat un sistem de comunicaţii superior altora. Să nu ne mirăm deci peste măsură constatând că, la sfârşitul secolului al XVI-lea, piperul ajunge la Nürnberg la fel de bine prin Anvers sau prin Veneţia. Piperul din sud şi piperul din nord realizează o asemenea egalitate încât marfa poate tot atât de bine, şi de data asta fără să se oprească, să meargă de ia Anvers la Veneţia sau* de la Veneţia la Anvers, Pe mare şi pe uscat.

Bineînţeles, este vorba aici despre economia germană într-o epocă dată. Pe termen lung, are loc o mişcare de basculă în favoarea Germaniei răsăritene, a Germaniei celei mai continentale. Această ridicare a Estului se concretizează, încă din secoti

lui al XVI-lea, mai ales după falimentele din 1570 de la Nürnberg şi Augsburg, prin ridicarea Leipzigului şi a târgurilor sale. Oraşul

Leipzig izbuteşte să se impună minelor Germaniei, să concentreze în el piaţa cea mai importantă a Kuzen-elor, a acţiunilor miniere, să facă legătura directă cu Hamburgul şi cu Baltica, eliberându-se de releul de la Magdeburg. Dar oraşul rămâne puternic legat şi de Veneţia; „mărfurile de Veneţia" susţin un sector întreg al activităţii lui. În afară de asta, el rămâne prin excelenţă locul de tranzit al bunurilor între vest şi est. Odată cu anii, acest avânt se impune. În 1710, se poate afirma că târgurile de la Leipzig sunt „weit importanter und considerabler", de departe mai importante şi mai considerabile, decât cele de la Franidurt-am-Main, cel puţin pentru mărfuri, căci, în acea epocă, oraşul de pe Main rămâne încă un centru financiar de o mai mare importanţă decât cel de la Leipzig (178). Privilegiile pe care le acordă banul au o viaţă lungă. Spaţiile urbane, după cum se vede, se lasă greu interpretate, cu atât mai mult cu cât documentele nu prea dau răspuns întrebărilor noastre. Chiar cartea atât de bogată a lui Jean-Claude Perrot, Genese d'une viile moderne, Caen au XVIll-e siècle, apărută în 1975, nu poate rezolva toate problemele pe care le cercetează cu o minuţie şi cu inteligenţă exemplare. Faptul că schema teoretică a lui von Thunen rămâne valabilă pentru Caen nu este de mirare: este lesne să stabileşti, în jurul oraşului, lipită de el, angrenată în el, „o centură de zarzavaturi şi produse lactate"; apoi o arie a cerealelor (179); o arie a vitelor. Dar ar fi mai greu să distingi ariile în care se difuzează produsele industriale fabricate de către oraş şi pieţele şi târgurile în care sunt distribuite ele. Cel mai semnificativ rămâne dublul joc al spaţiului regional şi al spaţiului internaţional, pe care oraşul trebuie să-l joace; adică două circulaţii deosebite; prima, capilară şi la mică distanţă, continuă; cea de a doua intermitentă şi care, în cazul crizelor alimentare, este nevoită să pună la 221 lucru transporturile pe Sena sau traficul maritim pornind de la Londra şi de la Amsterdam. Aceste două sisteme se adaptează unul la celălalt, se înfruntă, se însumează sau se succed. Chipul în care viaţa internaţională atinge un oraş îl caracterizează tot atâta cât, şi câteodată mai mult, decât, legătura sa perenă cu apropiaţii săi. Istoria generală trece peste istoria locală.

Pieţele de materii prime

Am putea scrie fără prea multă greutate o istorie a marilor pieţe de materii prime între secolele al XV-lea şi al XVIII-lea, în felul manualului clasic al lui Fernand Maurette privind lumea anilor 1920 (180). Şi dacă am dori să rămânem cuminte la nişte exemple

semnificative, singura greutate ar fi să ne hotărâm la care dintre ele: toate mărfurile de debit mare sunt gata să depună mărturie, iar mărturiile lor, cu toate că sunt foarte deosebite, coincid, cel puţin în ceea ce priveşte un lucru: asemenea celor mai active oraşe, asemenea celor mai însemnaţi negustori, cele mai prospere negoţuri de acest fel pun în discuţie spaţii uriaşe. Întinderea, acesta este semnul îndărătnic al bogăţiei şi izbândei. Exemplul „mirodeniilor", „băcăniilor", cuvânt care „ascunde o uimitoare diversitate de produse", de la cele care se folosesc „ca să dea gust mâncării… [până la] produse medicinale [şi la] materiale trebuincioase pentru vopsitul ţesăturilor" (181) – este într-atât de cunosscut şi clasic, încât nu îndrăznesc să-l propun ca model. Avantajul lui ar fi că înfăţişează un avânt de lungă durată, cu episoade care se succed ca într-o cursă de ştafetă, urmat, în secolul al XVII-lea, de un evident reflux (182). Dar, în ceea ce priveşte acest caz, ne-am şi lămurit (183). Zahărul este dimpotrivă un produs relativ nou şi care, din secolul al XV-lea şi până în cel de-al XX-lea, îşi extinde neîntrerupt, într-un ritm rapid, şi consumul şi spaţiul de distribuire. Lăsând de o parte 17

câteva excepţii mărunte (siropul de arţar, zahărul de porumb), preţiosul produs se obţine, până la Blocusul continental şi până la folosirea sfeclei, din trestie de zahăr. Aceasta, aşa cum am arătat (184), s-a deplasat din India spre Mediterana şi Atlantic (Madera, Canare, Azore, São Tome, insula Principe, apoi ţărmurile tropicale ale continentului american. Brazilia, Antile…). Această înaintare este cu atât mai remarcabilă cu cât ea cere, având în vedere mijloacele epocii, investiţii costisitoare. Astfel că zahărul, care continuă să figureze, ca pe vremuri, în arsenalul apoticarului, ajunge din ce în ce mai mult în bucătărie şi pe masă. În secolele al XV-lea şi al XVI-lea, el este încă un produs de foarte mare lux, obiect de cadouri princiare. La 18 octombrie 1513, regele Portugaliei dăruieşte suveranului pontif efigia sa în mărime naturală, înconjurată de doisprezece cardinali şi de trei sute de luminări, făcute toate din zahăr de către un cofetar sârguincios (185). Dar chiar pe atunci, fără a deveni comun, consumul zahărului face progrese. În 1544, în Germania, se spune curent: „Zucker verderbt keine Speis", zahărul nu strică la nicio mâncare (186). Brazilia a început să livreze: în medie 1600 de tone pe an în secolul al XVI-lea. În 1676, pleacă din Jamaica 400 de nave încărcate, una peste alta, cu 180 tone de zahăr fiecare (adică 72.000 tone) (187). În secolul al XVIII-lea,

San Domingo produce aceeaşi cantitate, dacă nu chiar mai mult (188).

Dar să nu ne închipuim o piaţă europeană inundată de zahărul Atlanticului. Şi niciun avânt al produsului, care ar fi motivul principal al avântului traficului oceanic şi, prin ricoşeu, al modernităţii crescânde a Europei. Acest determinism elementar poate fi, de altfel, răsturnat cu uşurinţă: nu cumva tocmai avântul Europei, ajutat de pasiunile ei, îngăduise avântul zahărului, ca şi pe cel al cafelei?

Este cu neputinţă să urmărim, aici, felul cum Ş-au constituit, piesă cu piesă, elementele bogatei istorii. a zahărului: sclavii negri, plantatorii, «3 tehnicile de producţie, rafinarea zahărului brut, trebuie gust şi mil0S de topor-1 c labit; cea m» dar negoţul cu ea a insule de capitalul genovez, se dovedesc a fi afaceri mediocre, ba chiar proaste. Tot aşa, boom-ul zahărului din insulele atlantice, de la începutul secolului al XVI-lea, a putut aduce profituri substanţiale. Dar atunci când Welserii, mari capitalişti, cumpără, în 1509, terenuri în Canare, pe care plantează trestie de zahăr, întreprinderea nu le pare destul de rentabilă şi o părăsesc în 1520 (190). Tot aşa stau lucrurile în secolul al XVI-lea, în ceea ce priveşte plantaţiile braziliene: plantatorul, el senhor de engenho, trăieşte de pe urma lor, dar nu foarte bine. În pofida producţiei sale record, San Domiugo nu lasă o impresie mult diferită. Să fie acesta motivul hotărâtor pentru care producţia a fost împinsă în planul inferior al muncii aservite? Numai acolo îşi găseşte, poate ea să-şi găsească, echilibrul.

Dar observaţia merge mai departe. Orice piaţă capitalistă are verigile ei succesive şi, spre centru, un punct mai înalt şi mai avantajos din punct de vedere financiar decât altele. De pildă, în comerţul cu piper, acest punct înalt pare să fi fost multă vreme Fondaco dei Tedeschi: piperul veneţian se îngrămădeşte mai întâi acolo, apoi porneşte spre marii cumpărători germani. În secolul al XVII-lea – a-nini sunt marile magazii ale lui Oost

PD

cave.

Veneţia Zabărului

Correrilor impresie al XVIII

Ip prinderii în (orroaţi asupra întreg Q

aţie experienţe cun Oseţende5

nu ne prea ca să stăpâneşti punct ui (ortanţă atlantic nu îşi câştiga mare r secolului al odată cu cea de a doua jumate*>

XVII-lea şi cu ™ni™? şferitele lui insule:

Înregistrat la date diferite-\ziXian, olandeza în 1654, pierzând Nord-estul tir hotkxitov suferă o înfrângere pe <J % vor agrava şi al producţiei engleze şi francez. a pm

mai mult. Pe scurt, a EXIS nără (operaţie esenducliei, apoi o partajare a «Jma – e (îi.

ţială) şi, până la urmă, o par J & îi de a

Se pare că nu au ««Jţ-SV zahărului: să se constitui o piaţa.com™f atunci 19 rafinării în Anvers, prin 1550, care are pe atunc de zahăr; în Olanda, după deteriorarea pieţii An-versului din 1585. În 1614, oraşul Amsterdam este silit să interzică îolosirea în rafinării a cărbunelui de pământ care impute atmosfera; numărul rafinăriilor creşte însă neîncetat: 40, în 1650; 61, în 1661. Dar, în acest secol, prin excelenţă al mercantilismului, economiile naţionale se apără, izbutesc să-şi păstreze propria piaţă naţională. Bunăoară în Franţa, unde Colbert protejează piaţa naţională prin tarifele din 1665, rafinăriile încep să prospere la Dunkerque, la Nantes, la Bordeaux, la La Rochelle, la Marsilia, la Orléans… în consecinţă, începând din 1670, zahărul rafinat în străinătate nu mai intră în Franţa; dimpotrivă, el se exportă datorită unui soi de primă de export, pe care o constituie degrevarea retrospectivă de taxe vamale a zahărului brut atunci când se exportă sub formă de zahăr rafinat (191). Un alt element care favorizează exportul francez este consumul naţional slab (1/10 din producţia colonia'.a, faţă de 9/10 în Anglia) şi faptul că plantaţiile sunt aprovizionate de metropolă mai puţin costisitor (având în vedere nivelul inferior al preţurilor franceze) decât Jamaica, aprovizionată, în ciuda aportului Americii de nord, mai ales de Anglia, „înainte de război [cel care va deveni „războiul de şapte ani”], scrie Journal du commerce (192), zaharurile din coloniile engleze erau la Londra cu până la 70% mai scumpe decât cele din coloniile franceze în porturile Franţei, la aceeaşi calitate. Acest preţ peste măsură de mare n-a putut avea altă pricină decât preţul peste măsură de mare al produselor alimentare pe care Anglia le furnizează coloniilor ei; şi la acest preţ, ce poate face Anglia cu prisosul zaharurilor ei?” Evident să le consume. Căci, trebuie să adăugăm acest lucru, încă de pe atunci ea este în stare să o facă. În orice caz, în ciuda exporturilor şi vânzărilor ţărilor mari producătoare, naţionalizarea pieţelor zahărului, prin cumpărarea de zahăr brut şi instalarea de rafinării, se extinde în Europa. Începând din 1672,

profitând de dificultăţile Olandei, Hamburgul îşi dezvoltă rafinăriile şi pune la punct 22*

procedee noi, al căror secret încearcă să-l păstreze. Şi se înfiinţează rafinării până în Prusia, până în Austria şi în Rusia unde devin monopol de stat. Pentru a afla cu exactitate mişcările pieţelor zahărului şi adevăratele puncte de bsneficiu, ar trebui, prin urmare, să reconstituim reţeaua complicata a legăturilor dintre zonele producătoare, pieţele financiare care stăpânesc producţia, rafinăriile care sunt un mijloc de a controla în parte distribuţia de gros. Sub aceste „manufacturi", nenumăratele prăvălii de vânzare cu amănuntul ne aduc iar spre planul obişnuit al pieţii şi al beneficiilor modeste, supuse concurenţei stricte.

Unde să situăm, în ansamblul reţelei, punctul sau punctele înalte, verigile profitabile? Cu dragă inimă aş zice, având în vedere exemplul Londrei, că în stadiul pieţii cu ridicata, pe lângă magaziile în care se îngrămădesc lăzile şi butoaiele de zahăr, faţă cu cumpărătorii de zahăr alb sau de zahăr brun (melasele), după cum este vorba de rafinatori, de cofetari sau de simpli cumpărători. Fabricarea zahărului alb, rezervată rafinăriilor metropolitane, se stabileşte până la urmă în insule, în pofida primelor interdicţii. Dar nu este acest efort industrial un semn al greutăţilor prin care trec insulele producătoare? Poziţia cheie pe piaţa de gros se situează, după părerea noastră, după rafinării, care, se pare, nu i-au ispitit pe negustori. Dar ar trebui, ca să fim siguri, să cunoaştem mai îndeaproape raporturile dintre negocianţi şi rafinatori.

Metalele preţioasele

Dar să lăsăm zahărul, asupra căruia vom avea prilejul să revenim. Avem la îndemâna cevam" bun: metalele preţioase, care im Ph™ f planetă; care ne poartă pe planul cel al schimburilor; care ar semnala! * nev?" e* ierarhizare, niciodată stabilă, a vieţii economice ce se străduieşte să realizeze, depăşindu-se, fapte 227 de excepţie şi recorduri. Pentru aceasta marfa omniprezentă, neîncetat râvnită, care face ocolul lumii, cererea şi oferta se întâlnesc întotdeauna. Dar expresia „metale preţoase", care nimereşte aşa de uşor în vârful peniţei, este mai puţin simplă decât pare. Ea numeşte obiecte diferite:

1. metalele brute, aşa cum ies ele din mine sau din nisipurile aurifere;

2. produse semiprelucrate, lingouri, bare, până, pine (înainte de

a fi scoase pe piaţă, pinele, bucăţi de metal de formă neregulată, poroase şi uşoare, aşa cum le lasă evaporarea mercurului folosit la amalgamare, sunt în principiu retopite şi turnate ca bare şi lingouri).

3. produse prelucrate, monede, care de altfel sunt retopite tot timpul pentru ca din ele să se toarne altele: bunăoară, în India unde, la titlu egal şi la greutate egală, rupia este cotată după data emisiunii, cea din anii precedenţi fiind mai puţin apreciată decât cea din anul în curs.

Sub aceste forme diverse, metalul preţios se deplasează neîncetat şi repede. Încă Boisguilbert spunea despre ban că nu este folositor decât atunci când se află „într-o mişcare perpetuă" (193). În realitate, moneda circulă fără oprire. „Nimic nu se transportă cu mai multă înlesnire şi cu mai puţină pagubă", observa Cantillon (194), care, după J. Schumpeter (dar lucrul este discutabil), ar fi primul care a vorbit despre circulaţia banilor (195). Viteza este câteodată atât de mare, încât ajunge să răstoarne ordinea operaţiilor succesive care se înşiruie obişnuit de la lingou şi până la baterea monedei. Şi asta încă de pe la mijlocul secolului al XVI-lea. Iar mai târziu într-o măsură şi mai mare: la începutul secolului al XVIII-lea, pe litoralul peruan, nave din Saint Malo încarcă pe ascuns „piese de opt", dar în egală măsură pine de argint „nequinţate" (adică argint de contrabandă care n-a plătit el quinto, impozitul regal de o cincime). De altfel, pinele sunt totdeauna de contrabandă. Argintul legal nebătut se prezintă în formă de lingouri şi bare, aşa cum se văd circulând adesea prii Europa.

Dar moneda este şi mai agilă. Schimburile o fac să execute „cascade", frauda îi îngăduie să depăşească orice obstacol. Pentru ea „nu există Pirinei", cum spune Louis Dermigny (196). În 1614, în Ţările de Jos, circulă 400 de tipuri diferite de monedă: în Franţa, cam prin aceeaşi epocă, 82 (197). Nu există nicio regiune cunoscută din Europa, chiar dintre cele mai sărace, în care monedele cele mai neaşteptate să nu se lase prinse ocazional în cursă, în regiunea alpină Embrunois, în secolul al XIV-lea (198), ca şi într-o regiune închisă în sine cum este G6 vaudan, în secolele al XIV-lea şi al XV-lea (199). Zadarnic îşi înmulţeşte hârtia, foarte de timpuriu, serviciile; numerarul, „banul la mână", îşi păstrează prerogativele. În Europa centrală, în care occidentalii au luat obiceiul comod de a-şi reglementa, sau de a încerca să-şi reglementeze, propriile conflicte, puterea adversarilor – Franţa sau Anglia – se măsoară după banii gheaţă pe care-i împart. În 1742, „avizele" veneţiene semnalează că flota engleză a adus mari sume de bani,

destinaţi Mariei-Tereza, „reginei Ungariei” (200). În 1756, preţul alianţei lui Frederic al II-lea, achitat de puternicul Albion, sunt treizeci şi patru de care încărcate cu bani, în drum spre Berlin (201). Şi de îndată ce se anunţă pacea, în primăvara lui 1762, favorurile trec spre Rusia: „Poşta din 9 [martie] de la Londra, scrie un diplomat, a adus la Amsterdam şi Rotterdam scrisori de schimb pentru mai bine de o sută cincizeci de mii de monede, ca să se treacă această sumă Curţii Rusiei” (202). În februarie 1799, tranzitează la Leipzig „cinci milioane” de bani englezeşti, în lingouri şi monede: venind de la Hamburg, banii se îndreaptă spre Austria (203).

Acestea fiind zise, singura, adevărata problemă, este să desprindem, dacă lucrul acesta este posibil, cauzele, cel puţin modalităţile acestei circulaţii care traversează blocul economiilor dominante» de la un capăt la altul al lumii. Mi se pare că aceste cauze şi modalităţi pot fi mai bine înţelese, dacă le vom privi distinct în cele trei etape evip dente ale procesului: producţie, transmitere, acumulare. Căci au existat ţări producătoare de metal brut, ţări de regulă exportatoare de monedă şi ţări receptacul din care moneda sau metalul nu mai ies niciodată. Dar au existat şi cazuri mixte, cele mai revelatoare, printre care cazul Chinei şi cel al Europei, importatoare şi exportatoare în acelaşi timp.

Ţările producătoare de aur sau de argint sunt aproape întotdeauna ţări încă primitive, chiar sălbatice, fie că e vorba de aurul din Borneo, Sumatra, insula Hainan, Sudan, Tibet, Celebes sau de zonele miniere din Europa centrală, în secolele XI-XIII şi din nou, de la 1470 până la 1540, pe vremea celei de a doua înfloriri a lor. Căutători de aur în nisiprxl râurilor s-au mai menţinut în Europa, până în secolul al XVIII-lea şi mai târziu, dar avem a face în acest caz cu o producţie mizeră şi care nu contează deloc. În secolul al XV-lea şi al XVI-lea, trebuie să ne închipuim taberele miniere din Alpi, din Carpaţi sau din Erz Gebierge în mijlocul unei singurătăţi desăvârşite. Oamenii care lucrează acolo duc o viaţă foarte aspră, dar cel puţin sunt liberi 1

Dimpotrivă, în Africa, în Bambuk, care este inima auriferă a Sudanului, „minele” sunt controlate de căpeteniile satului. Acolo există, în cel mai bun caz, o semisclavie (204). Situaţia este şi mai limpede în Lumea Nouă, unde, pentru exploatarea metalelor preţioase, Europa a reinventat în mare sclavia antică. Indienii supuşi la Mita (recrutare minieră forţată) ce sunt, dacă nu sclavi, la îel ca, mai târziu, în secolul

al XVIII-lea, negrii care caută aur în râurile Braziliei centrale? Apar oraşe ciudate, cel mai ciudat dintre ele, Potosi, la 4.000 de metri altitudine, în Anzii de sus, tabără uriaşă de mineri, plagă urbană, în care se îngrămădesc mai mult de 100.000 de oameni (205). Viaţa este la Potosi absurdă, chiar pentru cei bogaţi: o găină se vinde până în opt reali; un ou, doi reali; o livră de ceară de Castilia, zece pesos; toate celelalte lucruri, la îel de scump (206). Iar de câştigat câştigă nu minerul, şi nici măcar stăpânul minei, ci negustorul care avansează banii 23

gheaţă, produsele alimentare, mercurul de care au nevoie minele, şi care se despăgubeşte liniştit în argint. Nu alta e situaţia în Brazilia secolului al XVIII-lea, producătoare de aur. De-a lungul râurilor, pe apă sau prin transbordări la uscat, flotele de aşa numite monqoes (207), plecate din São Paulo, îi aprovizionează pe stăpâni şi pe sclavii negri căutători de aur din Minas. Gerais şi Goyas. Numai aceşti negustori profitori se îmbogăţesc. Minerii pierd adesea puţinul ce le rămâne la jocurile de noroc, atunci când, pentru o clipă, se întorc în oraş. México devine prin excelenţă capitala jocurilor de noroc. Până la urmă, argintul şi aurul atârnă în balanţa profitului mai uşor decât făina de manioc, porumbul, carnea uscată la soare, a carne de sol, din Brazilia.

Şi cum ar putea să fie altcumva? Diviziunea muncii la scara mondială lasă meseria de miner, repet, celor mai nevoiaşi, celor mai dezmoşteniţi dintre oameni. Miza este prea importantă pentru ca puternicii lumii, oricine sunt şi de oriunde sunt, să nu intervină cu toată greutatea lor. Din aceleaşi motive, ei nu lasă să le scape nici căutarea diamantelor sau a pietrelor preţioase. În 1652, Tavernier (208), care vrea s-o cumpere, vizitează celebra mină de diamante „care se cheamă Raol-konda… la cinci zile de Golkonde”. Totul este organizat de minune, spre folosul prinţului şi al negustorilor, şi chiar spre înlesnirea clienţilor. Dar minerii sunt mizeri, goi, asupriţi şi suspectaţi – de altfel pe bună dreptate – de încercări continue de fraudă. În secolul al XVIII-lea, Ios garimpeiros, (209) brazilieni, căutătorii de diamante, sunt nişte aventurieri cu neputinţă de urmărit în incredibilele lor călătorii, dar profitorii aventurii sunt până la urmă negustorii, suveranul de la Lisabona sau cei ce şi-au asigurat arenda vânzării de diamante. Atunci când o exploatare minieră începe sub semnul unei independenţe relative (aşa cum se întâmplă în Europa

medievală), mai devreme sau mai târziu, ea este cu siguranţă 231 prinsă în lanţurile negustoreşti. Universul minelor prevesteşte universul industrial şi proletariatul său.

O altă categorie este cea a ţărilor receptacul. E vorba înainte de toate de Asia, unde avem a face, mai mult sau mai puţin, cu o economie monetară, şi unde circuitele monetare sunt mai puţin sprintene decât în Europa. Prin urmare, aici apare tendinţa ca metalele preţioase să fie reţinute, tezaurizate, subutilizate. Avem a face cu ţări sugativă sau, aşa cum s-a spus, cu „necropole” de metale preţioase.

Cele două rezervoare mai mari sunt India şi China, destul de deosebite una de Cealaltă. India primeşte cu aproape aceeaşi satisfacţie metalul galben şi metalul alb, pulberea de aur de la Contra costa (sau, dacă preferaţi, din Monomotaţia) şi argintul Europei sau, mai târziu, al Japoniei, După istoricii indieni, afluxul de metal alb din America ajunge chiar să determine aici o creştere de preţuri, în întârziere cu vreo douăzeci de ani faţă de „revoluţia” europeană a preţurilor din secolul al XVI-lea. Avem astfel încă o dovadă că argintul importat a rămas pe loc. Şi o dovadă că fabuloasa vistierie a Marelui Mogol nu sterilizează întreaga masă a aporturilor neîntrerupte de metal alb, căci preţurile au crescut (210). Nu cumva argintul american alimentează neîntrerupta retopire şi neîntrerupta emisie de monedă a Indiei?

Suntem, fără îndoială, mai puţin informaţi în legătură cu ceea ce se întâmplă în China. Un element original este faptul că, se ştie, China nu atribuie aurului un rol monetar şi îl exportă în folosul cui vrea să i-l schimb pe argint, la un preţ excepţional de mic. Portughezii sunt primii europeni care constată, în secolul al XVI-lea, această uimitoare preferinţă a chinezilor pentru metalul alb, şi care profită de ca în 1633, unul dintre ei mai scrie încă, plin de siguranţă: „Como os chinos sentirão prata, an montdes trouxefao fazenda”, de cum o să simtă mirosul argintului, chinezii o să aducă munţi de marfă (211). Dar să nu îl credem pe Antonio de Ulloa, un spaniol care pretinde, 23

În 1787, că „chinezii se tot muncesc să dobândească argintul care nu se găseşte în ţara lor”, deşi sunt una din „naţiunile care au cel mai puţin nevoie de el” (212). Dimpotrivă, argintul este moneda superioară şi foarte răspândită în schimburile chinezeşti (este tăiat cu foarfecă în lamele subţiri şi folosit astfel pentru cumpărăturile curente), alături de moneda inferioară, caixas sau sapecii de aramă

amestecată cu plumb.

Un istoric recent al Chinei (213) crede că cel puţin jumătate din argintul produs în America între 1571 şi 1821 ar fi găsit drumul Chinei, de unde nu s-a mai întors. Pierre Chaunu (214) vorbea despre o treime, incluzând aici exportul direct, prin Pacific, din Noua Spanie în Filipine, ceea ce, în sine, ar fi oricum enorm. Aceste calcule nu sunt sigure, niciunul, nici altul, dar sunt, din mai multe motive, verosimile. Mai întâi, profitul (care se reduce cu încetul şi nu înainte de mijlocul secolului al XVIII-lea) operaţiei care este schimbarea în China a argintului pe aur (215). Este vorba de un negoţ care se practică chiar pornind din India sau Insulânda. Pe de altă parte, în 1572, intră în funcţie o nouă derivaţie a argintului american, de-a lungul Pacificului, prin galionul de Manila (216), care leagă portul mexican Acapulco de capitala Filipinelor, ducând acolo metal alb şi colectând mătăsuri, porţelanuri de China, ţesături luxoase de bumbac din India, pietre preţioase, perle. Această legătură, care cunoaşte momente de avânt şi căderi, se menţine în tot secolul al XVIII-lea şi mai târziu. Ultimul galion se înapoiază la Aca-pulco în 1811 (217). Dar, fără îndoială, ar trebui să incriminăm întresfga Asie de sud-est. Un fapt divers nu explică totul, dar ajută să înţelegem mai bine lucrurile. Un mare velier englez, Induştan, care îl duce în China pe ambasadorul Macartney, izbuteşte în 1793 să urce la bord un bătrân cochin-chinez. Omul nu se simte în largul său. „Dar când i s-au pus în mână câţiva piaştri de Spania, a părut că le cunoaşte preţul şi i-a învelit cu grijă în poala veşmintelor lui zdrenţuite” (218). [Islamul şi 12 233 Europa au o poziţie aparte: ele sunt relee, intermediari între regiunile producătoare şi regiunile de acumulare.

În ceea ce priveşte Islamul, care din acest punct de vedere se găseşte în aceeaşi situaţie ca Europa, nu e nevoie să spunem prea multe. Să stăruim doar asupra marelui Imperiu turcesc. Într-adevăr, el a fost prea mult socotit drept o zonă economic neutră pe care comerţul european o străbate bucurându-se de impunitate, nestingherit: în secolul al XVI-lea, prin Egipt şi Marea Roşie sau prin Siria şi caravanele care ajungeau în Persia şi la golful Persic; în secolul al XVII-lea, prin Smirna şi Asia Mică. Toate aceste drumuri ale comerţului cu Levantul ar fi fost deci neutre, altfel spus metalul alb le-ar fi străbătut fără să joace niciun rol, aproape fără să se oprească, zorându-se spre mătăsurile Persiei sau spre ţesăturile colorate ale Indiilor. Cu atât mai

mult cu cât Imperiul turcesc fusese şi urma să rămână înainte de toate o zonă a aurului – acest aur, originar din Africa, din Sudan şi din Abisinia, fiind adus prin releele Egiptului şi ale Africii de nord. De fapt, creşterea preţurilor pe care au stabilit-o (pentru secolul al XVI-lea, cu aproximaţie) lucrările lui Omer Lutfi Barkan (219) şi ale elevilor săi, dovedesc că Imperiul a participat la inflaţia argintului care, acasă la el, a provocat în mare parte crizele asprului, această măruntă monedă albă, esenţială pentru că priveşte viaţa de zi cu zi şi pentru că plăteşte solda ienicerilor. Prin urmare un intermediar, dar nicidecum neutru.

Comparat cu funcţiile pe care şi le asumă Europa la scara lumii, rolul său este totuşi modest. Încă înainte de descoperirea Americii, Europa găsea la ea acasă, de bine, de rău, argintul sau aurul care să-i acopere deficitul balanţei comerciale în Levant. Odată cu deschiderea minelor Lumii Noi, ea a fost confirmată, consolidată în rolul de redistribuitoare a metalului preţios.

Pentru istoricii economiei, acest curent monetar cu sens unic apare drept un dezavantaj al Europei, drept o pierdere de substanţă. Dar nu este acesta un raţionament întemeiat pe prejudecăţi mercantiliste? Răspunzând unei imagini cu o altă 23

Imagine, prefer să spun că Europa bombardează neîncetat cu monedele ei de aur şi mai ales de argint nişte ţări ale căror porţi ar rămâne altfel închise sau abia s-ar deschide în faţa ei. Şi nu tinde orice economie monetară victorioasă să înlocuiască celelalte monede cu moneda ei, datorită unei înclinaţii naturale, fără a fi vorba de o manevră premeditată din partea ei? în felul acesta, încă din secolul al XV-lea, ducatul veneţian (pe atunci monedă reală) înlocuieşte dinarii de aur egipteni, iar Levantul se umple repede de banii albi ai monetăriei Veneţiei, la Zecea, în aşteptarea inundaţiei, din ultimele decenii ale secolului al XVI-lea, cu „monede de opt” spaniole, botezate mai târziu piaştri, şi care sunt, cu bătaie lungă, armele economiei europene faţă de Extremul Orient. Mahe de La Bourdonnais (220) îi cere (octombrie 1729) prietenului şi asociatului său din Saint Malo, Closriviere, să adune fonduri şi să i le trimită la Pondichery în piaştri, ca să-i bage în diferitele afaceri ale comerţului din India în India. Dacă comanditarii lui i-ar trimite capitaluri mari. explică La Bourdonnais, el ar putea încerca „le voyage de Chine”, călătoria în China, care cere bani mulţi, şi pe care, de obicei, o ţin pentru ei, ca un mijloc sigur de a face avere, guvernatorii englezi din Madras. Este limpede că în acest caz o

masă de monedă de argint este o modalitate de a deschide un circuit, de a te însera puternic în el. De altfel, adaugă la Bourdonnais, „întotdeauna este mai bine să mânuieşti fonduri mari, pentru că aceasta te face stăpân pe comerţ, căci pâraiele se adună întotdeauna către cursul apelor mari”. Cum să nu observi, similare, aceste efecte de ruptură, în Regenţa Tunisului, unde în secolul al XVII-lea. „Moneda de opt” spaniolă devine moneda standard a ţării (221)? Sau în Rusia, unde balanţa de conturi provoacă o puternică pătrundere de monedă olandeză, apoi englezească? în realitate, fără această injectare monetară, uriaşa Piaţă rusească nu ar putea sau nu ar vrea să răspundă cererii Occidentului. În secolul al XVIII235 Iea, succesul negustorilor englezi se trage de la avansurile de plată făcute negustorilor moscoviţi, colectori şi misiţi pentru produsele pe care le cere Anglia. Dimpotrivă, primii paşi ai Companiei engleze în India au fost anevoioşi, atâta vreme cât ea s-a încăpăţânat să trimită ţesături şi să cântărească cu zgârcenie banii gheaţă daţi factorilor ei disperaţi, siliţi să se împrumute la faţa locului.

Europa este deci sortită să exporte o parte însemnată a stocului ei de argint şi, ocazional, dar nu cu aceeaşi generozitate, a banilor ei de aur. Într-un anume fel, aceasta este poziţia ei structurală: ea se găseşte pe această poziţie încă din secolul al XII-lea şi se menţine pe ea de-a lungul secolelor. Sunt destul de comice, prin urmare, eforturile pe care le fac primele State teritoriale pentru a împiedica ieşirea preţioaselor metale. „Să găseşti mijloacele de a păstra [într-un stat] aurul şi argintul, fără a le îngădui să iasă”, aceasta este pentru Eon, în 1646, maxima oricărui „mare om politic”. Nefericirea, adaugă el, este „că tot aurul şi argintul care se aduce [în Franţa] pare să fie aruncat într-un sac găurit, iar Franţa nu pare să fie altceva decât un canal pe care apa curge neîntrerupt fără de oprire” (222). Bine înţeles, cu acest rol economic necesar se însărcinează aici contrabanda sau comerţul clandestin. Dar chiar dacă le întâlneşti la tot pasul, este vorba de scurgeri mărunte, de fisuri. Acolo unde comerţul este pe primul plan al activităţilor economice, într-o bună zi trebuie ca uşile să se deschidă larg, iar metalul să circule din plin, liber ca o marfă.

Italia secolului al XV-lea recunoaşte această necesitate. La Veneţia se adoptă o hotărâre liberală privind ieşirea monedelor încă din 1396 (223); ea este reînnoită în 1397 (224); apoi, din nou, la 10 mai 1407, printr-o măsură luată de Pregadi (225), care prevede o

singură restricţie: negustorul care scoate banii (de metal alb, fără nicio îndoială pentru Levant) trebuie să-i importe în prealabil, depunând un sfert din ei la Zecea, monetăria Senioriei. După care, el este liber să ducă restul „per qualungue luogo”, în oricare loc. EVportul de metal alb spre Levant sau Africa de nord 2;

este o vocaţie a Veneţiei până într-atâta încât Senioria pare să fi supracotat întotdeauna aurul, făcând din el o monedă (dacă se poate spune aşa)” rea”, care se găseşte din belşug pe piaţă şi care, evident, goneşte pe cea bună – argintul. Dar nu acesta este obiectivul ce trebuie atins? Am putea arăta cum Ragusa şi Marsilia organizează în mod asemănător aceste ieşiri necesare şi fructuoase. Marsilia e controlată de către autorităţile monarhice, dârele întâmpină doar bătăi de cap şi neînţelegere. Dacă în oraş se interzice circulaţia liberă a piaştrilor, se străduieşte ea să le explice prin 1699, dacă se cere ca ei să fie retopiţi la monetărie, baniise vor duce de-a dreptul la Genova sau Livorno. Înţelept ar fi să se îngăduie exportul lor, nu numai la Marsilia, ci şi în alte oraşe maritime, „precum Toulon sau Antibes şi altele, unde se fac plăţile marinei” (226).

Nu există piedici de acest fel în Olanda, unde negoţul domină totul: banii de aur şi de argint intră şi ies în voie. Aceeaşi libertate sfârşeşte prin a se impune şi Angliei, aflată în plin avânt. În pofida unor discuţii foarte vii, până la sfârşitul secolului al XVII-lea, porţile se vor deschide din ce în ce mai larg pentru metalele monetizate. Viaţa Gompaniei Indiilor depindea de acest lucru. Legea engleză votată de Parlament în 1663, tocmai sub presiunea Companiei, este destul de revelatoare în preambulul său: „Experienţa învaţă, se spune acolo, că argintul [adică monedele] se scurge către locurile în care i se recunoaşte libertatea de export” (227). Influentul sir George Downing poate afirma: „Argintul, care altă dată servea de etalon pentru mărfuri, a devenit chiar el o marfă” (228). De atunci metalele preţioase circulă în văzul şi cu ştiinţa tuturor. În secolul al XVIII-lea, orice rezistenţă încetează. De pildă, gazetele anunţă (16 ianuarie 1721), pe baza declaraţiilor făcute la vama din Londra, trimiterea a 2315 uncii de aur în Olanda; Ia 6 martie, a 228 de uncii de aur cu aceeaşi desti-aaţie şi a 2656 de uncii de argint în Indiile orientale; la 20 martie, a 1607 uncii de aur în Franţa «7 şi a 138 uncii în Olanda (229) etc. O dare înapoi

1

nu mai este posibilă, chiar pe timpul crizei financiare atât de

acute care apare după încheierea tratatului de la Paris, în 1703. La Londra s-ar dori mult frânarea „ieşirii excesive de aur şi argint ce s-a făcut în puţină vreme spre Olanda şi Franţa”, dar „a vrea să-i pui piedică, ar însemna să dai o lovitură mortală creditului public ce se cuvine ţinut nesiluit în orice vreme” (230).

Dar, se ştie, nu toate guvernele europene au această atitudine. Jocul porţilor deschise nu se generalizează de pe o zi pe alta şi ideile se adaptează cu greu timpului. În mod sigur, Franţa n-a fost un pionier în materie. Un emigrant francez, contele d'Espinchal, sosind la Genova în 1789, găseşte de cuviinţă să noteze că „aurul şi argintul [sunt] mărfuri în Statul Genovei” (231), ca şi când ar fi vorba de o ciudăţenie ce se cere semnalată. Condamnat pe termen lung, mercantilismul a avut viaţă grea.

Totuşi, imaginea de ansamblu care trebuie reţinută nu e cea a unei Europe care s-ar goli orbeşte de metalele ei preţioase. Lucrurile sunt mai complicate. Trebuie avut în vedere duelul constant dintre metalul alb şi metalul galben, asupra căruia F.C. Spooner (232) a atras atenţia de multă vreme. Europa îngăduie plecarea metalului alb care bântuie prin lume. Dar ea supraevaluează aurul, iar acesta este un mod de a-l reţine, de a-l păstra acasă, de a-l menţine în serviciul interior al „economiei-univers” care este Europa, pentru toate reglementările europene importante, de la negustor la negustor, de la naţiune la naţiune. Este şi un mijloc de a-l importa în mod sigur din China, din Sudan, din Perú. În felul său, Imperiul turcesc – acest european – practică aceeaşi politică: păstrează aurul, lasă să treacă apele repezi ale argintului. În ultimă instanţă, pentru a explica limpede procesul, ar trebui să reformulăm legea numită a lui Gresham – moneda rea o goneşte pe cea bună. De fapt, nişte monede gonesc alte monede, îndătinate, ori de câte ori valoarea lor este supracotată în raport cu nivelul relativ al 2

cutărei sau cutărei economii. În secolul al XVIII-lea, Franţa supracotează argintul până la reforma din 30 octombrie 1785 „care schimbă raportul aur-argint de la 1 r 14, 4 la 1: 15, 5” (233). Rezultatul: Franţa secolului al XVIII-lea este o Chină în miniatură: metalul alb aleargă spre ea. Veneţia, Italia, Portugalia, Anglia, Olanda, chiar Spania (234), supracotează aurul. Sunt de ajuns diferenţe minime, de altfel, pentru ca aurul să alerge spre centre de valorificare: el devine atunci „o monedă rea” fiindcă goneşte metalul alb, îl sileşte

să-şi ia lumea în cap.

Nu e mai puţin adevărat că ieşirea masivă a metalului alb a dat naştere în interiorul economiei europene unor defecţiuni frecvente. Dar chiar din pricina lor, ea a ajutat cariera hârtiei, acest paleativ; a provocat la mare distanţă prospectarea bogăţiilor miniere, a incitat comerţul să caute înlocuitori de metale preţioase, să trimită ţesături în Levant, iar în China bumbac sau opium din India, în vreme ce Asia se străduia să plătească metalul alb cu textile, dar mai ales cu produse vegetale, cu mirodenii, băcănii, ceai, Europa, ca să-şi echilibreze balanţa, şi-a îndoit eforturile miniere şi industriale. N-a fost aceasta o provocare care, pe termen lung, s-a întors până la urmă în folosul ei? în orice caz, este sigur că nu trebuie să vorbim, aşa cum se face adesea, despre o hemoragie pernicioasă pentru Europa, ca şi cum, la urma urmei, ea şi-ar fi plătit luxul mirodeniilor şi chinezăriilor cu propriul ei sânge!

ECONOMII NAŢIONALE ŞI BALANŢĂ DE COMERŢ

Aici nu se pune problema să studiem piaţa naţională, în sensul clasic al termenului, care s-a dezvoltat încet şi inegal, diferit de la ţară la ţară. Vom reveni pe îndelete în volumul următor asupra importanţei acestei modelări progresive, încă neterminate în secolul al XVIII-lea, şi care a întemeiat Statul modern.

Deocamdată, am vrea numai să arătăm felul în care circulaţia pune faţă în faţă diferitele economii naţionale (ca să nu vorbim despre pieţe naţionale), pe cele înapoiate sau pe cele înaintate, despre felul în care le opune şi le clasează. Schimbul egal şi schimbul inegal, echilibrul şi dezechilibrul schimburilor, dominaţia şi aservirea întocmesc o hartă generală a universului, Balanţa comerţului îngăduie să trasam o primă schiţă de ansamblu a acestei hărţi. Nu că ar fi vorba de cel mai nimerit sau de singurul chip de a aborda problema, dar, practic, acestea sunt singurele cifre pe care le avem la îndemână. Şi încă este vorba de cifre rudimentare şi incomplete.

„Balanţa comerţului”...

Pentru o economie dată, balanţa comerţului este ceva comparabil cu bilanţul de sfârşit de an al unui negustor: a câştigat sau a pierdut. Citim în Discours of the common Weal of this Realm of England (1549), atribuit lui sir Thomas Smith: „Trebuie să ne păzim întotdeauna să cumpărăm de la străini mai mult decât le vindem” (235). Această frază spune esenţialul a ceea ce trebuie să ştim despre

balanţă, poate a tot ceea ce s-a ştiut vreodată despre ea. Căci această înţelepciune nu este nouă: cu mult înainte de 1549, negustorii englezi erau siliţi de guvernul lor să aducă în Anglia o parte a vânzărilor excedentare din străinătate sub formă de monedă. De partea lor, înainte 2

de a părăsi insula, negustorii străini trebuiau să reinvestească în marfă englezească produsul vânzărilor pe care le făceau. Discours of trade... a lui Thornas Mun, scris în 1621, dă o teorie justă a balanţei, care corespunde unei depline înţelegeri a problemei. Contemporanul său, Edwards Misselden, poate scrie în 1623: „Wee felt it before în sense; but nowwe know it byscience”, înainte presimţeam acest lucru, acum îl ştim în chip ştiinţific (236). Bineînţeles, este vorba de o teorie elementară, foarte departe de concepţiile moderne care introduc în discuţie o serie de balanţe simultane (a comerţului, a conturilor, a mâinii de lucru, a capitalurilor, a plăţilor). La acea epocă, balanţa comerţului se reduce doar la calcularea valorii la cântărirea în bani a mărfurilor schimbate între două naţiuni, la bilanţul importurilor şi exporturilor reciproce sau, mai degrabă, al datoriilor reciproce. De pildă, „dacă Franţa datorează Spaniei 100.000 de pistoli, iar aceasta datorează Franţei 1.500.000 de lire”, pistolul valorând 15 livre, este vorba de egalitate. „Deoarece această egalitate este foarte rară, se face simţită trebuinţa ca naţiunea care datorează mai mult să transporte metale pentru partea de datorie pe care n-o poate plăti” (237). Deficitul poate fi acoperit, pentru o clipă, cu scrisori de schimb, adică poate fi amânat. Prin forţa lucrurilor, dacă el persistă, se impune transferul metalic. Acest transfer, atunci când, în calitate de istorici, îl putem cerceta, este indicatorul căutat care pune în clar problema raporturilor dintre cele două unităţi economice ale noastre, una silită de către cealaltă că se lipească, vrând-nevrând, de o parte a rezervelor sale monetare sau metalice.

Întreaga politică mercantilistă tinde spre o balanţă cel puţin echilibrată. Prin toate mijloacele, trebuie evitată ieşirea metalelor preţioase. Bunăoară, în ianuarie-februarie 1703, dacă în loc de a cumpăra pe loc cele trebuincioase aprovizionării trupelor engleze care luptă în Olanda, s-ar trimite „grâne, produse manufacturate şi alte produse” Anglia, sumele de bani corespunzătoare „are 1 putea rămâne” în insulă. Un asemenea gând nu poate

— N – iJât”.
— NA

EXPO itURI”.
1 i nr. *
Mir” uffilbQI ar fi A
IMPORTURI SOLD n iwvl
O UT» v mi
H HJL inn i s-a O NEGATIV
t
BALANŢĂ A COMERŢULUI FAVORABILĂ ANGU6I
1
16. Balanţele, Franţei? t Angliei în secolul al XVIII-lea. Ei porturile şi importurile Franţei. Exportările şi importării?
Ani/lici.
I
Aşa cum arată balanţele lor comerciale, până spre anii 1770, Anglia şi Vranţa trăiesc confortabil pe seama lumii. Atunci apar bolduri slabe sau negative. Din cauza conjuncturii, din cauza deteriorării capitalismului comercial sau, ceea ce este mai plauzibil, din cauza perturbaţiilor pe care le atrage după Sine războiul pentru independenţa „americană”? Pentru Franţa, după articolul lui Ruggiero ROMANO, „Oocumenti e prime considerazioni intorno alia «ballance du commerce» della Francia, 1716 – 1780”, în: Ştiuli ip onorc di Armando Sapori, 1957, II, pp. 1268 – 1279. Sursele inedite folosite în această lucrare sunt arătate la p. 1268, nota 2. Pentru Anglia, nevrând să demonstreze decât în mare alura comerţului englez, curba este luată de la William PLA. YFAIR unul din primii statisticieni englezi, Tabieaux d'arithmétique lineaire, du commerce, des finances et de la delte nationale de l'Angleterre, 1789;… The exports and Imporis and General Tradcofengland, in the National Debt… 17 «fi.
trece decât prin capul unui guvern obsedat de teama pierderii rezervelor lui metalice. În acelaşi an, în august, având să verse subsidii în numerar, făgăduite Portugaliei ca urmare a tratatului lordului Methuen, Anglia propune să se achite de obligaţii printr-un export de cereale şi de grâu, „aşa încât să facă faţă în acelaşi timp şi îndatoririlor sale şi grijii de a nu scoate numerar din regat” (238).
„A ajunge la balanţă” (239), a echilibra exportul şi importul, nu

reprezintă de altfel decât un minimum. Ar fi mai bine dacă ai avea o balanţă favorabilă. Acesta este visul tuturor guvernărilor mercantiliste, care identifică bogăţia naţională cu rezervele monetare. Toate aceste idei au apărut, destul de logic, în acelaşi timp cu statele teritoriale: abia schiţate, acestea se apără, trebuie să se apare. Încă în octombrie 1462, Ludovic al XI-lea lua măsuri menite să controleze şi să limiteze plecarea spre Roma a „aurului şi argintului în bani de billon şi de alt fel, care s-ar putea înstrăina, scoate şi duce din acest regat al nostru” (240).

Cifre care trebuie interpretate

Mişcările balanţei comerciale – atunci când ne sunt cunoscute – nu sunt întotdeauna uşor interpretabile. Şi nu există nişte reguli, faţă de care, cazurile particulare să ne apară ca o aplicare a lor şi nimic mai mult. Nu aţi zice, bunăoară, că balanţa Americii spaniole este deficitară, la vederea uriaşelor exporturi de metal la care este condamnată. Aici părintele Mercado nu se înşală (1564): în speţă, spune el, „aurul şi argintul în lingouri, în toate aceste ţinuturi ale Americii, sunt ţinute drept un soi de marfă, a cărei valoare creşte sau descreşte din aceleaşi pricini ca atunci când e vorba de marfa obişnuită” (241). Iar, în legătură cu Spania, Turgot explică: „argintul este hrana ei; că, neputând să-l schimbe pe bani, trebuie să-l schimbe Pe hrană” (242). Nu s-ar putea spune că în 1786

VI

balanţa dintre Rusia şi Anglia este favorabilă primei şi defavorabilă ultimei pentru că Rusia, de obicei, vinde mai mult decât cumpără de la partenera sa. Dar nu s-ar putea susţine nici contrariul, aşa cum se străduieşte s-o facă John New-man, în octombrie 1786. Consul al Rusiei la Hull, marele port în care ajung pe atunci, venind în linie dreaptă din strâmtorile daneze, ’navele engleze încărcate care se înapoiază din Rusiael vede, el crede că vede cu ochii lui cum stau lucrurile: El reia cifrele cunoscute şi decisive: în 1785, prin vama rusească au trecut mărfuri de 1 300.000 de lire, cu destinaţia Anglia; în celălalt sens, 500.000: beneficiul pentru Imperiul Ecaterinei a II-a este de 800.000 de lire. „Dar în pofida acestui profit aparent şi pecuniar pentru Rusia, scrie el, am susţinut întotdeauna şi susţin şi acum că nu Rusia, ci singură [aceasta este partea de exagerare a afirmaţiei] Marea Britanie câştigă din acest comerţ”. Să ne gândim într-adevăr, explică el, la urmările schimbului, la navlul celor aproape 400 de nave englezeşti,

„fiecare cu un port de 300 de tone, aproape 7 – 8.000 de marinari”, la creşterea preţului mărfurilor ruseşti de îndată ce ating solul Angliei (15%), la tot ce aduc aceste încărcături industriei, apoi reexportului insulei (243). John Newman, după cum se vede, bănuieşte că balanţa dintre două ţări se poate judeca numai pornind de la un întreg şir de elemente. Există aici o intuire a teoriilor moderne ale balanţei. Atunci când Thomas Mun (1621) spune, mai scurt: „Argintul exportat în Indii dă, până la urmă, înapoi az cinci ori preţul lui” (244) spune cam acelaşi lucru, dar mai spune şi altceva.

Mai mult, o balanţă anumită nu are semnificaţie decât atunci când este reaşezată în întreg contextul comercial, în seria completă a balanţelor unei aceleiaşi economii. O singură balanţă Anglia-India sau Rusia-Anglia nu lămureşte adevărata problemă. Am avea nevoie fie de toate balanţele Rusiei, fie de toate balanţele Indiei, fie de toate balanţele Angliei. Tocmai în felul acesta îşi stabilesc astăzi economiile naţionale bilanţul anual global al balanţei lor externe.

Nefericirea face ca, pentru trecut, să nu cunoaştem altceva decât balanţe parţiale, de la ţară la ţară. Unele dintre ele sunt clasice, altele ar merita să fie: în secolul al XV-lea, balanţa este favorabilă Angliei, exportatoare de lână, în raport de Italia; dar pornind din Flandra, balanţa este favorabilă pentru Italia; ea este multă vreme pozitivă pentru Franţa în direcţia Germaniei, dar devine, pozitivă pentru Germania, dacă nu drept urmare a primei blocade decretată de Reichstag în 1676. atunci, în orice caz, drept urmare a sosirii protestanţilor francezi, după revocarea edictului de la Nantes (1685). Dimpotrivă, balanţa este multă vreme favorabilă Franţei în direcţia Ţărilor de Jos şi rămâne până la sfârşit favorabilă de partea Spaniei. Să nu facem greutăţi spaniolilor în porturile noastre, spune un document francez oficial din 1700 (245); de aici se trage un „bine general şi particular”, căci „folosul comerţului dintre Spania şi Franţa se află tot de partea Franţei”. Nu se şi spunea, încă în 1635, cu un secol mai devreme, într-un fel deloc elegant dar veridic, că francezii sunt nişte „păduchi care mănâncă Spania” (246)?

Ici-colo, balanţa oscilează, îşi schimbă chiar sensul. Să notăm doar, fără a da acestor indicaţii o semnificaţie generală, că în 1693 ea este favorabila Franţei în raport cu Piemontul; că în 1724 ea este defavorabilă republicii genopeze faţă de Sicilia; că în 1808, după mărturia grăbită a unui călător de pe la noi, comerţul Persiei „cu Indiile

este [pe atunci] avantajos" (247).

O singură balanţă pare să se fi înţepenit o dată pentru totdeauna în aceeaşi poziţie de pe vremea imperiului roman până în secolul al XIX-lea, cea a comerţului cu Levantul, mereu pasivă, se ştie, în detrimentul Europei.

Franţa şi Anglia, înainte şi după anul 1700

I

Să ne oprim o clipă la cazul clasic (ne întrebăm însă dacă este atât de bine cunoscut pe cât se pretinde) al balanţei franco-engleze. De nenumărate ori, în ultimul sfert al secolului al XVII-lea şi în primii ani ai celui de-al XVIII-lea, s-a afirmat cu putere că balanţa înclină în favoarea Franţei. Aceasta ar fi scos din raporturile cu Anglia un beneficiu mediu anual de un milion şi jumătate de lire sterline.

În orice caz, în octombrie 1675, în Camera Comunelor se afirmă acest lucru şi afirmaţia se repetă în scrisorile agentului genovez la Londra, Carlo Ottone, în septembrie 1676 şi în ianuarie 1678 (248). Acesta spune chiar că citează cifrele după cele aflate dintr-o convorbire cu ambasadorul Provinciilor Unite, observator lipsit de bunăvoinţă al faptelor şi acţiunii francezilor. Unul din motivele recunoscute ale acestui excedent în favoarea Franţei ţine de produsele manufacturate, „vândute în insule cu mult mai ieftin decât cele fabricate pe loc, deoarece meseriaşul francez se mulţumeşte cu un câştig cumpătat..." Situaţia este ciudată, căci produsele franţuzeşti, de fapt prohibite de guvernul englez, sunt introduse în ţară prin fraudă. Cu atât mai mult vor englezii „di bilanciare questo commercio", după cum explică genovezul nostru, folosind o formulă foarte potrivită. Şi, în acest scop, să oblige Franţa să folosească cât mai mult ţesăturile englezeşti (249).

În aceste condiţii, atunci când începe războiul, el este folosit ca un prilej potrivit de a pune capăt invaziei detestabile şi detestate a comerţului franţuzesc. De Tallard (250), ambasador extraordinar la Londra, îi scrie lui Pontehartrain, la 18 martie 1699: „Ceea ce englezii scoteau din Franţa înainte de începerea ultimului război [războiul numit al Ligii de la Augsburg, 1689 – 1697], ajungea, după părerea lor, la sume mult2

mai însemnate decât trimitea Anglia la noi. Ei sunt atâta de pătrunşi de această credinţă şi atâta de încredinţaţi că bogăţia noastră vine de la ei, încât de cum a început războiul şi-au făcut capital [în

sensul de un lucru capital, hotărâtor?] să pună piedici pentru ca nici picătură de vin şi nici urmă de marfă din Franţa să nu poată intra în ţara lor de-a dreptul şi nici pe ocolite”. Pentru ca acest text să-şi capete sensul, trebuie să amintim că odinioară războiul nu întrerupea toate legăturile comerciale dintre beligeranţi. Prin urmare, această prohibire absolută era, în sine, oarecum contrarie deprinderilor internaţionale.

Trec anii. Reîncepe războiul, pentru succesiunea lui Carol al II-lea al Spaniei (1701). Apoi, încheindu-se ostilităţile, se pune problema ca relaţiile comerciale dintre cele două coroane, care de data aceasta au fost grav perturbate, să fie puse din nou pe picioare. Aşa se face că, în vara anului 1713, doi „experţi”: Anisson, deputat de Lyon în Consiliul de comerţ, şi de Fenellon, deputat de Paris, iau calea Londrei. Deoarece discuţia se înfiripă anevoie şi se prelungeşte, Anisson are timp să cerceteze cu atenţie dezbaterile Camerei Comunelor şi socotelile vămilor engleze. Şi nu mică îi e uimirea atunci când află că tot ce se spune în legătură cu balanţa celor două naţiuni este inexact! Şi că „de mai bine de 50 de ani negoţul Angliei a fost mai mare cu mai multe milioane decât cel al Franţei” (251). Este vorba, evident, de livre de Tours. Faptele brutale neaşteptate sunt aici de faţa! Trebuie să le credem? Să credem că o minunată ipocrizie oficială a ascuns atât de sistematie cifrele care înregistrau fără ambiguitate superioritatea balanţei în favoarea insulei? O cercetare amănunţită în arhivele de la Londra şi Paris ar fi utilă în acest caz. Dar nu este sigur că ea ar spune ultimul cuvânt în legătura cu subiectul. Interpretarea cifrelor oficiale comportă inevitabile erori. Negustorii, executanţii şi: petrec timpul minţind guvernele, iar guvernele ” Nându-se pe sine. Ştiu bine că un adevăr din 1713 nu este, întocmai, adevărul din 1786 şi invers. Totuşi, imediat după tratatul de la Eden (semnat în 1786 între Franţa şi Anglia), o corespondenţă rusească din Londra (10 aprilie 1787), care nu face decât să reia informaţii curente, arată că cifrele „nu dau decât o idee foarte incompletă despre natura şi întinderea acestui comerţ [franco-englez] căci aflăm de la sursă că negoţul legiuit dintre cele două regate nu face decât cel mult o treime din întregul său şi că două treimi se împlinesc prin contrabandă, căreia acest tratat îi va pune capăt în folosul celor două guverne” (252). În aceste condiţii, de ce să discutăm cifrele oficiale? Am avea nevoie şi de o balanţă a contrabandei.

Peripeţiile îndelungatelor tratative comerciale franco-engleze

din 1713 nu aduc lumină în problemă. Răsunetul lor în opinia engleză este nu mai puţin revelator pentru pasiunile naţionaliste care mocnesc sub mercantilism. Iar atunci când, la 18 iunie 1713, proiectul este respins de Camera

Comunelor, cu 194 de voturi contra 185, explozia de bucurie populară este mai puternică decât cea care întâmpinase încheierea păcii. Londra primeşte ştirea cu focuri de artificii, cu toate lumi nile aprinse, cu nenumărate serbări publice. La

Coventry ţesătorii, într-un lung convoi, manifestează purtând într-o prăjină un caier de lână de oaie şi, în alta, o măsură de vin, cu inscripţia:

„No English wool for French wine!” Toate lucrurile acestea trăiesc, în afară cu totul de raţiunea economică, sub semnul pasiunii naţionale şi al erorii (253), căci, evident, interesul bine înţeles al celor două naţiuni ar fi fost să-şi deschidă reciproc uşa. Cu patruzeci de ani mai târziu, David Hume avea să scrie cu ironie că „cei mai mulţi englezi ar crede că statul se duce de râpă dacă vinurile franţuzeşti ar putea fi aduse în Anglia din belşug [...], iar noi ne ducem să căutăm în

Spania şi Portugalia un vin mai scump şi mai puţin plăcut, decât cel pe care l-am putea lua în

Franţa”.

Anglia şi Portugalia (254)

Atunci când se vorbeşte despre Portugalia secolului al XVIII-lea, corul istoricilor scandează în gura mare, pe bună dreptate, numele lordului Methuen, omul care, în 1702, în ajunul conflictului ce urma să devină Războiul Succesiunii spaniole, caută alianţa micuţei Portugalii ca să atace prin spate Spania, credincioasă ducelui de An-jou, lui Filip al V-lea, şi francezilor. Alianţa încheiată face mare vâlvă, dar nimeni nu se prăpădeşte cu firea în faţa tratatului de comerţ care o însoţeşte, simplă clauză de rutină. Nu se semnaseră tratate asemănătoare între Londra şi Lisabona în 1642.1654.1661? Mai mult încă, francezii, olandezii, suedezii, la date şi în condiţii deosebite, obţinuseră aceleaşi avantaje. Destinul raporturilor anglo-portugheze nu trebuie prin urmare înscris doar la activul prea celebrului tratat. El este urmarea unor procese economice care, până la urmă, se închid ca o cursă, prinzând Portugalia înăuntru.

În pragul secolului al XVIII-lea, practic, Portugalia a renunţat la Oceanul Indian. Ea mai trimite acolo, din timp în timp, câte o corabie

plină cu delincvenţi, Goa fiind pentru portughezi ceea ce va fi Cayenne pentru francezi sau Australia pentru englezi. Pentru Portugalia, această veche legătură nu mai capătă interes comercial decât atunci când marile puteri sunt în război. În această împrejurare, una, două, trei nave sub pavilion portughez, de altfel echipate de alţii, o pornesc spre capul Bunei Speranţe. La întoarcere, străinii care au intrat în acest joc periculos dau faliment adesea; portughezul are Prea multă experienţă ca să nu fie prudent.

Grija lui de fiecare zi este, în schimb, Brazilia cea uriaşă, căreia îi controlează dezvoltarea şi Pe care o exploatează. Stăpânii Braziliei sunt negustorii regatului, regele în primul rând, apoi negocianţii de la Lisabona şi Porto şi coloniile de negustori aşezate la Recife, la Parahyba. În capitala braziliană, la Bahia, apoi la Rio de Janeiro, noua capitală, începând din 1763. Ce plăcere pe brazilian să-i înşele pe detestaţii portughezi, cu degetele pline de inele grele, cu veselă de argint! mai trebuie însă să şi izbuteşti s-o faci. De fiecare dată atunci când Brazilia scoate pe piaţă noi produse: zahăr, apoi aur, pe urmă diamante, iar mai târziu cafea, aristocraţia negustorească a Portugaliei profită şi prinde şi mai mult cheag. Un potop de bogăţii se revarsă prin estuarul fluviului Tejo: piei, zahăr, casonadă, grăsime de balenă, băcan, bumbac, tutun, pulbere de aur, lăzi pline de diamante… Se spune că regele Portugaliei este cel mai bogat suveran din Europa; în castelele lui, în palatele lui nu lipseşte nimic din ce are Versailles-ul, în afară de simplitate. Uriaşa Lisabona creşte ca o plantă parazită; spre margini, cartierele de maghernițe iau locul ogoarelor de altă dată. Bogaţii au devenit mai bogaţi, prea bogaţi, săracii au sărăcit şi mai mult. Şi cu toate acestea, salariile ridicate atrag în Portugalia „un număr uimitor de oameni plecaţi din provincia Galiciei [din Spania] şi pe care noi îi numim aici galegos, care fac în această capitală ca şi în oraşele portugheze mai însemnate lucru de hamali, de zilieri şi de servitori, în felul savoiarzilor la Paris şi în oraşele mari ale Franţei” (255). Atunci când secolul se încheie, cam mohorât, atmosfera devine încărcată: actele de tâlhărie şi spargerile în timpul nopţii, asasinatele, furturile la care participă burghezi onorabili din oraş fac parte din viaţa lui de zi cu zi. Lisabona, Portugalia acceptă cu nepăsare conjunctura oceanului Atlantic: dacă ea este favorabilă, toată lumea huzureşte; dacă e proastă, lucrurile încep încetul cu încetul să se strice.

Tocmai belşugul leneş al acestei ţări mici îl exploatează în

folosul ei Anglia. Ea o modelează după voie: ea extinde bunăoară podgoriile din nord, asigurând cariera vinurilor de Porto; se însărcinează cu aprovizionarea Lisabonei cu grâu, cu butoaie de cod; îşi introduce în ţară ţesăturile, cât să îmbrace pe toţi ţăranii Portugaliei şi cât să înece piaţa îndepărtată a Braziliei. Totul.se plăteşte cu aur, cu diamante; aurul Braziliei, care după ce ajunge la Lisabona, îşi continuă drumul spre nord. Ar putea fi şi altcumva; Portugalia şi-ar putea apăra piaţa, ar putea crea o industrie: aşa gândeşte Pombal. Dar soluţia engleză este soluţia lesnicioasă. Ba chiar terms of trade favorizează Portugalia; în timp ce preţul postavurilor englezeşti descreşte, preţul produselor portugheze de export sporeşte. În felul acesta, englezii acaparează încetul cu încetul piaţa. Comerţul cu Brazilia, cheia bogăţiei portugheze, cere capitaluri, imobilizate într-un circuit lung. Englezii joacă la Lisabona rolul de altă dată al olandezilor la Sevillar ei furnizează marfa care pleacă spre Brazilia, o furnizează pe credit. Lipsa în Franţa a unui centru comercial de amploarea Londrei sau Amsterdamului, sursă de credit puternic pe termen lung, este, „probabil, factorul care a handicapat cel mai mult pe negustorii francezi" (256), care totuşi, la Lisabona, formează şi ei o importantă colonie. Problema o constituie tocmai discreţia olandeză pe această piaţă.

În orice caz, jocurile sunt făcute încă înainte ca secolul al XVIII-lea să-şi găsească adevăratul lui avânt. Încă în 1730, un francez poate să scrie: „Comerţul englezilor la Lisabona este cel mai însemnat dintre toate; după spusele multora, el ar fi chiar la fel de puternic ca cel al naţiunilor celorlalte, toate împreună". Un succes frumos care trebuie înscris în contul indolenţei portugheze, nu mai puţin însă în contul tenacităţii englezeşti. În 1759, Malouet (257). viitorul membru al Constituantei, trece prin Portugalia, care în ochii lui este o „colonie" englezească. „Tot aurul Braziliei, explică el, trecea în Anglia, care ţinea Portugalia în jug. Am să citez un singur exemplu ca să înfierez administraţia marchizului de Pombal: vinurile de Porto, singurul obiect de export interesant din această ţară, erau cumpărate cu toptanul de o companie engleză căreia 51 Proprietarii erau siliţi cu toţii să-i vândă la preţurile socotite de comisarii englezi". Cred că Mă-louet are dreptate. Atunci când străinul are acces la piaţa de primă mână, la producţie, avem a face, într-adevăr, cu un colonialism negustoresc. Prin 1770 – 1772, totuşi, într-o epocă în care marea glorie

a aurului brazilian pare trecută – mai vin însă corăbii cu aur şi diamante –, în care, în Europa, conjunctura, în ansamblu, intră într-un viraj periculos, balanţa anglo-portugheză începe să mişte. Nu cumva se răstoarnă? Dar, până la răsturnare, mai va. Prin 1772, măcar în încercările ei de comerţ cu Marocul, Lisabona pare a vrea să slăbească strânsoarea englezească, „să oprească atât cât se poate ieşirea de aur" spre Londra (258). Fără prea mare succes. Dar peste zece ani se întrezăreşte o soluţie. Într-adevăr, guvernul portughez hotărăşte „să bată mulţi bani de argint şi foarte puţini de aur". Spre cea mai mare nemulţumire a englezilor, care „nu găsesc niciun folos [să-şi redobândească banii] în argint ci doar în aur. E un mic război, conchide consulul rus la Lisabona, pe care Portugalia îl duce împotriva lor pe tăcute" (259). Mai trec totuşi aproape încă zece ani, după spusele aceluiaşi consul, Borchers, un german aflat în serviciul Eca-terinei a II-a, până când să poată fi contemplat spectacolul stupefiant al unei nave engleze făcând escală la Lisabona fără ca să încarce acolo aur l „Fregata Pegasus, scrie el în decembrie 1791 (260), este poate prima care, de când există legături de negoţ între cele două ţări, se întoarce în ţara ei fără să îi dus aur". De fapt, a avut loc o răsturnare: „Fiecare pachebot sau bastiment care vine din Anglia" aduce la Lisabona „o parte din banii portughezi [...] importaţi [în Anglia] de aproape un secol încoace" (după spusele unui istoric, aceşti bani, între 1700 şi 1760, reprezintă numai puţin de 25 de milioane de lire sterline) (261). Un singur pachebot, în aceeaşi lună decembrie 1791, debarcă echivalentul a 18.000 de lire sterline (262). Ar rămâne să discutăm această problemă ca atare. Sau, mai degrabă, să o reaşezăm în cadrul unei istorii generale, care devine în curând tragică, odată cu începerea războiului Angliei împotriva Franţei revoluţionare. Dar nu avem intenţia s-o facem aici.

Europa de est, Europa de vest (263)

Toate aceste exemple reprezintă cazuri destul de limpezi. Există şi cazuri mai dificile. Astfel, Europa de vest, în mare, are o balanţă defavorabilă faţă de Baltica, această Mediterană a Nordului, care leagă dimpreună popoare înduşmănite şi economii asemănătoare: Suedia, Moscovia, Polonia, Germania de dincolo de Elba, Danemarca. Şi această balanţă nu pune o singură întrebare stânjenitoare.

Într-adevăr, după articolul senzaţional al lui S.A. Nilsson (1944) – care ajunge abia astăzi la deplina cunoştinţă a istoricilor occidentali –

şi după alte studii, mă gândesc în special la cartea lui Arthur Attmann care a fost tradusă în engleză în 1973, se pare că pasivul balanţei occidentale nu a fost acoperit decât într-o mică măsură prin trimiteri metalice directe (264). Altfel spus, cantităţile de metal alb pe care le întâlnim în oraşele Balticii şi cărora istoricii le măsoară volumul (ca în cazul Narvei) sunt sub cantităţile care ar reechilibra deficitele Occidentului. La punctul de întâlnire, lipseşte nişte metal alb şi nu se vede prea bine prin ce alt mijloc s-ar fi reechilibrat balanţa în acest caz. Istoricii sunt în căutarea unei explicaţii care nu vrea să se arate.

Aici nu există altă cale decât cea pe care s-a angajat S.A. Nilsson, reaşezând balanţa comerţului nordic în ansamblul schimburilor şi negoţului Europei denumite orientale. El gândea că o parte din excedentul comerţului baltic se reîntorcea spre Europa datorită schimburilor în lanţ dintre Europa orientală, Europa centrală şi Europa occidentală, de data aceasta însă pe căile şi circuitele continentale ale Poloniei şi Germaniei. Deficitară în nord, balanţa Occidentului se compensa în parte prin balanţa avantajoasă a acestui negoţ terestru – retururile făcându-se – şi aici apare ipoteza seducătoare a istoricului suedez – prin mijlocirea târgurilor de la Leipzig. Acestei păreri, Miroslav Hroch (265) îi opune argumentul că târgurile de la Leipzig nu sunt frecventate de către negustorii Europei de est într-un mod regulat (îndeosebi odată cu masa crescândă de negustori evrei polonezi) decât începând cu primii ani ai secolului al XVIII-lea. A pune Leipzigul în centrul reechilibrării balanţei ar însemna să încurcăm epocile. Cel mult, după M. Hroch, s-ar putea reţine un anumit trafic prin Poznan şi Wrocław, care pare să fi fost deficitar pentru ţările din est. Este vorba însă doar de nişte pârâiaşe.

Cu toate acestea, s-ar putea ca ipoteza lui Nils-son să nu fie inexactă. Poate că este nevoie doar de o extindere a ei. Se ştie, de exemplu (266), că din Ungaria, ţară producătoare de metal alb, banii buni, monedele de greutate, fug continuu în străinătate, adică în parte spre Occident. Iar golul este acoperit de micile monede poloneze, amestecate cu argint, care asigură, ca să spunem aşa, întreaga circulaţie monetară din Ungaria.

Mai mult încă, alături de mărfuri, există scrisorile de schimb. Este un fapt că ele există în spaţiile Europei de est încă din secolul al XVI-lea; că ele devin mai numeroase în secolul următor. Dacă este aşa, pot fi oare, prezenţa, absenţa sau numărul mic al negustorilor

Răsăritului european la târgurile din Leipzig nişte argumente hotărâtoare? Să observăm în treacăt că, în ciuda a ceea ce spune M. Hroch, evreii polonezi sunt numeroşi la târgurile de la Leipzig încă în secolul al XVII-lea (267). Dar, chiar fără să se ducă în persoană la târguri, în 1683 – 1685, Marc Aurelio Federico (268), mercier italian aşezat la Cracovia, trage scrisori asupra unor prieteni ai săi din Leipzig. În sfârşit, scrisoarea de schimb, atunci când călătoreşte direct din Baltica la Amsterdam sau pice versa este cel mai adesea urmarea unui împrumut.

a unui avans asupra mărfii-Dar n-au fost oare aceste plăţi în avans, purtătoare de dobândă, o prelevare aplicată surplusului metalic pe care Răsăritul îl dobândise sau urma să-l dobândească? Cititorul să se raporteze la ceea ce voi spune mai departe în legătură cu Olanda şi cu negoţul ei aşa-zis de acceptare (269). Să nu uite nici faptul că Baltica este o regiune dominată, exploatată de Vestul european. A existat o corelaţie strânsă de preţuri între Amsterdam şi Gdańsk, dar cel care stabileşte aceste preţuri, conduce jocul şi trage foloase de pe urma lui, este Amsterdamul.

Să conchidem: clasicul negoţ din Baltica nu mai poate fi conceput ca un circuit închis. Întrucât este negoţ între mai mulţi parteneri, el pune în mişcare mărfuri, bani gheaţă şi credit. Drumurile creditului proliferează la nesfârşit. Ca să le înţelegem trebuie să călătorim la Leipzig, la Wrocław, la Poznan, dar şi la Nilrnberg. la Frankfurt, ba chiar, dacă nu greşesc cu totul, la Istanbul şi la Veneţia. Oare nu cumva Baltica, ca ansamblu economic, se întinde până la Marea Neagră sau Adriatica (270)? în orice caz, există o corelaţie între negoţul baltic şi economia Europei răsăritene. Avem a face cu o muzică pe două, trei sau patru voci. Începând din 1581, când ruşii sunt lipsiţi de Narva (271), apele Balticei pierd din sarcină în folosul drumurilor terestre pe care se exportă atunci mărfurile Moscoviei. Izbucneşte «războiul de treizeci de ani” şi importantele drumuri ale Europei centrale se închid. Urmează o creştere a traficului pe Baltica.

Pentru balanţe globale

Să abandonăm însă aceste binoame: Franţa-Anglia.

Anglia-Portugalia, Rusia-Anglia, Europa de vestfc-uropa de est… Important este să cercetăm cââss unităţi economice, sesizate în ansamblul aporturilor lor cu exteriorul. Acest lucru îl susţineau, încă în 1701, în faţa Consiliului comerţului, „deputaţii Ponantului” (adică ai

porturilor de la Atlantic) opunându-se deputaţilor de Lyou: „principiul lor, în ceea ce priveşte balanţa”, este de a nu „face una particulară, de la naţiune la naţiune, ci una generală a Comerţului Franţei cu toate statele”, ceea ce, în intenţia lor. urma să aibă înrâurire asupra politicii comerciale (272).

Atunci când punem mâna pe ele, aceste cifre totale ne dezvăluie, la drept vorbind, numai secrete uşor de ghicit dinainte. Ele scot în evidenţă proporţia modestă a volumului comerţului exterior în raport cu ansamblul venitului naţional, chiar dacă, în ciuda tuturor regulilor raţionale, înţelegeţi prin comerţ exterior suma exporturilor şi importurilor, câtă vreme cele două mişcări trebuie scăzute una din cealaltă. Dar dacă se pune în discuţie numai balanţa, pozitivă sau negativă, nu mai avem a face decât cu un fragment mărunt de venit naţional, care nu prea pare că-l poate afecta, fie că i se adaugă, fie că este dedus din el. În acest sens înţeleg eu spusele lui Nicholas Barbon (1690), unul din numeroşii redactori de pamflete prin care ştiinţa economiei îşi croieşte drumul în Anglia: „The Stock of a Nation [is] Infinite and can never be consumed”, stocul (aş traduce „patrimoniul” mai degrabă decât „capitalul”) unei naţiuni este infinit şi nu poate fi niciodată consumat sau distrus. (273).

Totuşi, problema este mai complicată şi uiai interesantă decât pare. Nu voi stărui asupra cazului foarte limpede al balanţelor generale ale Angliei sau Franţei din secolul al XVIII-lea (în legătură cu ele, trimit la graficul nr. 16 şi la comentariile respective). Am preferat să mă ocup de cazul Franţei, spre mijlocul secolului al XVI-lea. nu din pricina datelor pe care le avem în legături cu ea, nici măcar pentru că aceste date schiţează după noi apariţia imperfectă a unei pieţe naţio” tiale, ci pentru că adevărul general pe care îl constatăm pentru Anglia şi Franţa secolului al XVIII-lea este o realitate chiar cu două sute de ani iW de statisticile secolului Luminilor.

Franţa lui Henric al II-lea are fără îndoială solduri pozitive cu toate ţările înconjurătoare, afară de una. Portugalia, Spania, Anglia, Ţările de Jos, Germania pierd în direcţia Franţei. Pe aceste pante care o avantajează, Franţa adună monede de aur şi argint în schimbul griului, vinului, pânzeturilor, postavurilor ei, fără a mai pune la socoteală returnările datorate unei emigraţii sistematice spre Spania. Dar acestor avantaje îi se opune un deficit peren în direcţia Italiei, puncţia operându-se în special prin mijlocirea pieţii Lyonului şi a târgurilor

sale: Franţa aristocratică iubeşte prea mult mătasea, catifelele preţioase, piperul şi alte mirodenii, marmura; ea a recurs prea des la serviciile, niciodată gratuite, ale artiştilor italieni şi ale negocianţilor de dincolo de Alpi, maeştri ai comerţului de gros şi ai scrisorilor de schimb. Târgurile de la Lyon sunt o pompă aspiratoare eficace în serviciul capitalismului italian, aşa cum fuseseră, în secolul precedent, târgurile de la Geneva şi, probabil, într-o mare măsură, şi târgurile din Champagne. Întreg beneficiul unor balanţe avantajoase este astfel adunat şi livrat, sau pe-aproape, speculaţiilor profitabile ale italianului. În 1494, atunci când Carol al VIII-lea se pregăteşte să treacă Alpii, el are nevoie să obţină complicitatea, bunăvoinţa oamenilor de afaceri italieni aşezaţi în regat şi legaţi de aristocraţia negustorească a peninsulei (274). Aceştia, preveniţi din timp, aleargă la Curte, îşi dau consimţământul fără prea multă greutate, dar „dobândesc în schimb redeschiderea celor patru târguri anuale de la Lyon" – fapt care dovedeşte, el singur, că acestea sunt în serviciul lor. Şi o dovadă că Lyonul, prins într-o suprastructură străină, era de pe atunci o capitală de un fel foarte deosebit, ambiguă, a bogăţiilor Franţei.

Un document excepţional a ajuns până la noi, din nefericire incomplet: el prezintă amănunţit importurile franceze pe la 1556 (275), dar „cartea" următoare, în care figurau exporturile, a dispărut. '157, icul nr – 7 ne înfăţişează aceste cifre. Totalul lor reprezintă 35 – 36 de milioane de livre şi cum.

INSULELE BRITANICE

ŢĂRILE DE JOS ŞI ANVERS

ITALIA LEVANT

5 829.000

PORTUGALIA

SPANIA

17. Tabelul importurilor franceze la mijlocul secolului al

XVI-lea.

După manuscrisele 2085 şi 2086 de la Biblioteca Naţională

(„Le commerce d'importation en France au milieu du

XVIe siècle", de Albert CHAMBERLAND, în: Reoue de geographie, 1892 – 1893).

balanţa unei Franţe active este pe atunci neîndoielnic pozitivă, exporturile depăşesc într-o măsură oarecare această sumă de 36 de milioane. Prin urmare, exporturile şi importurile se ridică, împreună,

la cel puţin 75 de milioane de livre, ceea ce reprezintă o sumă enormă. Chiar dacă, până la urmă, ele se anulează în balanţă, cele două curente care curg unul lângă altul, care se varsă unul în celălalt, care dau naştere unor meandre şi vârtejuri, reprezintă mii de acţiuni şi de schimburi, gata la nesfârşit să o ia de la capăt. Dar această economie sprintenă nu înseamnă, repet, activitatea totală a Franţei, acea activitate totală pe care o numim venit naţional, pe care n-o cunoaştem, bineînţeles, dar pe care ne-o putem imagina.

Pornind de la calcule pe care le vom mai întâlni, încă o dată sau de două ori, în cursul explicaţiilor ce urmează, am estimat venitul pro capite al veneţienilor, prin 1600, la 37 de ducaţi; pe cel al supuşilor Senioriei din Terraferma (adică din teritoriul italian care depinde de Veneţia) la vreo 10 ducaţi. Aceste cifre, evident, nu sunt sigure şi sunt, fără îndoială, prea mici în ceea ce priveşte Veneţia propriu-zisă. Dar ele marchează oricum o diferenţă fantastică între veniturile unui oraş dominant şi veniturile teritoriului pe care îl domină. Acestea fiind zise, dacă accept, în 1556, pentru venitul pro capite francez, o cifră apropiată de cea din Terraferma veneţiană (10 ducaţi, adică 23 – 24 livre de Tours), venitul celor douăzeci de milioane de francezi s-ar putea estima la 460 milioane de livre, sumă enormă, dar nemobilizabilă, căci ea evaluează în bani o producţie în mare parte necomercializată. În calculul venitului naţional, pot porni de asemenea de la veniturile bugetului monarhiei. Ele sunt de ordinul a 15 – 16 milioane (276). Dacă acceptăm că este vorba de aproximativ, a douăzecea parte din venitul naţional, acesta ar fi între 300 şi 320 milioane de livre. Suntem sub prima cifră, dar cu mult peste volumul comerţului exterior. Reîntâlnim aici problema, discutată atât de des, a ponderii unei producţii mari (înainte de toate agricolă) şi, respectiv, a unui comerţ exterior relativ slab – ceea ce nu vrea să spună, după mine, mai puţin important din punct de vedere economic.

În orice caz, ori de câte ori intră în discuţie o economie relativ avansată, ca regulă generală balanţa ei este excedentară. Acesta a fost, în mod sigur, cazul oraşelor dominante de altă dată, Genova, Veneţia; şi cazul Gdańskului (Danzig), începând din secolul al XV-lea (277). În secolul a XVIII-lea, cercetaţi balanţele comerţului englez şi ale comerţului francez: ele indică, secole de-a rândul, situaţii excedentare. Să nu ne mire e & în 1764 cumpăna comerţului exterior al Suediei, pe care o examinează economistul suedez 59 Anders Chydenius (278),

arată şi ea o situaţie ex-V, (

!”. îi n

„!

cedentară: Suedia, a cărei marină înregistrează atunci o dezvoltare uriaşă, numără pe talgerul exporturilor 72 milioane de daleri (monedă de aramă), faţă de 66 la importuri. Prin urmare, „naţiunea” câştigă mai mult de 5 milioane.

Bineînţeles, nu toată lumea poate câştiga la jocul ăsta. „Nimeni nu câştigă dacă cineva nu pierde”: reflecţia lui Montenrestien este de domeniul bunului simţ. Alţii pierd, într-adevăr: bunăoară coloniile stoarse la sânge; bunăoară ţările dependente.

Iar lucrul acesta se poate întâmpla chiar statelor „dezvoltate” şi care par a îi la adăpost de el. Îmi închipui că Spania secolului al XVII-lea, dată pradă de către guvernanţii ei şi de către forţa împrejurărilor inflaţiei devastatoare a aramei, se găseşte în această situaţie. Şi tot aşa, în mare. Franţa revoluţionară, despre care un agent rus în Italia spune „că ea face războiul folosindu-şi capitalul, în timp ce duşmanii ei îl fac îolosindu-şi venitul” (279). Aceste cazuri ar merita o cercetare mai îndelungată, căci păstrându-şi măreţia politică, plătită cu inflaţia de aramă şi cu deficitul provocat de plăţile sale exterioare în argint, Spania se dezorganizează în interior. Iar prăbuşirea externă a Franţei revoluţionare, încă înainte de încercările din 1792 – 1793, a apăsat greu asupra destinului său. Din 1789 până în primăvara lui 1791, valorile franceze cunosc o degringoladă rapidă la Londra (280) şi mişcarea este însoţită de o puternică fugă de capitaluri. În ambele cazuri, se pare că un deficit catastrofal al balanţei comerciale şi de plăţi a provocat o prăbuşire, în cel mai bun caz o deteriorare, a economiei dinlăuntru.

India şi China

chiar atunci când situaţia nu este atât de dramatică, dacă deficitul se menţine, el înseamnă, pe termen mai lung sau mai scurt, deteriorarea structurală sigură a unei economii. O asemenea situaţie se schiţează într-un fel concret în ceea ce priveşte India după 1760, şi în ceea ce priveşte China după anii 1820 sau 1840.

Sosirile succesive de europeni în Extremul Orient n-au atras după sine rupturi imediate. Ele n-au pus de îndată în discuţie structurile comerţului asiatic. De multă vreme – cu secole înainte de dublarea capului Bunei Speranţe – o amplă reţea de circulaţie se

întindea prin oceanul Indian şi prin mările de coastă ale Pacificului. Nici ocuparea peninsulei Malaca, luată cu asalt în 1511, nici aşezarea portughezilor la Goa, nici aşezarea lor negustorească la Macao n-au răsturnat echilibrul vechi. Jafurile de început ale noilor veniţi le-au îngăduit să pună mâna pe nişte încărcături fără să le plătească, dar regulile pasivului şi activului se restabilesc repede, ca vremea bună după furtună.

Regula de totdeauna fusese însă ca mirodeniile şi alte mărfuri asiatice să nu se obţină decât pe metal alb; câteodată, dar nu atât de des, pe aramă, a cărei utilizare monetară este importantă în India şi în China. Prezenţa europeană nu schimbă cu nimic lucrurile. Vedem portughezi, olandezi, englezi, francezi, împrumutând de la musulmani, de la negustorii baniani, de la cămătarii din Kyōto metalul alb fără de care, de la Nagasaki până la Surat, nimic nu s-ar clinti. Pentru a rezolva această problemă fără soluţie, portughezii, apoi marile companii ale Indiilor, trimit din Europa monede de argint, dar preţurile mirodeniilor la locul de producţie cresc. Europenii, fie că e vorba de portughezi la Macao, fie de olandezi, încearcă să pătrundă pe piaţa chinezească, se uită neputincioşi la grămezile de mărfuri la care nu pot ajunge, „Până acum, scrie un olandez în 1632, nu ne-a lipsit marfa [...] mai degrabă ne-au lipsit banii ca s-o cumpărăm” (281). Pentru europeni, până la urmă, soluţia este să pătrundă în negoţul local, să practice în neştire acel comerţ de cabotaj care este comerţul „din India în India”. Portughezii set din el câştiguri substanţiale de cum ating râului Marelui Mogol, care, imediat după moartea lui Aureng Zeb, nu mai este decât o umbră (1707). Ea instalează agenţi activi pe lângă prinţii indieni. Această lentă mişcare de basculă se schiţează înainte de mijlocul secolului (285), cu toate că nu se prea bagă de seamă în timpul anilor în care scena este ocupată de disputele zgomotoase dintre Companiile englezeşti şi franţuzeşti, în epoca l-ai Dupleix, Bussy, Godeheu, Lally-Tollendal, Robert Clive.

De fapt, are loc atunci o lentă deteriorare a economiei indiene. Bătălia de la Plassey (23 iunie 1757) îi grăbeşte sfârşitul. Bolts, acest aventurier, victimă şi adversar al lui R. Clive, spune: „Compania engleză n-a avut prea mare bătaie de cap ca să pună mâna pe Bengal; s-a folosit de câteva împrejurări prielnice, iar artileria ei a făcut restul” (286). Judecată expeditivă, destul de puţin convingătoare, căci Compania nu numai că pune mâna pe Bengal, dar şi rămâne acolo. Şi

nu fără urmări. Cine poate spune ce pondere a avut această „acumulare primitivă” gratuită care a fost pentru Anglia jefuirea Bengalului (38 milioane de lire sterline, se spune, transferate la Londra, între 1757 şi 1780) (287)? Primii nou îmbogăţiţi, nababii (care nu poartă încă acest nume) îşi aduc averile! i Anglia sub formă de metal alb, aur, pietre preţioase, diamante. „Suntem încredinţaţi, scrie, o gazetă din 13 martie 1763, că valoarea aurului, argintului şi pietrelor preţioase, care, în afară de mărfuri, au fost aduse din Indiile orientale în Anglia, din anul 1759 încoace, urcă la 600.000 de lire” (288).

O cifră aruncată la întâmplare, dar care depune mărturie cu privire la o balanţă devenită hotărât pozitivă pentru Anglia, pentru ea în primul rând, Şpoate, încă de pe atunci, pentru Europa: între

1722 şi 1754 (289), chiar beneficiile Companiei ranceze a Indiilor denotă că situaţia s-a îmbună-3} ar Anglia mai ales se găseşte la punctul de v arsare al acestor avantaje. Niciun observator nu se înşală cu privire la „averile uriaşe pe care tot felul de inşi şi toţi trimişii Companiei le fac în acea ţară. Aceşti Dureri asiatici per fas et nefetăi explică Isaac de Pinto, aduc periodic în ţară o parte din comorile Indiilor”. În martie 1764* ştirile despre tulburările izbucnite în Bengal ajung la Amsterdam. Ele sunt comentate acolo fără indulgenţă, ca fiind un răspuns firesc, se spune, la un şir de malversaţiuni care au dus la îmbogăţiri fabuloase. Averea guvernatorului Bengalului este de-a dreptul „monstruoasă”. „Prietenii lui, care, fără îndoială, nu o exagerează ca să-i facă lui cinste, o bănuiesc a fi de cel puţin 1 200 de mii de lire sterline” (290). Şi ce nu fac copiii fără parte la moştenire din familiile englezeşti, trimişi în India de către companie, corupţi, fără ca măcar să vrea sau să înţeleagă acest lucru, luaţi în primire de colegii lor şi mai ales de banian, de cum ajung acolo? Spre deosebire de ce face Compania olandeză, cea engleză îngăduie slujbaşilor săi să facă negoţ pe socoteala lor, dacă este vorba de schimburi din India în India. Practic aceasta înseamnă a înlesni malversaţiunile de tot felul, cu condiţia ca spezele să le suporte numai indigenii. Un motiv în plus să ne arătăm simpatia faţă. de cavalerul George Saville, care, în aprilie 1777, înjură în gura mare Comp; mă Indiilor, posesiunile ei asiatice, comerţul e \ ceai şi „hoţiile publice cărora nu vrea să li se facă tovarăş în niciun chip” (291). Dar când, vreodată, au învins cei drepţi? Nici Las Casas nu izbutise să-i salveze pe indienii Americii şi, în felul lui, împinsese la sclavia negrilor.

De atunci India este târâtă de un destin neiertător care o face să decadă de la rangul prestigios de mare ţară producătoare şi comercială, la cel de ţară colonială, cumpărătoare de produse englezeşti (până şi de textile 1) şi furnizoare de materii pRime. Şi asta timp de aproape două secole!

Acest destin îl prevesteşte pe cel al Chinei, deşti» care se pune în mişcare mai târziu, căci China este mai departe de Europa decât India, mai coerentă, mai bine apărată. „Comerţul la China” începe to-F

tuşi să-şi facă drum până în inima ei în secolul al XVIII-lea. Cererea crescând a Europei extinde necontenit suprafeţele destinate culturii ceaiului, cel mai adesea în detrimentul bumbacului. Acestuia începe să i se simtă lipsa; în secolul al XIX-lea, el este cerut din India, prilej ca aceasta, adică englezii, să-şi reechilibreze balanţa în detrimentul Chinei. Lovitura de graţie o reprezintă sosirea, începând din anii 1780, a opiului indian (292). China e plătită cu fum, şi încă ce fum! Prin 1820, dată aproximativă, balanţa se răstoarnă în clipa când, pe deasupra, se mai schimbă şi conjunctura mondială (1812 – 1817), care rămâne sub semn de vreme rea până la mijlocul secolului al XIX-lea. Războiul numit al opiului (1839 – 1842) pecetluieşte această evoluţie. El deschide, pentru un secol întreg, dezastruoasa eră a „tratatelor inegale”.

Destinul Chinei în secolul al XIX-lea reproduce prin urmare destinul Indiei din secolul al XVIII-lea. Şi aici slăbiciunile interioare au rolul lor. Dinastia manciuriană întâmpină numeroase împotriviri care-şi au greutatea lor, răspunderea lor, tot aşa cum dezmembrarea lentă a Imperiului mongol le avusese în India. În ambele cazuri, şocul exterior a fost amplificat de carenţele şi de dezordinile din interior. Dar nu este tot atât de adevărat contrariul? Dacă s-ar fi desfăşurat fără impulsul exterior al Europei, tulburările interioare ar fi cunoscut, desigur, o altă evoluţie. Nu vrem să ne plasăm prea mult pe planul moral a răspunderilor, dar este evident că Europa a dereglat, în folosul său, sistemele de schimburi al e Extremului Orient şi vechiul lui echilibru.

fă ratul ei loc? rea, căci e «m în a ce depar destul de larga”.

ziunii mutien.

Înţelcă deeH

Iar care îl atinge diviziunea, acest proces, acest accelerator al producţiei. Mai mult încă, piaţa este locul unde întâlnim mâna

invizibilă”, oferta şi cererea se întâlnesc şi se echilibrează în mod automat pe piaţă, pe calea ocolită a preţurilor. Formula lui Oskar Lange este şi mai remarcabilă: piaţa este primul ordinator pus în slujba omului, o maşină cu autoreglare asigurând de la sine echilibrul activităţilor economice. D'Avenal (293) spunea, în limbajul epocii sale, al liberalismului cinstit: „Chiar atunci când nimic n-ar mai fi liber într-un stat, preţul lucrurilor ar rămâne cu toate acestea liber şi nu s-ar lăsa aservit de nimeni. Preţul argintului, pământului, al muncii, preţurile tuturor bunurilor şi mărfurilor n-au încetat niciodată să fie libere: nicio constrângere legală, nicio înţelegere între oameni n-au ajuns să le aservească”. Aceste aprecieri admit implicit că piaţa, care nu este dirijată de nimeni, este mecanismul motrice al întregii economii. Dezvoltarea economică a Europei, şi chiar a lumii, ar fi dezvoltarea unei economii de piaţă care şi-a mărit aria neîncetat, incluzând în ordinea ei raţională din ce în ce mai mulţi oameni, din ce în ce mai multe comunicaţii economice apropiate şi îndepărtate, care tind să creeze, toate laolaltă, o unitate a lumii. De nenumărate ori, schimbul a declanşat dintr-odată şi oferta şi cererea, orientând producţia, atrăgând după sine specializarea unor întinse regiuni economice, din acel moment solidare cu schimbul, devenit o necesitate pentru propria lor existenţă. Mai este nevoie să dăm exemple? Viticultura în Aquítania, ceaiul în China, cerealele în Polonia, în Sicilia sau în Ucraina, succesivele adaptări economice ale Braziliei coloniale (băcan, zahăr, aur, cafea) ... în fond, schimbul leagă economiile unele de altele. Schimbul este o verigă, un punct de joncţiune. Preţul este dirijorul cumpărătorilor şi vânzătorilor. Dacă el creşte sau scade la «ursa din Londra, el preschimbă pe bears în hulls Ş* yice-versa, bears, urşii, fiind în argoul de bursă...? ei care joacă à la baisse, iar bulls, boii, cei care 267 Joaca a în hamse.

Fără îndoială, la marginea şi chiar în inima unor economii active, zone mai mult sau mai puţin întinse sunt abia atinse de mişcările pieţei. Doar câteva trăsături, moneda, intrarea câtorva rare produse străine, vădesc că aceste mici universuri nu sunt cu totul închise. Asemenea inerţii sau imobilităţi se întâlnesc încă în Anglia georgiană sau în Franţa supraactivizată a lui Ludovic al XVI-lea. Dar tocmai asta e; dezvoltarea economică ar însemna reducerea acestor zone izolate, chemate să participe din ce în ce mai mult la producţia şi la consumul general, Revoluţia industrială generalizând până la urmă

mecanismul pieţii.

O piaţă cu autoreglare, cuceritoare, raţionalizând întreaga economie, aceasta ar fi în esenţă istoria creşterii economice. Mai ieri, Carl Brinkmann (294) a putut spune că istoria economică este studiul originilor, dezvoltării şi eventualei descompuneri a economiei de piaţă. Această optică simplificatoare este în acord cu învăţătura unor generaţii întregi de economişti. Dar ea nu poate fi optica istoricilor, pentru care piaţa nu este un fenomen exclusiv endogen. Ea nu este nici ansamblul activităţilor economice, nici măcar un stadiu anumit al evoluţiei lor.

Prin timpul multisecular

Deoarece schimbul este la fel de vechi ca istoria oamenilor, un studiu istoric al pieţei trebuie să cuprindă totalitatea timpului trăit şi reperabil şi să accepte, de-a lungul acestui demers, ajutorul celorlalte ştiinţe ale omului, explicaţiile pe care le pot da acestea, fără de care n-ar putea surprinde evoluţiile, structurile cu suflu lung, conjuncturale, creatoare de viaţă nouă. Dar dacă acceptăm o asemenea deschidere, intrăm într-o zonă de cerj cetare uriaşă, la drept vorbind fără început şi fără sfârşit. Toate pieţele depun mărturii: în primă instanţă, locurile în care au loc schimburile retro – grade, forme vizibile încă, ici-colo, ale unor realităţi vechi, asemănătoare cu nişte specii supravieţuind lumii antediluviene. Mă pasionează; mărturisesc, târgurile din Kabilia de astăzi, care apar periodic, în mijlocul spaţiului vid, în vale, la poalele satelor cocoţate pe înălţimile din jur (295); târgurile din Dahomey-ul de astăzi, atât de colorate, şi ele aşezate în afara satelor (296); sau târgurile rudimentare din delta fluviului Roşu, cercetate de curând cu minuţie de Pierre Gourou 297). Şi atâtea altele, dacă n-ar fi decât cele existente până mai ieri, din fundul provinciei Bahia, la contactul cu păstorii şi cu cirezile pe jumătate sălbatice din interior (298). Sau, mai arhaice, schimburile ceremoniale din arhipelagul Trobriand, în sud-estul Noii Guinei engleze, pe care le-a văzut Malinowski (299). Aici se întâlnesc actualul şi foarte vechiul, istoria, preistoria, antropologia pe teren, o sociologie retrospectivă, o economie arhaizantă.

Karl Polanyi (300), elevii şi partizanii lui credincioşi au făcut faţă provocării pe care o reprezintă această masă de mărturii. Ei au cercetat-o, de bine de rău, pentru ca să dea o explicaţie, aproape o teorie: economia, care nu este decât un „suban-samblu” (301) al vieţii-sociale şi pe care aceasta o include în reţelele şi în constrângerile

sale, nu se eliberează de aceste numeroase legături decât târziu (şi nu cu totul). Dacă ar fi să-l credem pe Polanyi, abia după deplina explozie capitalistă din secolul al XIX-lea se produce „marea transformare”, piaţa «autoregulatoare” capătă adevăratele sale dimensiuni şi pune stăpânire pe factorul social, până atunci dominant. Înainte de această mutaţie, n-ar fi existat, ca să spunem aşa, decât pieţe ţinute în e să pieţe false sau non-pieţe.

Drept pildă de schimb care nu ar ţine de comportamentul numit „economic”, Polanyi invocă schimburile ceremoniale sub semnul reciprocităţii; împărţirea bunurilor de către statul primitiv, are confiscă producţia; sau acele ports of trade.

„1 de senimt) neutru, în care negustorul nu impune voinţa, cel mai bun exemplu în ce le priveşte fiind micile porturi ale colonizării feniciene, în care, pe un loc anumit, într-o incintă delimitată, comerţul mut se practică de-a lungul coastelor mediteraneene. Pe scurt, ar trebui să facem o deosebire între trade (comerţul, schimbul) şi market (piaţa autoregulatoare a preţurilor), a cărei apariţie, în secolul trecut, a reprezentat o răsturnare socială de primă mărime.

Din nefericire, teoria se sprijină întru totul pe această distincţie întemeiată (să zicem) pe câteva sondaje eterogene. Nu ne interzice nimeni, desigur, să introducem într-o discuţie despre „marea transformare” din secolul al XIX-lea, realităţi cum sunt potlalch sau kula (în locul organizării negustoreşti foarte diversificate din secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea). Dar este ca şi cum, vorbind despre complexul de reguli privind căsătoria din Anglia pe vremea reginei Victoria, ai recurge la explicaţiile lui Lévi-Strauss privind legăturile de rudenie, în fapt, nu se face niciun efort de abordare a realităţii concrete şi diverse a istoriei pentru a porni apoi de la ea. Nu există o referinţă măcar la Ernest Labrousse, la Wilhelm Abel sau la numeroasele lucrări clasice despre istoria preţurilor. În numai douăzeci de rânduri se rezolvă problema pieţii în epoca numită „mercantilistă” (302). Din nefericire, sociologii şi economiştii de până mai ieri, antropologii de astăzi ne-au obişnuit cu aproape perfecta ignorare a istoriei. Sarcina le este cu atât mai uşoară.

Pe deasupra, noţiunea de „piaţă autoregulatoare” care ni se propune (303) – e una, e alta, nu e cutare lucru, nu admite cutare sau cutare îngrădire – ţine de un gust teologic al definiţiei. Această piaţă, pe care „intervin exclusiv cererea, costul ofertei şi preţurile ce rezultă

dintr-un acord reciproc" (304) în lipsa oricărui „element exterior", este o creaţie mentală. E prea uşor ca o formă de schimb să fie botezată „economică" şi o alta „socială". De fapt, toate formele sunt economice, toate sunt sociale. Timp de secole, s-au înregistrat schimburi socio-economice foarte diferite, care au coexistat, în ciuda sau din cauza diversităţii lor. Reciprocitatea, redistribuirea sunt şi forme economice (D.C. North (305) are întru totul dreptate din acest punct de vedere), iar târgul condiţionat, apărut foarte de timpuriu, este şi el o realitate socială şi o realitate economică în acelaşi timp. Schimbul este întotdeauna un dialog, iar preţul, într-un moment sau altul, rămâne o chestiune aleatorie. El suportă anumite presiuni (pe cea a prinţului, a oraşelor, a capitalistului etc), dar se spune, prin forţa lucrurilor, şi imperativelor ofertei, rară sau foarte bogată, şi, nu mai puţin, cererii. Controlul preţurilor, argument esenţial pentru negarea apariţiei „adevăratei" pieţe autoregulatoare înainte de secolul al XIX-lea, a existat dintotdeauna şi există şi astăzi. Dar, cât priveşte lumea preindustrială, ar fi o greşeală să gândim că mercurialele pieţelor desfiinţează rolul ofertei şi cererii. În principiu, controlul sever al pieţei se face pentru a apăra pe consumator, altfel spus concurenţa. În extremă, mai degrabă piaţa „liberă", private marketul englezesc de pildă, ar putea tinde să suprime în acelaşi timp controlul şi concurenţa.

După părerea mea, din punct de vedere istoric, trebuie să vorbim despre economie de piaţă de îndată ce apare o fluctuaţie şi un consens privind preţurile în târgurile unei zone date, fenomen cu atât mai caracteristic, cu cât se produce sub jurisdicţii şi suveranităţi diferite. În acest sens, există o economie de piaţă cu mult înainte de secolele al XIX-lea şi al XX-lea, singurele care, de-a lungul istoriei, ar fi cunoscut, după W.C. Neale (306), Piaţa autoregulatoare. Încă din Antichitate, preţurile fluctuează; în secolul al XIII-lea, ele fluctuează de mult împreună în toată Europa. Mai târziu consensul se precizează, în limite din ce în ce mai stricte. Chiar burgurile mărunte din Faucigny, în Savoia secolului al XVIII-lea într-un ţinut muntenesc înalt, puţin prielnic legăturilor, cunosc preţuri oscilând în tact, de la o săptămână a alta, pe toate pieţele regiunii, după recolte şi nevoi, după ofertă şi cerere.

j? ţ – Acestea fiind zise, eu nu pretind, dimpotrivă, a această economie de piaţă, aproape de concurenţă, acoperă întreaga economie. Ea nu ajunge să facă acest lucru, nu mai mult astăzi decât ieri, deşi în

proporţii şi din motive cu totul deosebite. Caracterul parţial al economiei de piaţă poate depinde, într-adevăr, fie de importanţa sectorului de auto-aprovizionare; fie de autoritatea Statului, care sustrage o parte a producţiei din circulaţia comercială; fie, în egală măsură, sau şi mai mult, de simpla pondere a banului, care poate, în mii de chipuri, interveni artificial, în formarea preţurilor. Economia de piaţă poate îi prin urmare, minată de jos sau de sus, în economiile întârziate sau foarte avansate.

Ceea ce este sigur, este că alături de non-pieţe, atât de dragi lui Polanyi, au existat întotdeauna şi schimburi condiţionate, oricât de modeste. Chiar mediocre, au existat pieţe din cea mai adâncă antichitate, în cadrul unui sat sau al mai multor sate, piaţa putându-se înfăţişa atunci ca un sat itinerant, după chipul târgului, un soi de oraş artificial şi ambulant. Dar pasul esenţial în această istorie interminabilă a fost făcut într-o bună zi prin anexarea de către oraş a unor pieţe până în acel moment mediocre. El le înghite, le măreşte la propria sa dimensiune şi, la rândul lui, suportă legea lor. Faptul major este, neîndoielnic, punerea în circuit economic a oraşului, unitate grea. Piaţa urbană ar fi fost inventată de către îenicieni (307); este foarte posibil. În orice caz, cetăţile greceşti aproape contemporane au toate câte un târg în agora, piaţa lor centrală (308); ele inventaseră, de asemenea, moneda, multiplicator evident, dacă nu cumva, cu siguranţă, condiţia sine qua non a pieţei.

Cetatea grecească a cunoscut chiar marele târg urban, cel care se aprovizionează la distanţă. Avea ea o altă soluţie? Ca oraş, de îndată ce atinge o anume greutate, ea nu este în stare să trăiască pe seama ţinutului înconjurător, pietros, uscat, adesea neroditor. Apelul la altcineva se impune, aşa cum se impune mai târziu oraşelor-state italiene, încă din secolul al XII-lea şi chiar mai devreme Cine era să hrănească Veneţia de îndată ce, din”.

totdeauna, ea nu avea decât cel mult nişte sărmane grădini răpite nisipurilor? Mai târziu, pentru a stăpâni circuitele lungi ale comerţului la distanţă, oraşele negustoreşti ale Italiei depăşesc stadiul marilor târguri, oficializează arma eficace şi aproape cotidiană a adunărilor negustorilor bogaţi. Dar nu creaseră încă Atena şi Roma palierul superior al băncii şi al unor reuniuni pe care le-am putea califica drept reuniuni „de bursă”?

Până la urmă, economia de piaţă se formează pas cu pas. Aşa

cum spunea Marcel Mauss „tocmai societăţile noastre din Occident sunt cele care au făcut din om, foarte de curând. un animal economic” (309). Şi mai trebuie încă să cădem la înţelegere cu privire la sensul lui „foarte de curând”.

Vremea noastră poate depune mărturiei

Evoluţia nu s-a oprit ieri, în zilele frumoase ale pieţei autoregulatoare. Pe enorme spaţii ale planetei, pentru mase uriaşe de oameni, sistemele socialiste, prin controlul hotărât al preţurilor, au sfârşitcu „economia de piaţă” clasică. Atunci când continuă să existe, ea trebuie să apuce căi ocolite, să se mulţumească cu activităţi neînsemnate. Aceste experienţe, în orice caz, au pus un capăt, nu singurul, curbei pe care o schiţa dinainte Carl Brinkmann. Nu singurul, căci, pentru anumiţi economişti contemporani, lumea „liberă” cunoaşte o transformare de un fel deosebit. Puterea sporită a producţiei, faptul că oamenii aparţinând unor mari aaţiuni – nu toate, bineînţeles – au depăşit stadiul rarităţii şi penuriei şi trăiesc fără griji grave ia ceea ce priveşte viaţa de fiecare zi, uimitoarea dezvoltare a marilor întreprinderi, adesea multi-aţionale – toate aceste transformări au răsturnat ra ort-lne a Pieţii suverane, a clientului suve-a – a eco Qomiei de piaţă hotărâtoare. Legile pieţei? ai există pentru marile întreprinderi, în stare eli Uenteze cererea prin publicitatea lor foarte ace în stare să fixeze arbitrar preţurile. J. K.

I

Galbraith a descris tocmai, într-o carte foarte limpede, ceea ce el numeşte sistemul industrial (310). Economiştii de limbă franceză vorbesc mai degrabă despre organizare. Într-un recent articol din Monde (29 martie 1975), François Perroux ajunge să spună: „organizarea, acest model cu mult mai important decât piaţa...” Dar piaţa continuă să existe: pot să mă duc într-o prăvălie, într-o piaţă obişnuită şi să „testez” acolo suveranitatea mea foarte modestă de client şi de consumator. Tot aşa, pentru micul fabricant – să luăm clasicul exemplu din domeniul industriei confecţiilor – prins fără ieşire în jocul concurenţelor de tot felul, legea pieţei continuă să acţioneze din plin. Nu-şi propune J.K. Galbraith, în ultima lui carte, să studieze, „îndeaproape, juxtapunerea micilor întreprinderi – ceea ce eu denumesc [spune el] sistemul pieţii – şi sistemul industrial” (311), cuibul marilor întreprinderi? Lenin spunea însă aproape acelaşi lucru în legătură cu existenţa în paralel a ceea ce el numea „imperialism”

(sau capitalismul de monopol, nou născut la începutul secolului al XX-lea) şi a simplului capitalism, acesta „util”, pe bază de concurenţă, socotea el (312).

Sunt pe deplin de acord şi cu Galbraith şi cu

Lenin, atâta doar că, totuşi, distincţia sectorială între ceea ce eu denumesc „economie” (sau economie de piaţă) şi „capitalism” nu mi se pare o trăsătură nouă, ci o constantă în Europa, încă din evul mediu.

Şi cu o altă deosebire, şi anume că trebuie să adău găm modelului preindustrial un al treilea sector – parterul non-economiei, un fel de mraniţă în ca Re piaţa îşi înfige rădăcinile, fără s-o prindă cu totul în ele. Acest parter continuă să fie imens. Deasupra lui, zona prin excelenţă a economiei de piaţa multiplică legăturile pe orizontală între diferitele pieţe; un anumit automatism leagă aici de obicei oferta cu cererea şi cu preţul. În sfârşit, alături sau mai degrabă deasupra acestui strat, zona contrapieţei este domeniul învârtelii şi ai dreptului celui mai tare. Aici se situează domeniul capitalismului

— Ieri la fel ca astăzi, înainte la fel ca după Revo (

luţia industrială. V

Capitolul HI

PRODUCŢIA

SAU CAPITALISMUL

ACASĂ LA ALŢII

Să fie vorba de prudenţă? Să fie vorba de neglijenţă? Sau subiectul nu oferea prilejul cel mai potrivit? Până aici, cuvântul capitalism nu a ieşit de sub pana mea decât de cinci sau de şase ori, şi m-aş fi putut lipsi de el. Aşa trebuia, vor sări toţi cei care sunt de părere să dăm odată afară această „lozincă”, acest „strigăt de luptă” (1), ambiguu, nu prea ştiinţific, utilizat cu rost şi fără rost (2). Şi mai ales, mai ales, de nefolosit înainte de era industrială fără a te face culpabil de anacronism. Personal, după o încercare prelungită, am renunţat să-l mai izgonesc pe inoportun. Cred că nu ne-ar fi de niciun folos ca, împreună cu el, să evităm discuţiile pe care cuvântul le târâie după el şi care ajung, cu oarecare vioiciune, până în zilele noastre. Căci, a înţelege ziua de ieri şi a înţelege ziua de astăzi înseamnă pentru istoric una şi aceeaşi operaţie. Ne putem oare închipui pasiunea istoricului încremenind brusc, la o distanţă respectuoasă de actualitate, în care ar fi indecent, ba chiar periculos, să înaintezi măcar cu un pas? Oricum, precauţia este iluzorie. Scoateţi cuvântul capitalism

pe uşă afară şi el o să se întoarcă înapoi pe fereastră. Căci există, vrem-nu vrem, chiar în epoca preindustrială, o activitate economică care îi evocă irezistibil numele şi care nu acceptă niciun alt termen. Chiar dacă ea nu prea face încă saPel la „modul de producţie” industrial (pe care, din parte-mi, nu-l socotesc a îi particularitatea esenţială şi indispensabilă a oricărei forme de capitalism), în niciun caz nu se confundă cu schimburile clasice ale pieţii» Vom încerca să definim această activitate în capitolul IV.

Deoarece cuvântul este atât de controversat, vom începe printr-un studiu prealabil de vocabular, pentru a putea urmări evoluţia istorică a cuvintelor capital, capitalist, capitalism, solidare toate trei, de fapt de nedespărţit. Ar fi şi un fel de a îndepărta dinainte anumite ambiguităţi.

Capitalismul, reperat astfel ca locul investiţiei şi al înaltului nivel de producţie al capitalului, trebuie reaşezat în cadrul vieţii economice al cărei volum nu îl ocupă în întregime. Există, prin urmare, două zone în care să-i situăm, cea pe care o stăpâneşte şi care este lăcaşul lui preferenţial şi cea pe care o abordează pe căi ocolite, în care el se strecoară, fără ca s-o domine întotdeauna. Până la Revoluţia din secolul al XIX-lea, moment în care îşi însuşeşte producţia industrială, trecută în rândul marilor profituri, capitalismul se simte la el acasă în sfera circulaţiei. Chiar dacă, atunci când i se iveşte prilejul, nu se sfieşte să facă prin alte părţi mai mult nişte simple incursiuni. Chiar dacă circulaţia nu îl interesează în totalitatea ei, deoarece nu controlează, nu încearcă să controleze decât anumite drumuri ale ei.

Pe scurt, vom studia în capitolul de faţă diferitele sectoare ale producţiei, acolo unde capitalismul e musafir, înainte de a aborda, în capitolul următor, locurile lui de baştină, în care este, într-adevăr, acasă la el.

CAPITAL.

CAPITALIST, CAPITALISM

Mai întâi, apelul la dicţionare. Urmând sfaturile lui Henri Berr şi Lucien Febvre (3), cuvintele cheie ale vocabularului istoric nu trebuie folosite decât după ce au trecut examenul întrebărilor, şi nu o dată ci de două ori. De unde vin? Cum au călătorit până la noi? Nu ne ademenesc pe o cale greşită? Am vrut să răspund acestor somaţii în legătură cu trei cuvinte, capital, capitalist, capitalism, apărute în ordinea în care le-am enumerat. Operaţie oarecum fastidioasa, sunt de

acord, dar care se impunea.

Cititorul trebuie prevenit că este vorba de o cercetare complicată, din care rezumatul ce urmează nu înfăţişează nici a suta parte (4). Fiecare civilizaţie, chiar şi cea babiloniană, cea grecească, cea romană şi, fără îndoială, toate celelalte, în luptă cu necesităţile şi, litigiile schimbului producţiei şi consumului au fost nevoite să-şi creeze vocabulare specializate, ale căror elemente, mai apoi, îşi tot modifică sensul. Cele trei cuvinte ale noastre nu fac excepţie de la regulă. Chiar cuvântul capital, cel mai vechi dintre ele, nu capătă sensul pe care îl are pentru noi (după Richard Jones, Ricardo, Sismondi, Rodbertus şi cu deosebire după Marx), sau nu începe să capete acest sens, decât prin 1770, odată cu Turgot, cel mai mare economist de limbă franceză al secolului al XVIII-lea.

Cuvântul „capital”.

e «pitate (cuvânt din latina târzie. de la capul, cap”) apare prin secolele XII-XIII cu sensul de stoc de mărfuri, de masă de bani. sau de bani aduc dobândă. El nu este dintr-odată riguros 1 lt. discuţia purtându-se pe atunci despre două. despre camătă, cărora scolasticii, mora-S1 jurişti, sfârşesc prin a le deschide calea întnultă vremesssm.

unei rente ca citi, P”? * la Genova”.

wmum wmmm spune un document aceeaf dau Seţţ (16). D –, ap-apescrisoare a Vui vi socoteşte, U i turierul din A-eviile, se paguba navei sale Charles de Lorrain.

cât la mai bine de jumătate

Până la sfârşit, cuvântul capital se impune numai ca urmare a uzurii lente suferite de ceilalţi termeni, ceea ce presupune apariţia unor concepte remodelate, „o ruptură în domeniul cunoaşterii” ar zice Michel Foucault. Condillac (1782) zice mai simplu: „Fiecare ştiinţă cere o limbă a ei, căci fiecare ştiinţă are idei care sunt numai ale ei. Se pare că ar trebui început cu facerea acestei limbi; dar se începe cu vorbirea şi cu scrierea, iar limba rămâne să fie făcută” (18). Limba spontană a economiştilor clasici se mai vorbeşte încă, într-adevăr, multă vreme după ei. J.-B. Say mărturiseşte (1828) că termenul richesse este un „termen prost definit în zilele noastre” (19), dar îl foloseşte. Sismondi vorbeşte fără reticenţă despre „bogăţii (richesses) teritoriale” (în sensul de funciare), despre bogăţie naţională, despre bogăţie comercială, ultima expresie servind chiar drept titlu primului său eseu (20).

Cu toate acestea, cuvântul capital se impune încetul cu încetul. Încă la Forbonnais, care vorbeşte despre „capital productiv” (21); la Quesnay, care afirma: „Orice capital este un instrument de producţie” (22). Şi, fără îndoială, încă de atunci, în limbajul curent, căci el este folosit metaforic: „de când e la Paris, Domnul de Voltaire trăieşte din capitalul puterilor lui”; prietenii lui s-ar cuveni să „dorească să trăiască numai din venit”, diagnostica just Dr. Tronchin, în februarie 1778, câteva luni înainte de moartea ilustrului scriitor (23). Douăzeci de ani mai târziu, pe vreme campaniilor lui Napoleon în Italia, un consul rus, gândindu-se la situaţia excepţională a Franţei revoluţionare spunea (l-am mai citat): ea „face război din capitalul ei”, în timp ce duşmanii ei numai „din venituri”! Vom observa că în aceste judecăţi limpezi, capital are sensul de patrimoniu, de bogăţie a unei naţiuni. Nu mai avem a face cu sensul tradiţional de sumă de bani, valoare a unei datorii, a unui împrumut sau a unui fond de comerţ, sens pe care îl regăsim şi în Tlvesor des trois langues» lui Crespin (1627), şi în Dictionnaire universel»

lui Furetière (1690), ca şi în Enciclopedia din 1751, sau în Dictionnaire de VAcademie francoise (1786). Dar nu este acest sens vechi legat de valoarea bani, atâta vreme acceptată cu ochii închişi? Înlocuirea lui cu noţiunea de bani productivi, de valoare muncă, cere mult timp. Acest sens se întrezăreşte totuşi la Forbonnais şi Quesnay, pe care i-am şi citat; la Morellet (1764) care face o distincţie între „capitalurile trândave” (capitaux oisifs) şi „capitalurile active, eficiente” (capitaux agissants) (24); şi mai limpede la Turgot, pentru care capitalurile nu mai înseamnă exclusiv bani. Încă un bobârnac şi ajungem la sensul „pe care îl dă Marx, explicit [şi exclusiv], cuvântului: cel de mijloc de producţie” (25). Să ne oprim la acest hotar, încă incert, la care va fi nevoie să ne întoarcem.

Capitalistul şi capitaliştii

Cuvântul capitalist datează fără îndoială de pe la mijlocul secolului al XVII-lea. Holandische Mercurius îl foloseşte o dată în 1633 şi o dată în 1654 (26). În 1699, un memoriu francez semnalează ca o nouă impunere stabilită de Statele Generale face deosebire între „capitalişti”, care plătesc 3 florini, şi ceilalţi, impuşi la 30 de soli (27). Cuvântul este, prin urmare, cunoscut cu multă vreme înainte ca Jean Jacques Rousseau să scrie unui prieten al lui, în 1759: „Nu sunt nici mare senior, nici capitalist. Sunt sărac şi mulţumit” (28). Cu toate

acestea, caPitalist figurează în Enciclopedie numai ca adjectiv. Substantivul, este adevărat, are mulţi rivali. Există o sută de feluri de a-i numi pe bogătaşi: 9 ens a argent, „oameni cu bani”; forts „tari puter-lli mari”; fortsmains „cu mână grea, puternică”; Pecuni

„Cu stare, cu dare de mână”; millionaires,» mi lonari”; nouveaux riches, forlunes proaspăt îâm. păţiţi” (cu toate că ultimul cuvânt este pus Index de către purişti). În Anglia, pe timpul reginei Ana, whigii, cu toţii foarte bogaţi, erau numiţi „oameni cu portofel” sau monneyed meri. Şi toate cuvintele acestea au o nuanţă peiorativă; Quesnay vorbea, în 1759 despre deţinătorii de „averi pecuniare ” care „nu au nici rege, nici patrie” (29). Pentru Morellet, capitaliştii formează un grup, o categorie, aproape o clasă aparte în societate (30).

Deţinători de „averi pecuniare”, acesta este sensul restrâns pe care îl capătă cuvântul capitalist în cea de a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, când sunt numiţi aşa posesorii de „hârtii publice”, de valori mobiliare sau de bani lichizi destinaţi investiţiilor. În 1768, o societate de armatori, finanţată larg de către Paris, îşi stabileşte sediul în capitală, pe strada Coq Heron, deoarece, explică Honfleur celor interesaţi „capitaliştii care locuiesc [la Paris] sunt prea bucuroşi să fie aproape de părţile ce le-au pus în negoţ şi să vadă necurmat starea în care se află” (31). Un agent napolitan de la Haga scrie (în franceză) guvernului său (7 februarie 1769): „Cu multă greutate, vor pune la bătaie capitaliştii din această ţară banii lor în nestatornicia urmărilor războiului” (32) – este vorba de războiul care începe între Rusia şi Turcia. Evocând în 1775 întemeierea de către olandezi a coloniei Surinam în Guyana, Malouet, viitorul membru al Constituantei face distincţie între întreprinzători şi capitalişti: primii au schiţat la faţa locului plantaţiile şi canalele de desecare; ei „s-au adresat apoi capitaliştilor din Europa ca să facă rost de fonduri, asociindu-i la întreprinderea lor” (33). Din ce în ce mai mult, capitaliştii sunt identificaţi cu cei ce furnizează şi mânuiesc banii. Um pamflet scris în Franţa în 1776 se intitulează: Un Moţ aux captalistes sur la dette d’Angleterre, (34); nu sunt fondurile engleze, a priori afacerea capitaliştilor? În iulie 1783, în Franţa este vorba ca negustorii să capete deplina libertate de a juca rolul de „grosişti”. La intervenţia lui Sartine, pe atunci locotenent de poliţie, măsura nu se aplică la Paris Căci altminteri ar însemna, spune el, să expui capitala „lăcomiei numărului mare de capitalist

[care] s-ar deda la acaparări şi ar face peste putinţă supravegherea magistratului poliţiei pentru aprovizionarea Parisului" (35). Se vede bine că, având încă de atunci o proastă reputaţie, cuvântul înseamnă oameni plini de bani şi care sunt gata să-i folosească ca să aibă şi mai mulţi. În acest sens, un opuscul apărut la Milano în 1799 face deosebire între proprietarii funciari şi possessori de richezze mobili, ossia i capitalişti (36). În 1789, în câteva caiete de doleanţe delegaţii din seneşelatul Draguignan se plâng de capitalişti definiţi ca „cei care au averi în portofelul lor" (37) şi care, astfel, scapă de impozit. Rezultatul: „Marii proprietari din această provincie îşi vând moşiile ca să întocmească din ele capitaluri şi să se pună la adăpost de subsidiile peste măsură de mari la care sunt siliţi proprietarii, plasându-şi fondurile cu 5%, fără niciun alt scăzământ" (38). În 1790, situaţia se înfăţişează exact pe dos în Lorena: „Pământurile cele mai însemnate sunt stăpânite [aici], scrie un martor, de către unii locuitori din Paris: mai multe au fost cumpărate de curând de către capitalişti; ei au întors speculaţiile lor către această provincie, căci ea este cea în care „fondurile sunt mai ieftine, faţă de veniturile ce aduc" (39).

În nicio împrejurare, după cum vedeţi, tonul nu este prietenos. Marat, care încă din 1774 adoptă stilul violenţei, ajunge să spună: „La naţiunile comersante, capitaliştii şi rentierii [fac] aproape toţi cauză comună cu arendaşii dărilor, cu financiarii şi agiotorii" (40). Odată cu Revoluţia, tonul se ridică. La 25 noiembrie 1790, la tribuna Adunării naţionale, contele de Custine se înverşunează: „Va arăta oare Adunarea, care a distrus orice fel de aristocraţie, slăbiciune faţă de aristocraţia cpitaliştilor, aceşti cosmopoliţi care nu cunosc! \. tPatrie decât pe cea în care pot să strângă bogăt11? (41) La 24 august 1793, la tribuna Convenţiei, jambon este şi mai categoric: „Se duce, în această

* * *. °. Ptă pe viaţă şi pe moarte între toţi neprin" de „St1 şi întărirea Republicii. Trebuie, t Armare, să ucidem aceste asociaţii nimicie ale creditului public, dacă vrem să întronăm regimul libertăţii" (42) Cuvântul capitalist lipseşte numai fiindcă, fără îndoială, Cambon a vrut un termen şi mai încărcat de dispreţ. Ştie oricine că finanţa, care s-a pretat la primele jocuri revoluţionare pentru ca, mai târziu, să fie descumpănită de Revoluţie, a ieşit din încurcătură până la urmă. De aici, iritarea lui Rivarol, care, în exil scrie cu seninătate: „Şaizeci de mii de capitalişti şi furnicarul agiotorilor au hotărât soarta Revoluţiei" (43). Evident, un mod expeditiv şi ţâfnos de a explica momentul 1789.

Capitalist, după cum se vede, nu înseamnă încă întreprinzătorul, investitorul. Cuvântul, ca şi cuvântul capital, rămâne legat de noţiunea de bani, de bogăţie în sine.

Capitalismul:

un cuvânt foarte recent a

Capitalism, din punctul nostru de vedere cel mai pasionant dintre cei trei termeni, dar cel mai puţin real (fără celelalte două, n-ar putea exista), a fost hăituit cu înverşunare de către istorici şi lexico-logi. După Dauzat (44), el ar apare în Enciclopedie (1753), dar cu un sens foarte special: „Stare a celui ce este bogat". Din nefericire, afirmaţia pare greşită. Textul invocat rămâne de negăsit. În 1842, cuvântul se găseşte în Enrichissements de la langue française, a lui J.B. Richard (45). Dar, fără îndoială, Louis Blanc este cel care, în polemica lui cu Bastiat, îi dă noul sens, atunci când scrie, în 1850: „... Ceea ce aş denumi «capitalism» [şi foloseşte ghilimelele], adică însuşirea capitalului de către unii, în detrimentul altora" (46). Dar folosirea cuvântului rămâne rară. Proudhon îl întrebuinţează uneori, şi corect: „Pământul mai este încă fortăreaţa capitalismului", scrie el: şi avem aici o întreagă teză. El defineşte de minune cuvântul: „Regim economic şi social în care capitalurile» sursă de venituri, nu aparţin în general celor care le fac să acţioneze prin propria lor muncă" (47) – ™

Cu toate acestea, cu zece ani mai târziu, în 1867, Marx încă nu foloseşte cuvântul (48).

De fapt, el izbucneşte în deplina lui tărie, din discuţiile politice, abia la începutul secolului nostru ca antonim firesc al socialismului. În mediile ştiinţifice, el este lansat de răsunătoarea carte a lui W. Sombart Der moderne Kapilalismus (ediţia I, 1902). Destul de firesc, cuvântul nefolosit de Marx se integrează modelului marxist, încât se spune în mod curent: sclavagism, feudalism, capitalism, pentru a denumi etapele mari pe care le deosebeşte autorul Capitalului.

Prin urmare un „cuvânt politic". De aici, poate, latura ambiguă a carierei lui. Exclus multă vreme de către economiştii de la începutul secolului (Charles Gide, Canwas, Marshall, Seligman sau Cassel), el nu figurează în Dictionnaire des sciences politiques decât după războiul din 1914 şi nu are drept la un articol în Enciclopedia britanică decât în 1926; în Dictionnaire de VAcademie française, el intră abia în 1932, cu această definiţie de tot hazul: „Capitalism, totalitatea capitaliştilor". Noua definiţie din 1958 este doar cu puţin mai adecvată: „Regim

economic în care bunurile [de ce nu mijloacele?] de producţie aparţin unor particulari sau unor societăţi private".

De fapt, cuvântul care îşi schimbă neîncetat sensul de la începutul secolului nostru şi de la Revoluţia rusească din 1917, inspiră prea multor oameni, în mod vădit, un soi de stânjeneală. Un istoric de bună calitate, Herbert Heaton, ar vrea să-l excludă pur şi simplu: „Dintre toate ismele, spune el, cel mai zgomotos a fost cuvântul capitalism. Din nefericire, a strâns în el un asemenea ghiveci de sensuri şi de definiţii, încât [...], la fel ca lmperialism, el trebuie scos acuma din vocabularul oricărui savant care se respectă" (49). Chiar kucien Febvre ar fi vrut să-l elimine, socotind că a servit prea mult (50). Da, dar dacă am da asculre acestor sfaturi rezonabile, în clipa următoare ti ne ar lipsi. Cum spune Andrew Shoufield (51), unul din bunele „" motive pentru a-l folosi în continuare este faptul că nimeni, nici chiar cei mai severi dintre criticii lui, nu a propus un termen mai bun care să-l înlocuiască".

Dintre toţi, istoricii au fost cei mai seduşi de noul cuvânt într-o epocă în care el încă nu mirosea prea mult a praf de puşcă. Fără să se sinchisească de anacronisme, ei par să-i fi deschis întreaga arie de prospectare istorică, Babilonul antic şi Grecia elenistică. China veche, Roma, evul nostru mediu occidental, India. Cele mai mari nume ale istoriografiei de ieri, de la Theodor Mommsen la Henri Pirenne, sunt implicate în acest joc care a dezlănţuit pe urmă o adevărată vânătoare de vrăjitoare. Imprudenţii au fost aduşi la ordine. Mommsen primul, şi chiar de către Marx, La drept vorbind, nu fără motiv: pot fi confundatenici mai mult, nici mai puţin – moneda şi capitalul? Dar un cuvânt pare de ajuns pentru Paul Veyne (52) ca să-l şi trăsnească pe Michel Rostovtsef, minunatul cunoscător al economiei antice. J.C. Van Leur nu vrea să vadă în economia sud-estului asiatic decât pediars. Karl Polanyi ia în derâdere chiar faptul că istoricii pot vorbi despre „negustori" asirieni, deşi mii de tablete scot la iveală corespondenţa lor; şi aşa mai departe. În multe cazuri, avem a face cu încercări de a aduce lucrurile la un dogmatism post-marxist: nu există capitalism înainte de sfârşitul secolului al XVIII-lea, înainte de modul industrial de producţie.

Fie, dar aici este vorba despre o problemă de termeni. Mai este nevoie să spunem că niciunul din istoricii societăţilor de „vechi regim", a fortiori istorici ai antichităţii, nu se gândesc atunci când pronunţă

cuvântul capitalism la definiţia pe care o dă, fără să-şi facă probleme, Alexandre Gerschen-kron: „Capitalism, that is the modern industrial sgston”? (53). Am şi spus că (spre deosebire de cel dt astăii) capitalismul de ieri nu ocupa decât o platformă îngustă a vieţii economice. Atunci, cum fr-ar putea vorbi, în legătură cu el, de „sistem” extins la ansamblul social? în cadrul acestuia, el reprezintă însă, în egală măsură o lume în sine, diferită chiar străină în raport de blocul social şi economi6

care îl înconjoară. Şi tocmai în raport de aceasta din urmă se defineşte drept „capitalism”, na numai în raport de noile forme capitaliste care apar mai târziu. De fapt, el este ceea ce este în raport de un non-capitalism de proporţii uriaşe. Şi a refuza să admiţi această dihotomie a economiei de ieri, sub pretextul că „adevăratul” capitalism ar data din secolul al XIX-lea, înseamnă a renunţa la înţelegerea semnificaţiei, esenţială pentru analiza acestei economii, a ceea ce s-ar putea numi topolo gia veche a capitalismului. Dacă există locuri în care el s-a stabilit datorită unor preferinţe şi nu din inadvertenţă, aceasta înseamnă că, într-adevăr, acestea erau singurele favorabile reproducţiei capitalului.).

Realitatea capitalului

Dacă depăşim considerentele de mai sus, important este să lămurim mutaţia care s-a produs în ceea ce priveşte cuvântul capital (şi, în consecinţă, şi în ceea ce le priveşte pe celelalte două) între Turgot şi Marx: să ştim dacă noul conţinut al cuvântului nu mai reprezintă într-adevăr nimic dintr-o situaţie anterioară, dacă realitatea capitalistă răsare într-adevăr nou-nouţă în acelaşi timp cu Revoluţia industrială. Istoricii englezi de astăzi împing originile acesteia cel puţin până în 1750 sau chiar cu un secol mai devreme. Marx aşază începuturile „erei capitaliste” în secolul al XVI-lea. El admite totuşi că „primele încercări de producţie capitalistă” (prin urmare, nu numai de acumulare) sunt timpurii în oraşele italiene ale evul i mediu (54). Dar un organism care se naşte, chiar dacă e încă departe de a-şi fi dezvoltat toate caracteristicile, poartă în sine această evoluţie potenţială, ar numele îi şi aparţine. Cântărind bine totul, Qoua noţiune de capital se prezintă ca o problematică indispensabilă înţelegerii secolelor care constituie subiectul acestei cărţi. jgy» Cum cincizeci de ani, se spunea despre capital a prezintă o sumă de bunuri capitale, expresia a cărei modă a trecut, deşi are nişte avantaje. Într-adevăr un bun capital este

un bun material, el se apucă în mână, se pipăie, se defineşte fără ambiguitate. Care este prima lui trăsătură caracteristică? El este „rezultatul unei munci anterioare”, el este „muncă acumulată”.» Bunăoară, ogorul din vatra satului care a fost curăţit de pietre, Dumnezeu ştie când: bunăoară, roata morii, atât de veche încât nimeni nu mai ştie când a fost făcută; bunăoară, drumurile vicinale, pline de pietriş, mărginite de scaieţi, care, după Gaston Roupnel (55), ar urca în timp până la Gal ia primitivă. Aceste bunuri capitale sunt moşteniri, construcţii omeneşti mai mult sau mai puţin durabile. O altă trăsătura: bunurile capitale sunt reintroduse în procesul producţiei şi sunt ceea ce sunt tocmai cu condiţia de a participa din nou la munca oamenilor, de a o provoca, de a o uşura cel puţin.

Această participare îngăduie bunurilor capitale să se regenereze, să fie reconstruite şi sporite, să producă un venit. Într-adevăr, producţia absoarbe şi refabrică neîncetat capital. Grâul pe care-l semăn este un bun capital, el încolţeşte; cărbunele băgat în maşina lui Newcomen este un bun capital, întrebuinţarea energiei lui are o urmare; dar grâul pe care-l mănânc sub formă de pâine, cărbunele pe care-l ard în sobă sunt scoase neîntârziat în afara producţiei; ele sunt bunuri de consum imediat. Tot astfel, pădurea pe care omul nu o exploatează, bunul pe care-l păstrează avarul, şi ele scoase în afara producţiei, nu sunt bunuri capitale. Dar banul care trece din mână în mână, care stimulează schimbul, care achită chirii, rente, venituri, profituri, salarii; acest ban care intră în circuite, le forţează uşile, le măreşte viteza, acest ban este un bun capital. El este lansat numai pentru a reveni la punctul său de plecare. David Hume are dreptate când spune că banul este „o putere de comandă asupra muncii şi bunurilor” (56). Villalbn spunea, încă din 1564, că anumite mărfuri câştigă ban1 cu ajutorul banilor (57).

De aici înainte, întrebarea dacă un obiect oarecare, un anumit bun sunt sau nu capital zintă un joc şcolăresc. O corabie este, a priori. Prima navă care soseşte la Sankt Petersburg, în 1701, una olandeză, primeşte de la Petru cel Mare privilegiul să nu plătească vamă cât timp va exista. Tot felul de operaţii ingenioase o vor ţine în viaţă aproape un secol, de trei sau de patru ori mai mult decât ar fi fost firesc pe atunci (58). Dar ce mândreţe de bun capital!

Tot astfel, pădurile din Harz (59), dintre Seesen, Bad Harzburg, Goslar şi Zellerfeld, care primesc numele de Kommunionharz, din

1635 până în 1788, când sunt proprietatea indiviză a caselor princiare de Hanovra şi de Wolfenbiittel. Indispensabile pentru alimentarea cu mangal a furnalelor înalte din regiune, aceste rezerve de energie au fost de foarte timpuriu organizate aşa fel încât folosirea lor spontană şi dezordonată de către ţăranii din vecinătate să fie împiedicată. Primul protocol de exploatare cunoscut datează din 1576. Masivul a fost împărţit atunci în sectoare, în funcţie de creşterea variabilă a diferitelor specii de copaci. Şi s-au întocmit hărţi, odată cu planuri pentru organizarea plutăritului buştenilor, pentru supravegherea pădurii şi paza ei călare. Se asigură astfel păstrarea zonei forestiere şi organizarea ei în vederea exploatării pe piaţă. Avem aici un bun exemplu de îmbunătăţire şi păstrare a unui bun capital.

Date fiind numeroasele utilizări pe care le are pe atunci lemnul, aventura din Harz nu este unică. Buffon îşi amenajează pădurea de la Mont-bard, în Bourgogne. În Franţa, exploatarea raţională a pădurilor se întrezăreşte încă din secolul al XII-lea, veche afacere care, prin urmare, nu începe (chiar dacă se precipită) cu Colbert. De îndată ce occidentalul ajunge în marile rezerve forestiere ale Norvegiei, Poloniei, Lumii Noi, pădurea îşi schimbă numai decât calificarea şi, cel puţin *° unde este accesibilă pe mare sau pe cursurile t. e apă, devine bun capital. În 1783, Anglia condi-289 alconează acordul ei definitiv cu Spania de liberul ces la lemnul de băcan al pădurilor tropicale din regiunea Campeche. Ea obţine până la urmă trei sute de leghe de coaste împădurite: „Îngrijind cu chibzuinţă acest spaţiu, va fi lemn, spune un diplomat, pentru veşnicie” (60).

Dar ce rost ar mai avea să înmulţim exemplele? Toate ne duc, fără şovăială şi foarte limpede, la cunoscutele reflecţii ale economiştilor cu privire la natura capitalului.

.:

Capitaluri fixe şi capitaluri circulante

Capitalurile sau bunuriile capitale (în acest caz, este vorba despre acelaşi lucru) se împart în două categorii: capitalurile fixe, bunuri de lungă sau de destul de lungă durată fizică, care servesc ca punct de sprijin pentru munca oamenilor (o roată, un pod, un dig, un apeduct, o corabie, o unealtă, o maşină) şi capitalurile circulante (înainte vreme li se spunea rulante) care se aruncă, se pierd în procesul producţiei: grâul de sămânţă, materiile prime, produsele semiprelucrate şi banii numeroaselor regularizări de conturi (venituri,

profituri, rente salarii), mai ales salariile, munca. Toţi economiştii fac această distincţie, Adam Smith, Turgot, care vorbea despre avansuri primare şi despre avansuri anuale, Marx, care opune capitalul constant capitalului variabil.

Prin 1820, economistul Henrich Storch (61) explică în faţa elevilor lui, marii duci Nicolae şi M iha îi la curtea din Sankt-Petersburg: „Să presupunem, spune preceptorul, o naţiune care a fost peste măsură de bogată, care prin urmare a fixat [sublinierea mea] un capital uriaş ca să amelioreze pământul, ca să construiască locuinţe> să zidească uzine şi ateliere şi să fabrice unelte-Să presupunem după aceea că o năvălire barbară pune mâna, imediat după seceriş, pe tot ceea ce reprezintă capital circulant, pe toate mijloacede subzistenţă, pe materiale şi pe lucrurile gtcu toate că aceşti barbari, luând cu ei prada distrug casele şi atelierele: orice muncă industrială [adică umană] va înceta de îndată. Căci pentru a da din nou în lucrare pământul, trebuie cai şi boi ca să are, grăunţe pentru a-l însămânţa, şi mai ales pâine pentru a face să trăiască lucrătorii până la recolta viitoare. Pentru ca uzinele să lucreze, morile au nevoie de grăunţe, forjele de metal şi cărbune, atelierele de materii prime şi, în tot locul, lucrătorii de pâine. Nu se va lucra deloc în funcţie de întinderea ogoarelor, de numărul uzinelor şi atelierelor şi de cel al lucrătorilor, ci în funcţie de puţinul capital circulant care va fi scăpat barbarilor. Fericit este poporul care, după o asemenea catastrofă, poate scoate din adâncul pământului comorile pe care teama le va fi îngropat acolo! Metalele preţioase şi nestematele nu pot, la fel ca şi capitalurile fixe, să înlocuiască adevărata bogăţie circulantă [bogăţie are aici sensul său frecvent de capital]: dar folosul ce se va trage de la ele va fi să le exporţi în întregime pentru a cumpăra din afară capitalul circulant de care ai nevoie. A vrea să împiedici acest export, ar însemna a condamna locuitorii la inacţiune şi la foametea care ar fi urmarea acesteia".

Acest text este interesant în sine, prin vocabularul lui şi prin arhaismul vieţii economice ruseşti pe care o sugerează (cai, boi, ateliere, foamete, îngroparea comorilor). „Barbarii" s-au purtat ca nişte elevi cuminţi, lăsând pe loc capitalul fix, luând cu ei capitalul circlilant, ca să demonstreze rolul de neînlocuit al celui din urmă. Dai dacă, răzgândindu-se sau schimbându-şi programul, ei s-ar fi hotărât să distrugă capitalul fix şi nu pe cel circulant, naţiunea cucerită, jefuită şi

aPoi eliberată nu şi-ar fi reluat viaţa economică.

Procesul de producţie este un fel de motor în doi timpi, capitalurile circulante sunt distruse de îndată pentru a fi reproduse, ba chiar sporite.

n ce Priveşte capitalul fix, el se uzează, mai mult

u mai puţin repede, dar se uzează: drumul se nea, podul se prăbuşeşte, corabia, într-o bună Sau să mă nu mai dă decât lemn de foc pentru

e mănăstire veneţiană de călugăriţe (62), angrenajele de lemn ale maşinilor nu mai sunt bune de nimic, brăzdarul plugului crapă. Acest material trebuie reconstituit; deteriorarea capitalului fix este o boală economică pernicioasă care nu se vindecă niciodată.

A prinde capitalul într-o reţea de calcule

Astăzi capitalul se estimează de minune în cadrul contabilităţilor naţionale; totul este măsurat acolo: variaţiile produsului naţional (brut şi net), venitul pe cap de locuitor, rata de economisire, rata de reproducere a capitalului, mişcarea demografică etc, scopul fiind de a măsura global creşterea, în mod evident, istoricul nu are mijloacele necesare pentru a aplica economiei vechi acest cadru de calcul. Dar, chiar dacă cifrele lipsesc, doar faptul de a-ţi închipui trecutul prin prisma acestei problematici actuale schimbă, în mod obligatoriu, felul de a vedea şi a explica lucrurile. Această schimbare de optică este vizibilă în rarele tentative de cuantificare şi de calcul retrospectiv făcute de către economişti, mai des încă decât de către istorici. Astfel Alice Hanson Jones, într-un articol şi într-o carte recentă (63), a reuşit să calculeze destul de plauzibil patrimoniul său, dacă vreţi, stocul de capitaluri existente în 1774 în New Jersey, Pennsylvania şi Delaware. Cercetarea ei a început cu colectarea testamentelor, cu studiul averilor pe care le relevă, apoi cu estimarea succesiunilor fără testament. Rezultatul este destul de curiosr suma bunurilor capitale C este de trei sau de patrii ori mai mare decât venitul naţional V, ceea ce înseamnă, în mare, că această economie are în spate, la dispoziţia ei imediată, o rezervă de trei sau de patru ani de venituri acumulate. Dar, pentru anii 1930, Keynes a accepta* totdeauna în calculele sale proporţia: C = 4—Iată un fapt care indică o anumită corespondenţa între ceea ce s-a întâmplat ieri şi ceea ce se întâmplă 2

astăzi. Este adevărat că, încă de pe la începuturile

Independenţei, economia „americană” lasă impresia că este cu totul deosebită, chiar şi numai din cauza unei înalte productivităţi a muncii şi a unui nivel de viaţă mediu (venitul pe cap de locuitor) mai ridicat, fără îndoială, decât nivelele din Europa şi chiar din Anglia.

Această apropiere neaşteptată merge în sensul reflexiilor şi calculelor lui Simon Kuznets. Economistul american s-a specializai, după cum se ştie, în studiul creşterii economiilor naţionale de la sfârşitul secolului al XIX-lea până în zilele noastre (64). Tentaţia, căreia din fericire i-a cedat, era dea urca dincolo de secolul al XIX-lea, pentru a urmări sau ghici evoluţiile posibile ale celui de-al XVIII-lea, folosind graficele solide consacrate creşterii engleze de către Phyllis Deane şi W.A. Cole (65), apoi, din report în report, de a ajunge până în 1500 şi chiar mai departe. Să nu intrăm în detaliul mijloacelor şi condiţiilor acestei explorări în timp, făcute mai mult pentru a degaja probleme, pentru a propune programe de cercetare şi comparaţii utile cu ţările subdezvoltate moderne, decât pentru a impune soluţii peremptorii.

În orice caz, faptul că un economist de mare clasă încearcă acest drum în susul apei, convins de valoarea explicativă a duratei lungi economice, nu poate decât să mă încânte. El ajunge la o repunere generală în discuţie a problemelor posibile ale economiei „vechiului regim”. În această panoramă, doar capitalul ne va reţine atenţia, dar el se aşază şi ne aşază în centrul dezbaterii.

a, din punctul lui de re recutul îndepărtat şi prezent există legături, ase-anari, continuităţi; chiar dacă există şi rupturi, m-Olitin” ităţi de la epocă la el”°că-l E1 nu crede într-o schimbare bruscă a ratei de econo-Faptul că Simon Kuznets socoteşte că raporturile, corelaţiile vremii de astăzi (pe care le studiază în mişcările şi evoluţia lor în cursul a opt sau zece decenii de statistici exacte, stabilite pentru rece ţări, începând cu sfârşitul ultimului secol) îngăduie mutatis mutandis să urci cursul istoriei, dovedeşte că, din punctul lui de vedere, între recutul îndepărtat şi prezent ită la i!

misire care ar explica, aşa cum avansau A. Lewis şi W.W. Rostow, creşterea modernă. El rămâne mereu atent la plaâoane, la limitele de sus pe care această rată esenţială nu pare niciodată să le depăşească, chiar în ţările cu venituri foarte ridicate. „Oricare ar fi cauzele, scrie el (66), punctul esenţial este că chiar cele mai bogate ţări ale lumii actuale, a căror bogăţie şi ale căror posibilităţi depăşesc cu mult tot ceea ce s-ar putea imagina la sfârşitul secolului al XVIII-lea sau

la începutul celui de-al XIX-lea, nu depăşesc un nivel moderat al proporţiilor formării capitalului, în realitate nivele care, dacă se ia în considerare economisirea netă, n-ar fi fost imposibile, poate chiar nici prea greu de atins, pentru numeroase societăţi vechi”. A vorbi despre economisire sau despre reproducerea capitalului este unul şi acelaşi lucru. Dacă consumul atinge 85% din producţie, 15% din ea se înscrie în contul economisirii şi, eventual, al formării de capital reproductibil. Aceste cifre sunt imaginate. Exagerând, se poate face afirmaţia că nicio societate nu depăşeşte o rată a economiilor de 20%Sau, nu o depăşeşte decât în condiţiile unei constrângeri eficiente de care nu erau în stare societăţile vechi.

Acestea fiind zise, formulei lui Marx: „Nicio societate nu se poate lipsi să producă şi să consume”, trebuie să-i adăugăm „şi să economisească”. Acest travaliu profund, structural, depinde de numărul de indivizi ai acelei societăţi, de tehnica ei, de nivelul de viaţă pe care l-a atins, şi nu mai puţin de ierarhia socială care determină în sânul ei repartiţia veniturilor. Cazul imaginat de S. Kuz-nets, pornind de la Anglia din 1688 sau de la ierarhiile sociale ale oraşelor germane din secolele al XV-lea şi al XVI-lea, ar da în mare o elită reprezentând 5% din populaţie (fără îndoială u» nivel maxim), reunind în folosul ei 25% din veni” tul naţional. Cvasi-totalitatea populaţiei (95%) nedispunând decât de 75% din venitul naţional este în situaţia de a trăi sub ceea ce ar fi, calculat cum se cuvine, venitul mediu pe cap de locuitor-Exploatarea privilegiaţilor o condamnă la un regim de restricţie evidentă (mai bine decât alţii, Alfred Sauvy a făcut, e mult de atunci, demonstraţia acestui fapt) (67). Pe scurt, economisirea nu se poate realiza decât în partea privilegiată a societăţii. Să presupunem că consumul privilegiaţilor este de trei până la de cinci ori mai mare decât cel al omului de rând: economisirea va fi în primul caz de 13% din venitul naţional; în cel de-al doilea de 5%. Prin urmare, societăţile vechi în ciuda slabului lor venit pe cap de locuitor, pot să economisească, ele economisesc; jugul social nu se opune, ba într-un anume fel el contribuie la realizarea acestui lucru.

În aceste calcule, variază două elemente esenţiale: numărul oamenilor şi nivelul lor de viaţă. Între 1500 şi 1700, pentru întreaga Europă, rata de creştere a populaţiei se poate estima la O, 17% pe an, faţă de O, 95% din 1750 până în zilele noastre. Pe termen lung, creşterea produsului pe cap de locuitor s-ar stabili la O, 2 sau O, 3%.

Toate acestea, ca şi altele, sunt cifre ipotetice, bineînţeles. Cu toate acestea, este afară de orice dubiu faptul că în Europa, înainte de 1750, rata de reproducere a capitalului rămâne la nivele foarte modeste. Dar cu o particularitate care mi se pare că atinge chiar inima problemei. Societatea produce, în fiecare an, o anumită cantitate de capital, acesta este capitalul brut din care o parte trebuie să acopere uzura bunurilor capitale fixe, Prinse în procesul vieţii economice active. În mare, capitalul net este capitalul brut, mai puţin această Puncţie imputabilă uzurii. Ipoteza lui S. Kuznets, adică faptul că diferenţa dintre formarea capitalului brut şi formarea capitalului net ar fi mai puternică într-o societate veche decât în cele mo«erne? mi se păre (untjamentală şi puţin discutară, chiar dacă documentarea abundentă care o Poate susţine este mai mult calitativă decât canv avva n moc-ul ce* mă* evident, economiile rechi produc o cantitate însemnată de capital ut, dar jQ anutnjte sectoare acest capital brut t °reşte ca zăpada la soare. Există aici o fragil i-e congenitală a încadrării muncii; de unde lipsuri care trebuie acoperite prin cantităţi suplimentare de trudă. Pământul, el însuşi, este un capital foarte fragil, fertilitatea lui se distruge an de an; de aici asolamentele care se tot rotesc; de aici necesitatea îngrăşămintelor (dar cum să le obţii în cantitate suficientă?); de aici îndârjirea ţăranului pornit să sporească numărul de arături, cinci, şase „brazde”, şi în Provence, după Qui-queran de Beaujeu (68) până la patrusprezece; de aici proporţia foarte ridicată a populaţiei reţinute de lucrarea ogoarelor, condiţie care, în sine, este, se ştie, un factor anti-creştere. Casele, corăbiile, podurile, canalele de irigare, uneltele şi toate maşinile pe care omul le-a şi inventat pentru a-şi uşura munca şi a folosi formele de energie care-i stau la dispoziţie, toate acestea nu sunt prea durabile. Bunăoară, faptul minuscul că poarta oraşului Bruges a fost reparată în 1337 – 1338, apoi reconstruită în 1367 – 1368, modificată în 1385, 1392 şi 1433, din nou reconstruită în 1615, nu îmi pare cu totul neglijabil: micile fapte neglijabile stânjenesc, structurează viaţa de fiecare zi (69). Corespondenţa intendentului de la Bonneville, din Savoia, în secolul al XVIII-lea, este plină de însemnări monotone în legătură cu diguri care trebuie refăcute, cu poduri care trebuie reconstruite, cu drumuri devenite de nefolosit. Citiţi gazetele: tot timpul sate şi oraşe sunt cuprinse dintr-odată de flăcări: Troyes în 1547, Londra în 1666, Nijni Novgorod în 1701 (70), Constantinopolul la 28 şi 29 septembrie 1755,

incendiul lăsând „un gol în carsi sau oraşul comercial de mai bine de două leghe jur-împrejur” (71). Exemple luate dintre mii de altele asemenea.

Pe scurt, cred că S. Kuznets are în întregii116 dreptate când scrie: „Cu riscul de a exagera, ai» putea să ne întrebăm dacă, în epoca anterioara anului 1750, a existat cu adevărat o formare ofirr care de capital fix şi durabil, lăsând de o parte numentele”, şi dacă a existat o acumulare tantă oarecare de bunuri capitale având o viaţă fizică lungă care să nu fi cerut o întreţine-e curentă (sau o înlocuire) reprezentând o fosi e puternică proporţie din valoarea totală originară. Dacă cea mai mare parte a echipamentului nu dura mai mult de cinci-şase ani, dacă cea mai mare parte a îmbunătăţirilor aduse pământului cereau, pentru a fi menţinute, o continuă reconstituire reprezentând, în fiecare an, cam o cincime din valoarea lor totală, şi dacă cele mai multe imobile se deteriorau într-o proporţie echivalând cu distrugerea lor cvasi-totală într-un termen de 25 până la 50 de ani, atunci nu mai rămâne mare lucru care să poată fi socotit capital durabil... întreg conceptul de capital fix este poate un produs unic al epocii economice moderne şi al tehnologiei moderne” (72). Ceea ce e totuna cu a spune, exagerând, că Revoluţia industrială a fost înainte de toate o mutaţie a capitalului fix, din acel moment un capital mai costisitor, dar mult mai durabil şi perfecţionat, care schimbă radical nivelul productivităţii.

Interesul pe care-l prezintă o analiză sectorială

Toate acestea apasă, desigur, asupra ansamblului economiei. Dar este de ajuns să hoinăreşti puţin prin Germanisches Museum din München, să priveşti (câteodată în trecere) modelele reconstruite ale nenumăratelor maşini de lemn care erau singurele motoare energetice, încă acum două secole, cu angrenajele lor extraordinar de complicate şi mgenioase care se comandă unele pe altele şi transmit forţa apei, a vântului sau chiar forţa animală, CĂ să înţelegi care anume sector este lovit de fragitatea echipamentului înainte de oricare altul: cel al producţiei care, mai mult sau mai puţin Poate fi numit „industrial”. În acest caz, structura gnomici şi tehnică – şi nu doar ierarhia socială reZervă Privilegiaţilor, celor 5%, aşa cum ai spuneam, veniturile înalte şi posibilitatea ecouomisi – este cea care condamna anumite şi apare> – ÎD mod deosebit producţia „industrială” gneolă, la o's\aformare de capital. Mai trebuie atunci să ne mirăm că, ieri, capitalismul era negustoresc, că rezerva tot ce avea el mai bun în

efortul şi în investiţiile lui „sferei circulaţiei”? Analiza sectorială a vieţii economice, pe care o anunţam la începutul acestui capitol, justifică fără ambiguitate opţiunea capitalistă şi raţiunile ei.

Ea explică şi o contradicţie aparentă a economiei de ieri, şi anume faptul, că în ţările vizibil subdezvoltate, capitalul net, îngrămădit cu uşurinţă în sectoarele apărate şi privilegiate ale economiei, prisoseşte adesea şi este incapabil să se investească util în totalitatea lui. Are loc o tezaurizare puternică. Banii stau, „lâncezesc”; capitalul este subutilizat. La momentul potrivit, voi da în legătură cu aceasta câteva texte curioase care privesc Franţa de la începutul secolului al XVIII-lea. Să nu spunem, de dragul paradoxului, că ceea ce lipseşte cel mai puţin e banul. În orice caz, ceea ce lipseşte cel mai mult, dintr-o mie de motive dintr-odată, este prilejul de a-l azvârli într-o activitate care să fie într-adevăr fructuoasă. Acesta este cazul Italiei, încă strălucitoare, de la sfârşitul secolului al XVI-lea. La ieşirea dintr-o perioadă de activitate vie, ea este în prada unei supraabundenţe de numerar, a unei „dărnicii” de metal alb în felul ei distrugătoare, ca şi cum ar fi depăşit cantitatea de bunuri capitale şi de bani pe care economia ei ar fi putut s-o consume. A fost atunci ceasul cumpărăturilor de pământuri puţin rentabile, ceasul magnificelor case de ţară clădite începând din această epocă, a avântului monumentelor, a strălucirii culturale. Dacă ea este valabilă, oare nu rezolvă această explicaţie în parte, şi contradicţia semnalată de Robert Lopez şi Miskimin (73) dintre conjunctura economică posomorâtă şi splendorile Florenţei lui Lorenzo Magnificul?

Problema cheie este de a şti din ce motive u° sector al societăţii de ieri pe care nu ezit să-l califi? drept capitalist a trăit ca un sistem închis, chiar închistat; de ce nu i-a venit la îndemână să & extindă, să cucerească întreaga societate. P°atf, că aceasta era, de fapt, condiţia supravieţuirii lui>

societatea de ieri neîngăduind o rată importantă de formare a capitalului decât în anumite sectoare şi nu în ansamblul economiei de piaţă a timpului. Capitalurile care încercau să se aventureze dincolo de această zonă de abundenţă rămâneau puţin fructuoase, atunci când nu se pierdeau de-a binelea. prezintă prin urmare un anume interes cunoaşterea exactă a locului unde se adăposteşte capitalismul de ieri, căci această topologie a capitalului este topologia inversată a fragilităţii şi non-profitului societăţilor vechi. Dar înainte de a repera

capitalismul în sectoarele în care el este realmente acasă la el, vom începe prin a examina sectoarele pe care el le atinge pieziş şi mai ales limitat: agricultura, industria, transporturile. Capitalismul muşcă adesea din aceste domenii străine, dar se şi retrage adesea de pe ele, şi de fiecare dată retragerea este semnificativă: fie că dincolo de mijlocul secolului al XVI-lea, oraşele Castiliei, de exemplu, renunţă să investească în agricultura din apropiata lor zona rurală (74), în timp ce cincizeci de ani mai târziu capitalismul negustoresc veneţian, înclină dimpotrivă, spre zonele rurale, iar seniorii întreprinzători din Boemia de sud, în aceeaşi epocă, îşi îneacă pământurile sub eleş-tee întinse ca să crească crapi, în loc să producă secară (75); fie că în Franţa, după 1550, burghezii nu mai dau împrumuturi ţăranilor, împrumutând banidoar seniorilor şi regelui (76); fie că încă înainte de sfârşitul secolului al XVI-lea marii negustori se retrag din aproape toate întreprinderile miniere ale Europei centrale, a căror responsabilitate şi gestiune şi-o asumă statul prin forţa – în toate aceste cazuri aparent contradictorii, ca în multe altele, se constată că întreprinderile abandonate încetaseră să fie suficient de rentabile sau sigure şi că era avantajos să investeşti în altă parte. um spunea un negustor „mai bine să nu ai de lucru” decât „să munceşti în zadar” (77). Căutarea 199 Profit; ului> maximalizarea profitului au şi devenit egulile implicite ale capitalismului acelor timpuri.

PĂMÂNTUL!

ŞI BANUL

Intruziunea capitalismului, mai bine zis a banului urban (a banilor nobililor şi burghezilor), în viaţa rurală a început foarte de timpuriu. Nu există oraş în Europa ai cărui bani să nu se reverse spre pământurile din vecinătate. Şi cu cât oraşul este mai important, cu atât mai mult aureola proprietăţilor lui urbane se întinde mai departe, înlăturând din calea ei toate piedicile. De altfel, cumpărări se încheie şi în afara acestor arii urbane, la distanţe uriaşe: vezi în secolul al XVI-lea, negustorii geno-vezi cumpărători de seniorii în îndepărtatatul regat al Neapolelui. În Franţa, în secolul al XVIII-lea, piaţa proprietăţii imobiliare se extinde chiar până la limitele pieţii naţionale. La Paris se cumpără seniorii bretone (78) sau pământuri din Lorena (79). Aceste cumpărături răspund prea adesea vanităţii sociale. „CM ha danari compra feudi ed e barone”, spune un proverb napolitan: Cine are bani cumpără moşii şi se face baron. Pământul nu înseamnă o intrare

neîntârziată în rândul nobilimii, dar înseamnă drumul spre nobilime, o promovare socială. Factorul economic nu este singurul care intră în discuţie, dar are totuşi un rol al lui. Pot cumpăra pământ în apropierea oraşului în care trăiesc ca să-mi asigur obişnuita aprovizionare a casei; aceasta este politica unui bun tată de familie. Sau ca să-mi plasez capitalurile şi săle, pun la adăpost: pământul – se spunea – nu minte niciodată şi negustorii ştiau foarte bine acest lucru. La 23 aprilie 1408, Luca del Sera îi scrie din Florenţa lui Francesco Datini, negustor din Prato: „V-am îndemnat să cumpăraţi proprietăţi şi o fac astăzi cu şi mai multă căldură de se poate> Pământurile cel puţin nu sunt supuse la primejdia mării, a altor lucruri negingaşe sau a companiilor negustoreşti sau a falimentului. Cu atât mai mult vă sfătuiesc şi vă cer acest lucru [piu vene confort? e pregho]” (80). Totuşi pentru un negustor, necazu' este că pământul nu se cumpără şi nici nu se vândă] a fel de lesne ca o acţiune de bursă. La Veneţia, în 1584, după falimentul băncii Tiepolo Pisani, pământurile servind ca fond de garanţie se lichidează încet şi în pierdere (81). În secolul al XVIII-lea, este adevărat, negustorii din La Rochelle care plasează cu dragă inimă capitalurile lor în cumpărături de podgorii (82) sau în loturi de podgorie, socotesc că banii puşi astfel în rezervă pot fi recuperaţi, la momentul oportun, fără prea multă dificultate sau pierdere. Dar aici e vorba de podgorii, şi într-o regiune care exportă în mare măsură producţia ei de vin. Un pământ atât de deosebit poate juca rolul unei bănci. Fără îndoială, tot aşa stau lucrurile şi cu pământurile pe care negustorii din Anvers le cumpără în jurul oraşului în secolul al XVI-lea. Le stă în putinţă să ia bani cu împrumut garantând împrumutul cu ele, să-şi mărească datorită lor creditul, iar veniturile pe care le furnizează acestea nu sunt neglijabile (83).

Acestea fiind zise, oricare ar fi originea sa. proprietatea urbană (înainte de toate cea burgheză) nu este ipso facto capitalistă, cu atât mai mult cu cât foarte adesea, şi din ce în ce mai mult începând din secolul al XVI-lea, ea nu este exploatată direct de către proprietar. Faptul că acesta poate fi, câteodată, un capitalist autentic, un incontestabil mânuitor de bani, nu schimbă cu nimic lucrurile. Fuggerii, negustori extrem de bogaţi din Augsburg, cumpără spre sfârşitul epocii lor de glorie nenumărate domenii senioriale şi princiare în Suabia şi în Franconia. Ei le administrează, fireşte, în conformitate cu bunele principii contabile, dar nu modifică prin asta

structura lor. Domeniile lor senioriale rămân senioriale, cu vechile or drepturi şi cu ţăranii lor cenzitari (84). Tot aşa, negustorii italieni din Lyon sau oamenii de afaceri genovezi la Neapole care cumpără, odată cu un domeniu, titluri de nobleţe, nu devin nişte întreprinzători ai pământului.

Capitalismului i se întâmplă totuşi să pună mâna

Pe Pământ şi să-l supună realmente ordinii sale.

3 oi C][wremodeleze cu totul. Vom examina într-o

Pa exemple de agricultură capitalistă. Ele sunt numeroase, discutabile unele, indiscutabile altele, dar faţă cu exemplele de gestiune, şi de texturi rămase tradiţionale, sunt până într-atâta minoritare, încât cel puţin până în secolul al XVIII-lea de aproape că reprezintă excepţia care confirmă regula.

Prealabilele capitaliste

Zona rurală a Occidentului este în acelaşi timp seniorială şi ţărănească. Atunci cum ar putea ea să fie uşor maleabilă? Pretutindeni, regimul seniorial a murit greu. Dar pentru ca în exploatarea pământului să se instaleze sistemul capitalist de gestiune şi de calcul economic este nevoie de o mulţime de prealabile: trebuie ca regimul seniorial să fie cel puţin îndepărtat sau modificat, dacă nu abolit (câteodată din interior şi, în cazul acesta, chiar seniorul sau ţăranul închiaburit, „cocoşul satului”, face pe capitalistul); trebuie, ca libertăţile ţărăneşti să fi fost. dacă nu suprimate, cel puţin ocolite, limitate (aceasta este marea problemă a bunurilor comunale); trebuie ca întreprinderea să fie încadrată într-un lanţ puternic de schimburi cu rază mare – grâul de exportat, lâna, dro-buşorul (85), garanta, vinul, zahărul; trebuie să apară o gestiune „raţională”, condusă de o politică bine gândită de randament şi de ameliorare; trebuie ca o tehnică încercată să dirijeze investiţiile şi implantările de capitaluri fixe; trebuie, în sfârşit, să existe la bază un proletariat salariat.

Dacă aceste exigenţe nu sunt îndeplinite toate? întreprinderea poate fi pe calea capitalismului, dar nu este capitalistă. Dar aceste numeroase condiţii, negative sau pozitive, sunt greu de realizat. De ce se întâmplă aşa în cele mai multe cazuri? Fără nicio îndoială pentru că în zona rurală nu se intră cum vrei, pentru că structura seniorială este o realitate plină de viaţă, rezistentă şi, mai ales, pentru că universul ţărănesc pune bucuros piedici inovaţiei”.

În 1816, un consul francez observă starea de spăimântătoare izbelişte şi de sărăcie" a Sardiniei, aşezată totuşi în „centrul civilizaţiei europene" (86). Piedica esenţială în faţa eforturilor „luminate" vine de la o lume de ţărani înapoiaţi, supuşi unei triple exploatări, a statului, a bisericii şi a feudalităţii, ţărani „sălbatici", care „îşi păzesc turmele sau îşi ară ogoarele cu cuţitul la brâu sau cu puşca pe umăr", sfâșiați de certuri de familie sau de clan. În această lume arnaică, nimic n, a pătrunde cu uşurinţă, nici măcar cultura cartofului, încercată cu succes, dar care „n-a trecut deloc în folosinţa obştească" în ciuda utilităţii „acestei rădăcinoase pentru vremuri de foamete". „Încercările cartofului, notează consulul nostru, au fost fluierate şi au devenit ridicole; cele ale trestiei de zahăr [pe care le face un nobil sard pasionat de agronomie] au fost prilej de pizmă şi neştiinţa sau răutatea le-au pedepsit ca pe o crimă; lucrătorii aduşi cu mari cheltuieli au fost, unul după altul, ucişi". Un marsiliez în trecere se minunează de crângurile de portocali de la Ogliastra, cu pomi „plini de putere şi sănătate ale căror flori fac, scuturându-se, un pat gros fără ca locuitorii acestui loc... să tragă cel mai mic folos". împreună cu câţiva compatrioţi, el instalează o distilerie şi lucrează acolo un an întreg. Dar, vai, anul următor, atunci când echipa, întoarsă în Franţa între timp, revine la lucru, găseşte atelierele devastate, iar uneltele şi ustensilele lipsesc, căci au fost furate. Întreprinderea a trebuit să fie abandonată.

Există fără îndoială mase ţărăneşti supuse unor alte tehnici de încadrare şi mai deschise. Am luat în exemplu extrem: Sardinia, încă şi astăzi, este o regiune înapoiată. Dar atunci când negustorul geuovez din familia Spinelli, devenit în regatul ţăpoiului senior de Castrovillani, ia hotărârea să pună la punct, după cum i se pare lui bine că e mai bine, sosirile şi munca muncitorilor sezonieri, bracciali (care sunt numiţi aici fatigatori) îşi Klică în cap. şi el, întreaga obşte sătească, Vuni-Versita. Şi aceasta va avea ultimul cuvânt. Nu cereţi plea mult de la fatigatori i se explica seniorului; o să-i scârbiţi să mai vină să lucreze în viile noastre, cum fac de obicei (87)!

Nu este prin urmare întâmplător, vom conchide, că întreprinderile agricole noi se instalează atât de des în golul mlaştinilor sau al zonelor păduroase. E mai bine să nu ai de luptat cu habitudinile şi sistemele funciare. În 1782, un novator, Delporte, alege o postată din pădurea de la Boulogne-sur-Mer, defrișată de el, apoi

ameliorată printr-o bogată împrăştiere de marnă, ca să instaleze o crescătorie de oi după sistemul englezesc (88). Un mic detaliu: animalele trebuiau apărate acolo de lupi. Dar cel puţin erau la adăpost de oameni!

Număr, inerţie, productivitate a maselor ţărăneşti

I.

Ţărănimea înseamnă număr, înseamnă enorma majoritate a muritorilor. De aici derivă structura ei densă, om lângă om, prin urmare posibilitatea ei de rezistenţă sau de inerţie spontană. Dar numărul este şi semnul unei productivităţi insuficiente. Dacă solul nu dă decât randamente slabe, şi aceasta, este o regulă destul de generală, trebuie să extinzi spaţiul arăturilor, să sporeşti efortul mâinii de lucru, să reechilibrezi totul printr-un surplus de muncă. Frasso şi Arpaia sunt două sate sărace, în spatele Neapolelui, nu departe de un al treilea, Montesarchio, relativ bogat. În cele două sate sărace, productivitatea este atât de scăzută încât pentru a obţine aceeaşi cantitate de produse trebuie să cultivi o suprafaţă de trei ori mai mare decât la Montesarchio. Consecinţă: aceste sate sărace cunosc, acceptă o natalitate mai înaltă, căsătorii mai precoce; ele trebuie să fabrice o mână de lucru relativ abundentă (89). De aici, paradoxul persistent al atâtor economii de „vechi regim”, cu zone rurale relativ suprapopulate, la limita lipsei şi foamete1 obligate totuşi să cheme în ajutor masele regulate ale muncitorilor sezonieri, secerătorii, culegător11 treierătorii de grâu din zilele de iarnă, oamenii de

1

dârvală, cu hârleţul în mână, săpând şanţuri – veniţi cu toţii din lumile exterioare cele mai sărace şi din masa confuză a celor fără de lucru. O statistică din 1698 dă, pentru circumscripţia financiară a Orleans-ului următoarele cifre: 23 812 ţărani cu plug, 21 840 podgoreni, 2 121 morari, 539 grădinari, 3 160 ciobani, 38 444 zilieri, 13 696 slujnice, 15.000 rândaşi. Şi aceste cifre nici nu reprezintă totalul populaţiei ţărăneşti, căci cu excepţia slujnicelor, femeile nu sunt cuprinse în ele, şi nici copiii. Într-un lot de populaţie activă de aproape 120.000 de persoane avem, cu rândaşi, servitori şi zilieri, mai Line de 67.000 de salariaţi (90)!

Paradoxal, această suprasarcină de oameni este o piedică pentru creşterea productivităţii: o populaţie ţărănească atât de numeroasă, aproape de o economie de subzistenţă, obligată să lucreze

fără răgaz pentru a putea suporta loviturile frecventelor recolte proaste şi pentru a plăti mulţimea de redevenţe, se închide în muncile şi grijile de fiecare zi. Abia dacă poate să se descurce. Nu într-un asemenea mediu ne putem imagina propagarea uşoară a progresului tehnic sau riscul acceptat al noilor culturi şi noilor pieţe. Ai impresia că este vorba de mase rutiniere, aproape adormite; să nu spunem însă liniştite sau supuse. Ele cunosc treziri de o rară brutalitate. Ca un talaz uriaş se ridică răscoala ţărănească din 1368 care pune capăt, în folosul dinastiei Ming, regimului străin al mongolilor. Şi dacă în Europa ele au rar o asemenea amploare, revoltele ţărăneşti explodează regulat şi pretutindeni şi pe aici.

Desigur, aceste incendii se sting unele după altele: revolta din Ue-de-France în 1358, răscoala lucrătorilor englezi din 1381, războiul ţărănesc de sub conducerea lui Doja din 1514 (91) care se ineie cu mii de spânzurări, războiul ţărănesc ger-CĂ-n sau un aşa răscoală napolitană din

J Pătura seniorială, suprastructura socială a versurilor rurale, îşi recapătă întotdeauna prita, să-l> ajutată de prinţi, susţinută de complici

a a*? lu't sau mai puţin conştientă a societă-citadine care au nevoie de munca ţărănească.

I

Cu toate acestea chiar dacă pierde destul de regulat, ţăranul nu renunţă. Războiul surd alternează cu războiul deschis. După Georg Griill (92), istoric al ţăranilor austrieci, nici măcar uriaşa înfrângere care încheie Bauernkrieg-ul din 1525 nu duce la suspendarea unui război social latent, neîntrerupt până în 1650 şi chiar după această dată. Războiul ţărănesc, un război structural care nu se termină niciodată. Cu mult mai mult decât im „război de o sută de ani”.

Mizerie's şi supravieţuire”.

Maxim Gorki ar fi spus odată: „Ţăranii sunt pretutindeni aceiaşi” (96). Este într-adevăr aşa?

Toţi ţăranii cunosc o mizerie aproape continuă, o răbdare pe măsura oricărei încercări, au o extraordinară aptitudine de a rezista plecându-se împrejurărilor, o încetineală în reacţii în ciuda izbucnirilor de revoltă, o artă dezesperantă de a respinge, pe oriunde trăiesc, orice „nouveletez” (94), noutăţi, o perseverenţă, şi ea fără egal, în reechilibrarea unei existenţe mereu precare. Că trăiesc la un nivel

scăzut este sigur, în ciuda unor excepţii: bunăoară, în secolul al XVI-lea, o zonă de crescători de vite ca Dithmarschen în sudul Jutlandei (95); unele „insule de bună stare ţărănească” în Pădurea Neagră, în anumite regiuni din Bavaria, Hesse sau Thuringia (96); mai târziu regiunea rurală olandeză, din cauza apropierii de marile pieţe ale oraşelor; partea de vest a ţinutului Mans (97); o bună parte din zonele rurale engleze; podgoreni cam peste totca să nu dăm decât câteva exemple-Dar într-un recensământ complet, imaginile negre ar fi de departe majoritare. Ele ni se arată cu miile-Să nu exagerăm totuşi această neagră realitate-Ţăranul supravieţuieşte. El izbuteşte să se descurce este şi acesta un adevăr universal. Dar, în genera' datorită a sute de meserii supleative (98): cele-meşteşugăreşti, cele legate de acea adevărată „în

dustrie” care este viticultura, cele legate de cărăuşie. Nu este de mirare că unii ţărani din Suedia sau din Anglia sunt mineri sau lucrători în carierele de piatră; că unii ţărani din Scania devin marinari şi animă un cabotaj activ în Baltica şi în Marea Nordului; că toţi ţăranii sunt mai mult sau mai puţin ţesători şi cărăuşi ocazionali. Odată cu sfârşitul secolului al XVI-lea, în Istria, atunci când zona rurală este cuprinsă de a doua serbie, mulţi ţărani fug; ei de in cărăuşi şi colportori spre porturile Adriaticii şi fac să crească o industrie elementară a fierului, cu furnale înalte săteşti (99). În regatul Neapolelui „sunt mulţi bracciali, spune un raport serios al Sommariei, care nu trăiesc numai din munca lor de zilieri, şi care, în fiecare an, seamănă şase tomola de grâu sau de orz [...], care cultivă legume şi le duc la piaţă, taie şi vând lemne şi fac transporturi cu vitele lor; apoi pretind să nu plătească decât impozit ca bracciali” (100). Un studiu recent îi arată pe deasupra împrumutând şi dând bani cu dobândă, mici cămătari, crescători grijulii de vite.

Durata lungă nu exclude schimbarea

Aceste exemple arată de la sine în ce privinţă anume nu avea Gorki dreptate. Există mii de feluri de a fi ţăran, mii de feluri de a fi nevoiaş.

Liicien Febvre avea obiceiul să spună, gândindu-se

a deosebirile provinciale, că „Franţa se numeşte diversitate”. Dar şi lumea se numeşte diversitate.

Există solul, există climatul, există culturile, există „deriva” istoriei, opţiunile vechi; există jte asemenea statutul proprietăţii şi al

persoanef-Ţăranii pot fi robi, şerbi, muncitori în parte.

™ici arendaşi liberi, fermieri; ei pot depinde de ricy, de rege, de marii seniori, de gentilomii j. rangul doi sau trei, de marii fermieri. Şi în

307 (jelarf caz statutul lor personal se dovedeşte

Nimeni nu contestă această diversitate în spaţiu. Dar astăzi istoricii vieţii ţărăneşti au tendinţa de a imagina înăuntrul fiecărui sistem dat situaţii imobile în timp, eminamente repetitive. Pentru Elio Conţi, admirabilul istoric al zonei rurale toscane, structurile acesteia nu îşi găsesc explicaţia decât dacă sunt trecute printr-un mileniu de observaţie neîntreruptă (101). Un istoric afirmă că în zona rurală din jurul Parisului „structurile rurale nu au suferit transformări între epoca lui Filip cel Frumos şi secolul al XVIII-lea" (102). Continuitatea înainte de toate. „Werner Sombart spunea încă de multă vreme că agricultura europeană nu s-a schimbat de la Carol cel Mare până la Napoleon; era fără îndoială un fel de a-i sfida pe unii din istoricii vremii lui. Astăzi, butada n-ar mai şoca pe nimeni. Otto Brünner, istoric al societăţii rurale din Austria, merge cu mult mai departe: „Ţărănimea, afirmă el foarte liniştit, a constituit, de la formarea ei în neolitic până în secolul al XIX-lea, fundamentul structurii societăţii europene, şi, timp de milenii, schimbarea structurală a formelor politice ale păturilor superioare abia dacă a izbutit să-i afecteze substanţa (103)".

Cu toate acestea, să nu credem orbeşte în imobilitatea totală a istoriei ţărăneşti. Da, peisajul cutărui sat nu s-a schimbat de la Ludovic al XIV-lea până în zilele noastre. Da, bătrânii verişori din Forez ai unei specialiste în istorie „sunt încă [şi astăzi] întru totul asemănători cu umbrele atât de apropiate ale testatorilor din secolul al XIV-lea" (104). Nici şeptelul acestor sate nu pare să fi „fost foarte diferit în 1914, faţă de ceea ce era în 1340" (105). O aceeaşi înfăţişare a ogoarelor, a caselor, a vitelor, a oamenilor, a vorbelor, a zicerilor... Da, dar câte lucruri, câte realităţi nu s-au tot schimbat! Prin 1760 – 1770, la Mitschdorf, un mic sătuc din Alsacia de nord, alacucereală veche, cedează locul griului (106); este acesta un lucru de trecut cu vederea? Între 170 o şi 1816 (neîndoielnic către 1765), în acelaşi sat, se încheie trecerea de la un sistem trienal la unu' bienal (107); este acesta un lucru de trecut cu ve – derea? Veţi spune că este vorba de schimbări mărunte; dar există şi din cele uriaşe. Orice durată lungă se sfarămă într-o bună zi, niciodată dintr-odată, niciodată întru totul; spărturi însă

apar. Este hotărâtor faptul că, pe vremea Blancăi de Castilia şi a Sfântului Ludovic, lumea ţărănească din jurul

Parisului, compusă din şerbi (care pot fi identifi caţi în temeiul a trei îndatoriri consfinţite: chevage.

dreptul de formăriage, dreptul de a contracta ca sătorii în afara fiefului; mainmorte, dreptul de succesiune al seniorului asupra bunurilor şerbului), dar şi din oameni liberi, îşi cucereşte libertatea împotriva seniorilor şi că se înmulţesc dezrobirile, manumisiile – căci omul liber, amestecat cu şerbii, risca mereu să fie confundat într-o zi cu ei.

Este de asemeni hotărâtor faptul că, întrucât viaţa economică îngăduie lucrul acesta, ţăranii punând mână de la mână se răscumpără pe bani de obligaţiile lor feudale, la Orly, Sucy-enbrie, Boissy sau în alte părţi – mişcare menită să capete o largă extindere (108). Este hotărâtor faptul că libertatea ţărănească îşi face drum de-a lungul unei anumite Europe ca o epidemie, atingând de preferinţă zonele active, dar şi regiuni mai puţin privilegiate din vecinătate. Sunt contaminate astfel regatul Neapolelui şi chiar Calabria care, nici vorbă, în această privinţă nu este o zonă de pionierat; dar ultimii ţărani fugari reclamaţi în

1432 de către contele de Sinopoli sunt reclamaţi în zadar (109). Servitutea ţărănească, legarea de glie au dispărut. Iar cuvintele vechi (adscripti, villani, censiles, redditicl) ies din vocabularul calabrez; nu se mai vorbeşte decât despre vassalli (110). Este important de asemenea faptul că ţăranul eliberat din Austria de Sus poate purta, ca semn al dezro bârâi, o pălărie roşie (111). Este important şi faptul că în secolul al XVIII-lea/e triage, care este partajul bunurilor comunale între ţărani şi seniori, eşuează a generat în Franţa, în vreme ce, acelaşi proces, dăduse naştere în Anglia la enclosures. În sens contrariu este important faptul că, în secolul al

309 ea cea de a doua serbie poloneză pune iar obroc un ţăran care căpătase experienţa comerţului direct cu oraşul sau chiar cu negustorul străin (112). Toate acestea sunt fapte hotărâtoare; unul singur schimbă în adâncime viaţa a mii de oameni.

În această împrejurare are dreptate Marc Bloch (113) şi nu Ferdinand Lot, care vedea ţărănimea franceză ca „un sistem atât de cimentat încât în el nu există fisuri; lucrul acesta este imposibil”. Dar în sistem există fisuri, uzuri, rupturi, răsturnări. Aceste rupturi apar din

raporturile seniori-ţărani, în egală măsură din coexistenţa oraşelor cu satele care, dezvoltând în mod automat o economie de piaţă, strică echilibrul rural.

Şi piaţa nu este singura incriminată. Nu îşi aruncă oraşul atât de des meseriile în zona rurală, ca să scape de piedicile corporatiste instituite la el acasă? Chit, de altfel, că le aduce iar acasă, între ziduri, atunci când acest lucru este în avantajul său. Nu vine mereu ţăranul spre oraş, atras de salariile lui mari? Şi nu acolo îşi construieşte seniorul casă, ba chiar palatul? Italia, în avans faţă de restul Europei, este cea dintâi care cunoaşte acest inurbamento. Şi devenind citadini, seniorii aduc împreună cu ei snopul strâns legat al clanurilor lor rurale care apasă, la rândul lor, asupra economiei şi vieţii cetăţii (114). În sfârşit, oraşul înseamnă oameni ai legii care scriu pentru cine nu ştie să scrie, prieteni mincinoşi prea adesea, maeştri ai proceselor şicanatoare sau cămătari care iau semnături de recunoaştere a datoriilor, din care trag dobânzi grele, care pun mâna pe bunurile lăsate amanet. Din secolul al XIV-lea, casana lombardului este cursa în care se prinde ţăranul în nevoie de bani. Începe prin amanetarea lucrurilor de bucătărie, a vaselor de vin, „Ies vases vinaires", a uneltelor agricole – apoi a vitelor, şi sfârşeşte cu zălogirea pământului (115). Camătă ajunge la dobânzi fantastice de cum se înăspresc greutăţile. În noiembrie 1682, intendentul Alsaciei denunţă camătă intolerabilă ale cărei victime sunt ţăranii: „Burghezii i-au silit să dea până la 30% dobândă", uni le-au cerut să-şi pună zălog pământul şi, drept dobândă, „jumătate din roade [...] ceea ce se doyedeşte an de an tot atâta cât capetele ce s-au nnprumutat „Nu încape îndoială" avem a face cu dobânzi de 100% (116).

În Occident, un regim seniorial care n-a murit

Organizarea seniorială înfiptă în viaţa ţărănească, amestecată cu ea, o apără şi o asupreşte totodată.

Astăzi încă i se mai pot recunoaşte urmele în toate peisajele Occidentului. Cunosc două sate mijlocii.

j între Barrois şi Champagne, amândouă făcând parte altă dată dintr-o modestă seniorie. Castelul mai e încă la locul lui, în apropierea unuia dintre! sate, aşa cum a fost fără îndoială restaurat şi amenajat în secolul al XVIII-lea, cu parcul lui, cu arborii, cu întinderile lui de apă, cu o grotă. Ţineau de senior morile (ele nu mai merg, dar sunt pe f locul lor), iazurile (până ai ieri, se mai vedeau şi: ele). Ţăranii, în ce-i

priveşte, dispuneau de grădinile, de cânepiştile, de ogrăzile, de livezile lor şi de ogoarele din jurul caselor satului, sudate unele de altele. Până mai ieri, ogoarele erau împărţite în trei sole (grâu, ovăz, pârloagă) care se roteau în fiecare an. Ţineau direct de senior, ca proprietar pădurile din apropiere, de pe coama colinelor, şi două „rezerve”, câte una de sat. Unul din aceste 1 trupuri de moşie şi-a lăsat numele unui loc numit La Corvee, „corvoada”; cel de-al doilea a dat naştere unei ferme compacte, uriaşe, anormală printre măruntele proprietăţi ţărăneşti. Doar pădurile îndepărtate erau date spre folosinţa sătenilor. Rămâi cu senzaţia unui univers închis în el însuşi, cu meşteşugarii lui ţărani (fierarul, rotarul, cizmarul, şelarul, tâmplarul) care se încăpăţânează să producă totul, chiar şi vinul de care are nevoie. Dincolo de zare, alte sate adunate, strânse; alte seniorii nu prea cunoscute şi care sunt luate în zeflemea de satele mai îndepărtate. Folclorul este P «n de asemenea străvechi luări în derâdere.

Cadrul ar trebui completat: seniorul, ce fel de senior? Redevenţele în bani, în natură, în muncă (corvezile); câte, care sunt? în cazul banal pe care îl evoc, în 1789, redevenţele sunt uşoare, corvezile neînsemnate, două sau trei zile pe an (arătură şi cărăuşie); litigiile, destul de vii, privesc numai folosirea pădurii.

Dar, multe lucruri se schimbă de la un loc la altul. Ar trebui să facem mai multe călătorii: să mergem la Neubourg, în Normandia, împreună cu André Plaisse (117); la Montesarchio, în regatul Neapolelui, împreună cu Gerard Delille (118); împreună cu Yvonne Bezard, la Gemeaux, în Bourgogne (119); vom merge îndată la Montaldeo, în tovărăşia lui Giorgio Doria. Nimic nu valorează, evident, cât o privire directă şi exactă, lucru pe care îl oferă monografiile, excelente adesea.

Dar problema noastră nu este numai asta. Pe un plan general, să ne întrebăm mai degrabă care sunt raţiunile pentru care regimul seniorial, milenar, urcând cel puţin până la marile domenii din Imperiul târziu, a putut supravieţui primei modernităţi.

Încercările nu l-au ocolit. Pe nivelul superior, seniorul este prins în legăturile feudalităţii. Iar aceste legături nu sunt fictive, ele dau loc plăţilor de rente feudale nu totdeauna uşoare; „închinărilor”, actelor de recunoaştere a vasalităţii, [es aveux, ocazii de şicane; mai există şi „cazualele”, sarcinile extraordinare, şi drepturile feudale care trebuie achitate prinţului; ele sunt câteodată grele, Jean Meyer socoteşte că în

secolul al XVIII-lea venitul nobilimii (dar el vorbeşte despre nobilimea bretonă, un caz destul de deosebit) este amputat cu 10 până la 15% anual (120). Încă Vauban afirma că „dacă ai căuta bine, ai afla că gentilomii nu sunt mai puţi» împovăraţi decât ţăranii” (121), ceea ce este o exagerare evidentă.

Cât priveşte rentele şi redevenţele pe care le încasează ei de la ţărani, ele au o supărătoare tendinţă de a se subţia. Redevenţele fixate în bani în secolul al XIII-lea au devenit derizorii, corvezile, în

Occident, au fost în general răscumpărate. Venitul unui cuptor banal înseamnă câţiva pumni din aluatul pe care ţăranii îl aduc la copt o dată pe-săptămână. Anumite redevenţe în natură au devenit simbolice: odată cu împărţirea pământului cenzitar, câte un ţăran e îndatorat la un sfert, o optime, o şaisprezecime de clapon (122)! Justiţia seniorială se dovedeşte expeditivă în pricinile minore, dar nu atât de apăsătoare încât să dea mijloace de trai judecătorilor pe care-i numeşte seniorul: la Gemeaux, în Bourgogne, prin 1750, la un venit de 8 156 de livre, grefa şi amenzile justiţiei figurează cu 132 de livre (123). Această evoluţie se accelerează cu atât mai mult cu cât seniorii cei mai bogaţi, cei care şi-ar putea apăra eficient drepturile locale, nu mai prea trăiesc pe pământurile lor.

Împotriva seniorului acţionează şi luxul crescând al vieţii moderne, de care el trebuie să se ţină cu orice preţ. Asemenea ţăranului, seniorul reprezintă o şansă pentru burghezul care dă bani cu împrumut. Multă vreme, în Bourgogne, membrii familiei Saulx-Tavannes, datorită posesiunilor lor imense, au putut să depăşească unele împrejurări dificile fără pagube prea mari. Prosperitatea celei de a doua jumătăţi a secolului al XVIII-lea le creează greutăţi neaşteptate. Veniturile lor sunt în creştere, dar ei le risipesc fără nicio socoteală. Şi urmează prăbuşirea (124). Poveste banală, la urma urmei.

313

Mai mult încă, o seamă de crize politice şi economice iau cu ele sectoare întregi din lumea senorială. Pe vremea lui Carol al VIII-lea, a lui Ludovic al XII-lea, Francisc I şi Henric al II-lea, încă mai mergea să fii vara în Italia, cu armatele regelui Franţei şi iarna pe pământurile tale. Dar după 1562, războaiele religioase sunt un hău fără fund. Regresiunea economică din anii 1590 încheie precipitarea crizei. În Franţa, dar şi în Italia, în Spania şi prin alte părţi fără îndoială, se

deschide° tra Pă şi nobilimea, adesea cea mai aleasă, dispare nu ea dintr-odată. La toate acestea se adaugă violentele, furiile ţărăneşti care, deşi înfrânte, înăbuşite, obligă nu o singură dată la concesii.

În ciuda atâtor slăbiciuni, a atâtor forţe duşmănoase, instituţia totuşi supravieţuieşte. Dintr-o sută de motive. Seniorii care se ruinează lasă locul altor seniori, adesea burghezi bogaţi care continuă să menţină tot atât de bine sistemul. Există revolte, acţiuni ţărăneşti de forţă, dar există şi reacţii senioriale, tot atât de numeroase. Ca în Franţa, în ajunul Revoluţiei. Aşa cum ţăranul nu poate fi scos uşor din drepturile lui, aşa nu poate fi scos nici nobilul din avantajele lui. Sau, mai degrabă, atunci când pierde din ele, se aranjează să păstreze sau să câştige altele.

Într-adevăr, nu totul este în defavoarea sa. Înainte de 1789, în Franţa, nobilimea controlează fără îndoială 20% din proprietatea funciară a regatului (125). Impozitele lods et venles. impozitul perceput de senior pentru moştenirile scoase în vânzare, rămân ridicate (până la 16! – 20% din valoarea vânzărilor la Neubourg, în Normandia). Seniorul nu este numai un rentier al fiefului, el este şi un mare proprietar; el dispune de domeniul apropiat, o parte importantă a celor mai bune pământuri, pe care îl poate fie exploata direct, fie arenda. El posedă o mare parte din păduri, din y, haies”, hăţişuri, din terenurile necultivate sau mlăştinoase. La Neubourg. Înainte de 1759, baronia scotea din păduri 54 % din veniturile ei, care nu erau neînsemnate (126). Cât priveşte spaţiile necultivate, atunci când unele dintre ele sunt puse în cultură, acestea pot fi concesionate şi sunt, în acest caz, supuse la champart. un soi de dijmă. În sfârşit şi mai ales, seniorul poate pretinde să devină cumpărător ori de câte ori o bucată de pă” mint dependent este pusă în vânzare; răscumpărarea feudală este un drept de preemţiune. Dacă un ţăran îşi părăseşte censiva. bucata de pământ concesionată pe cens anual, sau dacă aceasta devine liberă dintr-un motiv sau altul, seniorul o poate arenda, o poate da în parte sau o poate înfeuda din nou. El poate chiar. În anumite condiţiiw impună răscumpărarea. El are şi dreptul să per”.

ceapă o taxă pentru pieţele, târgurile, vămile care se află pe pământurile lui. Atunci când, în secolul al XVIII-lea, în Franţa, s-a întocmit o situaţie a tuturor vămilor şi dărilor de trecere în scopul de a le răscumpăra spre a înlesni comerţul* s-a văzut că multe dintre ele erau recente, instituite arbitrar de către unii proprietari funciari.

Dreptul senioral oferă deci multe posibilităţi de manevră. În secolul al XVI-lea, seniorii din regiunea Gâtine din Poitou (127) au izbutit, Dumnezeu ştie cum, să constituie din pământuri adunate loturile arendăşeşti care, împrejmuite cu garduri vii, au creat atunci un peisaj nou, dominat de crânguri şi tufişuri. Feudatarii regatului Neapolului, pe care totul îi favorizează, pricepuţi când e vorba să treacă pământurile în rezerve – scarze – n-au făcut nici ei altceva.

Vom spune în încheiere că oricât de esenţială ar fi, nu trebuie să ne facem prea multe iluzii asupra efectelor economice ale libertăţii ţărăneşti. Să nu mai fi şerb înseamnă să-ţi poţi vinde pământul, să pleci unde te taie capul. În 1676, un predicator din Austria superioară face elogiul vremilor în care trăieşte astfel: „Dumnezeu fie lăudat, nu se mai află acuma şerbi prin împrejurimi şi astăzi fiecare poate şi trebuie să robotească acolo unde vrea el” (128). Să observăm nota pe care cuvântul trebuie o adaugă cuvântului poate şi o răpeşte cuvântului vrea! Ţăranul este liber, dar el trebuie să lucreze, să cultive pământul care, ţine în continuare de senior. El este liber, dar pretutindeni statul îl supune la dări, Biserica îi cere dijmă, iar seniorul redevenţe. Rezultatul nu e greu de ghicit: în secolul al XVII-lea, îmbeau-vaisis, venitul ţăranului, datorită acestor prelevi, se micşorează cu 30 – 40% (129). Rate destul de apropiate sunt scoase în evidenţă de către alte studii. Pretutindeni, societatea dominantă se prispe să mobilizeze şi să sporească în folosul său masa surplusurilor agricole. Ar fi o iluzie să se „cadă că ţăranul nu îşi dă seama de acest lucru. 3 ls j;”-pieds, „desculţii”, răsculaţii din Normandia U639), demască în manifestele lor pe arendaşii de impozite şi pe traitans, strângătorii de dări, „aceşti oameni îmbogăţiţi [...] care se îmbracă pe cheltuiala noastră în mătase şi în catifea”, această „grămadă de hoţi care mănâncă pâinea noastră” (130). În 1788, după spusele ţăranilor lor, canonicii de la Saint-Maurice, de lângă Grenoble, „trag la chiolhanuri şi nu au alta de grijă decât să se îngraşe ca porcii ce trebuie tăiaţi de Paşti” (131). Dar, mai la urmă, ce pot aştepta aceşti oameni de la o societate în care, cum scrie economistul napolitan Galanţi „ţăranul este o vită de samar căruia i se lasă întocmai ce-i trebuie ca să-şi ducă povara” (132), să supravieţuiască, să se reproducă, să-şi îndeplinească mai departe sarcina? Într-o lume stând sub continua ameninţare a foametei, seniorii au partea belşugului; ei apără, odată cu privilegiile lor, securitatea, echilibrul unei anumite societăţi. Oricât de ambiguă este

aceasta, ea este gata să-i apere, să-i susţină, să-i sprijine, să afirme, aşa cum face Richelieu, că ţăranii sunt asemănători „catârilor, pe care, fiind dedaţi cu greutatea, odihna lungă îi strică mai rău decât munca” (133). Există prin urmare destule motive ca societatea seniorială, necontenit zguduită, lovită, minată, să se menţină în ciuda tuturor acestora, să se recompună timp de veacuri, să poată face greutăţi oricărui lucru care, în cadrul zonei rurale, este altceva decât ea însăşi.

La Montaldeo t

Să deschidem o paranteză pentru ca, în gând, să trăim o clipă într-un mic sat din Italia. Istoria lui ne-a fost minunat povestită de către un istoric, Giorgio Doria, moştenitorul hârtiilor marii familii genoveze, descendent al fostului senior şi stăpân de la Montaldeo (134).

Sătuc destul de sărac, 300 şi ceva de locuitori, ceva mai puţin de 500 de hectare de pământ. Montaldeo este aşezat la graniţa dintre Ţinutul Mila-nului şi teritoriul republicii Genovei, în contact cu câmpia lombardă şi cu Apeninii. Minusculul său teritoriu din zona de coline este un „fief” ţinând de împărat. În 1569, familia Doria îl cumpără de la familia Grimaldi. Doria şi Grimaldi aparţin nobilimii de afaceri a Genovei, acelor familii mulţumite să facă figură de „feudatari”, punându-şi în acelaşi timp capitalurile la adăpost şi păstrându-şi» mefugiu la porţile oraşului (precauţie utilă; viaţa politică a acestuia este agitată). N-are importanţă; ei îşi tratează fieful ca nişte negustori pricepuţi, fără mare risipă, dar nici ca întreprinzători, nici ca novatori.

Într-un chip cât se poate de viu se desprinde din cartea lui G. Doria imaginea raporturilor reciproce dintre ţărani şi feudalar. Ţărani liberi, care se duc unde vor, se însoară după voie, dar cât de săraci! Consumul minim, pe care autorul îl stabileşte pentru o familie de patru persoane la 9, 5 chintale, cereale şi castane, şi 560 de litri de vin pe an, este depăşit sau atins doar în 8 cămine din 56. În celelalte avem a face cu o subalimentaţie cronică. În cocioabele de lemn şi lut, familiile pot să se înmulţească, chiar în perioadele foarte proaste, „căci acestea par să împingă la procrea-ţie”, dar atunci când aceste familii sunt mărginite la un hectar de sol sărac, ele trebuie să-şi caute hrana aiurea, să muncească pe pământul feuda-tarului, pe ogoarele celor trei sau patru chiaburi ai satului. Sau să coboare spre plai şi să-şi tocmească braţele de muncă pe timpul secerişului. Nu fără surprize îngrozitoare. Se întâmplă ca secerătorul, care trebuie să-şi asigure chiar el hrana, să

cheltuiască pentru mâncare mai mult decât primeşte de la cel care îl tocmeşte. Aşa se întâmplă în 1695 în 1735, în 1756. Sau, se întâmplă şi aşa, sosiţi a locul angajării, ei nu găsesc nimic de lucru; trebuie să plece mai departe – în 1734 unii ajung Până în lor sica.

Acestor rele li se adaugă excesele feudatarului şi ale reprezentanţilor lui, printre care, în primul raid. vechilul, îi fatlore. împotriva lor, obştea sătească şi consoli ei nu poate mare lucru. Fiecare jP e se plătească redevenţele, să achite arenda, accepte ca stăpânii să le cumpere cu preţuri mici recoltele şi să le revândă în câştig, ca aceştia să aibă monopolul avansurilor cămătăreşti şi foloasele împărţirii dreptăţii. Gloabele costă din ce în ce mai mult, şiretenia fiind aici creşterea sancţiunilor pentru delictele minore, cele mai frecvente. Faţă de amenzile din 1459, cele din 1700, ţinând seama de devalorizarea monedei, s-au înmulţit cu 12 pentru răniri; cu 73 pentru injurii; cu 94 pentru jocurile de noroc, căci jocul este interzis; cu 157 pentru delicte de vânătoare; cu 180 pentru păşunatul pe locul altuia. Aici, justiţia seniorială nu poate fi o afacere proastă.

Micul sat trăieşte cu o mică întârziere marile conjuncturi ale economiei. El cunoaşte totuşi deposedările şi înstrăinările din secolul al XVII-lea. Apoi avântul Secolului Luminilor, care sfarmă barierele, leagă satul eu spaţiul exterior: viţa de vie se extinde ca o monocultură invadatoare; schimbul devine regulă, favorizează transporturile cu catâri. Apare un fel de burghezie sătească. Dintr-odată, fără a fi vorba de răscoală deschisă, începe să sufle un vânt de frondă. Dar unul din aceşti amar îţi iese din rând; lucrul pare o neruşinare în ochii privilegiatului sprijinit pe prerogativele lui; dacă, pe deasupra, el mai este şi insolent, ia naştere un adevărat scandal. La Montal-deo, un anume Bettoldo, huomo nuovo, unul din catârgi care fac bani (suntem în 1782) transportând vinul satului până la Genova şi, ară îndoială, are brutalitatea care se pune de obicei pe seama catârgiilor, îşi atrage mânia stăpânului. „Obrăznicia numitului Bettoldo mă nelinişteşte mult, scrie marchizul vechilului său, şi uşurătatea cu care blestemă [...] Ar trebui pedepsit cu atât mai mult cu cât este neîmblânzit [...] în orice caz, să fie scos din orice slujbă la noi; poate că foamea îl va face mai puţin rău”.

Acest lucru nu este sigur, căci a blestema, a înjura, a lua în derâdere este o tentaţie» o nevoie-Câtă uşurare pentru omul umilit să spună chiar şoptit, acest motto care circulă în Lombardia-prin aceeaşi

epocă. Pane di mostura, acqua dl, fosso, lavora ti, Patron, che io non possa!”, „pâinedin nleavă, apă din şanţ, munceşte tu, stăpâne, eu nu P fi pot ” Câţiva ani mai târziu, în 1790, despre la Doria se spune în mod obişnuit: E mar-dăedel tatto suo, e non di pia*, „e marchiz la el acasă şi-atâta tot”.

În contratimp cu aceste cuvinte revoluţionare, nrPotul din Montaldeo, care deplânge noile vremuri, răe marchizului în 1789: „... de câţiva-ani Upostura, vendetta, camătă, înşelăciunea şi mea şi alte vicii fac mari paşi înainte”.

Reflecţii asemănătoare se aud în toată Italia acelor vremi, chiar sub pana unui economist liberal ra Genovesi. Înmărmurit de starea de spirit a incritorilor napolitani el nu vedea prin 1758 decât un leac: disciplina militară şi bătaia la catarama, bastonate, mă bastonate all'uso militare (15 o) l Situaţia se tot înrăutăţeşte în regatul Neapolelui în care se răspândeşte un fel de epidemie de nesupunere socială. Nu cer zilierii agricoli, începând din anii 1785, să fie plătiţi de două ori mai mult deşi preţul articolelor alimentare a scăzut? Nu întind ei de pauza de amiază ca să se ducă în bettole şi să-şi piardă banii bând sau jucând jocuri de noroc în aceste locante (136)?

A depăşi barierele

Capitalismul depăşeşte sau ocoleşte în anumite circumstanţe barierele pe care le ridica seniorii şi ţăranii iniţiativa acestor schimbări structurale vine, uneori din chiar interiorul sistemului senorial, alteori din afara lui.

Din interior, poate fi vorba de capitalismul Pe care-l practică, imită sau încearcă să-l inventeze însuşi seniorul; poate fi vorba de capitalismul de origine ţărănească, pornind de la Izbmda marilor arendaşi.

Din afară vin intruziunile cele mai importante.

Banul urban curge necontenit spre sate. Ca să se

19 Piardă acolo pe jumătate, atunci când este vorba

1

parla-este

Europei căutare. acestui prim S pierde în fă încercăm mai Semnificative. Vom experienţelor europene, fie la marginile ei or occidentale, în acertţ l o fost America europeană j°1» „— texte îi rea Zia exemple ks în hmita Europa propriu-zisă.

rdinar care a astfel, e.

În ce
Sduce!

lui.
Capitalismul şi cea de a doua serbie
Titlul acestui paragraf nu este naţii spre paradox. „Leal. Q – european soarta rezervata ţăranim» v, a cunoscut care, încă liberă în «-l «ljă/ cursul celui de o înrăutăţire a condiţiei sale totul a al XVI-lea. După care Pe «W mă ia Marea pornit iar spre serbie de la Baltica p şi
Neagră, în Balcani, în «gâtul NeaP ciliei, şi din Moscovia (caz foarte lor
Ue rol joacă în aceste spaţii
unul, s-ar părea, căci, în acest caz se
regulă despre refăcudalizare, de regi w tem feudal iar frumoasa carte a lui Witoia
(139), care analizează pas cu pâs ceea ce poate îi din secolul al XVI-lea până în cel de-al XVIII-lea, „calculul economic" al ţăranilor iobagi din Polonia şi al stăpânilor lor, explică bine prin ce anume nu sunt boierii polonezi, şi nu vor fi până în secolul al XIX-lea, „adevăraţi" capitalişti. La începuturile secolului al XVIII-lea, o conjunctură cu dublu sau triplu efect a împins Europa răsăriteană spre un destin colonial de producător de materii prime, destin în care cea de a doua serbie nu este decât aspectul cel mai vizibil. Pretutindeni, cu variaţii în funcţie de epocă şi loc, ţăranul, legat de pământ, încetează în drept şi în fapt să mai fie mobil, să se mai bucure de înlesnirile căsătoriei cu o persoană liberă, să se elibereze pe bani de redevenţele în natură şi de prestările în muncă. Corvoada creşte peste măsură. În Polonia (140), prin 1500, ea era neînsemnată: statutele din 1519 şi 1529 o fixează la o zi pe săptămână, adică la cincizeci şi două de zile pe an; prin 1550 ea ajunge la trei zile pe săptămână; prin 1600 la şase zile. În Ungaria, lucrurile evoluează la fel: o zi pe săptămână în 1514, apoi două, apoi trei, în curând o săptămână din două şi până la urmă suprimarea oricărei reglementări, corvoada nemaidepinzând decât de arbitrarul seniorului (141). În Transilvania, patru zile pe săptămână: ţăranii ar avea, în afară de duminică, două zile lucrătoare care le-ar aparţine. Dar, în 1589 – 1590, în Livonia (142), „jeder gesinde [lucrează] mit Ochsen oder Pferdt alle Doge": nu încape îndoială, orice ţăran supus robotei lucrează cu un atelaj de boi sau de cai în fiecare zi. Două secole

mai târziu (1698), în Silezia inferioară, se spune oficial că aceste „corvezi ţărăneşti sunt fără de îngrădire” (143). În Saxa, există un soi de recrutare a tinerilor, încorporaţi ca la armată pentru doi sau trei ani în serviciul seniorului (144). În Rusia, datoriile ţăranilor îngăduie nobililor să închei cu datornicii lor contracte care îi leagă de pămâns-a vorbit despre un fel de „iobăgie voluntara – are se legalizează mai târziu (145).

Pe scurt, cutare chip, g săptămâna tinde să se cepţie. Poate ca tremur 3? de pe domeniilense ale oraşeloi. regim mai blând nicio a meieu

P de Q parl ţaraposesiunile» Je P pe &

j în Prusia oriurmare

I corvoada se elocale ale societăţii „lajele este acuta de gp ţa supr care ţin în i-piinirea ei un fiu sau un /

şi care deleagă pentru maepl „Spanndienste

Servitor. Dar corvezikcu M scutesc sau Spannwerke, în} m „™™Lgerke) şi, întrucât în de corvezile. Jf-ţăni săraci şi «Uieri satele tvun şir întreg de regimuri lipsiţi de pământ, exista u mai mult cu Cât

I baremun diferenţiale Cu-a la corvoada slujeşte la oiice, hambare, staule, la nevoile ce se ivesc la grajdra, la

la arat, la cosit?. fi EL vorba de o tul şanţurilor, la tăiatul pădur &

mobilizare uriaşa, devenită pa şurubului lor de muncă din lumea rurala, a» modi

nu e niciodată o treabă prea grea. ajung fici orarul de muncă, să 2 uX% la nevoie mai mult carul, să lungeşti drumui să ameninţi. H – n ţinutu-Această agravare gen «sa» cauzerile Estului european are şi cauze de vest interne. Externe: cererea masiva ay care trebuie hrănită. aPie apel la prime. Drept urmare «V cursa competiţiroducţia exportabila. Interofn. ei din urmăţională dintre stat. oraşe şi senior1

start aproape pretutindeni (în afara u poziţie” dominantă. Sechestram mn (şi, asemenea a Pâântului producti rizează succesul feudalilor, JJ… statului. oraşelor şi pieţelor urbane, slabicmn «3 Corvoada reprezintă un motor uriaş pus în ser ciul a ceea ce istoricii germani numesc Gutsherrs-schaft, în opoziţie cu senioria tradiţională, Gund-herrschaft. În secolul al XVIII-lea, într-un singur an, în Silezia se înregistrează 373 621 zile de corvoadă cu atelaje de doi cai şi 495 127 cu atelaje de boi. În Moravia, cifrele sunt respectiv de 4 282.000 şi 1 409 114 (146).

Acest regim apăsător nu s-a putut înscăuna de pe o zi pe alta: a existat o progresie, un proces de desprindere; şi n-au lipsit nici violenţele. În Transilvania, Codul lui Werboczi a proclamat perpetua rusticitas, adică servitutea veşnică a ţăranului, imediat după înfrângerea răscoalei lui Doja (1514) (147). Ea va fi proclamată din nou în întreg regatul Ungariei, un secol mai târziu, la adunarea din 1608, după episodul răscoalei „haiducilor”, ţărani fugari, trăind din hoţii şi jafuri pe seama turcilor.

Într-adevăr, arma ţăranilor împotriva unui stăpân prea exigent este fuga. Cum să pui mina. pe un om care o şterge, odată cu venirea nopţii, luându-şi căruţa, nevasta, copiii, grămada lui de lucruri, vacile? Câteva învârtituri de roată şi el întâlneşte de-a lungul drumului complicitatea fraţilor de mizerie; apoi, până la urmă, primirea pe un alt domeniu seniorial sau în armata celor fără de lege. În Lusacia, după încheierea războiului de treizeci de ani, furia creşte şi plângerile seniorilor lezaţi în faţa Landtagului se înmulţesc (148). Cel puţin să fie pedepsiţi cei care ajută fugarii şi îi primesc, cer ei: fugarilor prinşi să li se taie urechile, sau să u se taie nasul, sau să fie însemnaţi cu fierul roşu în frunte. Nu s-ar putea obţine un Reskript din partea prinţului elector al Saxoniei de la Dresda? Dar lista nesfârşită a rescriptelor care opresc libera mişcare a şerbilor (în Moravia, 1638, 1658, 1687, 1699, 1712; în Silezia, 1699, 1709, 1714, 1720) dovedeşte neputinţa legislaţiei în această privinţă.

În schimb, seniorii au izbutit să încorporeze ţărănimea în unităţi economice închise, câteodată foarte întinse: gândiţi-vă la conţii Czerny din Boe-mia, la Radziwiłł sau Czartoriski în Polonia la 1

magnaţii Ungariei, negustorii de vin şi de vite. Aceste unităţi economice trăiesc închise în ele însele. Practic, ţăranul nu mai are acces la pieţele urbane, de altfel foarte reduse. Atunci când ajunge în ele, o face pentru tranzacţii mărunte, cât să adune puţinii bani de care are nevoie ca să plătească anumite redevenţe sau ca să bea un pahar de bere sau de alcool la han, şi el, proprietate a seniorului.

Dar, până la urmă, această unitate economică nu este autarhică, căci ea se deschide în partea de sus. Seniorul, proprietar de iobagi şi de pământuri ca pe vremuri, produce grâu, lemn, vite, vin. mai târziu şofran sau tutun, conform cererilor unui client depărtat. Un adevărat fluviu de grâu boieresc coboară pe Vistula şi ajunge la Gdańsk. Din Ungaria se exportă până departe vinul, cirezile de vite; din ţările

dunărene, grâul, oile destinate poftei nesătule a Istanbulului. Pretutindeni, în zona celei de a deua şerbii – stranie revanşă a zonei rurale – economia domenială acoperă totul, împresoară oraşele, / e subjugă.

Se mai întâmplă pe deasupra ca aceste domenii să posede propriile lor orăşele şi să servească drept bază unor întreprinderi industriale: cărămidarii, poverne, sladniţe, mori, faianţării, furnale înalte (ca în Silezia). Aceste manufacturi întrebuinţează o mână de lucru constrânsă să lucreze, şi foarte adesea şi materii prime gratuite care, din această cauză, nu pot fi prinse într-o contabilitate strictă cu pasiv şi activ. În cea de a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, în Austria, seniorii participă la instalarea manufacturilor textile. Ei sunt deosebit de activi şi conştienţi de posibilităţile Pe care le au: urmăresc fără răgaz Arrondierung-u» domeniilor lor, pun mâna pe păduri, încâlcind drepturile jurisdicţionale ale prinţului, iniţiază culturi noi, ca tutunul, şi supun orice orăşel aflat a îndemână, folosind în avantajul lor drepturile de concesiune ale acestora (149).

32S

ar să revenim la întrebarea noastră: care anume dintre multiplele aspecte ale celei de a doua şerbii ţine de capitalism? Niciunul, răspunde cartea lui Witold Kula şi argumentele sale sunt desigur pertinente. Dacă porniţi de la portretul tradiţional al capitalistului, dacă acceptaţi acest portret robot: raţionalizare, calcul, investiţii, maximalizare a profitului – atunci, da, nici magnatul, nici şleahtnicul polonez nu sunt capitalişti. O duc prea uşor, între planul banului pe care îl ating şi planul economiei naturale care le stă sub picioare. Ei nu calculează, căci maşina merge singură. Ei nu caută să reducă cu orice preţ costurile de producţie, ei nu au grijă să amelioreze, şi nici măcar să menţină, productivitatea solului, care este totuşi capitalul lor, ei nu consimt la nicio investiţie reală, se mulţumesc pe cât cu putinţă cu iobagii lor, mână de lucru gratuită. Astfel, recolta, oricâtă ar fi ea, reprezintă pentru ei un beneficiu: o vând la Danzig ca s-o schimbe automat pe produsele manufacturate ale Occidentului, în general pe cele de lux. Prin 1820 (150) (fără ca autorul să poată repera exact schimbarea care intervine), situaţia se vădeşte cu totul alta: un mare număr de proprietari socotesc de aici înainte pământul ca pe un capital care trebuie iute ocrotit, ameliorat, oricare ar fi costul acestei operaţii; ei se descotorosesc cât pot de repede de iobagii lor care

reprezintă prea multe guri de hrănit şi puţină muncă eficientă; le preferă muncitori salariaţi. „Calculul lor economic” nu mai este acelaşi: iată-l, tardiv, conform cu regulile unei gestiuni grijulii să compare investiţia, preţul de revenire şi produsul net. Chiar numai acest contrast este un argument peremptoriu pentru a rândui pe şleahtnicul polonez din secolul al XVIII-lea printre seniorii feudali, nu printre întreprinzători.

Bineînţeles, nu împotriva acestui argument am de gând să pledez. Mi se pare totuşi că cea de a doua serbie este contrafigura unui capitalism negustoresc care descoperă foloasele situaţiei din Estul european şi găseşte în ele, pentru o parte din el ca atare, chiar raţiunea lui de a fi. Marele proprietar nu este un capitalist, dar este, în viciul capitalismului de la Amsterdam sau aiurea, o unealtă şi un colaborator. El face parte din sistem. Cel mai mare senior din Polonia primeşte avansuri de la negustorul din Gdańsk şi, Inn mijlocirea lui, de la negustorul olandez, într-un sens, el se găseşte în aceeaşi situaţie inferioară ca oierul din Segovia care, în secolul al XVI-lea, vinde cu mult înainte de tuns lâna oilor lui, negustorilor genovezi; sau în situaţia agricultorilor, nevoiaşi sau nu, dar totdeauna în căutarea unui avans, care, în toate timpurile şi în Europa întreagă, îşi vând grâul verde negustorilor de toate soiurile, mărunţi sau importanţi, cărora această situaţie le îngăduie profituri ilicite şi le oferă o portiţă de scăpare faţă de regulile şi preţurile pieţii. O să spunem atunci că seniorii despre care e vorba se găsesc printre victime, şi nu printre actorii sau participanţii unui capitalism care, din depărtare, prin persoane interpuse, ţine la cheremul gusturilor şi nevoilor lui tot ceea ce este mobilizabil pe drumurile mării, pe calea râurilor şi prin bunăvoinţa moderată a drumurilor de uscat?

Pa şi nu. Există o diferenţă între oierul din Segovia sau între cultivatorul de cerealecare, la urma urmei, nu fac altceva decât să suporte condiţiile impuse de cămătar, şi seniorul din Polonia care, dezavantajat pe piaţa Gdańskului, este atotputernic la el acasă. El s-a folosit de această deplină putere pentru a organiza producţia aşa fel încât ea să răspundă cererii capitaliste, care nu îl interesează decât în funcţie de propria sa cerere de produse de lux. Într-o scrisoare adresată, în 1534, regentei Ţărilor de Jos, citim: „Toţi marii seniori şi stăpânitori din Polonia şi Prusia au gă Slţ de douăzeci şi cinci de ani încoace mijloc să trimită pe râuri anume toate grânele lor la Danz-wick

(Danzig) şi să le vândă celor din zisul oraş. Şi prin această pricină regatul Poloniei şi marii seniori s-au făcut foarte bogaţi” (151). Dacă ne-am

Ua după litera textului, ne-am închipui nişte

Ofntlemen farmers, nişte întreprinzători de tip

3 J7 e „umPeter. Nici vorbă de aşa ceva. Cel care a enr şi a bătut la uşa lor este întreprinzătorul din Occident. Dar seniorul polonez avea puterea – a dovedit-o foarte bine – să facă pe ţăran şi o bună parte din oraşe să slugărească în folosul lui, să domine agricultura şi chiar manufactura, întreaga producţie ca să spunem aşa. Atunci când mobilizează această putere în serviciul capitalismului străin, devine el însuşi actor în sistem. Fără el nu am avea cea de a doua serbie; şi, fără cea de a doua serbie, volumul de cereale exportabile ar fi infinit mai mic. Ţăranii ar prefera să-şi mănânce grâul sau să-l schimbe pe piaţă cu alte bunuri, dacă, pe de o parte, seniorul n-ar fi acaparat toate mijloacele de producţie şi dacă, pe de altă parte, el n-ar fi suprimat cu totul o economie de schimb care ajunsese să fie vie, rezervându-şi pentru sine toate mijloacele de schimb. Nu avem a face cu un sistem feudal, căci departe de a fi vorba despre o economie mai mult sau mai puţin închisă, care se autosatisface, este vorba de un sistem în care, aşa cum spune chiar W. Kula, seniorul încearcă să sporească prin toate mijloacele tradiţionale cantitatea de grâu comercializabil. Nu avem a face, desigur, nici cu o agricultură capitalistă modernă, de tip englezesc. Avem a face cu o economie de monopol, monopol al producţiei, monopol al distribuţiei, totul în serviciul unui sistem internaţional, el însuşi puternic, neîndoielnic capitalist (152).

Capitalism

şi plantaţii în America”.

Europa o ia de la început în America. O şansă uriaşă pentru ea. Ea o ia de la început acolo în diversitatea ei, care se suprapune diversităţi noului continent.

Rezultatul este un întreg buchet de experienţe în Canada franceză, un regim seniorial construit de sus în jos ratează de la început. În colonii e engleze, Nordul este o ţară liberă ca Anglia; u îi aparţine viitorul îndepărtat. Dar Sudul es

sclavagist: sunt sub regim de sclavie toate plantaţiile de trestie de zahăr, mai cu seamă cele din întâle şi de pe coasta interminabilă a

Braziliei. Regimuri senioriale spontane prosperă în zonele crescătoriilor de vite, ca Venezuela sau regiunile de interior braziliene. Regimuri feudale eşuează de-a lungul Americii spaniole cu puternică populaţie indigenă. Într-adevăr, ţăranii indieni sunt concedaţi seniorilor spanioli, dar Ios encomiendas, date cu titlu viager, sunt mai degrabă beneficii decât fiefuri; ocârmuirea spaniolă nu a vrut să transforme în feudalitate lumea revendicativă a encomenderos-iloi; ea a ţinut-o multă vreme în mână.

Dintre experienţele acestea ne interesează numai plantaţiile. Ele sunt, mai direct, decât domeniile celei de a doua şerbii, creaţii capitaliste prin excelenţă: banii, creditul, traficul, schimburile le leagă de ţărmul răsăritean al oceanului. Totul este telecomandat de la Sevilla, Cádiz, Bordeaux, Nantes, Rouen, Amsterdam, Bristol, Liverpool, Londra.

Pentru a crea aceste plantaţii a fost nevoie ca totul să fie adus de pe vechiul continent, stăpânii, colonii de rasă albă, mâna de lucru, mâna negrilor Africii (căci indianul din regiunile de litoral n-a suportat şocul noilor veniţi), chiar plantele, în afară de tutun. În ce priveşte trestia de zahăr, a fost nevoie ca, odată cu ea, să fie importată tehnica producerii zahărului, introdusă de portughezi în Madera şi în insulele depărtate ale golfu – U'A Guineeii (insula Principe, São Tome), aşa încât aceste lumi insulare au devenit tot atâtea PreAmerici, pre Brazilii. În orice caz, nimic nu este mai revelator în această privinţă, decât lipsa se experienţă a francezilor atunci când întâlnesc trestia de zahăr în rada lui Rio de Janeiro, unde» împinge în 1555 visul de mărire al amiralului e Coligny: ei o „topesc” în apă şi obţin din ea un fel de oţet (153)!

Pe coastele de nord-est ale Braziliei şi la sud.

a a° Vicente apar Prin 155° primele cul-l americane de trestie de zahăr, cu morile, cu

IA – casa principală; B – magazie; D – bucătărie; E – infirmerie; H – rafinărie: I – filtrele; K – guildirerfe L. – morile: M – cazanele; 0 – bazinul; P – fierăria: H – baraca economului; S – bărăcile servitorilor ne-S – bărăcile grădinarilor negri; X – baraca principa)» din piaţa mică: Z – clopotniţa; AA – loturile de} rest de zahăr; BB – loturile de cartofi: CC – plantaţiile °e banane; DD – loturile de mei; E – loturile de man) °c' FI – loturile de igname; GG – hotarele curţii]

18. O rafinărie de zahăr în San Domingo Planul plantaţiei lui

Galbaud du Fort nu este prea limpe° Trebuie să-l citeşti eu răbdare şi cu lupa pentru a găsi deliile pe care le semnalează legenda şi asupra cărora rev1 textul nostru. Operaţia merită făcută.

„Maşinile” lor, Ios engenhos de assucar. Acest prim peisaj al zahărului este pretutindeni acelaşi: gropi în care sclipeşte apa, bărci de transport pe fluviile de coastă, carros de boi cu roţi scârţâitoare pe şleaurile din câmpie, şi triada, încă în picioare până mai ieri în împrejurimile oraşului Recife sau la São Salvador: casa stăpânului, casa grande: barăcile sclavilor, senzalas; în sfârşit, moara de zahăr. Stăpânul se fuduleşte călare; el domneşte asupra familiei – o familie întinsă peste măsură datorită unei libertăţi de moravuri care nu dă îndărăt în faţa culorii pielii sclavelor – şi exercită asupra alor săi o justiţie sumară şi fără apel: suntem în Lacedemonia sau în Roma» Tarquinilor (154).

Întrucât dispunem de conturi amănunţite, să spunem numaidecât că engenho de assucar brazilian nu. este un plasament excelent ca atare. Profiturile, calculate destul de plauzibil, «se ridică la 4 sau 5% (155). Şi există nişte contra-timpi. În această lume de tip antic, numai stăpânul, senhor de engenho, este angajat în economia de piaţă; el şi-a cumpărat sclavii, a împrumutat bani ca să-şi construiască moara, îşi vinde recolta şi, câteodată, recolta micilor engenhos care trăiesc în umbra lui. Dar el însuşi este dependent de negustorii instalaţi în oraşul de jos, la Recife sau São Salvador, la poalele oraşului seniorial Olinda, Prin ei, el este legat de negustorii din Lisabona care avansează fondurile şi mărfurile, aşa cum vor face negustorii din Bordeaux şi Nantes pentru plantatorii din San Domingo, din Martinica şi din Guadelupa. Comerţul Europei comandă producţia şi desfacerea mărfii dincolo de mare.

În Antile, cultura trestiei de zahăr şi industria zahărului fuseseră transferate probabil de către maranii portughezi, izgoniţi din nord-estul braz Iian în urma plecării olandezilor, în 1654 (156). Dar abia către 1680 atinge zahărul partea occi-entală a lui San Domingo, stăpânită de francezi de la mijlocul secolului al XVII-lea (de drept numai du Pă pacea de la Ryswick, din 1697).

Gabriel Debien (157) a descris în amănunt p plantaţie de pe insulă. În mod sigur nu una dintre cele mai arătoase, între Leogane la vest şi Port-au-Prince la est, la oarecare distanţă de marea care. Se vede de pe înălţimea colinei pe care e aşezată locuinţa principală. Nicolas Galbaut du Fort intră în posesia acestei fabrici de zahăr

părăginite în 1735. Venit la faţa locului ca s-o pună pe picioare, el restaurează clădirile, redispune morile şi cazanele, completează stocul de sclavi negri şi reface parcelele de trestie. Un plan prost întocmit în 1753 (şi reprodus aici) va da cititorului o idee de ceea ce putea să fie plantaţia, cu toate că limitele sânfe imprecise, relieful abia schiţat, scara prost respectată. Apa este dată de un pârâu, Court Bouillon, musafir periculos câteodată, dar aproape sleit de către scoaterile de apă necesare plantaţiei. Locuinţa stăpânilor nu este o casă grande: trei camere* ziduri văruite de cărămidă, o bucătărie uriaşă. La doi paşi, magazia. Mai departe, coliba economului, supraveghetor şi contabil, a cărui pană şi ale cărui cifre sunt indispensabile conducerii exploatării, grădina, la sucrerie şi la purgerie – instalaţiile de făcut şi de rafinat zahărul –, morile, forja, la guildiverie – povarnă unde se face rachiul de trestie (158). Plantaţia noastră nu este „en blanc". „În alb" – nu furnizează adică decât zahăr brut, neînălbit – dar ea distilează spuma şi siropul în guildiverie: tafia, rachiul care se fabrică aici, se vinde pe loc; el procură intrări de bani mai rapide decât exporturile spre Franţa. Vom regăsi pe plan „la case a cabrouets" – şopronul care adăposteşte căruţele ce transportă trestia tăiată –, clopotul care cheamă pe sclavi la rugăciune, dar şi mai des la muncă; bucătăria, spitalul, colibele sclavilor (sunt mai bine de o sută); în sfârşit, parcelele. Ies carreaux (un carreau este egal cu ceva mai mult de un hectar), plantate cu trestie şi spaţiile rezervate culturilor destinate hranei (pătate, bananieri, orez, mei. manioc, igname), culturi lăsate adesea pe seama sclavilor care vând o parte din ele plantaţiei, i „savanele din jurul colinelor, rezervate eventual unor noi plantaţii de trestie, boi, catâri şi cai se hrănesc şi ei cum pot.

În timpul unei noi şederi la Le" ogane (1762 – 1767), încercând să restabilească o situaţie devenită din nou nu prea strălucită, Nicolas du Fort caută să inoveze: să hrănească mai bine animalele, să practice o cultură intensivă, cu îngrăşăminte anormal de abundente, politică în principiu discutabilă. Politica opusă nu este însă mai puţin criticabilă: prin forţa lucrurilor, extinderea culturilor înseamnă sporirea numărului de sclavi. wă) ar sclavii costă scump. Mai mult încă, atunci jfl când plantatorul lasă locul unui „procurator" sau V unui girant şi când aceştia primesc, indiferent de împrejurări, o cotă parte din producţie, ei sporesc producţia fără să se îngrijească de costuri: proprietarul se ruinează, în timp ce ei se îmbogăţesc.

Plantatorul, indiferent dacă se ocupă de producţia de zahăr, de cafea, de indigo sau chiar de bumbac, nu se scaldă de obice. i în bani. Produsele coloniale se vând scump în Europa. Dar recolta nu se strânge decât o dată pe an; este nevoie de timp pentru ca ea să se vândă şi să-şi răscumpere costul, în timp ce cheltuielile sunt zilnice şi deosebit de grele. Ceea ce plantatorul cumpără pentru întreţinerea lui personală sau pentru exploatarea pe care o conduce vine pe mare, grevat de cheltuielile de transport şi mai ales de beneficiile pe care negustorii şi revânzătorii le fixează după bunul lor plac. Într-adevăr, întrucât „Exclusivul”, reglementările privilegiilor, interzice insulelor să facă negoţ cu străinătatea, acestea sunt date pe mina monopolului metropolitan. Colonii nu se sfiesc să recurgă la contrabandă, la livrările ei ieftine şi la trocurile ei rodnice. Dar aceste fraude în sunt nici facile, nici suficiente. În 1727, o escadră franceză apare inopinat prin apele insulei. «Locuitorii sunt [din această cauză] foarte necă-i} \U scrie un negustor din Martinica; în schimb ierul acesta este pe placul negustorilor, căci se j? °ale spune că interesele lor sunt cu totul de neîmpăcat” (159). Cum să scapi, iarăşi, de vicleniile armatorilor? Ei ştiu (Savary îi sfătuieşte de altfel pe faţă) în ce lună trebuie să vii ca să găseşti zahărul la preţ scăzut, în ce moment – căldura tropicală stricând probabil vinurile – e oportun să ajungi cu un număr bun de butoaie care „nu vor lipsi atunci... să se vândă cât nu se poate mai mult, cu bani peşin” (160). Peste toate, preţurile se umflă de la sine în decursul secolului al XVIII-lea. Totul este deci îngrozitor de scump în insule pe vremea aceea: hrana, articolele de fierărie, cazanele de aramă pentru zahăr, vinurile de Bordeaux, articolele textile, în sfârşit sclavii. „Nu fac nicio cheltuială”, scrie Nicolas Galbaud du Fort în 1763. Şi anul următor: cina mea „e făcută din puţină pâine cu dulceţuri” (161). Situaţia continuă să se înrăutăţească mai apoi. Un tânăr colon scrie (13 mai 1782): „De la război încoace [războiul din America], cizmarii noştri iau pentru o pereche de încălţări 3 [piaştri] gourdes care fac 24 de livre şi 15 soli şi am nevoie de o pereche pe lună [...]. Ciorapii din firul cel mai grosolan se vând 9 livre perechea. Pânza groasă de cămăşi de tăvăleală face 6 livre. Costă 12 livre şi 10 soli făcutul. Preţuieşte 16 livre şi 10 soli o pălărie obişnuită şi nu arătoasă [...] Croitorii iau 60 de livre pentru făcutul unei haine, 15 livre pentru o jiletcă, tot atâta pentru o pereche de nădragi. Cât despre cele ale mâncării [...] s-a plătit făina până la [...] 330 de livre [barilul], butoiul de vin de la 6 la 700 de

livre, butoiaşul [barilul] de carne de vită 150 de livre, jambonul 75 de livre, lumânările 4 liwe şi 10 soli livra” (162). Stare de război, desigur, dar războaiele şi corsarii nu sunt lucruri rare în mările Americii.

Când îşi desface producţia, dacă vinde pe loc, plantatorul are de suferit de pe urma diferenţelor sezoniere care fac ca preţurile să coboare cu 12, 15 şi 18% în momentele când zahărul se fabrică din belşug. Dacă recurge la un comisionar metropolitan, trebuie să aştepte plata luni întregi, câteodată ani, dată fiind încetineala comunicaţiilor Cât priveşte preţurile pe care poate conta, piaţa produselor coloniale este, în porturile Europei…”

ca la Bordeaux, de pildă –, printre cele mai speculative. Pentru negustori, a devenit un obicei să joace a fa hausse sau à la baisse, iar revânzătorii au o scuză bună; trebuie să păstreze marfa în mă-oazie aşteptând un preţ mai bun. De aici. aşteptări prelungite care pentru plantator înseamnă adesea lipsă de bani, obligaţia de a se împrumuta. Dacă, pe deasupra, încredinţat că face avere, s-a îndatorat la pornire, ca să cumpere în întregime sau în parte plantaţia şi sclavii, el rămâne repede la cheremul creditorilor.

Negustorii, comisionarii şi armatorii din Bordeaux, care impun folosirea vaselor lor, a căpitanilor acestora (însărcinaţi adesea să vândă încărcătura în numele lor), a magaziilor lor, a avansurilor lor salvatoare, sunt în felul acesta şi stăpânii maşinii de produs bogăţiile coloniale. Orice colon pe care îl putem urmări în activitatea de zi cu zi ne-o tot spun în corespondenţa lor, Raby şi Dolle, asociaţi printre altele în exploatarea marii plantaţii de la Vazes, într-una din cele mai bune zone din San Domingo, este obligat în 1787 să se dea, cu mâinile şi picioarele legate, marii case Frederic Romberg şi Fiii din Bruxelles, a cărei sucursală de la Bordeaux trecea (cu totul greşit) drept pivotul de neclintit al întregii vieţi a marelui port (163).

Toate acestea nu se potrivesc, desigur, cu cifrele globale pe care le avem la dispoziţie. La Bordeaux, unde se efectuează jumătate din comerţul coloniilor franceze, exporturile nu reprezintă decât o treime, apoi un sfert, apoi din nou o treime, din importurile de produse provenite din San Domingo, din Guadelupa şi din Martinica, înregistrate tot acolo (164). Aceleaşi decalaje la Marsilia (165). Nu cumva există aici o contradicţie? Dacă balanţa Garfurilor avantajează într-o asemenea măsură insulele, ele ar trebui să cunoască o deplină prosperitate. Apoi banii ar trebui să vină din Franţa, Prin compensaţie.

Dar San Domingo, ca să nu vor-335 ™ decât des Pre ea, este golită statornic de pias-Tl1 ei; veniţi prin contrabandă din apropiata

America spaniolă, aceştia nu fac decât să traverseze insula şi, lucru extraordinar, iau apoi drumul Bordeaux-ului, în cantităţi enorme după 1783 (166). Nu cumva paradoxul aparent se naşte din cauză că balanţa e calculată în porturile franceze la preţurile locale? Dacă, pentru a face acelaşi calcul, ne-am plasa în insule, masa produselor franţuzeşti care se desfac aici reprezintă o sumă cu mult mai ridicată decât la Bordeaux, în timp ce exportul colonial este de valoare mai mică, înainte de transferul în metropolă, care va încorpora în preţurile de vânzare cheltuielile de transport, comisionul etc. Diferenţa dintre cele două cifre se micşorează prin urmare. Trebuie să semnalăm, de asemenea, diferenţa artificială dintre monedele de cont, „livra colonială" este devalorizată cu 33% în raport cu livra din metropolă. În sfârşit, trimiterile de bani către familiile de coloni rămase în Franţa şi către proprietarii absenteişti afectează balanţa de conturi. Totuşi, contul cel mai important din acest punct de vedere rămâne contul financiar, plata dobânzilor şi rambursarea împrumuturilor.

— În fond, plantatorii sunt prinşi într-un sistem de schimburi care îi îndepărtează de marile profituri, încă în secolul al XV-lea, instalaţiile siciliene de fabricat zahărul, în ciuda sau din cauza intervenţiei capitalismului genovez, erau în mod ciudat, după Carmelo Traselli, nişte maşini de pierdut bani. Ţi se face puţin milă, retrospectiv, gândindu-te la castelele din Spania ale atâtor cumpărători de plantaţii, câteodată negustori cu cheag. „În sfârşit, mi-am golit punga, dragul meu prieten – scrie Marc Dolle, negustor din Grenoble, fratelui său –, ca să-ţi fac această trimitere [de bani!] şi nu mai am fonduri libere [...]. Am încredinţarea că dându-ţi partea [în cumpărarea unei uriaşe plantaţii], ţi-am făcut chiverniseala şi ani sporit-o pe a mea" (10 februarie 1785) (167). Deziluziile venea u după aceea. Nu ca plantatori ci ca negustori – prăvăliaşi mai întâi, mari negociany până la urmă – au făcut avere fraţii Pellet, desp" care am vorbit, pornind din Martinica. Ei au ştiut să se dea de partea bună a barierei şi, la timp, să se întoarcă la Bordeaux şi pe poziţiile lui dominante, în timp ce nişte cămătari din Amsterdam, care crezuseră că pot da fără grijă împrumuturi plantatorilor din insulele daneze sau engleze, ca şi când ar fi fost vorba de negustori de pe piaţa lor, au într-o bună zi surpriza dezagreabilă să devină proprietarii plantaţiilor

puse în gaj (168).

Avi*…/

plantaţiile din Jamaica.

Cazul Jamaicăi englezeşti se potriveşte cu ceea ce am spus despre San Domingo. Regăsim în insula englezească la Casa grande, the Great Home. sclavii negri (9 sau 10 la un alb), omniprezenţa trestiei, exploatarea exercitată de către negustori şi de către căpitanii de nave, o livră colonială inferioară livrei sterling (o livră din Anglia preţuieşte 1, 4 livre din Jamaica), pirateria şi jafurile, a căror victimă este de data aceasta Anglia, agresorul fiind francezul (dar, în marea Caraibilor, niciunul şi nici altul nu pot avea ultimul cuvânt). Regăsim, de asemenea, plaga şi primejdiile sclavilor fugari, numiţi, maroons, care se refugiază în munţii insulei, câteodată venind de pe coastele şi din insulele vecine. Din acest punct de vedere, situaţia devine foarte critică în timpul „războiului fugarilor”, Maroon War, între 1730 şi 1739 (169).

În această insulă, ţinut întins la scara de altă dată a lumii, s-au dezvoltat în voia lor marile proprietăţi, cu deosebire începând din anii 1740 – 1760, când porneşte marele avânt al industriei zahărului (170). Atunci, ca şi în insulele franceze, familiile primilor coloni, care lucrează adesea cu braţele lor pe mici plantaţii de tutun, de bumbac, e indigo, trec pe planul al doilea. Trestia de zahăr Pretinde investiţii mari. Este epoca înscăunării Posesorilor de capital şi a marilor domenii. Din sta-337 rf. Se sş Jă chiar impresia că proprietatea e mai întinsă şi mai populată cu sclavi, poate şi mai bogată decât în San Domingo. Dar rămâne un fapt că insula aprovizionată cu făină şi carne sărată de către englezi sau de către coloniile engleze din America, având ca sarcină să furnizeze Angliei o bună jumătate din zahărul de care are nevoie, îl furnizează la preţuri mai ridicate decât cele din San Domingo şi din alte insule franceze.

În orice caz, asemeni celorlalte insule producătoare de zahăr, Jamaica este o maşină de făcut avere, o maşină capitalistă, în serviciul celor bogaţi (171). Aceleaşi cauze produc aceleaşi efecte, lucrurile se petrec cam în acelaşi fel ca în San Domingo, adică grosul bogăţiei produse în colonii se încorporează bogăţiei metropolei. Beneficiile plantatorilor ar fi de cel mult 8 – 10% (172). Cea mai mare parte a comerţului de import şi export (fără a mai vorbi despre profiturile comerţului cu sclavi, care se face numai pornind din Anglia) „se întoarce şi circulă în regat” şi îi aduce profituri tot atât de mari „cât

comerţul naţional, ca şi când coloniile din America ar fi atârnate de Corn-wales”: aceste declaraţii aparţin lui Burke (173), apărător al utilităţii, din punctul de vedere al vieţii economice engleze, a insulelor Indiei de vest, West India Islands, care atrage puternic atenţia asupra dozei de înşelătorie pe care o au în cazul acesta cifrele balanţei.

În realitate, balanţa comercială a Jamaicăi, chiar calculată în livre coloniale, dă un foarte uşor avantaj insulei (1 336.000 faţă de 1 335.000); dar cel puţin jumătate din nivelul importurilor şi exporturilor ajunge pe căi nevăzute la activul metropolei (transport, asigurări, comisioane, dobânzi de datorii, transferuri de fonduri către pe°prietarii absenţi). Beneficiul pentru Anglia, în 1773, ar fi, în total, de aproape un milion şi jumătate de livre. La Londra, ca şi la Bordeaux, profiturile comerţului colonial se transformă în case de comerţ, în bănci, în fonduri de stat; ele susţin familiile puternice ai căror cei mai activi reprezentanţi se regăsesc în Camera Comunelor şi în Camera lorzilor. Există totuşi câteva familii de coloni foarte bogaţi, dar, ca din întâmplare, el nu sunt numai plantatori; ei fac pe bancherii pentru alţi plantatori vârâţi în datorii; ei au legături je familie cu negustorii londonezi, dacă nu cumva propriul fiu nu se însărcinează să comercializeze] a Londra producţia plantaţiei, să facă acolo cumpărăturile necesare şi să servească de comisionar jamaicanilor. Aceste familii cumulează de fapt beneficiile producţiei de zahăr, ale comerţului, ale comisionului şi ale băncii. Nu e de mirare că, instalaţi la Londra, girând de departe sau revânzând domeniile lor din insule, ei sunt în stare să investească pe scară largă în Anglia, nu numai în comerţ, dar şi în agricultura de avangardă şi în diferite industrii (174). Asemeni celor din familia Pellet, aceşti plantatori au înţeles că pentru a câştiga bani în colonii trebuie să te plasezi în metropolă!

Mai trebuie să reîncepem demonstraţia, să introducem în discuţie tutunul de Virginia, sau cirezile Cubei, sau arborii de cacao ai Venezuelei odată cu fondarea, în 1728, a Companiei de Caracas (175)? Ar însemna să regăsim mecanisme asemănătoare. Dacă vrei să scapi de această istorie monotonă, trebuie să te duci acolo unde, departe de atenţia interesată a negustorilor din Europa, cresc de capul lor Americi sălbatice, fiecare cu propria sa aventură: în Brazilia, în jurul oraşului São Paulo de unde pornesc bandeiras, expediţii spre interiorul uscatului în căutare de aur şi de sclavi; dincolo de Bahia, de-a lungul văii lui São Francisco, o rio dos currais, „râul coralilor”, ţarcuri care

înghit cirezi uriaşe de bovine; în Pam Da argentiniană, la primele ceasuri ale destinului său „european”; sau în sudul Venezuelei, străbătând Ios llanos din bazinul Orenocului, unde seniori de origine spaniolă, o muşmuială de cirezi şi de ciurdari călare (indieni sau metişi de indieni şi de albi) creează o societate seniorială autentică, a puternice familii de stăpâni. Un „capitalism” * tip antic (în care vitele înseamnă monedă) „Iar Primitiv, cât să-l încânte pe Max Weber care s-a interesat o perioadă de el.

Întoarcere;

În inima Europei Ţ

Numesc „inimă a Europei” extremitatea occidentală a continentului, dincoace de o linie Hamburg Veneţia. Această Europă privilegiată se oferă prea deschis exploatării oraşelor, burgheziilor, oamenilor bogaţi şi seniorilor întreprinzători pentru ca mecanismele capitaliste să nu fie amestecate într-o sută de chipuri în activitatea şi structura foarte bătrânei zone rurale a Occidentului.

Putem oare, pentru a degaja o schemă limpede, să procedăm precum matematicienii şi să presupunem problema rezolvată? în Europa ţărănească şi seniorială, capitalismul se înfăţişează ca o orânduire nouă, care nu câştigă la fiecare lovitură, nici pe departe, dar câştigă anumite regiuni. Să pornim atunci de la aceste regiuni, căci problema a cărei soluţie o căutăm este aici rezolvată.

Anglia este modelul la care te gândeşti dintru început. Nu vom zăbovi în ea fiindcă vom avea mai târziu prilejul să revenim. Redus la liniile lui majore, modelul englez ne va servi doar ca un cadru de referinţă pentru a situa cazurile specifice la care ne vom opri. Bineînţeles că această revoluţie engleză n-a întors pe dos toată insula pe care dăinuie mai departe, în afara zonelor de mare trafic, regiuni înapoiate, unele arhaizante, chiar prin 1779, şi asta în comitate atât de evoluate ca Essex şi Suffolk (176).

Să luăm atunci ca exemplu o regiune în care noul învinge fără îndoială, de pildă Norfolkshire, East Anglia. La articolul „Cultură” din Enciclopedie, Veron de Forbonnais (177) descrie, tocmai în cadrul Norfolkului, minunăţiile unei economii agricole pe care o propune ca exemplu: stropirea pomilor cu apă de var, mam’ mare a pământului paringul (adică arderea pe loc a ierbii? rădăcinilor), introducerea rădâcinoaselor fura’ jere, extinderea păşunilor artificiale, dezvoltarea drenajelor, îngrăşarea cât mai bună a pământulu1 atenţia acordată

creşterii selecţionate a animale lor, dezvoltarea câmpurilor îngrădite, enclosures, şi drept urmare extinderea proprietăţilor, felul în care acestea sunt înconjurate cu garduri vii pe margine, ceea ce accentuează şi generalizează aspectul de crâng al zonei rurale engleze. Alte trăsături care trebuie luate în considerare: supraabundenţa şi calitatea utilajului, bunăvoinţa aristocraţiei funciare, prezenţa veche a marilor arendaşi, apariţia precoce a lanţurilor capitaliste de gestiune, facilităţile de credit, îngăduinţa ocârmuirii, mai puţin preocupată de supravegherea şi reglementarea pieţelor decât de productivitate şi de aprovizionarea oraşelor, şi care, printr-un sistem de scară mobilă, favorizează şi subvenţionează exportul de cereale.

Criteriile cele mai pline de consecinţe ale acestei evoluţii sunt:

1. dispariţia din zonele rurale engleze avansate a unui sistem seniorial care începe să se stingă de timpuriu. Marx subliniază cu tărie acest lucru:

„În epoca restaurării Stuarţilor, scrie el, proprie ţării funciari... au abolit constituţia feudală a solului, adică l-au eliberat de servituţile care îl grevau, despăgubind statul prin impozitele ce urmau să fie încasate de la ţărani şi de la restul populaţiei, şi au revendicat titlul de proprietate privată, în sensul modern, pentru bunurile pose date în virtutea titlurilor feudale”. Viaţa tradiţională a fost înlăturată;

2. cesiunea prin contract de închiriere a proprie

taţilor rurale către fermieri capitalişti care le asigură conducerea pe răspundere proprie;

3. apelul la muncitorii salariaţi care iau înfăţişarea proletarilor: ei nu au ce să vândă, celor care îi întrebuinţează, în afară de forţa lor de muncă:

4. diviziunea muncii pe verticală: proprietarul cedează solul şi încasează arenda; fermierul face

Pe întreprinzătorul; lucrătorul salariat încheie

Plutonul.

Dacă reţinem aceste criterii, vom regăsi în is

341 °na continentului exemple care seamănă mai u» t sau mai puţin cu modelul englez şi care dovedesc, în trecere, că Revoluţia agricolă este şi un fenomen european, ca şi Revoluţia industrială care o va însoţi.

Ordinea în care vor fi abordate aceste exemple – Brie (secolul al XVII-lea), Veneţia (secolul al XVIII-lea), câmpia romană (începutul

secolului al XIX-lea), Toscana (secolele al XV-lea şi al XVI-lea) – nu are importanţă ca atare. Iar intenţia noastră nu este să studiem de dragul lor aceste cazuri deosebite şi nici să cercetăm atâtea încât să întocmim o listă exhaustivă pentru Europa. Vrem doar să schiţăm un raţionament.

Aproape de Paris:

Brie pe vremea lui Ludovic al XIV-lea;,»...

În jurul Parisului, de secole, proprietatea urbană înghite pământul ţărănesc şi seniorial (179). Să ai o casă la ţară; să ai astfel la îndemână o aprovizionare sigură: grâu, lemne în pragul iernii, orătănii, fructe; în sfârşit, să nu plăteşti vama târgului la intrarea în oraş (căci aceasta este regula atunci când declaraţia de proprietate e înregistrată în bună formă) – toate acestea sunt în tradiţia manualelor de perfectă economie domestică ce înfloresc mai peste tot, mai ales în Germania unde Hausväterliteratur a fost foarte prolixă, dar şi în Franţa. L'Agriculture et la maison ruslique, „Agricultura şi casa de la ţară", a lui Charles d'Estienne, apărută în 1564, revăzută de ginerele său Jean Liăbaut, se reeditează de 103 ori între 1570 şi 1702 (180). Achiziţiile de pământ făcute de burghezie, câteodată doar nişte petice de pământ, livezi, grădini de zarzavat, păşuni sau adevărate proprietăţi de ţară, se întâlnesc în jurul tuturor marilor oraşe.

Dar la porţile Parisului, pe platoul mâlos al regiunii Brie, fenomenul are altă semnificaţie-Aici, proprietatea urbană, o proprietate mMe nobilă sau burgheză, se întinde la soare încă m-a* inte de începutul secolului al XVIII-lea (181)

Ducele de Villars, „care sub Regenţă locuieşte în castelul lui de la Vaux-le-Vicomte nu exploatează personal decât 50 de pogoane de pământ din cele 220 pe care le posedă [...] Titularul fiefului Commune (parohia Ecrennes), burghez rezident, proprietar a 332 de pogoane [...] nu şi-a păstrat decât exploatarea a 21 de pogoane de păşune" (182). Astfel, practic, aceste proprietăţi nu sunt girate de proprietarii lor; ele sunt date în seama unor mari „fermieri", arendaşi, care, cel mai adesea, adună în mâinile lor pământul mai multor proprietari, cinci, şase, câteodată opt. În mijlocul unor asemenea exploatări se ridică ferme mari, care se mai pot vedea şi astăzi „închise între ziduri înalte, amintire a unor vremuri tulburi... [cu] acareturile rânduite în jurul principalei curţi interioare [...]: în jurul fiecăreia dintre ele se îngrămădeşte un număr de căsuţe, „masures", înconjurate şi ele de

grădini şi de puţin pământ, în care locuiesc zilierii care îşi vând munca fermierului” (183).

După aceste semne, putem recunoaşte o organizaţie „capitalistă”, chiar cea pe care Revoluţia engleză o pune în funcţiune: proprietar, mare fermier, muncitori agricoli. Cu deosebirea, importantă, că, în ceea ce priveşte tehnica, aici nimic nu se schimbă până în secolul al XIX-lea (184). Cu deosebirea că organizarea imperfectă a acestor unităţi de producţie, specializarea lor în cultura cerealelor, procentul ridicat al autoconsumului şi nivelul înalt al arendei le fac excesiv de sensibile faţă de cursul griului. O cădere de două sau trei puncte pe piaţa Melunuliii înseamnă greutăţi, chiar faliment, dacă recoltele proaste sau anii cu preţ scăzut se succed în număr prea mare (185). Acest fermier rămâne însă, nu într-o mai mică măsura, un personaj nou, posesor al unui capital acumulat cu încetul, care face din el, chiar de pe atunci, un întreprinzător.

În orice caz, răzvrătiţii de pe vremea războiului
nu (1775) nu se înşală din acest punct de vedere;
n jurul Parisului şi aiurea, arţagul lor e pornit
343 arePOT [n-a. marilor arendaşi (186). Şi acest lucru e cel puţin două cauze: pe de o parte, marea exploatare, obiect al invidiei, este aproape totdeauna lucrarea unui arendaş; pe de altă parte, acesta este adevăratul stăpân al vieţii săteşti – tot atât cât însuşi seniorul care locuieşte pe pământul lui –, dar cu mai multă eficienţă poate, căci este mai aproape de viaţa ţărănească. El este în acelaşi timp cel care stochează grânele, cel care dă de lucru, cel care dă bani cu împrumut sau cel care cămătăreşte, şi adesea el este însărcinat de proprietar cu „încasarea censului: a champar/-ului [a drepturilor seniorului asupra transmisiunii de proprietate către moştenitori], a banalităţilor [a drepturilor de folosinţă] şi chiar a dijmei... în întreaga regiune pariziană, odată cu venirea Revoluţiei, [aceşti fermieri] vor răscumpăra bucuros, bunurile foştilor lor stăpâni” (187). Este vorba aici de un capitalism care se trudeşte să crească dinlăuntru. Încă puţin, şi totul o să meargă cum vrea el.

Judecata noastră ar fi şi mai limpede dacă ne-ar fi dat să-i vedem mai bine pe aceşti mari arendaşi, să le cunoaştem viaţa, să judecăm felul lor de a fi, de visu, faţă de servitorii, de rândaşii, faţă de plugarii, sau de căruţaşii lor. Acest prilej ni-l dă, apoi ni-l ia înapoi, începutul Caietelor căpitanulr. i Coignet (188), născut în 1776, la Druyes-les

Belles-Fontaines în actualul departament Yonne, dar care, în ajunul sau la începutul Revoluţiei, se află în serviciul unui mare negustor de cai de la Coulommiers, intrat curând în legătură cu serviciile de aprovizionare ale armatei revoluţionare; acest negustor are păşuni, pământ arabil, arendaşi, dar povestirea nu ne îngăduie să apreciem poziţia lui reală. Este în primul rând negustor, proprietar care îşi administrează singur exploatarea sau rentier care şi-a arendat pământurile? Neîndoielnic, le face pe toate trei dintr-odată. Neîndoielnic, provine din mediul acesta de ţărani înstăriţi cu mult pământ. Atitudinea lui paternă, ale ctuoasă faţă de servitori, masa întinsă în jurul căreia se adună cu toţii, stăpânu' şi femeia lui stând în capul mesei, „pâinea albă ca zăpada", toate acestea sunt cât se poate de evoca

toare. Tânărul Coignet vizitează una din marile ferme din regiune, se extaziază în faţa lăptăriei „numai robinete"; a sălii de mese, le refectoire, în care toiul străluceşte de curăţenie: bucătăria, masa dată cu ceară, ca şi laviţele. „Tot la cincisprezece zile, spune stăpâna casei, vând o căruţă de brânză; am 80 de vaci..." Din nefericire asemenea imagini rămân sumare, iar bătrânul soldat care scrie rândurile de mai sus trece printre amintiri în grabă.

Veneţia şi Tenaferma

După cucerirea teritoriilor sale din Terraferma, Veneţia devine, la începutul secolului al XV-lea, o mare putere agricolă. Încă înaintea acestei cuceriri, patricienii ei posedau pământuri, bunăoară „ultra Brenta", în bogatul şes al Padovei, Dar, odată cu sfârşitul secolului al XVI-lea, şi mai ales după criza din primele decenii ale celui de al XVII-lea, bogăţia patriciană, printr-o adevărată răsturnare, părăseşte negoţul şi, cu toată greutatea ei, înclină spre exploatarea agricolă.

Adesea patricianul a câştigat pământul pe seama proprietăţii ţărăneşti – poveste lungă şi banală – aşa că, din secolul al XVI-lea, crimele agrare, împotriva proprietarului, a familiei sau bunurilor sale, sunt frecvente. El a profitat, de asemenea, în perioada cuceririi Terrafermei, de confiscările operate de Seniorie şi de scoaterea la vânzare a Pământurilor, ce i-a urmat. Şi apar din ce în ce mai multe pământuri noi, câştigate prin lueiări hidraulice care îngăduie, cu ajutorul canalelor Ş ecluzelor, desecarea terenurilor joase. Lucră-11 e de îmbunătăţiri funciare întreprinse cu colaborarea şi Sub supravegherea statului şi cu parti-iparea, nu totdeauna doar teoretică,

a comuni – ţ lor săteşti, sunt operaţii tipic capitaliste (189). tei f nimic de mirare în faptul că la capătul aces-UIlgi experienţe, în secolul Luminilor, Veneţia bogată în păşuni este locul de desfăşurare a unei revoluţii agricole perseverente care se orientează în mod vădit spre creşterea vitelor şi spre producţia de carne (190).

Astfel, faţă în faţă cu Rovigo, dincolo de Adige, în satul Anguillara, vechea familie patriciană Tron posedă 500 de ha într-un singur trup de moşie, în 1750, aici lucrează 360 de persoane (dintre care 177 permanent, 183 angajaţi pe termen scurt ca salariaţi), în echipe de cel mult 15 oameni. Prin urmare, o exploatare capitalistă. În legătură cu acest cuvânt: „Nu comitem un anacronism, scrie Jean Georgelin. Cuvântul este de uz curent în secolul al XVIII-lea în Veneto (şi în Piemont). Primarii din regiunea Bergamo, pe jumătate analfabeţi, răspund „da”, fără ezitare, la o anchetă a podestato-ului din Bergam: Vi sono capitalişti gui? Iar prin capitalist, ei înţeleg omul care vine din afară şi-i face pe ţărani să lucreze cu propriile lui capitaluri” (191).

Anguillara este un soi de manufactură agricolă. Totul se petrece acolo sub supravegherea intendentului. Şefii de echipă nu-i slăbesc din ochi pe lucrătorii salariaţi, care au dreptul doar la o oră de pauză pe zi: supraveghetorul verifică lucrul aceste l’orologio alia mano. Totul este condus cu metodă şi disciplină: întreţinerea şanţurilor, a porumbarelor, a plantaţiilor de duzi, distilarea fructelor, piscicultura, iniţierea timpurie în 1765, a culturii cartofului, digurile care apără pământurile de apele primejdioase ale Adigelui, şi care chiar câştigă, în luptă cu ele, pământuri noi. „Pr?” prietatea este un stup care nu-şi opreşte zumzăitul nici iarna” (192): lucru cu săpăliga cu plugul cu cormană, cu hârleţul, dar şi arături adânci şi afânare; culturi de grâu (randament 10 – 14 chintale la hectar), de porumb, mai ales de cânepă; în sfârşit, creşterea intensivă a bovinelor şi oilor-Randamente mari, prin urmare beneficii mari, variabile evident, în funcţie de an. Un an de criza» 1750, şi beneficiul (fără a ţine seama de amortizarea fondurilor) este de 28, 29%. Dar în 1763 an excelent, el este de 130%. Pe solurile bune d „1

Brie, beneficiul, în anii buni, abia ar depăşi 12 % în cazul în care calculele sunt corecte (193).

Aceste fapte, recent stabilite, ne obligă la revizuirea felului nostru de a privi lucrurile în ceea ce priveşte Veneţia. Această întoarcere a averilor patriciene spre dud, orez, spre lanurile de grâu şi

de cânepă ale Terrafermei, nu este numai un plasament refugiu, după părăsirea negustoriei, devenită dificilă şi aleatorie încă de la sfârşitul secolului al XVI-lea, odată cu (printre altele) recrudescenta activităţii corsarilor în Mediterana. Veneţia, de altfel, datorită navelor străine, rămâne un port foarte frecventat, poate, încă în secolul al XVII-lea, cel mai frecventat din Mediterana. Creşterea preţurilor şi a profitorilor agricole a împins capitalul veneţian spre uscat. Aici, într-adevăr, pământul nu înnobilează; el este doar o problemă de investiţii, de plasament, de câştig.

„LEconomia del re liberă „Economia

Şi de gust, fără îndoială: faptul că bogătaşii Veneţiei îşi părăsesc, pe vremea lui Goldoni, palatele urbane, în schimbul unor vile care sunt adevărate palate rurale, este în parte o chestiune de modă. La începutul toamnei, Veneţia bogătaşilor se golea, „vilegiatura, balurile câmpeneşti, mesele în aer liber erau căutate cu sârguinţă şi cu succes”. Atâtea descrieri şi povestiri ne vorbesc despre asta, încât trebuie să le credem de-a b ine-lea: totul este „artificial” în aceste case frumoase peste măsură, sălile lor pline de decoraţii, mesele lor prea bogate, concertele lor, piesele de teatru, grădinile, labirinturile, tufele lor tunse, aleile lor mărginite de statui, belşugul lor de servito-rinie. Imagini dintr-un film care ne-ar încânta. Ultima: înalta doamnă care şi-a vizitat vecinii, se întoarce la căderea nopţii, împreună cu câinele, cu servitorii, „sprijinindu-se de braţul abatelui? u [] care lumina drumul cu un felinar” (194). 1 r asta să fie tot ce se poate vedea în aceste case tastuoase? Ele au şi pod, teascuri, pivniţe, ele sunt centre de exploatare rurală, posturi de supraveghere. În 1651, apărea la Veneţia o carte cu titlu 347. Velator, „L'Économia del citadino în villa, în tra-uucere liberă Economia burghezului la ţară”.

Autorul, un medic, Vincenzo Tânăra, a scris una din cele mai frumoase cărţi rustice apărute vreodată. El nu mai pridideşte cu sfaturile judicioase adresate noului proprietar care ajunge pe pământurile lui: să aleagă cât mai bine locul, condiţiile climatice şi izvoarele din apropierea vilei. Să se gândească la săpatul unui iaz, ca să crească lini, bibani, mrene; cum să afli mijloc mai bun, într-adevăr, pentru a-ţi hrăni ieftin familia şi pentru a găsi, cu cheltuială puţină, îi companatico trebuincios pentru lucrătorii agricoli? Căci, la ţară, este vorba şi de a pune la muncă pe alţii; este vorba mai ales de asta.

Există deci o mare parte de iluzie în scrisoarea ciudată a lui

Andrea Tron către prietenul său Andrea Quirini (22 octombrie 1743). Tânărul patrician care scrie a stat multă vreme în Olanda şi în Anglia. „O să-ţi spun [...] că ei [oamenii ocârmuirii Veneţiei, patricieni ca şi el] pot face toate decretele din lume, tot nimic n-o să facă în materie de comerţ în ţara noastră. [...] Nu se află comerţ folositor pentru stat, în nicio ţară, acolo unde cei mai bogaţi nu se dedau traficului. La Veneţia ar trebui hotărâtă nobilimea să-şi bage banii în comerţ [...] lucru cu neputinţă acuma. Olandezii \ sunt cu toţii negustori şi aceasta este pricina cea mai de seamă pentru care comerţul lor înfloreşte. Să intre numai [...] acelaşi spirit în ţara noastră şi vom vedea foarte repede înviind un mare comerţ" (195). Dar de ce ar renunţa patricienii la i o ocupaţie liniştită, plăcută şi care le aduce venituri confortabile, ca să pornească în aventura maritimă cu beneficii probabil mai mici şi aleatorii, căci locurile din faţă nu mai sunt libere? Le-ar fi greu, într-adevăr, să pună iar mina pe comerţul Lecvantului, ale cărui fire sunt stăpânite acum de către străini sau de către negustorii evrei şi & e către burghezia citadinilor Veneţiei. Cu toate acestea, tânărul Andrea Tron nu greşea: a lăsa Pe seama celor care nu sunt „cei mai bogaţi" oanaenj ai oraşului grija negoţului şi a comerţului cu ban înseamnă a te retrage din marea partidă inter» acţională în care Veneţia deţinea altă dată prime>e roluri. Dacă se compară soarta Veneţiei cu cea a Genovei, pe termen lung, oraşul sfântului Marcu n-a făcut desigur cea mai bună alegere capitalistă.

Cazul aberant al câmpiei romane la începutul secolului al XIX-lea

De-a lungul secolelor, câmpia romană şi-a schimbat probabil înfăţişarea de mai multe ori. De ce? Fără îndoială pentru că aici s-a construit pe loc gol. Simonde de Sismondi (196) o priveşte în locul nostru în 1819 şi o descrie ca pe un admirabil exemplu de diviziune a muncii.

Câţiva ciurdari călare înveşmântaţi în zdrenţe şi în piei de oaie; câteva turme, câteva iepe şi mânjii lor, şi, la mare depărtare unele de altele, ferme izolate, răzleţite şi mari, aceasta este cam tot ce se zăreşte viu, într-o câmpie goală, cât vezi cu ochii. Nu există ogoare, nu există sate; mărăcinii, drobiţa, o vegetaţie sălbatică şi aromitoare revine neîncetat pe solul liber şi omoară păşunea, încet, cu încăpăţânare. Ca să lupte cu această ciumă vegetală, fermierul este silit, la intervale regulate, să deţelenească pământul şi să-l însămânţeze după aceea cu

grâu. Aceasta este modalitatea de a reconstitui păşunea pentru mai mulţi ani. Dar cum să duci la bun sfârşit, într-o regiune fără ţărani, munca istovitoare pe care o pretind aceşti ani excepţionali, începând cu desţelenirea şi încheind cu semănatul?

l

3 l omaj care nu sunt buni de nimic altceva. Aceas-diviziune a lucrărilor a îngăduit adoptarea pro Soluţia este să recurgi la o mină de lucru străină: ai bine de „zece clase de lucrători" diferite, al căror nume nu se poate „reda în nicio limbă... [Pentru anumite lucrări] zilieri care coboară din munţii Sabinei; [pentru altele] lucrători veniţi din Marche şi din Toscana; pentru cele mai multe, oameni care vin mai ales din Abruzzi; în sfârşit, Pe & tru... făcutul căpiţelor sunt folosiţi şi puturoşii de prin pieţele publice ale Romei (i piazzaiuoli l care nu sunt buni de nimic altceva. Aceascedeelor celor mai elaborate ale agriculturii semănăturile sunt plivite cel puţin de două ori... şi câteodată de mai multe; fiecare ocupându-se de o operaţie anume, o face cu mai multă promptitudine şi precizie. Aproape toate aceste lucrări se fac la învoială, sub controlul a o mulţime de vechili şi ajutori de vechili; fermierul însă dă întotdeauna de mâncare oamenilor, căci ar fi imposibil ca lucrătorul să şi-o procure singur în acest pustiu. El datorează fiecăruia o măsură de vin, valoarea a 40 de baioci (monedă măruntă romană, echivalentul aproximativ a unei piese de 5 parale) de pâine pe săptămână şi trei livre din alt fel de hrană ca, de pildă, carne sărată sau brânză. În perioada lucrărilor de iarnă, lucrătorii vin să doarmă în casate, clădire mare lipsită de mobilă, care se găseşte în mijlocul uriaşei întreprinderi [...] Vara [...] ei dorm pe loc, acolo unde muncesc, cel mai adesea sub cerul gol".

Tabloul este evident incomplet. Avem a face cu impresii de călătorie. Surprins de un spectacol cât se poate de pitoresc, Sismondi nu vede umbrele care sunt multe, nici măcar malaria, deosebit de ucigătoare în acest spaţiu prost stăpânit de către om. El nu-şi pune vreo problemă serioasă cu privire la sistemul proprietăţii. Dar acesta este ciudat, iar problemele pe care le naşte depăşesc, de altfel, cadrul acestui agro romano. Pământurile din jurul Romei sunt în posesia unor mari feudali şi a vreo şaizeci de aşezăminte religioase. Ele constituie adesea mari proprietăţi, ca cele ale prinţului Bor-ghese, ale ducelui Sforza, ale marchizului Patrizi (197). Dar nici feudalii, nici aşezămintele religioase nu se ocupă direct de gestiunea pământurilor

lor. Totul a încăput pemâna câtorva mari arendaşi, numiţi în mod ciudat negozianti (sau mercanti) di campagna. Nu sunt mai mult de o duzină şi formează o asociaţie care mai există încă şi în secolul al XIX-lea. De origini sociale foarte deosebite – negustori, avocaţi, curtieri, perceptori de impozite, administratori de proprietăţi – ei nu se aseamănă, într-adevăr, marilor fermieri englezi» căci, dacă păstrează destul de des exploatarea di3

351

rectă a celor mai bune terenuri, în general ei subarendează pământul unui mare număr de mici arendaşi, chiar păstori şi ţărani străini de ţinut. Vrând să se mişte în voie, ei au izgonit sistematic pe ţăranii care posedau vechile drepturi de folosire a pământului (198).

Este vorba aici de o intruziune capitalistă evidentă, care se precizează spre mijlocul secolului al XVIII-lea şi căreia câmpia romană îi poate servi de exemplu, printre multe altele din Italia. Fenomenul se regăseşte în anume locuri din Toscana, în Lombardia sau în Piemontul în plină transformare în secolul al XVIII-lea. Aceşti appaltatori sunt prost văzuţi de proprietari, de ţărani şi de către stat: sunt socotiţi nişte speculanţi nemiloşi, dornici să stoarcă bani cât se poate de mulţi şi cât se poate de repede din pământurile cărora nu se îngrijesc prea mult să le păstreze rodnicia. Dar ei vestesc viitorul: ei sunt la originea marii proprietăţi italiene din secolul al XIX-lea. Ei sunt de asemenea, în culise, inspiratorii reformelor agrare, benefice şi nocive totodată, de la sfârşitul secolului al XVIII-lea. Grija lor: să scape de vechile condiţionări ale proprietăţii, de obligaţiile pe care le presupune înfeudarea şi iobăgia, să fie înarmaţi împotriva privilegiaţilor şi a ţăranilor „dar şi împotriva statului care supraveghează prea îndeaproape comercializarea. Atunci când se deschide „perioada franceză" şi când bunurile foştilor privilegiaţi sunt aruncate pe piaţă în masă, marii arendaşi se află în primele rânduri ale cumpărătorilor (199).

Interesul pe care-l prezintă descrierea lui Sis-niondi constă în exemplaritatea pe care ne-o pune la îndemână câmpia romană în privinţa unei diviziuni adevărate şi de nedezminţit a muncii agricole, despre care se vorbeşte puţin de obicei. Adam Smith (200) a rezolvat problema cam repede: di-yiziunea muncii este valabilă în industrie şi nu în agricultură unde, după el, aceeaşi mână seamă-na şi seceră. În fapt, sub vechiul regim, viaţa a? riloanseamnă o sută de sarcini în

acelaşi timp Şi chiar în regiunile înapoiate, ţăranii sunt obli

toate voinici, apoi les massiers, wi, „. > v”, mai mare, „fac praf bulgării încăpăţânaţi şi r – tari”. În sfârşit, marea diviziune a zonei rurale, dintotdeauna, este cea dintre creşterea animalelor şi cultura pământului: Abel şi Cain, două universuri, două popoare diferite, care se detestă, gata întotdeauna să se înfrunte. Păstorii constituie aproape o castă a intangibililor. Folclorul păstrează urme ale acestei realităţi până astăzi. În Abruz-zi, de pildă, cântecul încă mai spune ţărăncuţei îndrăgostite de un cioban: „Nenna mia, muta pensiere [... \nnanze pigghiale nu cafani că e ommi de società”, mută-ţi gândul, micuţa mea, ia mai bine un ţăran, care este om de societate aleasa, şi nu cioban „blestemat”, care „nu ştie să mănânce din farfurie” (202) 1

Poderi: „din Toscana „J

Încet, sub impactul avuţiei negustorilor Florenţei, câmpia toscană s-a transformat profund. Satele de altă dată, exploatările îmbucătăţite ale ţăranilor prost înzestraţi cu pământ, s-au menţinut doar în regiunile înalte şi în câteva zone refugiu. La şes şi pe coasta colinelor, cu mult înainte de 1400, a apărut arendăşia cu muncă în parte (aceasta este II podere a mezzadria şi i se spune pe scurt îi podere). Alcătuit dintr-un singur trup, de o întindere care variază după calitatea pământului, i podere e cultivat de regulă de un arendaş şi de familia lui. În mijloc, o casă ţărănească, hambarul, grajdul, cuptorul, aria ei de treierat; de jur-împrejur, la îndemână, pământul arabil, via, butucii de răchită cu nuielele lor de culoare deschisă, măslinii, pământurile a pascolo şi a bosco, păşunile şi pădurea. Exploatarea a fost calculată astfel încât să dea dublul venitului necesar ţăranului şi familiei lui, căci o jumătate din venitul global revine proprietarului, îi este, cealaltă jumătate arendaşului, îi mezzadro. li Oste posedă câteodată, aproape de casa ţăranului, o vilă, nu totdeauna luxoasă. În nişte Ricordi, scrise între 1393 şi 1421, Giovanni di Pagolo Morelli (203) îşi sfătuieşte fii: „Băgaţi-vă bine în cap că trebuie să mergeţi chiar voi la vilă, să bateţi moşia, răzor cu răzor, împreună cu arendaşul, să-l certaţi pentru lucrul prost făcut, să socotiţi recolta de grâu, de vin, de ulei, de alte grâne, de fructe şi ce mai este, şi să puneţi alături ce s-a făcut în anul acesta cu cifrele din anii trecuţi”. Să fie, încă de pe atunci, această supraveghere minuţioasă „raţionalizarea capitalistă”? Este însă, în orice caz, un efort de a ridica productivitatea la maximum. De partea lui, arendaşul îl copleşeşte pe patron cu cereri şi întâmpinări, îl

obligă să investească, să repare, îi caută pricină cu orice Prilej. Donatello refuză îi podere ce i se oferea, şi datorită căruia ar fi putut trăi „comod”. Gest de nebun sau de înţelept? Pur şi simplu, nu voia să aibă un contadino pe urmele lui, trei zile din săp-a* (

3 acest s-stem ţăranul, care se bucură totuşi

35* să o anume iniţiativă, este condamnat să producă.

să utilizeze pământul cât mai bine, să aleagă produsele cele mai rentabile, uleiul, vinul. Şi se spune că tocmai competitivitatea acestui podere i-a asigurat victoria asupra vechilor forme de cultură. Este posibil, dar succesul lui vine, în egală măsură, de la faptul că Florenţa are mijloace să-şi cumpere grâul din Sicilia, păstrându-şi ţarina pentru culturi mai remuneratorii. Grâul sicilian are o responsabilitate a lui în succesul burghez al sistemului de poderi.

Cine ar putea să conteste că îi podere este într-ua anume sens, aşa cum scrie Elio Conţi „o operă de artă, o expresie a aceluiaşi spirit raţional care a impregnat la Florenţa atâtea din aspectele economiei, politicii şi culturii epocii comunale” (205)? Câmpia toscană, vai, astăzi pe cale de dispariţie, a fost cea mai frumoasă din lume. Vom vedea în acest fapt, dacă nu un triumf al capitalismului, e prea mult spus, atunci, cel puţin triumful banului folosit de negustori atenţi la profit şi ştiind să socotească în termenii investiţiei şi randamentului. Dar, faţă în faţă eu îi este, nu stă un ţăran deposedat de mijloacele lui de producţie; arendaşul „în parte” nu este un lucrător salariat. El întreţine raporturi directe cu un pământ pe care-l cunoaşte, pe care-l întreţine admirabil şi care se transmite din tată în fiu timp de secole; el este în general un ţăran înstărit, bine hrănit, care trăieşte într-o casă convenabilă, dacă nu luxoasă, cu belşug de rufărie şi de veşminte ţesute şi făcute în casă. Avem din abundenţă mărturii cu privire la acest rar echilibru între proprietar şi exploatator, între ban şi muncă. Dar nici notele discordante nu lipsesc şi unii istorici italieni au afirmat chiar că această formă de arendăşie era o formă de muncă vecină cu iobăgia (206). De fapt, se pare că sistemul s-a deteriorat în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, din cauza unor împrejurări de caracter general a creşterii impozitului, a speculanţiilor cu grânele.

Experienţa toscană atrage atenţia şi asupra unui alt fapt evident: ori de câte ori există o specializare a culturilor (uleiul, vinul în Toscana, 3

orezul, păşunile irigate şi dudul în Lombardia, strugurii de

stafide în insulele veneţiene, într-un anume fel chiar griul de export masiv) agricultura are tendinţa să se angajeze pe calea „întreprinderii” capitaliste, căci este vorba, obligatoriu, de recolte comercializabile, dependente de o piaţă puternică, interioară sau exterioară, şi care, mai devreme sau mai târziu, caută, pretinde productivitate. Alt exemplu, identic, în ciuda deosebirilor care sar în ochi: atunci când crescătorii de vite unguri îşi dau seama, în secolul al XVII-lea, de profitul pe care îl aduce exportul de bovine spre Occidentul european şi de importanţa acestei pieţe, ei renunţă să-şi cultive intens pământurile şi să f roducă propriul lor grâu. Ei îl cumpără (207). n felul acesta ei fac o alegere, încă de pe atunci, capitalistă. Tot aşa, crescătorii olandezi de vite, care se specializează, cam silit, în produse lactate şi în exportul masiv de brânză.

Zonele în avans sunt minoritare fii.

Există astfel zone în avans, care prefigurează capitalismul. Dar, în Europa, zonele în întârziere, dacă se poate spune aşa, sau stagnante, înving; ele au de partea lor numărul. Lumea ţărănească, în majoritatea ei, rămâne destul de departe de capitalism, de exigenţele lui, de ordinea şi de progresele lui. Avem de unde alege, încercând să regăsim şi să situăm aceste regiuni angajate încă într-un trecut care le ţine puternic în mână.

Dacă ajungem în sudul Italiei, spectacolul ce ni se oferă la Neapole după sălbatica reprimare a lui Masaniello, din 1647, şi după răscoala ţărănească violentă şi lungă ce a însoţit-o, este cel al unei refeudalizări nemiloase (208). Şi în primele decenii ale secolului al XVIII-lea, după un martor al timpului, Paolo Mattia Doria, care nu atacă 355 FIS – teniul eudal> ci abuzurile săvârşite în cadrul Ul*» Baronul are puterea să sărăcească şi să rui

11

neze un vasal, să-l ţină la închisoare fără a îngădui cârmuitorului sau judelui din sat să intervină; având dreptul de graţie, el ucide pe cine vrea şi graţiază omuciderea [...] El abuzează de puterea lui împotriva bunurilor ca şi împotriva cinstei vasalilor [...] A dovedi vina unui baron este peste putinţă. Chiar ocârmuirea [...] nu arată decât îngăduinţă faţă de baronul atotputernic [...] Aceste abuzuri arată că anumiţi baroni sunt ca nişte suverani pe pământurile lor” (209). Statisticile confirmă această putere anormală, căci, încă în Secolul Luminilor, în regatul Neapolelui, jurisdicţia feudală se exercită mai

pretutindeni asupra a mai bine de jumătate din populaţie, iar în anumite provincii asupra a 70, 80 şi chiar 88% din populaţia globală (210).

În Sicilia, fără putinţă de tăgadă, cea de a doua serbie există întru totul, încă în 1798, atunci când apare Nuova descrizione storica e geografica della Sicilia a lui G.M. Galanţi. În ajunul Revoluţiei franceze, vice-regii reformatori (Caracciolo şi Ca-ramanico) nu izbutiseră să introducă decât reforme minore (211). O altă regiune de serbie sau de pseudoşerbie este Aragónul, cel puţin înainte de secolul al XVIII-lea, într-atât încât istoricii germani vorbesc referindu-se la el despre Gulsherr-schaft, cu alte cuvinte, chiar despre tipul de seniorie care dincolo de Elba încadrează cea de a doua serbie. Tot astfel, sudul Spaniei, în care cucerirea creştină a instalat un sistem de mari proprietăţi, rămâne angajat în trecut. Ar trebui de asemenea să semnalăm întârzierea evidentă a Scoţiei muntoase şi a Irlandei.

Pe scurt, tocmai la periferia ei îşi manifestă Europa occidentală întârzierile, dacă exceptăm poziţia aberantă a Aragónului (şi încă trebuie să remarcăm că, în lumea complexă a peninsulei Iberice, Aragónul a fost timp de secole un fenomen marginal, periferic). În orice caz, dacă am imagina o hartă a zonelor avansate – doar câteva, destul de restrânse – şi a zonelor întârziate, împinse sprf margine, ar urma să colorăm cu o culoare speciala zonele stagnante sau de evoluţie lentă, senioriale şi feudale totodată, înapoiate şi cu toate acestea, având în vedere anumite modificări, pe calea unei transformări încete. În ansamblul Europei, partea capitalismului agrar rămâne, până la urmă, nu prea însemnată.

Cazul Franţei

Franţa rezumă destul de bine amestecurile şi contracţiile ansamblului european. Tot ceea ce se petrece aiurea se desfăşoară, de obicei, şi în cutare sau cutare regiune a ei. A pune o întrebare legată de ea, înseamnă a o pune şi unui vecin al ei. Aşa, Franţa secolului al XVIII-lea este atinsă de capitalismul funciar, desigur cu mult mai puţin decât Anglia, dar mai mult decât Germania dintre Rin şi Elba. La egalitate, şi nu mai mult, cu regiunile moderne ale câmpiilor Italiei, câteodată mai avansate decât ale ei, ea este totuşi mai puţin întârziată decât lumea iberică, dacă exceptăm Catalonia, în profundă transformare în secolul al XVIII-lea, cu toate că regimul seniorial păstrează aici poziţii puternice (212).

Dar dacă Franţa este exemplară, lucrul acesta este valabil mai ales pentru cea de a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, prin evoluţia ei progresivă, prin exasperarea şi transformarea conflictelor care apar la ea acasă. Ea este atunci cu siguranţă teatrul unei progresii demografice (aproape 20 de milioane de francezi sub Ludovic al XIV-lea, poate 26 sub Ludovic al XVI-lea) (213). Are loc cu siguranţă o creştere a venitului agricol. Nimic mai firesc decât faptul că proprietarul, şi cu deosebire proprietarul nobil, vrea să-sHa partea. După anii atât de lungi de penitenţă, dintre 1660 şi 1730, nobilimea agrară ar vrea să compenseze repede, cât se poate de repede, j? °stul de mai înainte, să uite „fuga ei prin pustie”). De aici o reacţie seniorială, cea mai specta – aşa fără îndoială din câte a cunoscut Franţa j. rernă. Toate mijloacele i se par buner cele câte, creşterea, dublarea arendei; cele ilicite, scoaterea la iveală a vechilor titluri de proprietate, re interpretarea unor probleme de drept îndoielnice (ele sunt nenumărate), mutarea hotarelor, încercarea de împărţire a bunurilor comunale, înmulţirea conflictelor până într-atât încât ţăranul, în mânia lui, nu va mai vedea nimic în afara acestor bariere „feudale”, întărite împotriva lui. El nu va băga de seamă întotdeauna evoluţia, de temut pentru el, pe care o sprijină ofensiva proprietarilor funciari.

Căci această reacţie seniorială este determinată nu atât de o întoarcere la tradiţie, cât mai ales de spiritul timpului, de climatul nou, pentru Franţa, al jocurilor afaceriste, al speculaţiilor de bursă, al plasamentelor mirifice, al participării aristocraţiei la comerţul la distanţă şi la deschiderea minelor, de ceea ce aş numi o tentaţie şi, în egală măsură, din spirit capitalist. Căci un adevărat capitalism funciar, o gestiune modernă de tip englez sunt încă rarităţi în Franţa. Se merge însă spre asta. Se manifestă un început de încredere în pământ ca sursă de profit şi credinţa în eficienţa metodelor moderne de gestiune. În 1762, apărea o carte de succes, L’Art de a enrichir prom-plement par l’agriculture, (Arta de a te îmbogăţi repede prin agricultură), a lui Despommiers; în 1784, L’Art d’augmenter el de conserver son bien, ou regles generales pour l’administration d’une-terre, (Arta de a-ţi spori şi de a-ţi păstra averea, sau reguli generale pentru administrarea unui pământ) de Arnould. Vânzările şi cumpărările de domenii se înmulţesc. Proprietatea funciară e atinsă de nebunia generală a speculaţiei. Un articol recent al lui Eberhard Weiss (1970) (215) analizează această situaţie din Franţa, pe care el o vede ca pe o reacţie în aceeaşi măsură

capitalistă şi seniorială, începând cu domeniul direct, prin intervenţia consecventă a fermierilor sau seniorilor înşăşi s-a făcut un efort continuu de restructurare a marii proprietăţi. De aici agitaţii, emoţii în lumea ţărănească. Şi o evoluţie pe care Weiss o judeca în opoziţie cu situaţia ţărănimii germane dintre Rin şi Elba, în regiunile Gutsherrschaft-ului, adică

ale senioriei în sensul clasic al cuvântului. Seniorii germani, într-adevăr, n-au încercat să se sprijine pe rezervă sau pe domeniul din apropiere pentru a încerca să pună direct mâna pe exploatarea pâinfatului lor. Ei se mulţumesc să-şi ducă viaţa în calitate de rentieri ai solului şi îşi echilibrează existenţa intrând în serviciul prinţului, de pildă în serviciul ducelui elector al Bavariei. Rezerva eSte atunci îmbucătăţită şi arendată ţăranilor care, din acel moment, nu au nici grijile şi nici nemulţumirile ţăranilor francezi. De altfel, limbajul Revoluţiei franceze, denunţarea privilegiilor nobilimii nu vor găsi în Germania ecoul care îi părea firesc. Să admirăm, odată mai mult, faptul că un istoric străin, în cazul de faţă german (aşa cum au făcut-o istoricii ruşi atât de novatori, de alaltăieri şi de ieri, Loutchinsky şi Porchnev), a dat, exact când trebuia, un imbold istoriografiei franceze.

Un articol recent al lui Le Roy Ladurie (1074) (216) nuanţează, datorită unor excelente monografii printre care şi a sa –, punctul de vedere al lui Weiss. El încearcă să precizeze în care regiuni anume reacţia seniorială a luat în Franţa înfăţişări noi. Că au existat arendaşi cuceritori şi seniori neastâmpăraţi este un fapt pe care îl cunoaştem mai de mult. Admirabila carte a lui Pierre de Saint-Jacob ne aduce zeci de dovezi în acest sens din regiunea Haute-Bourgogne. Să ne amintim cazul pe care îl citează el, cam caricatural, al unui anume Varenne de Lonvoy (217), pornit să-şi reîmplinească, să-şi regrupeze proprietăţile, să-i deposedeze pe ţărani, să pună mâna pe pământurile comunale, dar şi să inoveze, irigându-şi Pământul, dezvoltând păşunile artificiale. Cu toate acestea, la un senior invadator şi novator, există zece sau douăzeci de seniori liniştiţi, rentieri adiferenţi câteodată.

Se pot oare măsura şi judeca proporţiile acestei Meşteri capitaliste după revendicările, după nea-stimpărul şi emoţiile ţăranilor? Se ştie că aceste 3S9 îl” smfe practic neîntrerupte. Dar, în secolul XVII-lea, ele au fost mai degrabă antifiscale decât antisenioriale şi s-au situat în primul rând în vestul Franţei. În secolul al XVIII-lea, revoltele devin antisenioriale şi schiţează o nouă zonă de contestaţie:

nord-estul şi estul ţării, adică marile regiuni cerealiere ale regatului, înaintate (aici este zona, atelajelor de cai) (218) şi suprapopulate. Revoluţia va arăta încă şi mai limpede că aicisânt zonele rurale cele mai vivace. Şi, atunci, nu ne putem gândi că acest lucru se întâmplă, în parte, deoarece limbajul anticapitalist nu şi-a format încă vocabularul, în faţa unei situaţii noi şi surprinzătoare, că ţăranul francez recurge la vechiul limbaj, deja rodat, al antifeudalismului? într-adevăr, acest limbaj, şi numai el, izbucneşte în caietele de doleanţe din 1789.

Ne rămâne să discernem voci cam contradictorii, să verificăm opoziţiile prea simple dintre secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea. Să vedem, de pildă, ce se ascunde în Provence sub mişcările antisenioriale care, într-un caz din trei, par să fi animat revoltele ţăranilor (219). Un fapt rămâne sigur: uriaşe regiuni franceze, Aquítania, Masivul central, Masivul armorican, sunt liniştite la acest sfârşit de vechi regim, pentru că aici libertăţile supravieţuiesc, pentru că avantajele proprietăţii ţărăneşti se menţin, sau pentru că aducerea la supunere şi la o stare modestă este fapt împlinit, ca în ţinutul breton. Putem, evident, să ne întrebăm ce s-ar fi întâmplat cu pământul francez dacă n-ar fi avut loc Revoluţia. Pierre Chaunu admite că pământurile ţărăneşti, în perioada reacţiunii de pe vremea lui Ludovic al XVI-lea, s-au redus de la 50 la 40% din totalul proprietăţii franceze (220). Mergând în continuare pe această cale, ŞT fi cunoscut oare Franţa o evoluţie rapidă de tip englezesc, favorabilă constituirii generalizate Ş unui capitalism agrar? Este genul de întrebări care vor rămâne veşnic fără răspuns.

&

CAPITALISM ŞI PREINDUSTRIE

Industrie, cuvântul se desparte cu greu de vechiul său sens: muncă, activitate, îndemânare, pentru ca, în secolul al XVIII-lea, aproape să câştige, şi nu întotdeauna, sensul specific pe care i-l cunoaştem, într-un domeniu în care cuvintele artă, manufactură, fabrică I-au concurat mult vreme (221). Triumfător în secolul al XIX-lea, cuvântul are tendinţa să deseneze marea industrie. Prin urmare, vom vorbi adesea aici despre preisdustrie (cu toate că acest cuvânt nu ne place peste măsură). Ceea ce nu ne va împiedica, la o întorsătură de frază, să scrim industrie, fără prea multe remuşcări, şi să vorbim despre activităţi industriale, mai degrabă decât preindustriale. Nu este cu putinţă nicio confuzie, deoarece suntem

înainte de maşina cu aburi, înainte de Newcomen, de Watt, Cugnot, Jouffroy, sau Fulton, înainte de secolul al XIX-lea, începând de la care „marea industrie ne va înconjura din toate părţile”.

Un model cvadruplu

Din fericire, în acest domeniu nu va trebui să fabricăm modelul primelor noastre explicaţii. De multă vreme, un model a şi fost desenat de către Hubert Bourgin (222), în 1924, şi el a fost atât de puţin folosit încât îşi păstrează şi astăzi prima lui prospeţime. Pentru Bourgin, orice formă de viaţă industrială, între secolele al XV-lea şi al. VIII-lea, intră prin forţa lucrurilor într-una din cele patru categorii pe care le deosebeşte a priori.

Prima categorie: dispuse în formă „de nebuloasă”, nenumărate, minuscule ateliere familiale: fie un „tester, doi sau trei meseriaşi, unul sau doi ucenici; fie o familie, ea singură. Cel care face cuie, e Pildă, cuţitarul, fierarul satului, aşa cum l-am cunoscut încă mai ieri, şi aşa cum este el şi astăzi în Africa neagră sau în India, lucrând în aer liber cu ajutoarele lui. Intră în această categorie dugheana cârpaciului sau cizmarului, la fel ca prăvălia aurarului, cu uneltele lui meticuloase şi cu materialele lui preţioase, sau atelierul supraîncărcat al lăcătuşului, sau camera în care lucrează dantelăreasa atunci când nu îşi face meseria în poarta casei. Sau, în Dauphine, în secolul al XVIII-lea, în oraşe şi în afara oraşelor, „hoarda de mici stabilimente de caracter restrâns, familial şi artizanal”: după secerat sau culesul de vie „toată lumea se pune pe treabă... într-o familie, se toarce, în alta se ţese” (223). În fiecare din aceste unităţi elementare, „monocelulare”, „sarcinile sunt nediferenţiate şi continui”, până într-atât încât diviziunea muncii trece adesea pe deasupra lor. Familiale, ele scapă pe jumătate pieţei, normelor obişnuite ale profitului.

Aş aşeza în această categorie şi activităţile care sunt calificate, cam repede câteodată, ca non-sectoriale: cea a brutarului care livrează pâinea, a morarului care fabrică făină, a celor care prepară brânza, a distilatorilor de ţuică şi drojdie, şi a măcelarilor care, pornind de la o materie „brută”, fabrică, într-un fel, carnea consumabilă. Câte operaţii au în seama lor aceştia din urmă, o spune un document englez din 1791: „They must not only know how to kill, cui up and dress their meat to advantage, but how to buy a bullock, scheep or calf, standing” (224).

1

Trăsătura esenţială a acestei preindustrii am zanale este importanţa sa majoritară, felul în care, asemănătoare cu ea însăşi, rezistă la noutăţile capitaliste (în vreme ce acestea, câteodată, încercuiesc o meserie perfect specializată, care cade într-o bună zi, ca un fruct copt, în mâinile antreprenori lor cu mijloace financiare mari). Ar fi nevoie de o întreagă anchetă pentru a întocmi lunga listă a meseriilor şi artizanatelor tradiţionale care vor rămâne pe locul lor, adesea până în secolul a

XIX-lea, ba chiar al XX-lea. Încă în 1838, î»

zona rurală genoveză, exista bătrânul d velluto, războiul de ţesut catifea (225). În Franţa, industria artizanală, prioritară multă vreme, n-a trecut pe locul secund, în urma industriei moderne, decât prin 1860 (226).

Categoria a doua: atelierele dispersate, dar legate între ele. Hubert Bourgin le desemnează sub numele de fabrici diseminate (expresie destul de fericită, reluată de el de la G. Volpe). Eu aş prefera manufacturi diseminate, dar lucrul acesta nu are importanţă! Fie că este vorba de fabricarea etaminei de lână în jurul Mansului, în secolul al XVIII-lea, sau, cu secole mai de vreme, prin 1350, pe timpul lui Villani, de Arte della lâna florentină (60.000 de persoane, pe o rază de vreo cincizeci de kilometri, în jurul Florenţei şi în oraş) (227), avem a face, pe spaţii destul de întinse, cu puncte legate însă între ele. Coordonatorul, intermediarul, conducătorul atelierului, este negustorul antreprenor care avansează materia primă, o îndrumă de la tors la ţesut, la bătut, şi până la vopsit, la tunsul postavului, şi care se ocupă de finisarea produselor, care plăteşte salariile şi îşi rezervă, la capătul cursei, beneficiile comerţului în apropiere sau la distanţă.

Această fabrică diseminată s-a constituit încă din evul mediu, şi nu numai în textile, ci şi, „foarte de timpuriu, în confecţionarea cuţitelor, a cuielor, în prelucrarea artistică a fierului care, în anumite regiuni, Normandia, Champagne, au păstrat până în zilele noastre caracterul lor originar” (228). Tot aşa şi industria metalurgică, în jurul Kölnului, din secolul al XV-lea, sau în jurul Lyonului, într-ai XVI-lea, sau aproape de Brescia din Val Camonica, unde se află măruntele ateliere ale potcovarului şi lăcătuşului până la prăvăliile armurierilor oraşului (229). Este vorba totdeauna de o succesiune de lucrări care se determină unele pe altele, până la finisarea produsului fabricat şi la operaţia comercială.

A. treia categorie: „fabrica aglomerată”, constituită târziu, la date diferite, în funcţie de ramură 363 Ş Forlele cu aPă aLe secolului al XIV-lea’s ni deja fabrici aglomerate: operaţiile deosebite se găsesc aici reunite pe un acelaşi amplasament. Tot aşa sladniţele, tăbăcăriile, sticlăriile. Intră şi mai bine în această categorie manufacturile (230), fie de stat, fie private, manufacturi de toate felurile – dar textile în majoritate – care se înmulţesc de-a lungul Europei, mai ales în timpul celei de a doua jumătăţi a secolului al XVIII-lea. Caracteristica lor este concentrarea mâinii de lucru în clădiri mai mult sau mai puţin încăpătoare, ceea ce îngăduie supravegherea muncii, o diviziune avansată a sarcinilor, pe scurt o productivitate crescută şi o ameliorare a calităţii produselor.

A patra categorie: fabricile înzestrate cu maşini, dispunând de puterea adiţională a apei curgătoare şi a aburilor. În vocabularul lui Marx avem aici, sentr, „fabrici”. Într-adevăr, cuvintele fabrică şi manufactură sunt folosite curent unul în locul altuia în secolul al XVIII-lea (231). Dar nimic au ne împiedică să facem o deosebire, pentru mai buna noastră înţelegere, între manufacturi şi fabrici. Fabrica mecanizată, am spune noi pentru mai multă claritate, ne îndepărtează de cronologia acestei lucrări şi ne introduce deja în realităţile secolului al XIX-lea, pe drumurile revolutei industriale. Aş vedea totuşi în mina modernăti-pică a secolului al XVI-lea, aşa cum o Zărim în Europa centrală, prin intermediul desenelor din De re metalica a lui Agricola (1555), un exemplu, şi unul important, al fabricii mecanizate, chiar dacă aburul nu urmează să fie introdus aici decât cu două secole mai târziu, cu zgârcenia şi cu încetineala pe care le cunoaştem. Tot aşa, în regiunea cantabrică, „Ia începutul secolului al XVI-lea, utilizarea apei ca forţă motrică determinase o adevărată revoluţie industrială” (232). Alte exemple, şantierele navale de la Saardam, în apropiere de Amsterdam, în secolul al XVII-lea, cu ferăstra-ele lor mecanice, cu macaralele, cu maşinile lor de ridicat catargele; şi atâtea „uzine” mici folosind roţile hidraulice, mori de hârtie, pive, joagăre, sau micile fabrici de săbii de la Vienne, în Dau

Cată necunoscuta-”. I – J CosO rentobil Graza

1700 1720 1740 1760 1780 1800 1820 1B40 1860 1880

Bumbac filaturi ţesuturi imprimeuri indigene.

35-izadejQ

Lână tiMturi lucr On de transformare

Ceramica
Sticift sticlo-recwent bumhi de sticlo sticla-geam oglinzi
Hârtie
Fibre de metal iiroeour sfrmfl
Diverse
5
19. Manufacturi şi fabrici

Principatele Ansbach şi Bayreuth sunt mici teritorii, însă foarte populate, din Germania „franconă”, alipite Bavariei, în 1806 – 1810. Releveul a o sută de manufacturi arc valoarea unui sondai şi ne ajută să rezolvăm controversa Sombart-Marx cu privire la manufacturile care nu devin (conform primului) Şi devin (conform celui de al doilea) fabrici, adică uzine moderne. Douăzeci de manufacturi supravieţuiesc până spre 1850, adică una din cinci, în mare. Cum se întâmplă adesea, adevărul nu este nici de-o parte, nici de cealaltă. Grafic alcătuit de O. Reuter, Die Manufaktur im Frankischen Raum, 1961, p. 8.

Phine, în care roţile de tocilă şi foalele sunt mecanice (233).

Prin urmare, patru categorii, patru tipuri, în JQare succesive, cu toate că, „succedându-se, diferitele structuri nu se substituie hrusc una alteia” – ”? mai a-es> DU întâlnim – să aibă şi (235) dreptate o dată faţă de Marx – o trecere naturală şi logică de la manufactură la fabrică. Schema, pe care am împrumutat-o de la O. Reuter (236), privind manufacturile şi fabricile din principatele de Ansbach şi de Bayreuth, între 1680 şi 1880, arată, pe un exemplu concret, că au existat câteva continuităţi între unele şi altele. Dar nu o urmare obligatorie şi parcă naturală.

Schema lui H. Bourgin are valoare în altă parte decât în Europa?

Această schemă simplificatoare se extinde cu uşurinţă la societăţile dens populate ale lumii.

În afara Europei, se întâlnesc mai ales primele două stadii – ateliere individuale, ateliere legate unele de altele –, manufacturile rămânând excepţionale.

Cu fierarii ei, un pic vrăjitori, cu ţesătorii şi cu olarii ei primitivi, Africa neagră se plasează în întregime în stadiul A. America colonială este poate cea mai slab dotată în acest plan elementar. Cu toate acestea, acolo unde societatea amerin-diană s-a menţinut, există artizani încă activi, torcătoare, ţesători, olari, ca şi lucrători în stare să ridice biserici şi mănăstiri, opere colosale, până şi astăzi în faţa ochilor

noştri, în Perú ca şi în Mexic. Ocupantul a profitat chiar de acest lucru şi a înfiinţat obrajes, ateliere în care o mână de lucru forţată prelucrează lâna, bumbacul, inul, mătasea. Există, de asemenea, la cel mai înalt plan al categoriilor noastre, uriaşele mine de argint, de aramă, de mercur, şi foarte curând, prin intermediul Braziliei, vastele şantiere, cam dezlânate, ale căutătorilor de aur negri. Sau, tot în Brazilia, în insulele şi zonele tropicale ale Americii hispanice, morile de zahăr, care sunt în definitiv manufacturi, concentrări de mână de lucru, de forţă hidraulică sau animală, cu ateliere de fabricaţie care produc cassonada, diferite feluri de zahăr, romul şi tafia.

Dar asupra acestor Americi coloniale apasă privilegiile monopolurilor metropolitane, atâtea popriri, atâtea interdicţii! Una peste alta, diferitele straturi „industriale" nu s-au dezvoltat aici armonios. La bază, lipseşte forfoteala, bogăţia artizanatului Europei, cu izbânzile lui adesea prestigioase. Tocmai asta ne spune în felul său un călător, în cea de a doua jumătate a secolului al XVII-lea (237): „Nu se află în Indii decât meşteşugari proşti [şi, am adăuga, nu există ingineri] pentru. toate câte privesc războiul şi chiar pentru alte multe lucruri. De pildă, nu se afla om, acolo, care să se priceapă să facă scule bune pentru chirurgie. Nu ştiu deloc să le facă pe cele ce privesc matematicile şi navigaţia". Şi, desigur, multe altele, infinit mai folosite: toate cazanele de aramă şi de fier ale instalaţiilor de fabricat zahăr şi toate cuiele, ca să nu luăm decât aceste exemple, vin de peste mare. Dacă la bază nu există artizanatul colcăitor al Europei, responsabilă este neîndoielnic cifra populaţiei şi, nu într-o măsură mai mică, mizeria extraordinară a indigenilor. Încă prin 1820, când Kotzebue, ofiţer de marină în serviciul ţarului (el este fiul poetului asasinat în 1819 de către studentul german Karl Sand), soseşte la Rio, Brazilia – această mină de aur şi de diamante a Portugaliei – îi apare, „în sine, ca o ţară săracă, asuprită, puţin populată, inaccesibilă oricărei culturi a spiritului" (238).

În China, dimpotrivă, în India, dimpotrivă, există la bază bogăţia unui artizanat numeros şi îndemânatec, urban sau sătesc. Pe de altă parte, industria textilă din Gujarat şi Bengal este un fel de constelaţie de „fabrici deseminate" şi o cale lactee de ateliere minuscule. Iar industriile de pe cel de-al treilea nivel nu lipsesc nici într-o parte, nici în cealaltă. La nord de Beijing, exploatarea cărbunelui evocă o concentraţie netă deja, în ciuda controlului statului şi a slăbiciunii

capitalului est p68” *’1? 3— n China, prelucrarea bumbacului în primul rând o operaţie ţărănească şi fami-367 în rdar încă de la sfiitul secolului al XVII-lea, anulacturile de la Songjiang, la sud de Shanhai, folosesc în mod permanent mai mult de 200.000 de lucrători, fără a socoti munca la domiciliu (240). Suceu, capitala provinciei Kiang Su, numără 3 – 4.000 de ateliere care lucrează mătasea (241). Este vorba de un Lyon, spune un istoric recent, un Tours, „sau, poate şi mai bine. un fel de Lucea” (242). Tot aşa, „Kinte chun”, în 1793, are „trei mii de cuptoare de ars porţelanul [...] aprinse toate odată. Acest lucru făcea ca în timpul nopţii, să ţi se pară că tot oraşul e în flăcări” (243). De mirare este că, în China ca şi în Ind-ia, acest artizanat extraordinar de îndemânatic şi ingenios n-a produs acea calitate a uneltei cu care istoria ne-a familiarizat în Europa. În India, şi mai mult decât în China. Un călător care străbate India în 1782 notează: „Atelierele indienilor ni se par simple pentru că, în general, ei folosesc puţine maşini şi nu se servesc decât de mână şi de două sau trei unelte pentru lucrări în care noi folosim mai bine de o sută” (244). Tot aşa, europeanul nu-şi poate stăpâni mirarea în faţa fierarului chinez care „îşi poartă întotdeauna uneltele cu sine, foale” le, vasul de cărbuni, şi lucrează pretutindeni pe unde găseşte de lucru. Îşi face forjă în faţa casei celui care-l cheamă; din pământ frământat, înalţă un zid mic în faţa căruia aşază vatra; în spatele acestui zid, se află două foa Je de piele pe care ucenicul le pune în mişcare apăsându-le pe rând; în chipul acesta, el aţâţă focul; o piatră îi serveşte de nicovală, singurele lui unelte sunt nişte cleşte, un ciocan, un mai şi o pilă” (245). Aceeaşi mirare în faţa unui ţesător, sătean îmi închipui, cad există războaie de ţesut chinezeşti minunate: „E! îşi montează dimineaţa în faţa porţii, sub un copac, războiul pe care-l desface la apusul soarelui-Acest război este foarte simplu; el e făcut doar <Hn două suluri ţinute pe patru bucăţi de lemn înfipte în pământ. Două beţe, care trec prin urzeală şi care se ţin la fiecare capăt – unul, cu două sfor legate de copacul sub care e aşezat războiul, cela”.

jalt, cu două sfori legate de picioarele lucrătorului [...], îi îngăduie acestuia înlesnirea să despartă firele urzelii şi să treacă printre ele firul de bătaie” (245). Acesta este războiul orizontal rudimentar, pe care îl mai folosesc şi astăzi, pentru scoarţele lor de cort, unii nomazi din Africa de nord. De ce acest utilaj imperfect, care nu poate fi decât în paguba trudei omeneşti? Oare pentru că oamenii din India şi China sunt prea numeroşi, nevoiaşi, şi preţuiesc puţin? Căci

există o corelaţie între utilaj şi mână de lucru. Lucrătorii o observă atunci când apar maşinile; cu mult înainte de furorile „lucidiste” de la începutul secolului al XIX-lea, responsabilii şi intelectualii îşi şi dăduseră însă seama de acest lucru. Înştiinţat de inventarea unui mirobolant ferăstrău mecanic, Guy Pantin îl sfătuieşte pe inventator să nu se arate lucrătorilor dacă ţine la viaţa lui (246). Montesquieu deplora faptul că se construiesc mori: pentru el, orice maşină, reduce numărul de oameni şi este „pernicioasă” (247). O aceeaşi idee*, dar răsturnată, semnalează Marc Bloch (248) >» într-un ciudat pasaj din Enciclopedie: „Pretutindeni acolo unde mâna de lucru este scumpă, lipsa ei trebuie acoperită prin maşini; nu există decât acest mijloc pentru a ajunge la nivelul celor care o au la preţuri mici. De multă vreme, englezii dau această lecţie Europei”. La urma urmei, observaţia nu va surprinde pe nimeni. Ceea ce, cu un secol mai devreme, surprinde mai mult, fără a satisface curiozitatea noastră, este o noutate consemnată pe scurt în două scrisori ale consulului genovez la Londra, în august 1675: 10.000 de lucrători mătăsari se răscoală în capitală împotriva introducerii războaielor franţuzeşti de făcut pang ici, un singur om izbutind să ţese cu ele 10 – 12 Panglici dintr-odată; noile războaie sunt arse şi s-ar fi întâmplat cele mai rele lucruri dacă n-ar i intervenit soldaţii şi patrulele gărzii orăşe-369 neşti (249):.:

Nu există divorţ >: îi între agricultură şi preindustrie; iv.

Modelul lui Hubert Bourgin pune accentul pe tehnică; de aici aspectul lui simplificator. De aici de asemenea, neîmplinirea lui. El trebuie complicat în mare măsură.

O primă observaţie vine de la sinerpreindustria, în ciuda originalităţii ei, nu este un sector cu limite exacte. Înainte de secolul al XVIII-lea, ea încă nu se prea deosebeşte de viaţa agricolă omniprezentă, care merge alături de ea şi o îneacă adesea. Există chiar o industrie ţărănească, la firul ierbii, în domeniul strict al valorii de utilizare, care lucrează numai pentru familie sau numai pentru sat. Am văzut cu ochii mei, copil fiind, cum se şinuiau roţile de căruţă într-un sat din Meuse: cercul de fier dilatat în foc era pus, roşu încă, în jurul roţii de lemn, care şi începea de îndată să ardă; se băga repede totul în apă şi fierul răcit se strângea pe lemn. Operaţia aduna întregul sat. Dar n-am mai isprăvi dacă ne-am apuca să înşiruim tot ceea ce se fabrica altă dată în fiecare locuinţă de ţară. Chiar la cei bogaţi (250), dar mai ales la cei săraci, care îşi făceau pentru propria lor folosinţă postavul,

cămăşile de pânză aspră, mobilele, hamurile de cânepă, frânghiile din scoarţă de tei, coşurile de răchită, cozile de unelte şi coarnele de plug. În ţările mai puţin evoluate ale Estului european, Ucraina occidentală sau Lituania, această autarhie este şi mai accentuată decât în vestul Europei (251). În Vest, într-adevăr, industriei de folosinţă familială i se suprapune o industrie, şi ea rurală, dar destinată pieţii.

Acest artizanat este bine cunoscut. Pretutindeni în Europa, în târguşoare, în sate, în ferme, odată cu venirea iernii, o uriaşă activitate „industrială" înlocuieşte activitatea agricolă. Chiar! „cătune foarte îndepărtate: aşa, în 1723, vreo treizeci de sate din Bocage-ul normand, „la care se ajunge greu", şi, în 1727, sate din Saintonge a.

310

adus pe piaţă produse neconforme cu normele breslelor (252). Trebuie pedepsite? Inspectorii de manufacturi socotesc că ar fi mai bine să se ducă cineva la faţa locului şi să explice „regulamentele privind manufacturile", unor oameni care nu le cunosc desigur, acolo în satele lor uitate. În 1780, în jurul Osnabrückului, industria inului înseamnă ţăranul, nevasta lui, copiii, rândaşii. Randamentul acestei munci complementare nu prea interesează! E iarnă: „Servitorului tot trebuie să-i dai de mâncare, ori lucrează, ori nu lucrează" (235). Şi atunci mai bine să lucreze! Până la urmă, ritmul anotimpurilor, „calendarul" cum zice Giu-seppe Palomba, determină toate activităţile. În secolul al XVI-lea, în luna august, chiar şi minerii din minele de cărbuni de la Liège părăsesc străfundurile galeriilor ca să meargă la seceriş (254). Pentru toate meseriile, regula mai că nu cunoaşte excepţie. O scrisoare comercială, datată la Florenţa în 1 iunie 1G01, spune, de exemplu: „Vânzarea lânii nu prea merge cum trebuie, chit că nu trebuie să ne mirăm de acest lucru: se munceşte puţin, căci lucrătorii lipsesc; au plecat cu toţii la ţară" (255). La Lodeve, ca şi la Beauvais sau la Anvers, în orice oraş industrial, vara au întâietate lucrările agricole. Odată cu întoarcerea iernii, munca artizanală devine iar regină, făcută chiar la lumina lumânării, în ciuda spaimei de incendii.

Bineînţeles, există şi exemple în sens contrariu, sau cel puţin diferite. Există tentative de permanentizare a muncii lucrătorului. Aşa, la Rouen, în 1723, „lucrătorii de la ţară [care altă dată] plecau de la războaiele lor ca să adune recolta inu mai fac [acest lucru] din pricina că află acum mai mult câştig să urmeze fabricarea postavurilor şi altor

ţesături”. Rezultatul: grâul ameninţă să încolţească „pe ogoare, din lipsă de lucrători ca să-l ridice”. Parlamentul îşi propune să interzică munca în manufacturi „pe timpul recoltei se grâu şi de alte grâne” (256)! Muncă continuă, munca discontinuă? Să nu uităm că, în calculele sale, Vauban atribuie artizanului 120 de zile Lucrătoare pe an; zilele de sărbătoare în care nu se lucrează – ele sunt numeroase – şi ocupaţiile sezoniere mănâncă restul anului.

Separarea se face prin urmare prost şi tardiv. Iar Goudar (257) greşeşte neîndoielnic atunci când vorbeşte despre un divorţ geografic între industrie şi agricultură. Tot aşa, eu nu prea cred în realitatea acelei linii care, „de la Laval la Rouen, Cambrai şi Fourmies”, desparte, după Roger Dion (258), două Franţe, una la nord, cea prin excelenţă a meseriilor tradiţionale, alta la sud, cea a podgoriilor. Nu avea Languedocul, presărat cu podgorii, după intendentul din Basville (259), 450.000 de lucrători textil işti prin 1680? Iar într-o zonă viticolă, cum este generalitatea de Oribans, recensământul din 1698 număra în acelaşi timp 21 840 de podgoreni proprietari şi „12 171 de meseriaşi răspândiţi prin târguri şi prin sate”. Este adevărat, pe de altă parte, ca munca la domiciliu nu îşi găseşte mediul cel mai potrivit în familiile de podgoreni, în care regula este bunăstarea. Aşa, de pildă, la Arbois într-un ţinut al vinului, industria textilă nu se poate stabili din lipsă de mână de lucru (260). La Leyda, activitatea postăvăriilor, atât de viguroasă în secolul al XVII-lea, nu poate găsi niciun fel de ajutor în zona sa rurală apropiată, care este prea bogată. Atunci când, la secolul al XVIII-lea, ea va avea absolută nevoie de acest ajutor, va trebui să se adreseze unor zone rurale sărace, îndepărtate de ea. Iar aceste zone, destul de ciudat, au devenit marile centre textile moderne ale Olandei (261).

Industria-providenţă;

Industria se explică, într-adevăr, printr-o sumedenie de factori şi de impulsuri. Lucea, mătăsăreasa, a devenit încă din secolul al XIII-lea, „din lipsă de pământ [în jurul ei şi care să-i aparţină]... într-atât de industrioasă, încât este proverbial numită Republica furnicilor”, pretinde Ortensio Landi, într-unul din ale sale Paradossi O

(1543) (262). În Anglia, pe coasta Norfelkului, apare pe neaşteptate, în secolul al XVI-lea, o industrie de ciorapi coloraţi tricotaţi. Nu întâmplător. Coasta adăposteşte o succesiune de porturi pescăreşti mărunte, cu cheiuri pline de năvoade. Bărbaţii se duc până

în Islanda sau vânează în marea Nordului heringii, scrumbiile, şproţii. O uriaşă mână de lucru feminină, întrebuinţată la săratul peştelui în Salthouses, „sârătorii”, rămâne neocupată în afara sezonului de pescuit. Această mână de lucru în semişomaj a tentat pe negustorii întreprinzători şi a luat naştere o nouă industrie (263).

Astfel, adesea, sărăcia este cea care duce de mână preindustria. Colbert, se spune, a pus la lucru o Franţă îndărătnică, nedisciplinată; dar conjunctura întunecată, împovărarea fiscală ar fi fost de ajuns pentru ca regatul să se arunce în activitatea industrială. Oricât de neînsemnată, cum rămâne adesea, ea este „ca o a doua providenţă”, o portiţă de scăpare. Savary de Bruslons (1760), pornit să fie sentenţios, afirmă: „Întotdeauna minunile industriei [notaţi cuvântul folosit fără ezitare] s-au văzut înflorind din sânul necesităţii”. Ultimul cuvânt e de reţinut, în Rusia, pământurile rele sunt partea ţărănimii „negre” – ţăranii liberi, cărora li se întâmplă să importe grâu ca să poată trăi. Dar tocmai la ei se dezvoltă îndeosebi industria artizanală (264). La fel, muntenii din jurul lacului Constanţa, în Jura suabă, sau din zona deluroasă sileziană, prelucrează inul încă din secolul al XV-lea, pentru a compensa sărăcia pământurilor lor (265). Iar în Highlands, ţăranii englezi, care n-ar putea trăi din anemicele lor culturi, ies din încurcătură făcându-se unii mineri, alţii ţesători (266). Pieţele târgu’şoarelor în care ţăranii din nordul şi din vestul Angliei îşi aduc bucăţele de postav ţesute în casă, pline încă de grăsimea, de usucul lânii, furnizează o bună parte din producţia adunată de negustorii londonezi, care se insarcinează să le dea faţă, înainte de a le vinde 73 hala de postavuri (267).

Localizări instabile

Cu cât este mai puţin legat de pământ, cu atât mai mult este citadin şi cu atât mai puţin se dovedeşte înrădăcinat meseriaşul. Peste nivelul mâinii de lucru ţărăneşti, care, şi ea, are mobilităţile ei (mai ales în regiunile sărace), meşteşugarii stricto sensu sunt cea mai mobilă populaţie. Acest lucru ţine de chiar natura producţiei preindustriale care înregistrează necontenit când creşteri bruşte, când căderi la verticală. Curbele parabolice reproduse în graficul 21 dau o idee despre fenomen. Există un ceas al prosperităţii; apoi totul se schimbă. Un crochiu al imigraţiilor artizanale, care au creat încetul cu încetul preindustria engleză, o dovedeşte într-un chip admirabil. Meseriaşii, mereu prost plătiţi, obligaţi să-şi facă rost de necesităţile de

hrană şi să treacă pe sub furcile caudine ale pieţii, sunt sensibili faţă de orice mişcare a salariilor, faţă de orice scădere de cerere. Deoarece, niciodată nimic nu merge după cum le-ar fi voia, ei sunt migranţi perpetui, „un corp ambulant şi precar care se poate transplanta la cel mai mărunt eveniment” (268). Dacă manufacturile dau faliment, o să avem „o-trecere a lucrătorilor în ţările străine”, scrie cineva din Marsilia, în 1715 (269). Fragilitatea industriei, explică Mirabeau, „Amicul Oamenilor” (270), constă în faptul că „toate rădăcinile ei ţin de degetele lucrătorilor, totdeauna gata să transmigreze ca să urmeze cursul abundenţei reale” şi care rămân „oameni precari”. „Putem noi răspunde de constanţa artiştilor [artizanilor, meşteşugarilor] noştri, ca de imobilitatea ogoarelor noastre?” Bineînţeles că nu, răspunde. Dupont de Nemours (271), iar Forbonnais adaugă (272): „Artele sunt ambulatorii, fără doar şi poate”.

— Ele sunt aşa prin tradiţie (confreriile); ele sunt aşa din necesitate, de fiecare dată atunci când condiţiile proaste de viaţă se înrăutăţesc la maximum. „Ca să spunem aşa, ei trăiesc de pe o zi pe alta”, spune în Juma lui său (1658) un burghez din Reims care nu îi iubeşte. Cinci ani mai târziu, vremurile fiind grele, el constată: „Poporul []

jsi desface munca, dar, cu preţ mic, aşa încât pot se trăiască doar cei pricepuţi”; ceilalţi sunt în gpitale sau cerşesc şi „milogesc” pe străzi. În anul următor, 1664, lucrătorii îşi lasă meseria, „se fac salahori sau se întorc în sate” (275). La Londra, situaţia pare doar cu puţin mai bună. O gazetă franceză (274) din 2 ianuarie 1730, amintind că preţul pâinii a scăzut acolo cu doi „soli” (cam 9%), adaugă: „În felul acesta, lucrătorii sunt acum în stare să trăiască din salariile lor”. Prin 1773, după raportul unui inspector al manufacturilor, mulţi ţesători din Languedoc, „fără pâine şi fără mij-ioace de a o avea” (este şomaj), sunt siliţi „să se expatrieze ca să trăiască” (275).

De îndată ce apare un accident, un şoc, mişcarea se precipită. Ca de pildă, pornind din Franţa, în ajunul revocării edictului de la Nantes (1685). Ca, de pildă, în Noua Spanie, în 1794, şi, încă mai mult, în 1785 – 1786, atunci când se declanşează foametea în minele din nord, odată cu oprirea trimiterilor de porumb. Acolo ea s-a năpustit spre sud şi spre México, oraşul tuturor mârşăviilor, „lupanar de infamias y disoluciones, cueva de pica-ros, infierno de caballeros, purgatorio de hombres de bien...” Um martor de bună credinţă propune, în 1786, sa

de zidească intrările în oraş pentru a-l apăra de această nouă prostime (276).

În schimb, orice industrie care vrea să se dezvolte izbuteşte să ademenească, din alte oraşe, chiar străine şi îndepărtate, lucrătorii specializaţi de care are nevoie. Şi niciuna nu lasă să-i scape prilejul, încă în secolul al XIV-lea, oraşele flamande încearcă să contracareze politica regelui Angliei care le atrage calfele de ţesători promiţându-le «bere bună, carne bună, paturi bune şi soaţe şi mai bune, fetele englezoaice fiind cele mai renumite prin frumuseţea lor” (277). În secolul al XVI-lea* încă şi în cel de-al XVII-lea, deplasările de mină de lucru corespundeau adesea unor abandonări, unor dereglări complete a diviziunii internaţionale a muncii. De aici, câteodată, o politică croce pentru a împiedica imigrarea lucrătorilor, a-i opri la graniţe sau pe drum şi a-i aduce cu forţa înapoi. Sau, în oraşele străine, negocierea întoarcerii lor în ţară.

În 1757, în Franţa, această politică devine, în sfârşit, perimată. De la Paris, mareşalatele de Lyon, Dauphine, Rousillon şi Bourbonais primesc ordinul să înceteze urmăririle împotriva lucrătorilor fugari: ar însemna să risipeşti bajiul public (278). Într-adevăr, vremurile s-au schimbat. În secolul al XVIII-lea, există o generalizare, o ubicuitate a activităţii industriale, o multiplicitate de legături. Pretutindeni, manufacturi; pretutindeni, industrii rurale. Nu există oraş, nu există orăşel, nu există (mai ales) târguşor, nu există sat, care să nu aibă războaiele lui de ţesut, forjele, ţiglăriile, cărămidăriile lui, joagărele lui. Politica satelor, contrariu a ceea ce sugerează cuvântul mercantilism, este industrializarea, care creşte de la sine, care încă de pe atunci îşi vădeşte efectele sociale păgubitoare, se schiţează uriaşe concentrări muncitoreşti: 30.000 de persoane la exploatările carbonifere de la Newcaslle (279); 450.000 ocupate cu ţesutul în Languedoc încă din 1680, cum spuneam; 15.000.000 lucrători textilişti, în 1795, în cele cinci provincii, Hainaut, Flandra, Artois, Cambrésis, Picardia, după spusele lui Paires, un reprezentant al poporului în misiune. Adică o industrie şi un comerţ colosale (280).

Odată cu creşterea economică din secolul al XVIII-lea, activitatea industrială se generalizează. Localizată în secolul al XVI-lea, în cea mai mare parte, în Ţările de Jos şi Italia, ea se dezvoltă de-a lungul Europei, până la Ural. De aici, mulţimea de lansări şi demaraje rapide, nenumărate proiecte, invenţii, care nu sunt totdeauna invenţii, şi

spuma murdară a afacerilor veroase, încă de pe atunci atât de îmbelşugată.

De la ţară la oraş şi de la oraş la ţară

Văzute în bloc, deplasările de meşteşugari nu sunt fortuite: ele semnalează valuri de fund. Fie că

376

377

Industria mătăsii, de exemplu, trece aproape dintr-odată, în secolul al XVII-lea, din Mezzo-giorno în nordul Italiei; fie că marea activitate industrială (şi, dincolo de ea. negustorească) se îndepărtează, odată cu sfârşitul secolului al XVI-lea. de ţările mediteraneene, ca să-şi găsească pământurile de baştină în Franţa, în Olanda, în Anglia şi în Germania – de fiecare dată intervine o mişcare de basculă, plină de consecinţe.

Dar există şi altfel de răsturnări destul de regulate. Studiul lui J.A. Van Houtte (281), care va apărea curând, atrage atenţia asupra mişcării de du-te-vino a industriei între oraşe, târguri şi zona rurală de-a lungulţărilor de Jos, din evul mediu până în secolul al XVIII-lea, ba chiar până la mijlocul celui de-al XIX-lea. Pe parcursul acestor zece sau douăsprezece secole de istorie, industria este difuză în zona rurală. De aici. impresia că este vorba, în acelaşi timp, de ceva original, de ceva spontan, de nedesrădăcinat. Cu toate acestea, în secolele al XIII-lea şi al XIV-lea, preindustria emigrează puternic spre oraşe. În ajunul depresiunii de lungă durată dintre 1350 şi 1450, acestei faze urbane îi urmează un reflux puternic; atunci zona rurală este din nou invadată de războaiele de ţesut, cu atât mai mult cu cât munca urbană, strânsă în corsetul reglementărilor de breaslă, a devenit greu de manipulat, şi mai ales prea costisitoare. Restaurarea industrială a oraşului s-ar fi operat, în parte, în secolul al XVI-lea; apoi zona rurală şi-ar fi luat revanşa, în cel de-al XVII-lea, pentru ca, în secolul al XVIII-lea, să înceapă din nou să piardă pe jumătate.

Acest rezumat simplificator indică esenţialul, adică existenţa unei duble claviaturi, oraşul şi zona rurală, în Europa şi, poate, în întreaga lume. În felul acesta, în economia de ieri se introduce o alternativă, deci o anumită supleţe, o posibilitate de joc, deschisă negustorilor întreprinzători şi statului. Are oare dreptate J.A. Van Houtte când afirmă că fiscalitatea prinţului, în funcţie de îap – apasă numai asupra oraşului sau că loveşte şi câmpia, contribuie la crearea

acestor regimuri diferite şi a acestei alternanţe de avânt şi de stagnare? Numai un studiu concret ar lămuri lucrurile. Dar un fapt rămâne în afară de discuţie: preţurile şi salariile îşi joacă rolul.

Nu este analog procesul care, la sfârşitul secolului al XVI-lea şi începutul celui de-al XVII-lea, duce la dispariţia industriei urbane în Italia şi o fac să basculeze spre oraşele de ordinul al doilea, spre orăşele, târguşoare, sate? între 1590 şi 1630, drama industrială a Italiei este provocată de concurenţa preţurilor mici ale industriei nordice. Trei soluţii i se oferă, explică Domenico Sella (282), referindu-se la Veneţia, unde salariile au devenit prohibitive: să se retragă către zona ei rurală, să se specializeze în produse de mare lux, să se sprijine, pentru a acoperi insuficienţa mâinii de lucru, pe maşini cu motor hidraulic. În această situaţie de urgenţă, au fost folosite toate cele trei soluţii. Nenorocirea este că prima, întoarcerea oarecum firească la artizanatul rural, n-a fost, nu putea să fie, un succes deplin: într-adevăr, zona rurală veneţiană are nevoie de toate braţele de care dispune: în secolul al XVII-lea, ea se consacră culturilor noi, dudul, porumbul, iar agricultura devine, în mod deosebit, remuneratorie. Exporturile veneţiene de orez spre Balcani şi Olanda cresc continuu. Cele de mătase crudă şi toarsă sporesc de patru ori între 1600 şi 1800 (283). Soluţia a doua, luxul, şi cea de a treia, maşinismul, având în vedere puţinătatea mâinii de lucru, se dezvoltă. În ceea ce priveşte maşinismul, observaţii utile a făcut în ultima vreme Carlo Poni (284). Italia secolului al XVII-lea ne apare astfel, încă o dată, cu mult mai puţin inertă decât o prezintă obişnuit istoriile generale.

Industria spaniolă, înfloritoare încă de la mijlocul secolului al XVI-lea, şi atât de deteriorată atunci când secolul se încheie, nu s-a lăsat prinsă într-o cursă asemănătoare? Palierul ţărănesc nu i-a putut servi drept zonă de refugiu, atunci când, spre 1558, industria artizanală se revarsă din oraşe spre zona rurală. Iată fapte care, prin contrast, luminează vigoarea poziţiei englezeşti» 3

unde nivelul rural este atât de solid şi foarte de timpuriu legat prin intermediul lânii de industria majoră a postavurilor.

Jiu existat industrii-pilof)

Ajunşi cu explicaţiile în acest punct, începem să zărim contururile imprecise şi complicate ale preindustriei. O întrebare stânjenitoare. poate prematură, şi pe care o sugerează, insidioasă, lumea de astăzi, se pune de la sine: au existat sau nu, sub vechiul

regim, industrii-pilot? Asemenea industrii, astăzi, poate ieri, sunt industriile care atrag spre ele capitalurile, beneficiile şi mâna de lucru şi al căror avânt. În principiu, se poate răsfrânge asupra sectoarelor învecinate, antrenându-le după ele; este vorba doar despre o posibilitate, într-adevăr, economia veche este lipsită de coerenţă; adesea chiar ea este dislocată, ca în ţările subdezvoltate de astăzi. Drept urmare, ceea ce se petrece într-un sector nu îi depășește neapărat limitele. Aşa se face că, la o primă privire, universul preindustrial nu a avut, n-a putut avea, relieful accidentat al industriei epocii actuale, cu denivelările şi cu sectoarele sale de vârf.

Mai mult încă, luată în întreaga ei masă, această preindustrie, oricât de importantă ar fi relativ, nu determină economia în ansamblu să încline spre ea. Într-adevăr, până la Revoluţia industrială, ea este departe de a domina creşterea, mai degrabă mişcarea nesigură a creşterii; pasul de ansamblu al economiei este cel care, prin defecţiunile şi prin mişcările lui sacadate, domină Preindustria, îi imprimă mersul ezitant şi curbele sincopate. Întreaga problemă sau aproape întreaga Problemă a valorii matriciale a producţiei este Pusă în discuţie. Lucrurile pot fi apreciate mai „ine clacă se pun în lumină autenticele industrii „dominante” dinainte de secolul al XIX-lea, situ-l!? Primiul rând, aşa cum s-a semnalat de mii de 01” i, în domeniul variat şi vast al textilelor.

Această localizare pare astăzi surprinzătoare Dar societăţile de ieri au valorificat stofa, costumul, îmbrăcămintea de ceremonie. Interiorul caselor aparţine de asemenea stofei, perdelelor, tapetului, tapiseriilor, dulapurilor burdușite cu postavuri şi cu ţesături fine. Vanitatea socială acţionează aici din plin, iar moda este suverană. Nicho-las Barbon se bucură că lucrurile şi au aşa (1690): „Moda, schimbarea costumelor, scrie el, este un mare promotor al comerţului, pentru că ea te împinge să cheltuieşti pentru veşminte noi, înainte ca cele vechi să se fi ros; ea este sufletul şi viaţa negoţului; ea [...] ţine mişcarea marei bresle a comerţului; ea este o născocire care face ca omul să se îmbrace ca şi când ar trăi într-o primăvară veşnică; niciodată el nu apucă să vadă toamna veşmintelor sale” (285). Trăiască, prin urmare, stofa, care încorporează o asemenea cantitate de muncă şi care, pentru negustor, mai are şi avantajul de a călători cu înlesnire, relativ uşoară cum este, raportată la valoarea ei.

O să ajungem însă să spunem şi noi, odată cu

Georges Marcais (1930) că stofa era altă dată, păstrând toate proporţiile, echivalentul oţelului, apreciere pe care şi-o însuşeşte şi William Rapp

(1975) (286)? Diferenţa este că în ceea ce are ea industrial, textila mai este, în cea mai mare parte, o producţie de lux. Chiar de calitate medie, ea rămâne un articol costisitor, pe care săracii preferă adesea să şi-l fabrice singuri, pe care îl cumpără în orice caz cu parcimonie şi nu îi reînnoiesc urmând sfaturile lui Nicholas Barbon. Clientela populară va fi câştigată abia odată cu apariţia industriei engleze şi mai ales a ţesăturilor de bum bac de la sfârşitul secolului al XVIII-lea. Dar o industrie cu adevărat dominantă implică o cerere largă. Să citim, prin urmare, istoria textilelor cu prudenţă. De altfel, domniile succesive pe care le relevă ea nu corespund numai schimbărilor de modă, ci şi alunecărilor şi recentrărilor succesive ale producţiei la nivelul de sus al schimburilor.

Totul se petrece ca şi cum concurenţii şi-ar disputa neîncetat supremaţia textilelor. 3

În secolul al XIII-lea, lână înseamnă Ţările de jos şi Italia, în acelaşi timp (287); în secolul următor, ea înseamnă mai ales Italia: „Renaşterea italiană? Dar asta înseamnă lina!” exclama Gino garbieri la un recent colocviu. După aceea, devine aproape preponderentă mătasea şi Italia îi datorează ultimele sale ore de prosperitate industrială, în secolul al XVI-lea. Dar preţioasa textilă atinge curând Nordul, Cantoanele elveţiene (Zürich), Germania (Köln). Olanda după revocarea edictului de la Nantes, Anglia, Lyonul mai ales, care îşi începe atunci cariera de mare centru al mătăsii, continuată până în zilele noastre. Cu toate acestea – o nouă schimbare; în secolul al XVII-lea – postavurile fine de tip englezesc izbutesc să facă, în detrimentul mătăsii, o străpungere triumfală, prin 1660 dacă ar fi să-i credem pe mercierii francezi (288), şi voga lor se intonde până în Egipt (289). În sfârşit, ultim combatant şi nou învingător, bumbacul. El este de multă vreme în Europa (290). Dar. împins de către ţesăturile indiene, ale căror tehnici de imprimare şi de vopsire, inedite în Europa, provoacă un puternic entuziasm (291), iată-l curând în rândul întâi (292). Vor inunda pânzeturile indiene Europa? Toate barajele sunt înlăturate de către intrus. Dacă aşa stau lucrurile, trebuie neapărat ca Europa să înceapă chiar ea să imite India, să ţese, să imprime bumbacul. În Franţa, calea spre fabricarea ţesăturilor indiene este pe

deplin liberă începând din 1759 (293). Intrările de materie primă prin Marsilia sunt de 115.000 chintale în 1788. adică de zece ori mai mari decât în 1700 (294).

Este adevărat că, pe durata celei de a doua jumătăţi a secolului al XVIII-lea, dinamismul general al economiei atrage după sine o amplă creştere a producţiei în toate ramurile industriei textile. O febră a noutăţii şi ingeniozităţii tehnice trece atunci prin bătrânele manufacturi. În fiecare Zi> se nasc noi procedee, noi ţesături. Doar în Franţa, imensă zonă de ateliere, iată ţesăturile „migno-381 j16 /65 9 risettes, ferandines şi burats care se fabrică 81 la Toulouse, lanisme, la Castres şi în alte oraşe

1 t.

jj!

l!

şi locuri" din Languedoc (295); iată ţesături nolettes", confiscate în Champagne deoarece nu corespund normelor de lungime şi lăţime, şi care s-ar părea că vin de la Chilons (296); iată etaminele de lână de modă nouă, fabricate la Mans, cu urzeală albă şi băteală castanie (297); iată „gaze souflee", o mătase foarte uşoară imprimată în relief, datorită unui mordant la care aderă o „pulbere făcută din fir tăiat mărunt şi amidon" (problemă gravă: trebuie oare vămuită ca ţesătură de fir sau ca ţesătură de mătase, mătasea fiind a şasea parte din greutatea ei?) (298); iată, la Caen, o corcitură de fir şi de bumbac numită „grenade", care şi-a asigurat debuşee frumoase în Olanda (299), şi „serjul de Roma" fabricat la Amiens (300), şi „Ies frocs", sumanele, de Normandia (301) etc. Această profuziune de nume are, totuşi, semnificaţia ei. Şi nu mai puţin, la Lyon, înmulţirea invenţiilor în mediul mătăsarilor, sau maşinile noi care apar una după alta în Anglia. E de înţeles faptul că Johann Beckman (302), unul din primii istoriografi ai tehnologiei, se bucură atunci când citeşte, ieşită de sub pana lui d'Alembert, întrebarea: „ce s-a putut scorni în oricare alt gen, care să arate mai multă subtilitate decât lucrul catifelei în alesătură?"

Dincolo de toate acestea, în ochii noştri, primatul textilelor în viaţa preindustrială are ceva paradoxal. El este primatul „retrograd" al unei activităţi „venită din cel mai adânc ev mediu" (303). Şi, totuşi, probele se află în faţa noastră. Dacă îl judecăm după volum, după dinamica lui, sectorul textilelor suportă comparaţia cu industria carboniferă, totuşi modernă, sau, şi mai mult, cu forjele din Franţa

care, după rezultatele anchetei din 1772 şi ale anchetei din 1788, arată chiar o dare înapoi (304). În sfârşit, un argument decisiv asupra căruia nu este nevoie să insistăm: fie că reprezintă un primum mobile, fie că nu, bumbacul a jucat un foarte mare rol în pornirea Revoluţie industriale engleze.

Negustori şi corporaţii

m reaşezat activităţile industriale în diferitele lor contexte. Ne rămâne să determinăm locul pe care îl ocupă aci capitalismul, şi acest lucru nu e simplu. Capitalismul este în primul rând capitalismul negustorilor urbani. Dar aceşti negustori, negocianţi sau întreprinzători, au fost introduşi la pornire în ordinea corporativă pe care au creat-o oraşele, în scopul de a-şi organiza ansamblul vieţii meşteşugăreşti. Negustorii şi meseriaşii au fost prinşi în ochiurile unei aceleiaşi reţele din care nu s-au smuls niciodată cu totul. De aici, ambiguităţi şi conflicte.

Les corps de metiers (cuvântul corporaţii, corporations, folosit fără noimă, nu apare de fapt, cum se ştie, decât în legea Le Chapelier care, în 1791, le desfiinţează) s-au dezvoltat, din secolul al XII-lea până în cel de al XV-lea, în toată Europa, mai devreme sau mai târziu. În funcţie de regiune, şi cel mai târziu în Spania (date tradiţionale: Barcelona, 1301: Valencia 1332; Toledo, 1426). Nicăieri, totuşi, aceste corporaţii (Zi măe în Germania, Arti în Italia, Guilds în Anglia, gvemios în Spania) n-au avut posibilitatea să se impună fără restricţii. Anumite oraşe le aparţin, altele sunt libere. În interiorul uneia şi aceleiaşi aglomeraţii urbane – ca la Paris sau la Londra – poate exista o partajare, în Occident, epoca lor de glorie apusese în secolul al XV-lea. Dar există, în Germania cu deosebire, supravieţuiri tenace: muzeele de acolo sunt astăzi pline de lucruri amintind de meşterii din Ziinfte. În Franţa, avântul corporaţiilor, din secolul al XVII-lea, trădează înainte de orice dorinţa monarhiei preocupată să uniformizeze, să controleze şi, într-o măsură şi mai mare, să taxeze. Toate corporaţiile se îndatorează pentru a satisface pretenţiile fiscului (305).

I» epoca lor de strălucire, o mare parte din

383 Uli din muncă, din producţie le revine.

tund când viaţa economică şi piaţa se dezvoltă.

de îndată ce diviziunea muncii impune noi ctitorii şi împărţiri, apar, evident, ciocniri de frontieră. Ceea ce nu împiedică sporirea numărului de meserii, în pas cu mişcarea generală. La Paris, în 1260,

sântl Ol, îndeaproape supravegheate de către le prevot, des marchands, (magistratul negustorilor) şi această sută de meserii semnalează de pe atunci specializări evidente. Mai apoi se creează alveole noi.

La Nürnberg, pe care îl guvernează o aristocraţie restrânsă şi vigilentă, meseriile care se ocupă de lucrarea metalelor, Metaligewerbe, se împart, începând din secolul al XIII-lea, în mai multe duzini de profesii şi meserii independente (306). Procesul este acelaşi la Gând, la Strasbourg, la Frankfurt am Main, la Florenţa unde prelucrarea lânii devine, ca şi aiurea, o colecţie de meserii. În fapt, înflorirea din secolul al XIII-lea se naşte din această diviziune a muncii, pe cale de a se impune, de a se dezvolta. Dar elanul economic pe care ea îl aduce după sine ameninţă repede însăşi structura meseriilor, pusă în pericol de avântul negustoresc. Din această opoziţie violentă se naşte, fireşte, războiul civil pentru cucerirea puterii urbane. Aceasta este Zunftrevoluţion-ul istoricilor germani, care ridică breslele împotriva patriciatului. Dincolo de această schemă prea simplă, nu e greu să recunoaştem lupta negustorilor şi meşteşugarilor, cu alianţele şi opoziţiile ei, lungă luptă de clasă, cu mişcările ei de du-te-vino. Dar luptele violente au o durată limitată şi, în lupta surdă care urmează, negustorul va câştiga până la urmă partida. Colaborarea pe picior de egalitate dintre el şi corporaţii nu e posibilă, căci în joc este cucerirea pieţii muncii şi a primatului economic de către negustor, ca să nu spunem de către capitalism.

Vocaţia corporaţiilor este înţelegerea între membrii unei aceleiaşi meserii şi apărarea lor împotriva celorlalţi, în controverse meschine, dar care sunt legate deviata de fiecare zi. „Vigilenţa corporativă se exercita, înainte de toate, faţă de piaţa oraşului» din care fiecare meserie vrea partea ei întreagă

se înseamnă o securitate a muncii proprii şi a profitului, a „libertăţilor”, în sensul de privilegii. Dar banul, economia monetară, comerţul la distanţă, pe scurt negustorul, intervin într-un joc care nu e niciodată simplu. Încă la sfârşitul secolului a XII-lea, postavurile din Provins, unul din oraşele în jurul cărora gravitează târgurile din Champagne, se exportă la Neapole, în Sicilia, în Cipru, în Majorca, în Spania, chiar la Constantinopol (307). Cam în aceeaşi epocă Spire, oraş foarte modest şi neavând măcar un pod pe Rin, care nu e totuşi departe de el, fabrică un postav destul de ordinar, negru, sein sau alb

(adică neprelucrat, „crud”). Dar acest produs de calitate mijlocie se desface până la Lübeck, Sankt-Gall, Zürich, Viena şi merge chiar până în Transilvania (308). Şi» în acelaşi timp, banul pune stăpânire pe oraşe, la Paris, în 1292, registrul de impozite semnalează încât eva cazuri bunăstare (peste 4 livre impunere, impunerea reprezentând a cincizecea parte din venit) şi, în câteva foarte rare cazuri, opulenţă, peste 20 de livre impunere, recordul fiind de 114 livre impunere, în beneficiul (dacă se poate spune aşa) unui „lombard”. Foarte limpede* opoziţia se manifestă simultan, între corporaţii, între bogaţi şi săraci în interiorul aceleiaşi corporaţii, şi între străzi sărace, chiar mizerabile, şi străzi în chip ciudat avantajate. Deasupra ansamblului, se desprinde un lot de cămătari şi negustori milanezi, veneţieni, genovezi, florentini. Nu s-ar putea spune, având în vedere mii de incertitudini, dacă regimul amestecat al negustorilor şi meşteşugarilor cu prăvălie (pantofari, băcani, mercieri, postăvari, tapiseri, şelari...) este, încă de pe atunci, purtătorul la cel mai înalt nivel al unui micro-capitalism, dar lucrul acesta este verosimil (309).

În orice caz, banul este de faţă, încă de atunci în stare să se acumuleze şi, odată acumulat, să-şi joace rolul. Jocul inegal a început: anumite corporaţii se îmbogăţesc; celelalte, majoritatea, ră

3 B?? în modeste. La Florenţa ele se deosebesc în chip

5 llm Pede: Ani Maggiori şi Arii Minori, încă de pe atunci un popolo grasso şi un popolo magro. Pretutindeni se accentuează diferenţele, denivelările, Arti Maggiori trec progresiv în mâna marilor negustori, sistemul de Arti nemaifiind în acel moment decât un mijloc de a domina piaţa muncii. Organizaţia pe care o disimulează este sistemul pe care istoricii îl vor numi Verlagssystem. A. Început o eră nouă.

Verlagssystem-ul

».

Verlagssgstem-vil, sau Verlagsweseti, expresii echivalente pe care istoriografia germană le-a creat şi impus fără să vrea tuturor istoricilor, s-a instaurat în toată Europa. În engleză se spune putting out sistem, în franceză le travail a domicile sau a faţon. Echivalenţa cea mai bună ar fi, fără îndoială, cea propusă recent de Michael Keul: travail en commandite, lucru în comandită, dar cuvântul comandită indică şi o formă de societate comercială. El ar da naştere la confuzii.

Verlagssystem-ul este o organizare a producţiei în care cel care

dă de lucru este negustorul, Verleger-mi el avansează meseriaşului materia primă şi o parte din salariu, restul fiind plătit la predarea produsului finit. Un asemenea regim apare foarte timpuriu, mult mai devreme decât se spune de obicei, în mod sigur încă de la expansiunea din secolul al XIII-lea. Cum să interpretăm altcumva o hotărâre a magistratului negustorilor din Paris, din iunie 1275 (310), care opreşte pe torcătoarele de mătase „să pună amanet, să vândă sau să schimbe mătasea pe care le-o dau negustorii s-o lucreze, fapte ce se vor pedepsi cu izgonirea din oraş”? Pe măsură ce trece timpul, textele semnificative se înmulţesc; odată cu apropierea de epoca modernă, sistemul se răspândeşte: avem la îndemână mii de exemple şi nu ne mai rămâne decât să hotarâm pe care dintre ele îl alegem. La Lucea, la 31 ianuarie 1400, se constituie o societate între Paolo Balbani şi Pietro Gentili, amândoi negustor1 de mătase. Contractul de asociere precizează că îi traffkho loro seră per la maggiore parte în ţarc \avorare draperia di seta”, activitatea lor va fi în esenţă să îacă să se fabrice ţesături de mătase (311). Fare lavorare, textual „a face să lucreze”, este afacerea antreprenorilor – qui faciunt laborare, cum spune expresia latinăşi ea curentă. Contractele încheiate cu ţesătorii sunt înregistrate adesea la \m notar, iar dispoziţiile variază. Câteodată apar pe neaşteptate conflicte: în 1583, un patron genovez vrea ca un torcător de mătase să recunoască datoriile pe care le are la el şi solicită un martor, care declară că are ştire de ele, fiind el tovarăş cu Agostino Costa şi văzând, în prăvălia acestuia, pe patron, negustorul Battista Monto-rio, „ţiuate H portava sete per manifqturar et pren* deva delle manifatturrate”, care îi aducea mătase s-o lac Reze şi lua de la el mătase lucrată (312). Imaginea este cât se poate de limpede. Montorio este un Yerleger. La fel, în micul oraş Puy-en-Ve-lay, în 1740, negustorul care pune lucrătoarele să îacă dantele la domiciliu: el le dă aţă de Olanda, „la greutate, şi le ia aceeaşi greutate în dantele” (313). La Uzes, prin aceeaşi epocă, 25 de fabricanţi fac să meargă, în oraş şi în satele apropiate, 60 de războaie care ţes ser} (314). Diego de Colmenares, istoricul Segoviei, vorbea despre „fabricanţii de postav” de pe vremea lui Filip al II-lea „care erau impropriu numiţi negustori, adevăraţi taţi de familie, căci, în gospodăriile lor şi în afara acestora, ei dau de mâncare la un mare număr de persoane [mulţi dintre ei la câte 200, alţii la câte 300], fabricând astfel cu mâini străine tot felul de ţesături magnifice” (315). Un alt exemplu de Verlegeri sunt negustorii

cuţi-tari din Solingen, numiţi în mod ciudat Fiertig-macher („finisori”), sau negustorii pălărieâi din londra (316).

În acest sistem de muncă la domiciliu, meşterul breslaş devine adesea, el însuşi, un salariat. El depinde de negustorul care îi furnizează materia 1—1101 lraP°rtată adesea de departe, care îi asigur mai apoi vânzarea ia export a barchetelor, a ţesăturilor de lână sau mătase. Toate sectoarele vieţii meşteşugăreşti pot fi atinse în felul acesta, iar sistemul corporativ, cu toate că păstrează vechile aparenţe, se ruinează. Impunându-şi serviciile, negustorul îşi subordonează munca meseriaşului, fie că este vorba de prelucrarea fierului, de prelucrarea textilelor sau de construcţia de nave.

În secolul al XV-lea, la Veneţia, pe şantierele private de construcţii de nave (adică pe cele din afara uriaşului Arsenal al Senioriei), meşterii din Arte dei Carpentieri şi Arte dei Calafati veneau să lucreze cu ajutoarele lor (unul sau doi fanţi de fiecare), în slujba negustorilor armatori, coproprietari ai corăbiei care se construia. Iată-i intraţi în pielea unor simpli salariaţi (317). La Brescia, către anul 1600, afacerile merg prost. Cum poate fi reanimată fabricarea de arme? Făcând apel, în oraş, la un anume număr de mercanti, de negustori care să pună la lucru pe meşteri şi meseriaşi (318). Odată mai mult, capitalismul trage într-o casă străină. Se întâmplă de asemenea” ca negustorul să trateze cu o întreagă corporaţie, ca de pildă pentru pânzeturile de Boemia şi de Silezia: acesta este sistemul numit Zunftkauf (319).

Întreagă această evoluţie a fost întâmpinată cu o anumită înţelegere complice în sânul corporaţiilor urbane. Şi mai adesea, ea s-a izbit de opoziţia lor sălbatică. Dar sistemul are câmp liber în zona rurală, iar negustorul nu se lipseşte de acest chilipir. Intermediar între producătorul de materie primă şi meşteşugar, între meşteşugar şi cumpărătorul produsului finit, între apropiat şi îndepărtat, el este şi intermediar între oraş şi sat. Pentru a lupta împotriva relei voinţe şi a salariilor mari din oraşe, el poate, dacă e nevoie, să facă un larg apel la industriile rurale. Postăvăria florentină reprezintă activitatea conjugată a zonei rurale şi a oraşului. În acelaşi chip, în jurul Mansului

(14.000 de locuitori în secolul al XVIII-lea), e risipită o industrie a etaminelor, ţesături uşoare de lux (320). Sau, în jur de Vir, industria hârtiei

(321)...

În iunie 1775, în Erzgebirge, de la Freyburg la Augustusberg, un călător atent traversează lungul sjr de sate în care se toarce bumbacul şi se fac dantele negre, albe sau „blonde”, îmbinând fire de in de beteală şi de mătase. E vară: toate femeile sunt afară, în pragul caselor, la umbra unui tei; o horă de fete înconjoară un bătrân grenadier. Şi toate, inclusiv bătrânul oştean, lucrează cu înverşunare. Trebuie să trăieşti: dantelâreasa nu-şi opreşte mişcarea degetelor decât atunci când mănâncă o bucată de pâine sau un cartof fiert pe care presară un pic de sare. La sfârşit de săptămână, merge să-şi ducă lucrul, fie în piaţa vecină (dar acest caz reprezintă o excepţie), fie cel mai adesea la Spitzenherr (să traducem cu „seniorul dantelei”), care i-a avansat materia primă, i-a furnizat desenele, aduse din Olanda sau din Franţa, şi care şi-a asigurat dinainte achiziţionarea produsului. Atunci, ea cumpără ulei, puţină carne, orez pentru festinul duminical (322).

Munca la domiciliu ajunge astfel la reţele de ateliere corporative sau familiale, legate între ele prin organizaţia negustorească, care le animă şi le domină. Un istoric scria pe bună dreptate: „Dispersarea nu era, în fond decât o aparenţă; totul se petrecea de parcă atelierele la domiciliu ar fi fost prinse într-o invizibilă plasă de păianjen financiară ale cărei fire erau stăpânite de câţiva neguţători” (323).

Amintita pânză de păianjen nu acoperă însă totul, nici pe departe. Există regiuni întinse în care producţia rămâne în afara contactelor directe cu negustorul. Fără îndoială, aşa stau lucrurile în ceea ce priveşte prelucrarea lânii în multe regiuni din Anglia; poate, în jur de Bădarieux, în Langue-doc, în ceea ce priveşte populaţia activă care se ocupă cu făcutul cuielor, în mod sigvrr la Troyes, unde prelucrarea inului, încă în secolul al XVIII-lea, scapă Ver (egerului. Şi în multe alte regiuni, chiar în secolul al XIX-lea. Această producţie liberă nu este posibilă decât pornind de la „materie primă uşor accesibilă, pe piaţa apropia-389 tă, pe care se desface în general şi produsul finit.

În secolul al XVI-lea, în iarmaroacele spaniole, la sfârşitul iernii, se văd astfel lucrători aducând pe piaţă, ţesăturile de lână făcute chiar de ei, aşa cum fac, şi în secolul al XVIII-lea, atâţia săteni în pieţele engleze.

Nu există, Verleger nici în Gevaudan, regiune deosebit de săracă din Masivul central, prin 1740. În acest ţinut aspru, vreo 5.000 de ţărani se aşază la războiul de ţesut, an de an atunci când sunt „goniţi în case de gheaţa şi de zăpada care, timp de şase luni, acoperă pământul

şi cătunele lor”. Atunci când termină un vig „ei îl duc la piaţa cea mai apropiată [...], astfel încât găseşti tot atâţia vânzători câte viguri; preţul se plăteşte întotdeauna peşin”, şi tocmai asta îi atrage pe aceşti ţărani nevoiaşi. Postavurile lor, cu toate că sunt făcute din lână locală bună, sunt „de valoare neînsemnată, căci nu se vând decât de la zece – unsprezece soli până la douăzeci, dacă nu luăm în seamă serjurile numite escots [...]. Cumpărătorii cei mai obişnuiţi sunt negustorii din provincia G6 vaudan, răspândiţi prin şapte sau opt oraşe mici în care se găsesc pive, ca la Marvejol, Langogne, La Ca-nourgue, Saint-Chely, Saugues şi [mai ales] la Mende”. Vânzările au loc în târguri şi pieţe. „În două-trei ore, toată marfa e vândută, cumpărătorul îşi alege şi face preţul [...] în faţa prăvăliei unde i se arată vigurile” şi unde, după ce se încheie înţelegerea, el le verifică lungimea cu un cot. Aceste vânzări sunt înscrise într-un registru, indicându-se numele lucrătorului şi preţul plătit (324).

Cam prin aceeaşi epocă, fără îndoială, un antreprenor cu numele de Colson încearcă să aclimatizeze în acest Gevaudan primitiv Verlagssystem-ul, odată cu fabricarea postavurilor numite de Roy în Anglia şi de Marlborough în Franţa, El „istoriseşte, într-un memoriu adresat Statelor, adunării Stărilor din Languedoc (325), demersurile şi succesele sale şi arăta necesitatea unui ajutor, dacă acestea doresc ca el să persevereze în eforturile lui. Colson este un Verleger, dublat de un întreprinzător, care se străduie să-şi impună fes iar

Vg în Germania ventariat, i «g-eu PP

riGii germam în lega a mul de munca U de afara răspândindu-se mă

găsim o ™ rţe de Jos (Ga – doar între ŢI «M

acolo.

deşugace, ti. ltr-adevăr, cee astfeli mul rtad est. viozarea Con «e de producă «sistan-ul poate atinge orice ţie, din moment ce negustorul are interes să şi. O aservească. Totul favorizează această proliferare-avântul general al tehnicii, accelerarea transporturilor, creşterea capitalului acumulat, mânuit de mâini experte şi, ca să încheiem, înflorirea minelor germane începând din anii 1470.

O mulţime de semne indică vioiciunea economiei germane, dacă n-ar fi decât demarajul timpuriu al preţurilor, sau chipul în care centrul său de greutate trece dintr-un oraş în altul: la începutul secolului al XV-lea, totul se mai învârte în jurul Ratisbonei, pe Dunăre;

apoi se impune Number-gul; ceasul Augsburgului şi al negustorilor lui financiari sună mai târziu, în secolul al XVI-lea: totul se petrece ca şi cum Germania ar tot trage după sine Europa care o înconjoară, şi s-ar tot adapta la ea, adaptându-se de asemenea la propriul ei destin. În Germania, Verlagssysiem-ul profită de aceste condiţii favorabile. Dacă am trasa pe o hartă toate legăturile pe care el le creează, întreg spaţiul ţinuturilor germane ar fi străbătut de mulţimea liniile lui fine. Una după alta, toate activităţile se prind în aceste reţele. La Lfibeck, acesta este cazul precoce al atelierelor de postă-vărie din secolul al XIV-lea; la „Wismar, cel al sladniţelor care adună pe Bräuknechte şi pe Bräu-mâgde, „berari" şi „berăriţe", încă de pe atunci salariaţi; la Rostock, morăritul şi fabricarea malţului. Dar în secolul al XV-lea, câmpul operaţional al sistemului este, prin excelenţă, întinsul sector al textilelor, din Ţările de Jos, unde concentrările sunt mult mai puternice decât în Germania, până în Cantoanele elveţiene (ţesăturile de Basel şi Sankt Gali). Fabricarea barchetelor, amestec de in şi bumbac, care implică importul de bumbac din Siria, prin Veneţia, este prin natura ei o ramură în care negustorul, care deţine materia primă îndepărtată, îşi joacă, prin forţa lucrurilor, rolul, fie la Ulm, fie la Augsburg, unde munca la domiciliu favorizează avântul Barchenf-ului (326). Prin alte părţi, sistemul cuprinde dogar ia, butnă-ritul, fabricarea butoaielor, fabricarea hârtie industrial m-ai bine – în Polonia.

SSH?

nici mina 1 m ducţie cea lor de o XIII-lea

— C°n f miner este o McSeria de Jf-eşteri d meşteşugan, de ffleş

se gene ea, odată germaai în

Grupe häen chaf în Europa t secolele a de dei al acesidera IXV.le-a.

ne ori. mâna or lot. e\evcare sunt industriale

1392

rea şi p aparate de sleirea apei me

din VE tea aparate de „prezenta; toate (tehnic sleirea apei te**» P greU de °olte pRoceurma urmelor, roai P totdeauna, n iar.

(î & d

We se elaborează PLvitatea f

Din acel moment, act mate

tăiaţii şi reîntăitu

Mţic

(în lumea m-11 „& de la sine) deci I iQ.

Mutaţia, care are deschide poarta doar prin putor pe mine şi Pe 393 legate de ele ne

We se elaborează PLvitatea f-iderabtt lment act aterial

Evoluţia se desăvârşeşte aproape pretutindeni în acelaşi moment, la sfârşitul secolului al XV-Iea în minele de argint din Harz şi din Boemia, în Alpii Tirolului, multă vreme un centru de exploatare a aramei; în minele de aur din regatul ungar de la Koenigsberg la Neusohl, de-a lungul micii văi încastrate a Granului (328). Şi, drept urmare, lucrătorii liberi din Gewerkschaften devin pretutindeni salariaţi, lucrători dependenţi. De altfel, aceasta este epoca în care îşi face apariţia cuvântul „muncitor”, Arbeiter.

Investiţia de capital se traduce prin progrese spectaculoase ale producţiei, şi nu numai în Germania. La Wielicza, aproape de Cracovia, exploatarea ţărănească a sării geme, prin evaporarea apei sărate în recipiente nu prea adânci de fier, şi-a trăit traiul. Se sapă galerii şi puţuri până la adâncimi de 300 de metri. Maşini uriaşe, puse în mişcare de cai, ridică la suprafaţă dalele de sare. Producţia, la apogeul ei (secolul al XVI-lea), este de 40.000 de tone pe an; 3.000 de lucrători sunt angajaţi în ea. Din 1368, statul polonez colaborează la exploatare (329). Tot aproape de Cracovia, dar în Silezia superioară, minele de plumb din apropiere de Olkusz care, la sfârşitul secolului al XV-lea, produceau între 300 şi 500 de tone pe an, livrează de la 1.000 la 3.000 în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea. Aici dificultatea nu este adâncimea (doar 50 – 80 de metri), ci apa supraabundentă. Se impune săparea unor galerii lungi, căptuşite cu lemn, în pantă, îngăduind scurgerea prin gravitaţie; înmulţirea pompelor, puse în mişcare de cai; creşterea mâinii de lucru. Cu atât mai mult cu cât duritatea rocii este atât de mare încât, în opt ore de muncă, un lucrător nu sapă decât 5 cm de galerie. Toate acestea cer capitaluri şi dau automat minele în mâna celor care le posedă: o cincime din puţuri revine astfel regelui Poloniei, Sigismund August, un rentier; o cincime nobilimii, ofiţerilor regali şi locuitorilor înstăriţi ai oraşelor noi din vecinătate; cele trei cincimi care mai rămân, negustorilor din Cracovia, care deţin plumbul polonez, aşa cum negustorii din Augsburg s-au priceput, cu toate că sunt la o bună distanţă, să pună mina pe aurul, argintul, arama Boemiei, Slovaciei şi

Ungariei sau Tirolului (330).

pentru oamenii de afaceri, tentaţia de a monopoliza surse de venituri atât de importante era mare. Dar dorinţa întrecea putinţa: chiar Fugarii au dat greş, cu toate că fuseseră foarte aproape de ţintă, în încercarea de a stabili un monopol al aramei. Hochstetterii s-au ruinat încăpăţânându-se să realizeze un trust al mercurului, în 1529. Volumul capitalului ce se cerea investit făcea în general, cu neputinţă ca un singur negustor să ia asupra lui, fie şi numai ansamblul unei singure mine particulare. Este adevărat că Fuggerii şi-au asumat, timp de mulţi ani, exploatarea totală a minelor de mercur de la Almaden, din Spania, dar Fuggerii sunt Fuggeri. De obicei. În felul proprietăţii asupra unei nave care se împarte în părţi, în carats, proprietatea unei mine se împarte în Kuxen, destul de frecvent 64, sau chiar 128 (331). Această împărţire îngăduie ca la întreprindere să fie asociat, datorită câtorva acţiuni atribuite gratuit, chiar prinţul, care păstrează de altfel un drept efectiv asupra subsolului. În 1580, August I al Saxoniei posedă 2 822 de Kuxen (331). Datorită acestui fapt, statul este totdeauna prezent în întreprinderile miniere.

Dar această fază glorioasă, vreau să spun facilă, a istoriei minelor nu se lungeşte peste măsură. Legea randamentului descrescător acţionează în chip inexorabil: exploatările miniere prosperă, aPoi decad, Grevele lucrătorilor, insistente în regatul ungar încă din 1525 – 1526, indică fără îndoială o dare înapoi. Peste zece ani, semnele unei căderi progresive se înmulţesc. S-a spus că apariţia concurenţei minelor din America sau contradicţia economică, ce taie o vreme elanul secolului al XVI-lea, poartă răspunderea ei. În orice caz, capitalismul negustoresc, gata să inter-Vmă pe la sfârşitul secolului al XV-lea, devine

O (aţă prudent şi părăseşte afacerea, ajunsă între timP modestă. Dar, în egală măsură cu investiţia, ocupă făcută de Suplimentară a «uncito (urnizor o ef10 Ma preţuri avantajoase P nun dU: UVină untură, haine şi alte *7 itom rmgrâU X \cest trafic provoacă ia. ci să pribe-ieftine)” nâenU din fire, şi. gata 1 Cciuda tuturor» erU V1 cvte toPJji seconstruieş

3*

dezinvestiţia este caracteristică pentru orice activitate capitalistă: o conjunctură o împinge înainte, o conjunctură o scoate din joc. Mine celebre sunt lăsate statului: încă de pe atunci, afacerile proaste sunt ale lui. Fuggerii rămân la Schwaz, în Tirol deoarece

prezenţa simultană în minereu a aramei şi argintului mai permite acolo profituri substanţiale, în minele de aramă din regatul ungar, îi înlocuiesc alte firme din Augsburg: Langnauer, Haug, Link, Weiss, Palier, Stainiger şi, ca să încheiem, Henckel von Donnersmark şi Rehihv ger. Ei îşi vor ceda locul italienilor. Aceste succesiuni duc cu gândul la rateuri şi eşecuri, în cel mai bun caz, la beneficii mediocre, la care, într-o bună zi, preferi să renunţi.

Cu toate acestea, chiar dacă au lăsat prinţilor cele mai multe dintre mine, negustorii se menţin în rolul mai puţin riscant de distribuitori de produse miniere şi metalurgice. Dintr-odată, nu mai vezi istoria minieră şi, dincolo de ea, istoria capitalismului aşa cum o vedeai prin ochii, avertizaţi totuşi, ai lui Jacob Strieder (332). Dacă explicaţia ce se schiţează este exactă – şi ea trebuie să fie exactă –, capitaliştii angajaţi sau angajându-se în exploatarea minieră nu părăsesc, la urma urmei, decât posturile periculoase sau puţin sigure ale producţiei prime; ei se repliază în fabricarea de produse semiprelucrate, în domeniul furnalelor înalte, topitoriilor şi forjelor sau, şi mai bine, doar în cel al distribuţiei. Redevin precauţi.

Există zeci, sute de mărturii, utile desigur, cu privire la aceste înaintări şi dări înapoi. Dar, pentru noi, problema esenţială nu este asta. Nu se vede oare apărând, la capătul acestor puternice reţele miniere, un adevărat proletariat muncitoresc – forţa de muncă în stare pură, „munca goală-goluţă” –, adică, conform definiţiei clasice a capitalismului, cel de-al doilea element care îi asigură existenţa? Minele au provocat uriaşe concentrări de mână de lucru, bineînţeles uriaşe pentru epocă. Prin 1550, în minele de la Schwaz şi de la Falkenstein (Tirol), există mai bine de 12.000 de n de salariaţi se ocupă – răeaameninţă ga e-şsrâsăsg case f-bicei, turnătoria este

Hunsruck de OD sub regimul n dar fua Pretutindeni, în f reit ag «Werk dTU oSadrare: la cel mă avzellta Tltul ne;

aceste rerilor viitoare/

Minele Lumii Noi faţă

397 şi cărbunelui de înalte sunt condamnate să lucreze cu intermitenţă, imobilizând inutil capitalul fix. Pe de altă parte, salariile cresc. Nu e de mirare, prin urmare, că economia europeană, privită ca un ansamblu, se adresează pentru fier şi aramă Suediei; pentru aramă Norvegiei; pentru fier, în curând, chiar îndepărtatei industrii a Rusiei; pentru aur şi argint Americii; pentru zinc (neţinând seama de

Cornwallesul englez) Siamului; pentru aur Chinei; pentru argint şi aramă Japoniei.

Cu toate acestea, substituirea nu e totdeauna posibilă. De pildă, în ceea ce priveşte mercurul, indispensabil minelor de argint ale Americii. Descoperite prin 1564 şi puse destul de încet în lucrare, minele de argint viu de la Huancavelica (333), din Perú, sunt insuficiente şi aprovizionarea cu ajutorul minelor europene de la Almaden şi Idria rămâne indispensabilă. Este semnificativă consiatarea că, în acest caz, capitalul nu s-a dezinteresat de aceste mine. Almaden rămâne sub conducerea unică a Fuggerilor până în 1645 (334). Cât priveşte Idria, ale cărei mine, descoperite în 1497, se exploatează începând din 1508 – 1510, negustorii îşi tot dispută monopolul ei cu statul austriac, care pune din nou mina pe ansamblul lor începând din 1580 (335).

S-a angajat din plin capitalismul în minele îndepărtate, în producţia pe care o părăsise încetul cu încetul în Europa? Da, până la un anume punct, în Suedia şi în Norvegia; dar nu, în ceea ce priveşte Japonia, China, Siamul sau chiar America.

În America, producţia de aur, încă artizanală în apropiere de Quito, în Perú, şi în întinsele zone de nisipuri aurifere din Brazilia interioară, contrastează cu cea a metalului alb, produs cu ajutorul unei tehnici încă de pe atunci moderne, prin procedeul amalgamării, importat din Europa şi folosit în Noua Spauie din 1545, în Perú din 1572. La poalele lui Gerro de Potosi, marile roţi hidraulice sfărâmă minereul şi uşurează amalgamarea. Există aici instalaţii costisitoare, materii prime preţioase. Faptul că un anume capitalism se instalează aici este posibil: cunoaştem la Potosi, cunoaştem în Noua Spanie mineri norocoşi care fac brusc avere. Dar ei sunt excepţia. Regula, şi aici, este ca profitul să revină negustorului.

Negustorului local, în primul rând. Ca şi în Europa, mai mult decât în Europa, grupurile de mineri se aşază pe un loc gol: de pildă, în nordul Mexicului; sau într-un adevărat pustiu, în Perú în inima zonei montane andine. Marea problemă este, deci, aprovizionarea. Ea se punea încă din Europa, unde antreprenorul furniza hrana necesară minerului şi câştiga gros la afacere. În America, aprovizionarea domină totul. Aşa se întâmplă în zona auriferă braziliană. Aşa în Mexic, unde minele din nord cer mari cantităţi de produse provenind din sud. În 1733, Zacatecas consumă mai bine de 85.000 de fanegas de porumb (o

ţar nega = 15 kg); Guanajuato, prin 1746, 200.000, şi 35Q.000 în 1785 (336). Dar aici el minero (proprietarul care exploatează minele) nu asigură el însuşi aprovizionarea. Negustorul îi avansează, pe aur sau metal alb, alimente, ţesături, unelte, mercur, şi îl face prizonierul unui sistem fie de troc, fie de comandită. El este stăpânul indirect, discret sau nu, al minelor. Dar nu ultimul stăpân al acestor schimburi, pe care diferitele relee ale unui lanţ comercial le preiau la Lima, la Panamá, în târgurile de la Nombre de Dios sau Porto Belo, lalartagena Indiilor, în sfârşitla Sevilla sau Cádiz, cap de linie al unei reţele europene de redistribu-ţie. Un lanţ se întinde de asemenea de la México la Vera Cruz, la Havana, la Sevilla. Aici, de-alun-gul acestui parcurs şi în şirul de fraude pe care el le îngăduie, se situează beneficiile, şi nu atât la nivelul producţiei miniere.

Sare, cărlune

Anumite activităţi, cu toate acestea, au rămas europene: de pildă, producerea sării, a fierului, a

9 cărbunelui. Nicio mină de sare gemă nu a fost părăsită şi importanţa instalaţiilor le-a dat de timpuriu pe mâna negustorilor. Salinele maritime, dimpotrivă sunt exploatate de către mici întreprinderi; nu întâlnim aici regruparea unor activităţi în mâna negustorilor decât în ceea ce priveşte transportul şi comercializarea, la Setubal în Portugalia, ca şi la Peccais în Languedoc. Întreprinderi mari pentru vânzarea sării se întrevăd pe coasta Atlanticului, ca şi de-a lungul văii Ronului.

Cât priveşte fierul, minele, furnalele înalte şi forjele, ele au rămas multă vreme unităţi de producţie limitate. Aici capitalul negustoresc nu intervine niciodată direct. În Silezia superioară, în 1785, din 243 de Werke (furnale înalte), 191 aparţin unor mari proprietari de pământ (Gutsbe-sitzer), 20 regelui Prusiei, 14 diverselor principate, 2 unor fundaţii şi numai 2 unor negustori din Breslau (337). Cauza este că industria fierului tinde să se constituie pe verticală şi că, la pornire, rolul hotărâtor îl joacă proprietarii terenurilor miniere şi ai pădurilor trebuincioase exploatării, în Anglia, numita gentry şi nobilimea investesc adesea în mine de fier, în furnale înalte şi în forje aşezate pe propriile lor pământuri. Dar, multă vreme, acestea rămân întreprinderi individuale, cu debuşee nesigure, cu tehnică rudimentară, cu instalaţii fixe nu prea costisitoare. Marea cheltuială o reprezintă fluxul necesar de materii prime, de combustibil,

de salarii. El este asigurat de către credit. Trebuie însă să aşteptăm secolul al XVIII-lea pentru ca producţia pe scară mare să devină posibilă şi pentru ca progresul tehnic şi investiţiile să ţină pasul cu lărgirea pieţii. În 1792, uriaşul furnal înalt al lui Ambroselrowley este o întreprindere mai puţin importantă decât o foarte mare braserie, fabrică de bere, din epocă (338).

Întreprinderile mici şi mijlocii au fost, şi multă vreme, prioritare şi în extracţia de cărbune. În secolul al XVI-lea, în Franţa, doar ţăranii exploatează cărbunele de suprafaţă, pentru nevoile lor proprii sau pentru exporturi facile, aşa cum se

400

Întâmplă de-a lungul Loarei sau de la Givors la Marsilia. La fel, uriaşa şansă a Newcastlelui a lăsat neschimbată o organizaţie corporativă tenace şi veche. În secolul al XVII-lea, în Anglia, luată în ansamblu, „faţă de un puţ adânc [înzestrat în chip modern], existau douăsprezece de suprafaţă, exploatate cu cheltuieli mici [...], cu ajutorul câtorva unelte simple” (339). Dacă exista novaţie, profit, joc comercial, ele există în distribuţia din ce în ce mai largă a combustibilului, în 1731, South Sea Companii se gândeşte să trimită spre Newcastle şi porturile de pe Tyne, pentru a încărca de acolo cărbune, navele ei care se întorc de la vânătoarea de balene (340).

Dar iată-ne în secolul al XVIII-lea, în care lucrurile sau şi schimbat. Chiar în Franţa, în întârziere faţă de Anglia, Consiliul de comerţ şi autorităţile competente sunt copleşite de cereri de concesiune, încât ai crede că nu e regiune a Franţei care să nu ascundă în pământul ei rezerve de cărbune sau, în cel mai rău caz, de turbă. Este adevărat că folosinţa cărbunelui de pământ s-a întins, deşi cu mult mai încet decât în Anglia. El este utilizat în noile sticlării din Languedoc, în sladniţele din regiunea de nord, de exemplu la Arras sau la Bethune (341), ori chiar în forje, la Ales. De unde, mai mult sau mai puţin, în funcţie de împrejurări şi de regiuni, noul interes al negustorilor şi furnizorilor de bani, mai ales că autorităţile responsabile îşi dau seama că, în acest domeniu, amatorii nu pot face faţă necesităţilor. Tocmai asta scrie intendentul din Soissons unui solicitator, în martie 1760: trebuie „să fi recurs la companii asemănătoare celor a lui Beaurin şi a domnului de Renausan”, singurele în stare „să facă fondurile ce trebuie pentru cheltuiala acestor adevărate extracţii de mine care nu se pot face decât de către

oameni de meserie" (342). Aşa iau naştere minele de la Anzin, a căror glorioasă istorie nu ne interesează decât prin începuturile ei. Ele aveau să ia foarte repede lecui Saint-Gobain-ului ca cea mai importantă întreprindere franceză 1 «după Compagnie des îndes: ele ar fi avut, încă din 1750, „pompe cu foc", adică maşini de-ale lui Newcomen (343). Dar să nu intrăm mai adfuc în ceea ce reprezintă Revoluţia industrială.

Manufacturi şi fabrici în marea ei majoritate, preindustria se prezintă sub forma nenumăratelor unităţi elementare ale activităţii artizanale şi ale Verlagssffstem-ului. Deasupra acestei dispersii se ridică organizaţiile mai vădit capitaliste, manufacturile şi fabricile. Cele două cuvinte sunt folosite, de regulă, unul în Jocul celuilalt. Istoricii sunt cei care, urmându-l pe Marx, ar fi încântaţi să poată păstra cuvântul manufactură pentru concentrările unei mâini de lucru de tip artizanal, muncind manual (îndeosebi în domeniul textilelor) şi cuvântul fabrică pentru echipamentul şi maşinile pe care le folosesc de mult minele, instalaţiile metalurgice şi şantierele navale. Dar citim, sub semnătura unui consul francez la Genova, care semnalează înfiinţarea la Torino a unei ţesătorii de mătase cu beteală de aur şi argint, cu o mie de lucrători: „această „fabrică" [...] va aduce odată cu timpul un prejudiciu considerabil manufacturilor din Franţa" (344). Cele două cuvinte sunt pentru el sinonime. De fapt, cuvântul uzină, rezervat prin tradiţie secolului al XIX-lea, ar corespunde mai bine pentru ceea ce istoricii vor numi fabrică; cuvântul, puţin frecvent, există încă din secolul al XVIII-lea. În 1738, se cere o autorizaţie de înfiinţare a unei uzine (usine), aproape de Essone, „ca să se fabrice acolo toate felurile de sârme de aramă bune pentru lucrări de cazangerie" (345) (este adevărat că aceeaşi uzină va fi numită, în 1772 manufactură de aramă /); sau, în 1768, nişte fierari şi tocilari din regiunea Sedanului cer să aşeze aproape de moara de la Uli (346) „uzina care le e trebuincioasă pentru fabricarea de forces ale lor" (forces sunt nişte foarfece mari de tuns postavul); sau, baronul de pietrich, în 1788. ar dori să nu i se aplice interdicţia privitoare la „aşezările prea înmulţite de j-jne", în cazul de faţă „cuptoare, forje, piluge, sticlării" şi „ciocane" (347). Nimic nu ne-ar împiedica, prin urmare, să vorbim de uzine în secolul ai XVIII-lea. Am găsit de asemenea, încă din 1709, cuvântul antreprenor, întreprinzător (entre-preneur) (348), deşi folosirea lui rămâne foarte rară. Iar după Da uzat industriaş (industriei), în sensul de conducător

de întreprindere, apare în 1770 de sub pana abatelui Galiani; el va deveni curent abia începând din 1823, la contele de Saint-Simon (349).

Acestea fiind zise, să rămânem credincioşi, pentru înlesnirea expunerii, distincţiei obişnuite dintre manufactură şi fabrică. Şi într-un caz şi în celălalt, intenţia mea fiind aceea de a surprinde progresele concentrării, voi neglija micile unităţi. Căci câteodată cuvântul manufactură desemnează unităţi liliputane. Iată la Sainte-Menehould, o „manufactură de serj" care, prin 1600, grupează cinci persoane (350); la Joinville, o „manufactură de droguets (stofe ieftine de lână) de 12 lucrători" (351). În principatul de Ansbach şi de Bayreuth, în secolul al XVIII-lea, după studiul lui O. Reuter (352) care are o valoare de sondaj, o primă categorie de manufacturi nu depăşeşte 12 – 24 de lucrători, în 1760, la Marsilia, 38 de săpunării numără, toate împreună, o mie de oameni. Dacă, punct cu punct, aceste întreprinderi răspund definiţiei «manufacturii" din Dicţionarul lui Savary des Bruslons (1761): „loc în care sunt adunaţi mai mulţi lucrători şi meseriaşi ca să facă acelaşi fel de lucrare" (353), pericolul este ca ele să ne ducă înapoi la etaloanele de măsură ale vieţii meşteşugăreşti.

Există, evident, manufacturi de altă mărime, °u toate că, în general, aceste mari unităţi nu sunt numai concentrări. Activităţile lor principale sunt găzduite de o clădire centrală, e adevărat, «că în 1685, o carte englezească cu un titlu promiţător, The discooered Gold Mine (354), istori-eş cum „manufacturierii, cu mare cheltuială, pun de se înalţă clădiri mari în care cei ce aleg lâna, cei ce-o dărăcesc, torcătorii, ţesătorii, piuarij şi chiar vopsitorii lucrează împreună". E uş Or de ghicit: „mina de aur" este o manufactură de postav. Dar, este vorba şi de o regulă care mai ca nu cunoaşte excepţii, manufactura are totdeauna, în afară de lucrătorii ei adunaţi laolaltă, lucrători răspândiţi prin oraşul în care se găseşte sau în zona rurală din apropiere, lucrând cu toţii la domiciliu. Ea este, deci, realmente, în centrul unui Verlagssystem. Manufactura de postavuri fine Vanrobais de la Abbeville foloseşte aproape 3.000 de lucrători, dar nu s-ar putea spune câţi dintre ei lucrează la domiciliu, prin împrejurimi (355). Cutare manufactură de ciorapi, la Orle ans, în 1789, ocupă la ea acasă 800 de persoane, dar foloseşte de două ori pe atâta în afara ei (356). Manufactura de postavuri de lână, înfiinţată de Maria Tereza la Linz, număra 15 600 de lucrători (26.000 în 1775) – nu încape greşeala în privinţa acestei cifre colosale; de altfel, tocmai în Europa centrală,

unde industria are de recuperat atâtea întârzieri se întâlnesc efectivele cele mai considerabile. Dar torcătorii şi ţesătorii care lucrează la domiciliu reprezintă două treimi din cifra de mai sus (357). Adesea, în Europa centrală, manufacturile recrutează muncitori din rândurile şerbilor ţărani – ca în Polonia, ca în Boemia – ceea ce în treacăt, dovedeşte, odată mai mult, că o formă tehnică se dovedeşte indiferentă faţă de contextul social pe care-l întâlneşte. De altfel, şi în Occident, regăsim această muncă de sclav, sau ceva asemănător, căci anumite manufacturi folosesc mâna de lucru din workhouses. din stabilimentele în care sunt închişi trândavii şi delincvenţii, criminalii, orfanii. Ceea ce nu le împiedică să folosească în afară de aceasta şi mâna de lucru la domiciliu, la fel ca celelalte manufacturi.

Ne-am putea gândi că manufactura se înmulţeşte prin butaşi, dinlăuntru spre afară, pe măsură ce se măreşte. Dar, dacă ne gândim în chiar geneza manufacturii, adevărat mai degrabă este contrariul. Frecvent, ea este, în oraş, capătul reţelei *

de muncă la domiciliu, locul unde, în ultimă instanţă, se încheie procesul de producţie. Iar finisarea, ne-o spune Daniel Defoe, este aproape jumătate din munca de ansamblu (358). Prin urmare, tocmai un anume număr de operaţii finale se adăpostesc în clădirea ce urmează mai apoi să crească. Aşa, în secolele al XIII-lea şi al XIV-lea, industria lân ii din Toscana este un uriaş Verlagssystem. La Compagnia dell’Arte della lâna pe care o întemeiază Francesco Datini la înapoierea sa la Prato (februarie 1383), reprezintă o duzină de persoane care lucrează într-o prăvălie, în timp ce o mie altele, împrăştiate pe mai bine de 500 de km în jur de Prato, sunt în slujba ei. Dar, încetul cu încetul, o parte din muncă tinde să se concentreze (ţesutul, dărăcitul); se schiţează o manufactură, chit că lucrurile merg extrem de lent (359).

Dar de ce s-au mulţumit atâtea dintre manufacturi cu operaţiile de finisare? De ce atâtea altele, însărcinându-se cu ciclul aproape complet al producţiei, au lăsat o marjă largă muncii la domiciliu? Mai întâi, procesele de finisare, datul la piuă, vopsitul etc, sunt cele mai gingaşe operaţii din punct de vedere tehnic şi cer instalaţii relativ importante. Ele depăşesc logic stadiul producţiei artizanale şi cer capitaluri. Pe de altă parte, din punctul de vedere al negustorului, a asigura finisarea înseamnă a stăpâni ceea ce îl interesează pe cel mai mult, şi anume comercializarea produsului. Diferenţa de preţ dintre

munca orăşenească şi munca rurală a putut să joace şi ea un rol. Londra, de pildă, trage numai foloase continuând să cumpere postavuri brute de pe pieţele din provincie, regiuni de preţuri scăzute, însărcinându-se în acelaşi timp cu apretarea şi vopsitul, care trag greu în valoarea ţesăturii. În sfârşit, şi mai ales, a folosi munca la domiciliu înseamnă să ai libertatea de a adapta producţia la o cerere foarte valabilă, fără a aduce în stare de şomaj pe lucră-oni calificaţi ai manufacturii. De cum se schimbă cererea, ajunge să dai ceva mai mult sau ceva mai Puţin de lucru în exterior. Dar, fără îndoială, trebuie, de asemenea ca profitul unei manufacturi să fie destul de redus, iar viitorul ei relativ nesigur, pentru ca ea să nu mai facă faţă, preferând să fie pe jumătate absorbită de Verlagssystem. Nu de plăcere, bineînţeles, ci de nevoie şi, ca să spunem lucrurilor pe nume, din slăbiciune.

De altfel, industria manufacturieră rămâne cu totul minoritară. Toate situaţiile arată lucrul acesta. Pentru Friedrich Liitge (360), „ansamblul manufacturilor a jucat în producţie un rol cu mult mai mic decât cel pe care te face să-l bănuieşti frecvenţa punerii lor în discuţie”. În Germania, ar fi existat vreo mie de manufacturi de toate mărimile. Dacă se încearcă, în cazul Bavariei (361), o apreciere a ponderii lor faţă de masa produsului naţional, trebuie s-o situăm sub 1%. Am avea nevoie, desigur, şi de alte cifre, dar putem fi siguri că ele n-ar depăşi cadrul acestor concluzii pesimiste.

Manufacturile au fost însă într-o oarecare măsură modele şi instrumente de progres tehnic. Iar cota parte modestă a producţiei manufacturiere dovedeşte totuşi un lucru: dificultăţile pe care le întâlni-pină preindustria în contextul în care ea se dezvoltă. Tocmai pentru a sparge acest cerc, statul mercantilist intervine atât de des, finanţează şi conduce o politică naţională de industrializare. În afară de Olanda, şi chiar şi ea, orice stat european ar putea servi de exemplu, în această privinţă, inclusiv Anglia a cărei industrie s-a dezvoltat, la origini, în spatele unei bariere de tarife puternic protecţioniste.

În Franţa, acţiunea statului începe încă sub Ludovic al XI-lea, care instalează războaiele de ţesut mătase la Tours; de pe atunci se punea problema ca producând marfa acasă, în loc de a o cumpăra din străinătate, să se diminueze ieşirile de metale preţioase (362). Statul mercantilist, încă de pe atunci „naţionalist”, este prin esenţa lui bullionist. El ar putea împrumuta deviza lui Antoine de Montchrestien, „părintele” economiei politice: „ţara să îndestuleze ţara” (363).

Succesorii lui

Ludovic al XI-lea au acţionat la fel ca el, atunci când au putut. Henric al IV-lea cu o grijă deosebită: în 1610, anul morţii sale, din cele 47 de manufacturi existente, 40 erau create de el. Colbert face la fel. Aşa cum crede Claude Pris (364), întreprinderile întemeiate de el au răspuns, pe deasupra, dorinţei de a lupta împotriva unei conjuncturi economice nefavorabile. Caracterul lor artificial să explice faptul că cele mai multe dintre ele au dispărut destul de repede? Nu supravieţuiesc decât manufacturile în regie sau larg privilegiate de către stat, ca Beauvais, Aubusson, Savonnerie, Gobelins, iar printre manufacturile numite „regale”, manufactura Vanrobais de la Abbeville care, întemeiată în 1665, supravieţuieşte până în 1789; manufactura de oglinzi, înfiinţată în acelaşi an, instalată în parte la Saint Gobain, în 1695, şi care mai stă în picioare în 1979; sau cutare manufactură regală din Languedoc, ca cea de la Villeneuve, activă încă în 1712, cu cei 3.000 de lucrători ai ei, dovadă că negoţul cu Levantul îi păstrează debuşeele (365).

În secolul al XVIII-lea, avântul economic scoate, ca din pământ, un şir întreg de proiecte de manufacturi. Responsabilii îşi expun, în Consiliul de comerţ, intenţiile, şi monotonele cereri de privilegii, pe care le justifică în numele interesului general. De regulă, pofta lor depăşeşte cadrul local. Este vizată piaţa naţională, dovadă că aceasta începe să existe. O fabrică din Berry „de fier şi de oţel aliat” (366) cere. de-a dreptul, un privilegiu extins la întreaga Franţă. Dar greutatea cea mai mare, pentru manufacturile existente sau care urmează să ia fiinţă, pare să fi e jinduita deschidere, a pieţii uriaşe a Parisului, dârz apărată, în numele corporaţiilor, de către cele „Şase Corpuri” care sunt elita acestora şi care. reprezintă ele înseşi mari interese capitaliste.

Documentele Consiliului de comerţ, dintre 1692 §> 1789, incomplete şi nepuse în ordine, înregistrează numeroase cereri, fie ale unor manufacturi existente – care vor să obţină cutare sau cutare favoare, sau o reînnoire a ei –, fie ale unor mânufacturi care vor şi urmează să se înfiinţeze. Iată o probă care poate arăta diversitatea crescândg a acestui sector de activitate: 1692, dantele de aţă la Tonnere şi Chastillon; 1695, tablă la Beau-mont-en-Ferrière; 1698, marochin roşu şi negru, după chipul în care se face în Levant, şi piei de viţel ca în Anglia, la L» yon; 1701, porţelan şi faianţă la Saint-Cloud; albirea firelor subţiri la Anthony pe Btevre; 1108, serjuri la

Saint-Florentin; amidon la Tours; 1712, postavuri după chipul în care se fac în Anglia şi în Olanda, la Pont-de-l'Arche; 1715, ceară şi luminări la Anthony; mochete la Abbeville; săpun negru la Givet; postavuri la Chilons; 1719, faianţă la Saint-Nicolas, faubourg al Montereaux-lui, postavuri la Pau; 1723, postavuri la Marsilia, rafinărie de zahăr şi săpunărie la Sete; 1124, faianţă şi porţelan la Lille; 1126, fier şi oţel turnat la Cosne; ceară şi luminări la Jagonviile, faubourg al oraşului Havre; 1756, mătase la Puy-en-Velay; 1762, sârmă de fier şi seceri la Forges în Bourgogne; 1763, lumânări de seu la Saint-Mamet, aproape de Moret; 1772 aramă la moara de la Gilat, aproape de Essonnes, lumânări la Tours; 1777, ţiglărie-fa-ianţărie la Gex; 1779, fabrică de hârtie la Saint-Cergues, aproape de Langres; sticle şi geamuri la Lille; 1780, prelucrarea coralului la Marsilia (trei ani mai târziu, manufactura declară 300 de lucrători); „fier rotund, pătrat şi şine de fier în felul în care fac germanii” la Sarrelouis; fabrică de hârtie la Bitche; 1782, catifea şi ţesături de bumbac la Neuville; 1788, pânză groasă de bumbac la Saint-Ve” ron; 1786, batiste ca cele din Anglia, la Tours; 1789, fier topit şi turnat, la Marsilia.

Pledoariile celor interesaţi şi rapoartele comisarilor Consiliului, care motivează hotărârile, furnizează observaţii preţioase cu privire la organizarea manufacturilor. Aşa, Carcassone, în 3723, ar fi oraşul din Franţa „cel mai bogat în manufacturi de postăvărie”, „centrul manufacturilor din Languedoc”. Atunci când Colbert, cu cincizeci de ani mai devreme, instalase manufacturi regale în *

Languedoc, pentru ca marsiliezii, în felul englezilor, să poată exporta spre Levant ţesături şi nu l numai monedă, începuturile fuseseră dificile, în ciuda ajutorului însemnat al Statelor provinciei. Dar mai târziu, industria înflorise atât de frumos încât unii fabricanţi care nu aveau privilegii în acest sens se menţinuseră sau se instalaseră în Languedoc, îndeosebi la Carcassone. Ei singuri asigurau patru cincimi din producţie şi, începând din 1711, li se dă chiar o mică gratificaţie la vigul de postav fabricat, „pentru a nu fi o atât de – mare inegalitate între ei şi antreprenorii manufacturilor regale”. Acestea, într-adevăr, continuau să primească subsidii anuale, fără a mai socoti avantajul că erau scutite de vizitele reprezentanţilor corporaţiilor care verificau calitatea ţesăturilor în conformitate cu normele profesionale. Este adevărat că manufacturile regale sunt şi ele vizitate» când şi când, însă de către inspectorii manufacturilor, şi că sunt obligate să fabrice,

an de an, cantităţi înscrise în contract, în timp ce celelalte „sunt libere să-şi oprească lucrul, atunci când nu găsesc în acesta niciun câştig din cauza scumpetei lânii, a întreruperii comerţului prin război, sau din altă pricină”. Cu toate acestea numeroase proteste se ridică; din rândurile „comunităţii fabricanţilor şi a comunităţii ţesăturilor pariurilor („păruitorii”, cei ce scămoşează şi „învelesc” ţesăturile „îndesându-le” şi „pieptănându-le”), răsucitorilor, vopsitorilor” etc, atunci când un fabricant din Carcassone trage sforile pentru a fi admis în rândul manufacturilor regale şi izbuteşte pentru o clipă lucrul acesta. Trimisă din nou Consiliului de comerţ, decizia finală îi va fi defavorabilă. Aflăm, în treacăt, că acest Consiliu de comerţ nu mai vede niciun folos „în timpul de faţă, să se înmulţească manufacturile regale”, mai ales în oraşe unde, aşa cum a dovedit experienţa pariziană, ce sunt sursa a numeroase conflicte şi fraude. Ce s-ar fi întâmplat dacă sieur de Saintaigne acesta este numele intrigantului ar fi izbutit? întreprinderea lui ar fi devenit locul de întâlnire a Urătorilor necalificaţi care ar fi putut, datorită

I

privilegiului, să lucreze pe contul lor. Acest lucru ar fi provocat o drenare de lucrători în folosul lui (367). Prin urmare, e limpede că există o luptă între atelierele supuse normei şi atelierele care afişează titlul regal, punând acest tip de unitate productivă parcă în afara legii comune. Oarecum în felul în care companiile de navigaţie privirile. giate sunt, şi ele, dar cu o miză mult mai mare, în afara legii comune.

Familia Vanrobais la Abbeville (368)

Manufactura regală de postav întemeiată la Abbe-ville, în 1665, din iniţiativa lui Colbert, de către olandezul Josse Vanrobais, este o întreprindere în aparenţă solidă: ea va fi desfiinţată abia în 1804. Li pornire, Josse Vanrobais adusese cu el vreo cincizeci de lucrători din Olanda, dar în afară de acest prim aport, efectivele manufacturii (3.000 de lucrători în 1708) s-au recrutat numai dintre localnici.

Multă vreme, manufactura a fost împărţită între un şir de ateliere mari risipite prin oraş. Destul de târziu, între 1709 şi 1713, a fost construită, în afara aglomerării, uriaşa clădire care a adăpostit-o, numită „casa ramelor” („ramele” sunt vergele lungi de lemn [...] pe care se întindeau trâmbele de postav ca să se usuce”). Edificiul are o aripă de locuinţe pentru maeştri şi două aripi

pentru ţesători şi pentru cei ce tund postavul, neonjurată de şanţuri şi de garduri de nuiele, aşezată chiar lângă zidul de incintă al oraşului ea constituie o lume închisă: toate porţile sunt păzite de către „elveţieni”, purtând cum se şi cu vine, livreaua regelui (albastru, alb şi roşu).

Acest lucru uşurează supravegherea, disciplina, respectul consemnelor (lucrătorilor le este interzis, printre altele, să introducă în manufactură vinars).

De altfel, din locuinţa lui, patronul „stă cu ochiul pe lucrători”. Cu toate acestea, uriaşa clădire *> 1

costă 300.000 de livre) mi cuprinde nici magaziile, nici spălătoriile, nici grajdurile, nici forja sau roţile de tocilă pentru ascuţit „Ies forces”, foarfecele de tuns postav. Torcătoarele sunt repartizate prin diferite ateliere urbane. La toate acestea se adaugă o însemnată muncă la domiciliu, căci este nevoie de opt torcătoare pentru fiecare din cele o sută de „războaie bătătoare” ale manufacturii. Departe de oraş, pe râul Bresle cu ape limpezi, s-a construit o moară cu piluge pentru degresarea postavului.

Concentrarea, destul de avansată, nu este, prin urmare, perfectă. Dar organizarea este, în mod hotărât, modernă. Regula este diviziunea muncii: fabricarea postavurilor fine, principalul obiectiv al întreprinderii, trece „prin 52 de manopere deosebite”. Iar manufactura îşi asigură ea însăşi aprovizionarea, atât în ceea ce priveşte pământul de piuă (mici ambarcaţii, bellandres, îl importă din regiunea Ostende), ca şi în ceea ce priveşte lâna fină de Segovia, cea mai bună din Spania, încărcată la Bayonne sau Bilbao pe Charles-de-Lorraine, apoi, după naufragiul acestuia, pe La Toison d’Or. Aceste două nave urcă, se pare, pe Somme până la Abbeville.

Totul ar trebui să meargă de minune şi merge, de fapt, mai mult sau mai puţin bine. Apar certuri sordide în familia Vanrobais; să le lăsăm de o parte. Apar, mai ales, necontenit cerinţele acute ale pasivului şi activului. Între 1740 şi 1745, în medie, se vând 1 272 de valuri de stofă anual, cu 500 de livre valul, adică 636.000 livre. Această sumă reprezintă capitalul circulant (salarii, materie primă, diverse cheltuieli), plus profitul. Marea problemă este să scoţi cele 150 – 200.000 livre care reprezintă totalul salariilor şi să amortizezi un capital care trebuie să fie de ordinul a un milion sau mai mult şi care cere periodic paraţii şi reînnoiri. Există momente dificile, tensiuni şi,

întotdeauna, ca o soluţie simplă, concedierile de personal. Un prim protest al lucrătorilor izbucneşte în 1686; apoi o grevă furtunoasă 111 1716. De fapt, lucrătorii trăiesc într-un soi de semişomaj veşnic, manufactura nepăstrând, în cazuri de restrişte, decât personalul de primă mână, contramaiştri şi lucrătorii calificaţi. Deschiderea tot mai largă a evantaiului salariilor şi funcţiilor reprezintă de altfel evoluţia caracteristică a noilor întreprinderi.

Greva din 1716 nu cedează decât la sosirea unui mic detaşament armat. Agitatorii, căci există agitatori, sunt arestaţi, apoi iertaţi. Subdelegatul din Abbeville, evident, nu este de partea răzvrătiţilor, aceşti oameni „care în vremuri de belşug se dedau desfrâului, în loc să economisească pentru vremurile de foamete" şi care „nu se gândesc deloc că manufactura nu este făcută pentru ei, ci că ei înşişi sunt făcuţi pentru manufactură". Ordinea este restabilită cu hotărâre, dacă judecăm după reflecţiile unui călător care, peste câţiva ani, în 1728, trecând prin Abbeville, admiră manufactura şi tot ceea ce ţine de ea: clădirile ei „de tip olandez", pe cei „3.500 de lucrători şi 400 de fete" care lucrează aici, „exerciţiile [care] se fac în bătaia tobelor", fetele care „sunt îndrumate de meşterite şi lucrează separat". „Nimic nu poate fi mai bine rânduit. nimic nu poate îi ţinut mai curat", conchide el (369).

De fapt, fără bunăvoinţa guvernului, întreprinderea nu s-ar fi menţinut cât s-a menţinut. Cu atât mai mult cu cât, spre nefericirea ei, s-a aşezat într-un oraş industrios, „corporativ", ca un bolovan într-o baltă. Ostilitatea pe care o provoacă este generală, inventivă, competiţională. Trecutul şi prezentul nu cunosc coexistenţa paşnică (370).

Capital şi contabilitate

Ar fi necesar să urmărim funcţionarea financiară a marilor întreprinderi industriale din secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea. Dar, în afară de cazul manufacturii de oglinzi (de la Saint-Gobain), suntem siliţi să ne mulţumim cu indicaţii întânv4

plătoare. Şi cu toate acestea, intervenţia crescândă a capitalului – capital fix şi circulant – nu poate fi pusă la îndoială. Depunerea iniţială de fonduri este adesea importantă. După F.L. Nussbaum, pentru o tipografie cu 40 de lucrători, la Londra, prin 1700, ea se fixează între 500 şi 1.000 de livre sterling (371); pentru o rafinărie de zahăr, între 5.000 şi 25.000 de livre, în timp ce numărul lucrătorilor nu

este decât de 10 – 12 (372); pentru o distilerie, ea este de cel puţin 2000 de livre, cu făgăduială de câştiguri, în general, considerabile (373). În 1681, la New Mills, în Haddingtonshire, demarează o manufactură de postav cu un capital de 5.000 de livre (374). Sladniţele, braseriile, multă vreme artizanale, se măresc, devin în stare să prepare cantităţi uriaşe de bere, nu fără mari cheltuieli de utilare: 20.000 de livre pentru firma Whitbread care, prin anii 1740, aprovizionează 750.000 de londonezi (375).

Acest utilaj oneros trebuie reînnoit periodic, în ce ritm? Ar fi nevoie de o cercetare îndelungată ca să vedem lucrurile mai limpede. De altfel, în \funcţie de domeniul de activitate, dificultăţile majore se vor ivi fie de la investiţiile fixe, fie de la capitalul circulant. De la acesta din urmă, mai des decât de la celălalt. Marile manufacturi sunt veşnic în lipsă de bani. În ianuarie 1712, manufactura regală de la Villeneuve, din Languedoc, întemeiată de Colbert, confirmată în privilegiile ei în 1709, pentru zece ani, e la strâmtoare (376). Ca să continue livrarea postavurilor ei de tip olandez şi englezesc, ea cere un avans de 50.000 de livre de Tours: „Această sumă... îmi este trebuincioasă pentru a ţine pe lucrătorii mei care sunt în număr de mai bine de trei mii”. În principiu, deci, o pană de vistierie (377).

În ianuarie 1721, o altă manufactură regală de Postavuri, cea a fraţilor Pierre şi Geoffroy Daras, Se află în pragul ruinei. Aşezată la Chilons de vreo treizeci de ani, ea mai ceruse ajutorul Consiliului de comerţ care, la 24 iulie 1717, i-a alocat o sumă eee vre> plătibilă în optsprezece luni şi rambursabilă în zece ani, începând din 1720, fără dobândă. Cu toate că avansurile nu s-au făcut regulat, în octombrie 1719, fraţii Duras încasaseră cea mai mare parte din ele. Totuşi situaţia acestora nu s-a ameliorat. Mai întâi, din cauza „scumpetei extraordinare a linii”. Apoi, băgând „toate fondurile lor” în fabricarea postavurilor şi „vânzându-le negustorilor debitanţi [detailanţi], urmând uzanţa comerţului, cu un credit de şase luni şi un an, aceşti debitanţi, profitând de discreditul biletelor de bancă, le-au plătit cu această monedă, cu puţin înainte de a fi redusă”. Deci victime ale lui Law, căci au trebuit să vândă aceste bilete „la preţ de nimic” ca să-şi plătească „în fiecare zi” lucrătorii, în sfârşit, întrucât o nenorocire nu vine niciodată singură, ei au fost daţi afară din casa pe care o închiriaseră în urmă cu treizeci de ani şi pe care o amenajaseră ca manufactură la preţul de 50.000 de livre. În noua clădire pe care au

cumpărat-o cu 10.000 livre (din care 7.000 pe credit), au fost nevoiţi să cheltuiască 8.000 de livre ca să reinstaleze războaiele, cuvele cu vopsea şi alte „ustensile trebuincioase fabricii”. Ei cer deci, şi obţin, amânarea plăţii avansului regal (378).

Alt exemplu: în 1786, an de tristă conjunctură, este adevărat, manufactura regală din Sedan – nume comercial: Văduva Laurent Husson şi Fraţii Carret –, casă veche şi cunoscută, condusă timp de 90 de ani de membrii aceleiaşi familii, rămâne descoperită cu 60.000 livre. Aceste dificultăţi sunt datorate unui incendiu, morţii lui Laurent Husson, care a silit manufactura (urmare a succesiunii, îmi închipui) să cedeze o parte din localuri şi să construiască altele, în sfârşit unei investiţii nefericite în exporturi către Noua Anglie, adică spre Insurgents, imediat după proclamarea independenţei lor – fonduri „care nu s-au întors încă” (379).

Dimpotrivă, cazul Saint-Gobain (380) se prezintă, după 1725 – 27, ca un succes. Manufactura de oglinzi, înfiinţată pe vremea lui Colbert, în 1665, obţine, până la Revoluţie, reînnoirea privilegiilor sale, în ciuda protestelor, violente în 1757 de pildă, ale partizanilor liberei întreprinderi. Faptul că.

Indicela 100 = 1725/27

600

600

200

1700 1720 1740 1760 1780 1800

20. Succesele manufacturii Saint-Gobain.

[indicele 100 = 1725/27; 1 – cifra de afaceri; 2 – Denierul; 3 – dobânda].

Trebuie reportat la explicaţiile din text, în special în ceea ce priveşte denierul. Acest grafic este extras din tezei lui Claude Pris, La Manufacture royale de Saint-Gobain, 1665 – 1830, 1297 pag. a cărei publicare ar fi manuscrisul foarte utilă.

În 1702 o gestiune proastă duce la faliment, repre, zintă un mare accident de parcurs, dar întreprin, derea îşi vede de drum, cu o nouă conducere şi cu acţionari noi. Datorită monopolului exclusiv, care rezervă întreprinderii vânzarea oglinzilor în Franţa şi la export, datorită avântului general din secolul al XVIII-lea, expansiunea ei este foarte evidentă după 1725 – 1727. Graficul de mai sus indică fluxul general al afacerilor, curba beneficiului împărţit acţionarilor, în sfârşit

evoluţia preţului denierului, care nu trebuie identificat cu o acţiune obişnuită, al cărei curs e cotat la bursă. Tot aşa cum nu trebuie să atribuim întreprinderii libertatea de acţiune a unei Joint Stock Company engleze de pe vremea aceea sau a acelor societăţi anonime constituite în Franţa, în conformitate cu prevederile Codului de comerţ din 1807.

În 1702, manufactura se pune iarăşi pe picioare datorită unor traitants parizieni, trebuie să înţelegem, adică, a unor bancheri şi financiari preocupaţi să-şi pună banii la adăpost prin achiziţii de pământ sau prin participări. Cu acest prilej, fondul capital al societăţii a fost împărţit în 24 „50 li”, fiecare sol împărţindu-se şi el în 12 „denieri”, în total deci 288 „denieri”, repartizaţi inegal între cei 13 acţionari ai operaţiei de salvare. Aceste părţi sau acţiuni se tot divid în mâinile deţinătorilor lor succesivi, datorită moştenirilor sau cesionărilor, în 1830, Saint-Gobain numără 204 acţionari, unii dintre ei posedând fracţiuni câteodată infime – optimi, șaisprezecimi – de denieri. Preţul acestora, atunci când sunt estimaţi ca părţi de moştenire, îngăduie să li se reconstituie cursul, care creşte odată cu timpul.

Cât nu se poate mai limpede, capitalul a sporit substanţial. Dar poate că trebuie să atribium, în parte, acest fapt comportamentului acţionarilor? în 1702, era vorba de oameni de afaceri, de traitants; dar, începând din 1720, ja Arţile revin marilor familii ale nobilimii. În rândurile cărora moştenitorii financiarilor contractează căsătorii. Astfel, domnişoara Geoffrin, fata casierului general al manufacturii şi a acelei doamne Geoffrin 4

pe care salonul său a făcut-o celebră, se mărită cu marchizul de la Fierte-Imbault. Manufactura trece, deci, încetul cu încetul, sub controlul rentierilor nobili şi nu al adevăraţilor oameni de afaceri rentieri care se mulţumesc cu dividende regulate şi moderate, în loc să pretindă partea lor întreagă de beneficii. Dar acest lucru nu reprezintă o modalitate de a mări, de a salva capitalul?

Despre profiturile industriale

Ar însemna, evident, să ne angajăm mult prea mult ca să riscăm o judecată de ansamblu în materie de profituri industriale. Această dificultate, ca să nu zicem cvasi-imposibilitate, apasă foarte greu asupra înţelegerii istorice a vieţii economice de altă dată şi, mai exact, a capitalismului. Am avea nevoie de cifre, de cifre valabile, de serii de

cifre. Dacă cercetarea istorică, care ieri ne-a dat din belşug curbe de preţuri şi de salarii, ne-ar oferi azi înregistrarea, după toate regulile, a nivelului beneficiilor, rezultatele s-ar putea converti în explicaţii valabile: am înţelege mai bine de ce capitalul ezită să caute în agricultură altceva decât o rentă; de ce universul schimbător al preindustriei se prezintă ca o cursă, ca un teren periculos pentru capitalist; de ce acesta din urmă are interes să rămână pe liziera unui câmp difuz de activitate. Fapt sigur este că opţiunea capitalistă nu poate decât adânci distanţa dintre cele două etape – industria, comerţul. Puterea fiind de partea comerţului, stăpân al pieţii, profiturile industriale sunt copleşite constant de prelevările operate de negustor. Acest lucru se vede limpede în acele centre în care o industrie modernă n-ar fi avut motive pă nu înflorească: de pildă, în domeniul tricotajelor de maşină sau al industriei dantelei. La Caen, în secolul al XVIII-lea, această industrie modernă înseamnă, nici mai mult nici mai puţin, decât 7 înfiinţarea unor şcoli de ucenici, folosirea mâinii de lucru infantile, constituirea de ateliere, ţ} e „manufacturi", în consecinţă o pregătire pentru acea disciplină de grup fără de care „grefele sfi şietoare" ale Revoluţiei industriale nu ar fi prins atât de repede. Dar această industrie de la Caen e realmente în pericol şi cutare firmă se pune pe picioare numai datorită unui tânăr întreprinzător care se lansează în comerţul de gros, inclusiv în cel de dantele. Aşa că, în momentul în care afacerea înfloreşte din nou, este cu neputinţă să evaluăm locul pe care-l deţine în această relansare manufactura.

Fireşte, nimic mai simplu decât să explicăm, faţă cu uriaşul sector industrial, carenţa instrumentelor noastre de măsură. Rata profitului nu este o mărime uşor sesizabilă; ea nu are regularitatea relativă a ratei dobânzii (381), care poate fi într-o oarecare măsură, surprinsă prin sondaj.

Variabilă, decepţionantă, ea se eschivează, se ascunde. Cartea, inovatoare din atâtea puncte de vedere, a lui Jean-Claude Perrot a demonstrat totuşi că o asemenea cercetare nu era iluzorie, că personajul putea fi conturat, că, în caz de necestate, se putea chiar alege ca unitate de referinţă în locul întreprinderii (despre care, totuşi, datele nu ne lipsesc întotdeauna), fie oraşul, fie provincia.

Economia naţională? Nu trebuie să ne gândim prea mult la ea.

Pe scurt, ancheta este posibilă, chiar dacă se vădeşte deosebit de

grea. Profitul este punctul, imperfect (382) de intersecţie a nenumărate linii; şi, deci, aceste linii trebuie reperate, trasate şi, eventual, imaginate. O mulţime de variabile, dar, în sfârşit, Jean-Claude Perrot a demonstrat că e posibil să le apropiem, să le reunim în conformitate cu nişte raporturi relativ simple. Există, trebuie să existe, coeficienţi aproximativi de corelare care pot fi deduşi: cunoscând pe x pot avea o idee despre mărimea lui Y... Profitul industrial este bunăoară, aşa cum ştiam, la punctul de încrucişare dintre preţul muncii, preţul materiei prime, preţul capitalului şi, ca să încheiem, se situează la intrarea pe piaţă. Este un prilej pentru J.

— C *

StX-sr industrial... rând Cercescurt, ceea ce lipseşte în y delui unei is-ice în acest domen u este şi

SUN «HWu» ™, „sse. istoricii iand şi mai ales Lua b «J care au acut

° ar fi întreprins, J* „tjui ţuvilor şi sala îl acesta mai «n, studiui L v evidenţiem, r. Ar fi nevoie de un Jje»

va depinzând de ePlşcopul de C aco vecinătatea marelui oi aş, ating fit de 150% care scade apoi, în p urmat Ori.

5

8, 50%)... de la

— Că pentru moara de hutus de i?? 2 ş.

Annonay (385) dispunem de of

1826, cu un contrast puternic i r & ţară de

1772, 1793 şi ÎVWJ V FŢ”.

Înregistrează o creştere japida fiturilor

1 \JX Af”»

ui Germania e bumbacului 1781 un bene-„i de ani; 17, 25% Bolonunoe

— Că trebuie să reţinem uneiu 1 nâii îi substanţiale pe care le cun acestei epoci, unde von la Augsburg, realizează îiciu anual de 15, 4/O mătase, la Crefeld, (1793 – 1797) oscilaţii unde manufacturile de tuiuu – „” 419 garo, întemeiate la Frankâurt şi

78

*

M-32

92°/ ace „rodusele

(1955) (.390)

cu putru

Aîn 1779, două milioane de 1734 – 1735, poseda, în 1”.

taleri (386).

— Litiry, din Normancă presele de ulei des la u g amorţi

r departe de Bayeux, la om 1?

cu titlu indicativ. Odată cerneakl roşie puternice, neaşteptate. În funcţi e

P 2 Sa claseze în fi» «J din uncţie de conjundor numit Eisen und a industria cu cum se poate bănui, ames. d 23/o

4 Î

G.

Hon al ele

Hondschoote, a\ po de ia. Uy* ttnea al producţiei de\itoare. Desigur te ele însele destul de „Liza” porn» d problema de a face g cu, be de V

Im de sărace: ave «i ducţie. Totuşi „nga.

cădere brutaitate>

oarecare pl ăiucirea du-via e, sau

pe gse F iuor sau pl

omoară p par dstrnioi foarte Pe. rap d bruta curbă cu creştere rap ai duie să te iei preindu-via e, sau

pe vremea econom ar industrii e pe de scurtă durata a cu sting-ii se f iuor al cutărui expo-el”.

la fel de repede ca o le în ea întrerupta să renască P & ™

Recenta carte vire la oraşul Ca eu şi confirmă aceste o i industrial de

Kecenia – secolul m”.

vire la oraşul Caenin-eca-înt

şi confirmă aceste oD diate ama. 4M ramuri industriale stua rivale în care de obl\ trupta

activităţilor oraşului normand în care ele se succed: postavurie de lux şi de calitate obişnuit –, tricotajele; pânzeturile şi, în încheiere, cazuj „exemplar” al industriei dantelei. În mare, este vorba de istoria unor succese pe termen foarte scurt, altfel spus de o succesiune de parabole. Unele influenţe exterioare au jucat, fireşte, un rol al lor: de pildă, avântui etaminelor de Mans a lovit puternic textilele de Caen. Dar cât priveşte destinul loca l al acestor patru industrii, se impune constatarea că declinul uneia a atras după sine avântul alteia şi

viceversa. Aşa, „manufactura ele ciorapi ţesuţi la război [devine] rivala privilegiată” a industriei linii, părăsită în momentul în care nu mai aduce aproape niciun câştig (392). „Prosperitatea tricotajelor şi declinul ţesăturilor de lină sunt... perfect simultane între anii 1700 şi 1760” (393). La rândul lor, tricotajele cedează prograsiv locul pânzeturilor de bumbac. Apoi indienele dispar în faţa dantelei, care progresează şi ea, apoi dă înapoi, urmând o parabolă perfectă, ca şi cum regula n-ar suporta nicio excepţie. De fapt, totul se petrece la Caen ca şi cum fiecare industrie în creştere ar înflori în paguba unei industrii în declin, ca şi cum disponibilităţile oraşului, nu atât în capitaluri cât în debuşce de produse finite, în acces la materiile prime şi mai ales în mână de lucru, ar fi prea limitate pentru a îngădui dezvoltarea simultană a mai multor activităţi industriale. În aceste condiţii, opţiunea se îndreaptă succesiv spre cea mai rentabilă dintre producţiile posibile.

nd*»

Toate acestea par fireşti într-o epocă a economiilor sectoriale, încă foarte slab legate între ele. Dimpotrivă, este surprinzător să descoperi, în cartea lui Walther G. Hofâman, această curbă parabolică, aceeaşi, prezentată, cu sprijinul a numeroase dovezi statistice, ca un fel de „lege” generală care se aplică lumii supradezvoltate din secolele al XIX-lea şi al XX-lea. Pentru Hoafman, orice industrie particulară (excepţiile confirmă regula) ar trece prin trei stadii: expansiune, plafon, reflux sau, mai explicit „un „stadiu de expansiune am o rată de cveştere a STta

de dezvoltare cu o rata Je e ţ”.

O cădere absolută a producţie al XVIII. 413 pe care le-a întâlnit Hofiman t ţi w i i – Lt

22., Producţia de aur în Brazilia secolului al XVIII-lea. În tone. După Virgilio Noya Pinto, O ouro brasileiro Io comercio anglo-portugues, 1972, p. 123. Şi aici curbele sunt parabolice.

le-a, al XIX-lea şi al XX-lea sunt patru industrii atipice: cositorul, hârtia, tutunul, cânepa. Dar poate, spune el, acestea sunt industrii cu ritm mai lung decât altele, ritmul fiind distanţa cronologica între punctul de pornire şi punctul de cădere al parabolei, distanţă variabilă în funcţie de produs şi, fără îndoială, în funcţie de epocă. Ciudat lucru, Spooner şi cu mine remarcasem că, în secolul al >s. VI-lea, cositorul nu respecta regula. Toate acestea trebuie să aibă un sens, ceea ce ea ce nu

vrea să spună că suntem în posesia unei explicaţii. Operaţia dificilă constă, într-adevăr, din degajarea legăturii dintre industria particulară în discuţie şi ansamblul economic care o învăluie şi de care depinde propria sa mişcare. Ansamblul poate fi un oraş, o regiune, o naţiune, un ansamblu de naţiuni. Una şi aceeaşi industrie poate să moară la Marsilia şi să se dezvolte la Lyon. Atunci când, la începutul secolului al XVIII le-a, moda ţesăturilor groase de lână crudă, pe care Anglia le trimitea altă dată în mari cantităţi în toată Europa şi în Levant, trece în Occident, şi când ele devin prea scumpe în Europa de răsărit, o criză de vânzare şi de şomaj îşi face apariţia, în Wilfshire, mai ales, şi în alte părţi. Urmează o reconversiune spre postavuri mai uşoare, vopsite pe loc, care impune să fie schimbat nu numai felul cum se ţese în zona rurală, ci şi utilajul centrelor de finisare. Iar această reconversiune se face inegal, în funcţie de regiuni, astfel că după introducerea noilor postavuri, New Draperies, producţiile particulare regionale nu mai sunt aceleaşi: s-au înregistrat creşteri noi, căderi care nu se mai compensează. Pe ansamblu, o hartă schimbată a producţiei naţionale engleze (394).

Dar există încadrări mai ample decât naţiunea. Ce dovadă mai bună a faptului că economia europeană este un ansamblu coerent şi, deci, în felul lui, explicativ, decât împrejurarea că prin 1600 Italia pierde o mare parte a producţiei sale industriale, că Spania pe la aceeaşi dată pierde, şi ea, o mare parte din războaiele, ei de ţesut, la Sevilla, Toledo, Segovia, Cuenca (395), şi că aceste pierderi italiene şi spaniole se înscriu, cu semnul schimbat, la activul Provinciilor Unite, al Frântei şi Angliei? A faptului că această ordine înseamnă circulaţie, structurare, o ierarhie economică a unui; succesele şi eşecurile răspunzându-şi unele’s altora, într-o interdependenţă destul de strânsă?

Pierre Goubert (396) visa să claseze averile şi bogăţiile individuale după vârstă; tinere, mature, bătrâne. Un fel de a gândi potrivit parabolei. Există şi industrii tinere, mature sau bătrâne: cele tinere ţâşnesc pe verticală, cele bătrâne se prăbuşesc pe verticală.

Şi totuşi, ca şi în ceea ce îi priveşte pe oameni, nu s-a prelungit oare, odată cu anii, speranţa de viaţă a industriilor? Dacă pentru perioada dintre secolele al XV-lea şi al XVIII-lea, am avea la îndemână numeroase curbe analoage celor trasate de Hoffman, ele ar pune probabil în lumină o diferenţă importantă: ritmuri mult mai scurte şi

sacadate, curbe cu mult mai strânse decât astăzi.

În acea epocă de economie veche, orice producţie industrială riscă să întâlnească repede un punct de strangulare, la nivelul materiilor prime, al mâinii de lucru, al creditului, tehnicii, energiei, al pieţii interne şi externe. Este o experienţă pe care o putem întâlni zilnic în ţările în curs de dezvoltare de astăzi.

I rr»

uf

I ţiţi i

TRANSPORTUL

ŞI ÎNTREPRINDERE CAPITALISTĂ

Mijloacele de transport, vechi de când lumea lume, au tendinţa să se menţină neschimbate secole de-a rândul. În primul volum al acestei lucrări, am vorbit despre această infrastructură arhaică, cu mijloace numeroase şi modeste: bărci, veliere, căruţe, atelaje, vite de samar, şiruri de bellhorses (caii cu zurgălăi zgomotoşi care duc spre Londra olăria de Stattfordshire sau trâmbele de postav provincial), turme de catâri, după obiceiul din Sicilia, fiecare animal legat de coada celui care merge înaintea lui (397), sau cei 400.000 de burlaki, oameni de dârvală care trag la edec sau mână luntrile de-a lungul Volgăi, prin 1815 (398).

Transporturile sunt încheierea necesară a producţiei: merg ele bine, totul merge bine, sau mai bine. Pentru Simion Voronţov, ambasadorul Eca-terinei a II-a la Londra, creşterea prosperităţii englezeşti înseamnă o circulaţie care, în cincizeci de ani, a sporit de cel puţin cinci ori (399). Demarajul secolului al XVIII-lea coincide, în fond, cu o circulaţie care tinde spre utilizarea perfectă a acestor mijloace vechi, fără înnoiri tehnice cu adevărat revoluţionare. Ceea ce nu vrea să spună fără probleme noi. În Franţa, chiar înainte de construirea drumurilor mari regale, Cantillon (400) formulează dilema: dacă circulaţia duce la înmulţirea peste măsură a cailor, va fi nevoie ca aceştia să fie hrăniţi în detrimentul omului.

Transporturile sunt, în sine, o „industrie”, aşa cum ne reamintesc Montchrestien, Petty, Defoe sau abatele Galiani. „Transportul, spune acesta din urmă... este un soi de manufactură” (401). Dar o manufactură arhaică în care capitalismul nu se angajează temeinic. Şi pe bună dreptate: numai circulaţia de pe axele esenţiale se dovedeşte „plătitoare”. Cealaltă circulaţie, cea secundară, obişnuită,

cea săracă, rămâne pe seama celor ce se mulţumesc cu un profit modest. A cântări implicarea capitalistă înseamnă, în cazul de faţă.

a cântări modernitatea sau arhaismul, mai exact, „randamentul" diferitelor ramuri ale transporturilor; implicare slabă în transporturile terestre, limitată în „căruţele fluviilor", mai accentuată atunci când este vorba de mare. Şi totuşi, şi aici, banul alege, nu se zbate să pună mâna pe tot.

Transporturile terestre

Transporturile terestre sunt înfăţişate de obicei ca ineficace. Drumurile rămân, secole de-a rândul, aşa sau aproape aşa cum le-a dat natura. Dar este vorba de ineficacităţi relative: schimburile de altă dată corespund unei economii de altă dată. Căruţa, animalul de povară, curierul, mesagerul, hanul de poştă îşi joacă rolul în funcţie de o anumită cerere. Şi, la urma urmei, nu s-a dat destulă importanţă vechii demonstraţii a lui W. Sombart (402), pierdută astăzi din vedere, stabilind un lucru pe care bunul simţ îl neagă a priori, şi anume că transportului terestru îi revine o cantitate cu mult mai mare de produse decât transporturilor de pe cursurile de apă dulce şi de pe canale.

Calculul lui Sombart, destul de ingenios, stabileşte un ordin de mărime, în Germania, la sfârşitul secolului al XVIII-lea. Numărul cailor folosiţi pentru transporturi fiind estimat la circa 40.000, se poate fixa la 500 de milioane de tone kilometrice volumul anual al transporturilor făcute cu căruţele sau cu animalele de povară (să notăm în treacăt că volumul transporturilor pe cale ferată, pentru acelaşi spaţiu, în 1913, este de 130 de ori mai mare, indice izbitor al fantasticei descătuşări pe care o înfăptuieşte revoluţia drumurilor de fier). Pentru râurile navigabile, numărul ambarcaţiunilor, înmulţit cu o capacitate medie şi cu numărul curselor făcute, dă un volum anual de 80 – 90 milioane de tone kilometrice. Prin urmare, pentru întreaga Germanie, la sfârşitul secolului al XVIII-lea şi la începutul celui de-al XIX-lea – în ciuda traficului important de pe Rin. Elba şi Oder –, raportul dintre capacităţile globale ale cursuri428

lor de apă şi drumurilor terestre ar fi de 5 la 1 în favoarea celor din urmă. În realitate, cifra de 40.000 de cai reprezintă doar animalele de transport specializate şi nu include caii din gospodăriile ţărăneşti, în număr foarte mare (în Franţa, pe vremea lui Lavoisier, erau 1 200.000). Dar aceşti cai de ţară asigură foarte multe transporturi, mai

mult sau mai puţin regulate şi sezoniere. Prin urmare, transportul terestru este mai degrabă subestimat de către Sombart, deşi calculul fluvial lasă şi el deoparte, este adevărat, plutăritul lemnului, activitate considerabilă.

Putem generaliza, pornind de la exemplul german? în mod sigur nu în ceea ce priveşte Olanda, unde majoritatea transporturilor se efectuează pe apă. Poate că nu mai mult în ceea ce priveşta Anglia, străbătută de o mulţime de mici râuri navigabile şi de canale şi unde Sombart socoteşte cele două modalităţi de transport la egalitate. Dimpotrivă, restul Europei este. mai degrabă şi mai slab dotat în drumuri fluviale decât Germania. Un document francez din 1778 ajunge chiar să spună, exagerând: „Transporturile se fac aproape numai pe uscat, din pricina greutăţilor râurilor” (403). E curios să constaţi că, în 1828, pentru Dutens (404), din 46 de milioane de tone puse în circulaţie, 4, 8 revin căilor de apă, iar restul celor de uscat (transporturi pe mică distanţă: 30, 9; transporturi pe distanţe mari: 10.4). Raportul ar fi în mare, de 1 la 10. Este adevărat că, între 1800 şi 1840, numărul vehiculelor de transport s-a dublat (405).

Acest nivel al transporturilor rutiere se explică, pe de o parte, prin volumul extrem de mare al cărăuşiei pe foarte scurtă distanţă, căci, pe trasee mici, căruţa nu este mai costisitoare decât barca: aşa, în 1708, cheltuiala cerută de transportul gtâului de la Orléans la Paris este la fel de mare Pe Za Pave du roi sau pe canalul Orleansului, două drumuri moderne (406). Pe de altă parte, dat fiind că transportul pe apă este discontinuu, există racorduri obligatorii şi câteodată dificile 9 între sistemele fluviale, echivalentul transbordărilor din Siberia sau America de nord; între yn şi Roanne, adică între Ron şi Loara, sunt folosite în permanenţă 4 – 500 de atelaje de boi.

Dar cauza esenţială este oferta permanentă şi supraabundentă a transportului ţărănesc, plătit, ca toate activităţile complementare, sub adevăratul său preţ de cost. Oricine poate folosi această rezervă. Anumite regiuni rurale – ca Hunsriickul renan, Hessa, Thuringia (407) –, anumite sate, ca Rembercourt-aux-Pots în Barrois, ai căror cărăuşi ajung în secolul al XVI-lea până la Anvers (408), ca toate satele de munte care, de-a lungul drumurilor, se caţără unul în spinarea celuilalt – s-au specializat în transporturi (409). Şi totuşi, alături de profesionişti, marea masă o reprezintă ţăranii cărăuşi de ocazie. „Lucrarea transportului trebuie să fie absolut liberă, mai proclamă încă

edictul francez din 25 aprilie 1782; nu trebuie să se afle o altă restricţie decât privilegiile mesageriilor [adică transporturile regulate de călători şi de colete nedepăşind o anumită greutate]... Nu trebuie, prin urmare, a se face nimic ce ar putea strica umbra acestei libertăţi atât de trebuincioasă comerţului: este nevoie ca agricultorul, care a pornit să cărăuşească pentru un timp, ca să-şi folosească şi să-şi ţină caii, să poată lua şi părăsi această profesiune fără niciun fel de formalitate" (410).

Singura lipsă a acestei munci ţărăneşti este caracterul ei sezonier. Totuşi, mulţi o acceptă ca atare. Aşa, sarea de la Peccais, din Languedoc, care urcă Ronul cu adevărate convoaie de ambarcaţiuni, sub controlul unor negustori importanţi, este debarcată la Seyssel, de unde trebuie să ajungă pe uscat în micul sat Regonfle, aproape de Geneva, urmând ca acolo să-şi reia drumul pe apă. Un negustor, Nicolas Burlamachi, scrie din Geneva, la 10 iulie 1650: „... şi de n-ar fi să înceapă secerişul, am primi [sarea] în puţine zile"; la 14 iulie: „Sarea noastră înaintează şi primim din ea în fiece zi şi, dacă secerişul nu ne întârzie, trag nădejde ca în 15 zile să am totul aici [...] În felul în care merg lucrurile, primim 750 de care"; la 1°

septembrie: „... ce-a mai rămas, vine de pe o zi pe alta, cu toate că acum semănatul este pricina că numărul căruţelor e atât de mic. Dar de cum se seamănă totul, o să primim după aceea deodată" (411).

Un secol mai târziu, iată-ne în Faucigny, la Bonneville la 22 iulie 1771. Grâul lipseşte, intendentul vrea să aducă de urgenţă secară: „Când ţi-e foame, nu faci sfat despre ce soi de pâine mănânci". Dar, scrie el sindicului din Sallanches, „suntem în timpul cel mai zorit al secerişului şi [...], fără a fi primejdui în măsură însemnată, nu putem avea căruţe de la ţară, cum ar fi de dorit" (412). Să ne bucurăm de această reflecţie a vechilului unui stăpân de forje (23 ventose, anul VI): „Plugurile [adică aratul] îi împiedică de tot pe cărăuşi să umble" (413).

Între această mână de lucru, care se oferă spontan de îndată ce „calendarul" agricol îi îngăduie acest lucru, şi sistemul de poşte şi mesagerii cu date fixe, instaurat încetul cu încetul şi foarte timpuriu de către toate statele, există şi un transport specializat care tinde să se organizeze, dar care, în cele mai multe cazuri, nu este organizat decât într-un mod elementar. Este vorba de mici antreprenori, dispunând de câţiva cai şi de câţiva căruţaşi. Un act privitor la Hanovra în 1833 ne arată caracterul artizanal al transporturilor, care mai era acolo un

lucru obişnuit. Germania este străbătută, de la nord spre sud, ca în secolul al XVI-lea. de către transporturi „libere” sau „sau-vages en droiture” (Strackfuhrbetrieb, se spune în

Cantoanele elveţiene), asigurate de căruţaşi care umblă la întâmplare, în căutare de încărcătură, „navigând ca nişte marinari”, departe de casă. luni de-a rândul, şi rămânând câteodată cu totul în pană. Secolul al XVIII-lea cunoaşte apogeul „or. Dar ei sunt încă prezenţi în secolul al XIX-lea. Şi se pare, într-adevăr, că sunt propriii lor antreprenori (414).

Toate transporturile se sprijină pe releele hanu

31 rilor, fenomen care se observă în Veneto încă în secolul al XVI-lea (415), iar în Anglia, şi mai limpede, în cel de-al XVII-lea, hanul devenind aici un centru comercial care nu are nimic a face cu hanul de astăzi. În 1686, Salisbury, orăşel din comitatul de Wilts, putea adăposti în hanurile lui 548 de călători şi 865 de cai (416). În Franţa, hotelierul este, în fapt, comisionarul transportorilor. Aşa încât, în 1705, guvernul care vrea să înfiinţeze oficii ale „comisionarilor de căruţaşi” şi care va şi izbuti s-o facă, pentru o clipă doar. Ia Paris, îşi atribuie toate calităţile, punând în spatele hangiilor toate păcatele: „Toţi cărăuşii din Regat se plâng că, de mai mulţi ani, hotelierii şi hangiii, atât la Paris cât şi în alte oraşe, s-au făcut stăpâni ai cărăuşiei, aşa fel încât ei sunt siliţi să treacă prin mâinile acestora, că ei nu cunosc pe cei ce fac obişnuit aceste trimiteri şi nu primesc pentru căruţele lor decât preţul ce v o iese zişii hotelieri şi hangii a li-l da; că zişii hangii îi fac de cheltuiesc la ei în han pentru acele zile în care aceştia fac aşa fel de stau ei fără folos, aşa încât ei mănâncă preţul căruţelor şi nu mai pot să se ţină” (417). Acelaşi document arată că la Paris, transporturile ajung în 50 – 60 de hanuri. În 1712, în Parfait Negociant, Jacques Savary (418) îi prezintă pe hotelieri ca pe adevăraţii „comisionari ai cărăuşilor”, care se încărcinează, pe deasupra, să plătească diferitele taxe, drepturi de vamă şi de intrare în oraş, şi să primească de la negustori preţul transporturilor pe care ei îl avansează cărăuşilor. Este aceeaşi imagine, de data aceasta binevoitoare, dar nu neapărat mai corectă.

Acestea fiind zise, se înţelege mai bine opulenţa atâtor hanuri de provincie. Italianul pe care, în 1606, îl minunează rafinamentele unui han din Troyes, hangiţa şi fetele ei de o „nobilă purtare”, „frumoase ca nişte eline”, masa cu argintărie somptuoasă, perdelele de pat demne de un cardinal, mâncarea aleasă, gustul neaşteptat al uleiului de nuci

amestecat cu cel al peştelui şi „un vin de Bourgogne [sic]... alb... foarte tulbure, ca vinul corsican, şi care spuneau ei că este natural, mai bun la gust decât cel roşu", acest italian adaugă 432

În treacăt: „şi patruzeci de cai de căruţă şi mai mulţi în grajduri", fără să-şi dea seama, neîndoielnic, că un fapt îl explică în mare parte pe celălalt (149).

Mai puternice decât conflictele şi rivalităţile dintre cărăuşi şi hangii sunt cele dintre transporturile private şi transporturile publice. „Les voi-tariers fermiers", „căruţaşii fermieri" (arendaşi) ai mesageriilor regale, care transportă călători şi pachete mici, ar vrea să obţină monopolul tuturor transporturilor pe drumurile publice. Dar edictele în favoarea lor nu sunt niciodată urmate de efectul dorit, negustorii împotrivindu-li-se întotdeauna cu vigoare. Într-adevăr, în joc nu este numai libertatea transportului, ci şi preţul lui. „Această ultimă libertate a preţului cărăuşiei este atât de., importantă pentru comerţ, relatează Savary de Bruslons, încât cele Şase Corpuri ale negustorilor [din Paris], într-un memoriu prezentat în 1707... îi numesc Braţul Drept al comerţului şi nu se sfiesc deloc să spună hotărât că ceea ce i-ar costa 25 sau 30 de livre pentru căratul mărfii lor cu Mesageriile, poştalioane şi diligente cu arendă, nu îi costă decât 6 livre când sunt făcute de cărăuşi, din pricina preţului hotărât, pe care Căruţaşii Arendaşi nu îl scad niciodată şi a preţului slobod la care se învoiau cu ceilalţi, şi pe care negustorii erau la fel de stăpâni ca şi căruţaşii-cărăuşi" (420). I Ultimele rânduri ale acestui text trebuie citite încă o dată, pentru a le pătrunde gustul şi importanţa, pentru a înţelege totodată ce anume a protejat şi perpetuat cărăuşia liberă a celof mărunţi şi a antreprenorilor modeşti. Dacă interpretez corect un scurt fragment din Memoriile lui Sully, acesta face apel la cărăuşii mărunţi ca să aducă la Lyon ghiulele de care are nevoie artileria regală angajată în războiul din Savoia: „Avui plăcerea, scrie el, să văd toate acestea sosind la Lyon în şaisprezece zile; câtă vreme, pe căi obişnuite, ar fi trebuit două sau trei luni şi o cheltuială fără măsură spre a face acest transport" (421).

Cu toate acestea, pe axele marelui trafic naţio-3 n-ai şi internaţional – de pildă, de la Anvers sau august septembrie octombrie!

noiembrie decembrie august septembrie odombn e noaembrie decembrie

Conductor:
Î Brigault
2 Milion
3 Missonet
1800 1200 600 O 600 1200 reţeta în livre
Hamburg spre Italia de nord – apar mari firme de transporturi, Lederer, Cleinhaus (422), Annone, Zollner (423). În 1665, informaţii succinte semnalează o societate de transporturi pe acest traseu, sau pe o parte din el, cea a domnilor Fieschi şi Co. Douăzeci de ani mai târziu, solicitând nişte avantaje, ea îşi înalţă singură osanale, afirmă că ar cheltui în Franţa 300.000 livre în fiecare an, „care bani se împart şi se risipesc de-a lungul drumurilor, atât la comisii prepuşi în oraşele de trecere pentru tranzit, cât şi la hotelieri, potcovari, rotari, şelari şi mulţi alţi supuşi ai regelui" (424). Cele mai multe societăţi de: cest fel îşi au baza în Cantoanele elveţiene sau în acea Germanie de sud în care cărăuşii joacă un rol hotărâtor, marea afacere fiind, în cazul de faţă, sudura dintre ţinuturile de la nord şi de la sud de Alpi. Organizaţia implică oraşe ca Ralisbona, Ulm, Augsburg, Coire, poate şi mai mult Baselul unde se întâlnesc toate: căruţele, apele Rinului, caravanele de catâri folosite în munţi. S-ar părea că o singură societate de transporturi de aici are o mie de catâri (425). La Amsterdam, fireşte, este în serviciu o organizaţie încă de pe atunci modernă: „Avem aici, scrie Ri-card fiul (426), oameni foarte înstăriţi şi bogaţi care se cheamă Expeditori, cărora negustorii nu au decât să li se adreseze atunci când au ceva mărfuri de trimis [pe uscat]. Aceşti expeditori au căruţaşi şi cărăuşi tocmiţi, care nu călătoresc decât pentru ei". La Londra, întâlnim aceleaşi înlesniri, în vreme ce, în restul Angliei, specializarea cără
23. Tur şi retur Paris-Troţ/cs-l aris efectuat cu „diligentele".
de pe Sena.
Graficul lui Jacques Berlin ne arată că traficul în aval aduce roai multe câştiguri decât traficul în amonte, dacă ne referim doar la încasări. 108 călătorii în aval, 111 în amonte: există echivalenţă între cele două curente, ceea ce dă, pe lună, în cele două sensuri mai puţin de patru călătorii, în mare deciul a pe săptămiiia. Compromiterea uneia sau mai multor calâtorii, în decembrie 1705, explică brusca urcare a preţu
43 ţ r lor pentru prima călălorie în aval din ianuarie 1706. După

3 A.M., 2209.

24. Circulafia rutieră în departamentul Seine-et-Marne: 1198 — 3799

După suma taxelor de întreţinere a drumurilor în perioada 1 februarie la 30 prairial Anul VII. Hartă stabilită de Guy Arbellot, „Les barrières del An VII”, în Annales E.S.C., iulie — August 1975, p. 760.

uşilor este fără îndoială tardivă, în mijlocul acestei lumi de negustori şi fabricanţi călători care animă toate drumurile Marii Britanii în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea (427). În Germania, chiar la începutul secolului al XIX-lea, la târgul din Leipzig sosesc negustori cu propriile lor rădvane şi cu mărfurile lor (428). Nici în Franţa, evoluţia nu este foarte rapidă: „Abia după 1789 iau fiinţă întreprinderi de transporturi. Numărul lor este în jur de 50 în 1801, de 75 în 1843” (429).

În toată această organizaţie atât de tradiţională, dar atât de solidă, negustorul n-a avut decât să se lase purtat de alţii. De ce ar fi intervenit ca să organizeze (alţii ar spune „să raţionalizeze”) în mod capitalist un sistem în care o concurenţă supraabundentă acţionează în folosul lui, în ca Re, aşa cum „nu se sâiesc deloc să spună hotărât” negustorii celor Şase Corpuri, în 1701, „erau la fel de stăpâni ca şi căruţaşii-cărăuşi”? La îel sau mai mult?

Flotila fluvială

S-au adus multe laude apei dulci, purtătoare de bărci, de şalande, de luntri sau plute, sau de trunchiuri de copaci lăsate în voie să plutărească; apei dulci şi transporturilor ei lesnicioase şi ieâti-ne. Dar acestea sunt adevăruri circumscrise, limitate.

Delect prea frecvent al flotilei fluviale: încetineala. Fireşte, când ai curentul de partea ta, poţi parcurge în poştalion fluvial drumul de la Lyon la Avignon în 24 de ore (430). Dar pentru un convoi de bărci care, legate una de alta, trebuie să urce Loara, de la Nantes la Orléans, intendentul acestuia din urmă (2 iunie 1709) a făcut „tocmeala cu luntraşii ca să ducă grânele [din Bretania], în toată graba, fără popas, căci altminterea nu o să le aveţi nici în trei luni” (431). Suntem departe de cei 12 kilometri zilnic pe care „Werner Som-bart îi acordă flotilei de pe fluviile germane. Lyonul, victimă a lipsurilor care se transformă în foamete, aşteaptă luntrile încărcate cu grâu, care urcă pe apă din Provence: intendentul (16 februarie 1694) se gândeşte neliniştit că ele

nu pot ajunge înainte de şase săptămâni (432). În afară de încetineala lui naturală, transportul pe apele de interior depinde de „capriciile râurilor”, de creşterea sau de scăderea lor. de vânturi, de îngheţarea apelor. La Roanne (433), atunci când luntraşul întârzie din pricini care ţin chiar de starea apelor, se prevede ca el să întocmească un act adeveritor în faţa notarului. Şi atâtea alte piedici: epavele pe care nu le îndepărtează nimeni, iezăturile, stăvilarele de mori, balizele care dispar, bancurile de nisip sau stâncile pe care nu le poţi ocoli întotdeauna. În sfârşit, nenumăratele locuri unde se plătesc taxe de trecere şi unde toată lumea se opreşte: ele se numără cu zecile pe Loara sau pe Rin, puse parcă să descurajeze plutăritul. În Franţa, în secolul al XVIII-lea, o politică sistematică tinde să desfiinţeze aceste peages, taxe de trecere, instituite mai mult sau mai puţin recent şi arbitrar; pentru celelalte, monarhia ezită în faţa indemnizaţiilor care ar trebui să însoţească desfiinţarea (434).

Canalele sânto soluţie modernă şi raţională: dar aici încetineala îşi recâştigă drepturile prin ecluze. Canalul Orleansului are, pe 18 leghe. 30 de ecluze; canalul Briare. pe 12 leghe, 41 de ecluze (435). Canalul de la Lübeck la Hamburg numără, şi el, atâtea, încât după spusele unui călător, în 1701, „e nevoie câteodată de aproape trei săptămâni ca să treci de la Hamburg la Lübeck pe această cale; [cu toate acestea] tot timpul sunt acolo un mare număr de corăbii care se duc şi vin pe acest canal” (436).

Ultima dificultate, nu cea mai neînsemnată:

chiar luntraşii, oameni iuţi, independenţi, gru paţi, şi care se susţin unii pe alţii. O omenire aparte, a cărei originalitate se mai poate observa încă în secolul al XIX-lea. Pretutindeni, statul a încercat să disciplineze această lume agitată. Oraşele îi controlează, îi recenzează. La Paris, încă din 1404, se întocmeşte o listă a luntraşilor, după

„Porturile” de pe malurile Senei. Chiar „Ies passeurs”, cei care trec oamenii şi mărfurile de pe un mal al râului pe celălalt, sunt supuşi regulilor unei pseudocomunităţi, înfiinţată de oraş, în 1672

(437).

Chaton asaor.

IQS – knv.

25, Vămi şi podărit pe cursul nărilor Sadne şi Ron pe la mijlocul secolului al XV1-lea

Charles Carrière susţine că podăritul de pe Ron (însă în secolul

al XVIII-lea) nu era obstacolul îngrozitor de care vorbesc contemporanii şi istoricii. Totuşi, pentru fluiditatea transportului zilnic, câte opriri şi complicaţii! Schiţa extrasa din cartea lui Richard Gascon, Grand Commerce et vie urbaine au XVI le sitele, Lyon etses marchands, 1971, 1, p. 152, figura 20 – 21.

Statul se îngrijeşte de asemenea să instituie servicii regulate de vase de călători, cu plecarea în zile fixe. De unde concesiuni: aşa, ducele de La Feuillade primeşte dreptul de a rândui „diligente de apă” (coches d'eau) „pe râul Loarei” (martie 1673) (438); ducele de Gesvres (1728) îşi asigură concesionarea „privilegiului diligentelor pe Ron”, pe care de altfel îl va vinde cu 200.000 de livre, o avere (439). Se înfiripă o întreagă reglementare, tarife, condiţii de găzduire, pe pământ şi pe apă, pe diligente ca şi pe „căruţele de apă”, halajul. Se înfiinţează funcţiile de maître voiturier, de 10.000 de livre fiecare, pe Sena, de la Rouen la Paris, fapt care instituie, în beneficiul acestora, un monopol (440). Apar mii de controverse între transportori şi transportaţi, diligente şi „căruţe de apă”, negustori şi luntraşi.

Aşa, în 1723 şi 1724, un conflict puternic pune faţă în faţă pe luntraşii de pe Somme şi pe negustorii din Amiens, Abbeville şi Saint-Valery (441). Aceşti luntraşi sunt denumiţi gribanieri, de la numele bărcilor lor – Ies gribans – care nu trebuie să depăşească, după reglementările în vigoare, 18 – 20 tonneaux. Ei se plâng de tariful foarte scăzut, stabilit în urmă cu cincizeci de ani, în 1672. Dat fiind că preţurile au crescut de la acea îndepărtată dată, ei cer să-şi îndoiască tariful. Chauvelin, intendent al Picardiei, ar prefera să desfiinţeze sistemul tarifelor şi să lase să acţioneze, cum am zice noi, oferta şi cererea, între luntraşi şi negustori, aceştia având „libertatea să-şi cărăuşească marfa cu cine vor ei şi la preţul la care se vor învoi cu cărăuşii”. Gribanierii ar pierde de pe urma acestor aranjamente prin buna înţelegere un avantaj corporativ: cel care impune cărăuşului să ia o încărcătură într-o anume ordine, „la rând”.

Discuţia ne dă informaţii utile cu privire la regulile meseriei. Printre altele, pe aceea că orice înstrăinare sau stricăciune adusă mărfurilor transportate atrage după sine pedepse corporale. Luntraşul care încarcă la Saint-Valery mărfuri pentru Amiens nu are dreptul să ancoreze „mai mult de o noapte la Abbeville, iar de nu, să rămână răs440

punzător de pagubele care ar putea pricinui, pentru care

gribana... va rămâne în stăpânire cu întâietate şi precădere creditorilor lui, oricine ar putea fi ei, chiar proprietarului”. Ultimele două cuvinte pun problema proprietarului gribanei, „mijloc de producţie” pe care îl acţionează un non-proprietar

(442).

Problema ne apare şi mai limpede într-un caz ca cel al oraşului Roanne (443). Aşezat pe Loara, în punctul unde aceasta devine navigabilă, Roanne mai are şi d bună legătură pe uscat cu Lyonul, altfel spus cu Ronul, şi ocupă o poziţie cheie pe axa mediană care, de la Lyon, prin Loara şi canalul Briare, îngăduie joncţiunea directă între capitală şi Mediterana. Roane datorează plutelor lui de trunchiuri de brad, sapinieres, care transportă mărfurile în aval (şi care sunt desfăcute la sosire), şi barcazurilor lui de stejar, înzestrate cu e cameră pentru călătorii mai de vază, cel puţin jumătate din activitatea directă sau indirectă a locuitorilor lui, negustori, cărăuşi, dulgheri, marinari, vâslaşi, hamali... S-a stabilit repede o distincţie între meşterii cărăuşi, maîtres voituriers care lucrează chiar ei pe barcazurile pe care le au, cu calfele şi cu ucenicii lor, şi negustorii cărăuşi de apă, marchands voiiuriers par cau, capitalişti pe picior mic, posesori de barcazuri pe care le exploatează prin interpuşi şi marinari. Există astfel, o dată în plus, o separare între muncitori şi instrumentele lor de lucru. Locuind în case convenabile, căsătorindu-se în mediul lor, negustorii cărăuşi de apă constituie o elită care trăieşte pe seama muncii grele a altora, căci coborârea Loarei reprezintă o muncă grea, mai ales atunci când, începând din 1704, fluviul prea vijelios se deschide unei navigaţii eroice şi primejdioase. În amonte de Roane, de la Saint-Rambert, debuşeu al cărbunelui de pământ din bazinul Saint-Étienne. Acest cărbune care coboară râul spre Paris (destinat îndeosebi sticlăriilor de la Sèvres) şi butoaiele cu vin de Beaujolais, şi ele tot pentru Paris, care alung în car la Roanne şi în porturile din aval, 1 schimbă dintr-odată înfăţişarea traficului de pe

Loara. Aşezaţi la Roanne, Decizie sau Digoin, negustorii cărăuşi trag mari foloase din acest îndoit chilipir. Unii dintre ei devin atunci conducători ai unor adevărate întreprinderi de transporturi. Cea mai importantă, cea a familiei Berry Labarre, încorporează un atelier de construcţii de nave. Marea ei izbândă este instituirea unui cvasi-mo-nopol asupra transporturilor de cărbune. Faptul că, la 25 septembrie 1752, la Roanne, meşterii cărăuşi pun stăpânire pe

barcazurile încărcate cu cărbune ale familiei Berry Labarre, pretinzând să le ducă ei până la Paris, luminează, la momentul respectiv, un conflict social care nu se linişteşte odată cu asta. Da, există aici un anume capitalism, dar tradiţiile, nenumăratele piedici – administrative sau corporative – nu îi lasă un câmp larg de acţiune.

Prin contrast, Anglia pare şi mai liberă decât este. Nimic nu este mai simplu pentru un hotelier, pentru un negustor sau pentru un intermediar oarecare, decât să organizeze un transport. Cărbunele de pământ, care plăteşte taxe numai pe mare, călătoreşte fără nicio oprelişte pe toate drumurile şi râurile Angliei, şi chiar de pe un râu pe altul, prin estuarul maritim Humber. Cărbunele creşte la preţ în cursul acestor călătorii, dar numai din pricina cheltuielilor de transport şi transbordare care, de altfel, nu sunt uşoare: la Londra, cărbunele de Newcastle se plăteşte cu cel puţin de cinci ori preţul lui de la gura minei. Acum, când pleacă iar din capitală spre provincie, pe alte ambarcaţiuni, el poate să aibă la sosire un preţ de zece ori mai mare (444). În Olanda, libertatea şi simplitatea circulaţiei pe reţeaua de canale sunt încă şi mai evidente. Diligentele de apă sunt vase relativ mici, pentru 60 de pasageri, cu doi vizitii, cu un singur cal (445), care pleacă din fiecare oraş, din oră în oră. Ele călătoresc şi în timpul nopţii şi se pot închiria camere la bord. Poţi pleca de la Amsterdam seara, să dormi, şi să ajungi dimineaţa la Haga.

pe mare pe mare, miza şi câştigul sunt mai importante. Riarea înseamnă bogăţie. Cu toate acestea, nici aici, transporturile nu se află toate sub controlul capitalului. Există, pretutindeni prezentă, o viaţă elementară şi densă a mării: barcazuri, câteodată nepuntate, care transportă, cu sutele, orice, de la Neapole la Livorno sau la Genova, de la capul Corse la Livorno, din Canare în Antile, din Bre-tania în Portugalia, de la Londra la Dunkerque; sau nenumăratele cabotiere de pe coastele Angliei sau Provinciilor Unite; sau tartanele uşoare de pe râurile genoveze şi provensale, care oferă tentaţia unui traseu rapid călătorilor grăbiţi cărora nu le e frică de mare.

De fapt, acest etaj inferior al transporturilor maritime este corespondentul exact al viermuielii transporturilor ţărăneşti de pe uscat. El se înscrie în cadrul schimburilor locale. Căci zona rurală se deschide spre mare, se sudează cu ea într-o uniune elementară. Urmaţi panglica de litoral a Suediei, a Finlandei, a ţărilor baltice, apoi a Schleswigului, Holsteinului, Danemarcei, apoi ţărmul Hamburgului

până la golful DOII – art în care se desfăşoară activitatea îndârjită şi schimbătoare a micului pe rt Emden, în sfârşit, urmaţi malurile pline de o mulţime de încreţituri ale Norvegiei, cel puţin până în dreptul insulelor Lofoten – veţi avea sub ochi ţinuturi (excepţia confirmă regula) slab urbanizate încă în secolul al XVI-lea. Dar toate aceste ţărmuri colcăie de barcazuri ţărăneşti, modeste de obicei, de construcţie simplă, transportând de toate (multă non multum): grâu, secară, lemn (uluci, bârne, sc-înduri, căpriori, doage de butoaie), gudron, fier, sare, băcănii, tutun, postav. Prin fiordul norvegian din apropiere de Oslo, ele ies, în lungi caravane, ducând mai ales lemn, spre Anglia, Scoţia sau spre apropiatul Lübeck (446).

Atunci când Suedia se instalează pe strâmtori, punând piciorul în provincia Halland (pacea de la Brămsebro, 1645), ea moşteneşte o flotilă ţărănească activă, care transportă în străinătate piatră stăpânului, înlocuindu-l la corvezi şi, mai ales, odată ajuns în portul de destinaţie, eliberându-l şi îngăduindu-i „să-şi facă negoţurile". Conducerea navei era asigurată de trei ofiţeri marinari, pilotul, cârmaciul, contra-maistrul, salariaţi toţi trei de către ansamblul soţilor, puşi sub autoritatea meşterului sau patronului, acesta ales dintre ei şi nefiind, desigur, singurul stăpân de la bord după Dumnezeu. Soţ el însuşi, el se sfătuieşte cu egalii lui şi pentru această însărcinare temporară el nu primeşte decât daruri onorifice: o pălărie, o pereche de pantaloni, o oală cu vin. Vasul încărcat cu mărfuri este deci un fel de republică perfectă, sau pe aproape, cu condiţia ca între soţi să domnească buna înţelegere, aşa cum cere obiceiul. Este cam aceeaşi lume ca cea a tovărăşiilor de mină, înainte ca acestea să fie dominate de către capitalism. Toate se rânduiesc între aceşti negustori proprietari şi navigatori fără socoteli îndelungi şi fără împărţeală: nu trebuie plătite cheltuieli de transport, fiecare plătindu-le în natură, sau mai degrabă în servicii; cât priveşte cheltuielile generale – hrană de drum, cheltuielile de „mise-hors", de ieşire pe mare etc. –, ele erau suportate dintr-o casă comună, numită „socoteală obştească" la Marsilia, „pungă mare" la Olonne etc. Deci „totul se reglementează fără contabilitate" şi această propoziţie pe care o împrumut din cartea lui Louis-A. Boiteux (450) este de o perfectă claritate.

Dar iată că, încă înainte de secolul al XV-lea, volumul unor corpuri de navă creşte peste măsură. Construcţia, întreţinerea, conducerea lor devin sarcini tehnic imposibile pentru soţii de altă

dată, în loc de a fi împărţită per loca, nava mare va fi împărţită per partes, pe acţiuni dacă vreţi, cel mai adesea în 24 de carate (cu toate că regula nu este universală: aşa, o corabie marsilieză, potrivit unui contract din 5 martie 1507, este „împărţită în unsprezecimi, şi ele subîmpărţite câteodată în jumătăţi sau în trei sferturi de unsprezecime”). Proprietarul părţii, le parsonier, părtaşul, încasează în fiecare an partea lui de câştig. Bineînţeles, de construcţie, lemn, aducând la întoarcere câteodată încărcături de tutun, afară doar dacă, după ce s-au vânturat vara între porturile Norvegiei şi ale Balticei, vasele acestea nu se înapoiază în strâmtori în pragul zilelor rele de iarnă, cu ce-au câştigat în bani peşin. Aceste Schuten joacă un rol al lor în războiul Scaniei (1675 – 1679) şi ele sunt cele ce transportă armata lui Carol al XII-lea până pe insula vecină a Seelandului (447).

Tot aşa, pe măsură ce se îmbogăţeşte documentaţia, îi vedem pe ţăranii finlandezi, pe marinarii, pe negustorii mărunţi, ca la ei acasă la Reval, mai târziu la Helsingfors (întemeiat în 1554); sau pe ţăranii de pe insula Rügen şi din porturile săteşti de la gura Oderului, pe care-i atrage Danzigul; sau ambarcaţiile modeste din Hobsum, în partea de sud a Iutlandei, ducând spre Amsterdam grâu, slănină sau jamboane (448).

Toate aceste exemple şi multe altele – printre care, bineînţeles, marea Egee –, evocă imaginea unei navigaţii arhaice, în care constructorii vaselor erau unii şi aceiaşi cu cei care îşi încărcau mărfurile la bord şi navigau împreună cu ele, cumulând astfel toate sarcinile şi funcţiile pe care le implică schimburile pe mare.

Nimic mai limpede în ceea ce priveşte Europa medievală. Dacă judecăm după legile de la Bergen (1274), după rolurile de la Ole” ron (1152) sau după vechea cutumă din Olonne, nava negustorească, la origine, călătoreşte communiter (să traducem „pe socoteala obştească”) (449). Ea este proprietatea unui mic grup de oameni care o folosesc; cum spun rolurile de la Olăron: „Corabia este a mai multor soţi”. Aceştia au la bord locuri hotărâte unde încarcă, la timpul potrivit, marfa lor; i este vorba de gestiunea numită per loca. Mica obşte hotărăşte ţinta călătoriei, data plecării, fiecare arimează pe locul hotărât (a son plagage) mărfurile lui, ajutând pe vecin şi fiind ajutat de acesta. La bord, de asemenea, fiecare îşi face „partea”, ia parte la manevre, la veghe şi corvezi, cu toate că regula era să ai alături un „valet” salariat, care trăia, cum se spunea, „pe pâinea şi pe vinul” +

MIERCURI
22 decembrie
JOI
23 decembrie
VINERI
24 decembrie
SÂMBĂTĂ
25 decembrie
DUMINICĂ
26 decembrie
LUNI
O 27 decembrie
MARII
28 decembrie
MIERCURI
29 decembrie vremea
B
marea dimineaţa după amiază seara noaptea mici adieri adieri vânt bun puternic toarte puternic constante intermitente foarte noroasă noroasa uşor noroasă
ceţoasa
semna montata. hula – destul de montaţii ea! în plat
30 decembrie
VINEIU
31 decembrie
„SÂMBĂTĂ”.
1 ianuarie
DUMINICĂ
2 ianuarie
LUNI
3 ianuarie
MARII 4 ianuarie u, MIERCURI «o 5 ianuarie
JOI
6 ianuarie
VINERI
7 ianuarie
SÂMBĂTĂ
8 ianuarie

DUMINICĂ

9 ianuarie el personal nu navighează. Şi el va recurge la autoritatea judecătorului dacă are greutăţi cu primirea banilor ce i se cuvin, ceea ce noi am numi, ca să scurtăm explicaţia, cuponul caratului său. Un exemplu perfect pentru acest sistem de proprietate ne este dat de marile cargouri raguzane din secolul al XVI-lea, care se apropie câteodată şi depăşesc, dar totuşi rar, mia de tone, şi ai căror proprietari sunt risipiţi uneori prin toate porturile creştine ale Mediteranei. Când unul din aceste veliere soseşte într-un port, la Genova, la Livorno, proprietarii de carate încearcă să-şi ia partea de câştig, prin bună înţelegere sau sub ameninţare: căpitanul trebuie atunci să se justifice, să prezinte socotelile.

Avem aici o imagine bună a unei evoluţii care se va reproduce în marinele nordului, în cea a Provinciilor Unite şi în cea a Angliei. Evoluţie dublă şi triplă, la drept vorbind.

Pe de o parte, legăturile între navă şi furnizorii de fonduri se înmulţesc. îi cunoaştem pe posesorii de părţi (în secolul al XVII-lea, un bogătaş englez are participări la 67 nave) şi pe cei ce aprovizionează şi armează vasele, pe cei care, ca în cazul pescuitului de ton, înzestrează nava cu hrană, cu unelte, cu condiţia de a avea la întoarcere o treime sau o altă cotă parte din beneficii.

Pe de altă parte, trebuie să ne închipuim – alături de participare, care este o operaţie într-adevăr comercială, cu împărţirea, în cutare sau cutare proporţie, a riscurilor şi beneficiilor – practica

26. Ieşirile din port

Corveta La Levrette, navă franceză, a intrat în golful Cádiz, miercuri 22 decembrie 1784; a avut norocul să aştepte doar până la 9 ianuarie 1785 şi apoi să-şi continue ruta. Indicaţiile... Jurnalului de vânt”, ţinut la bordul navei, permit reconstituirea, de-a lungul zilelor, a condiţiilor atmosferice de pe °cean. Săgeţile care arată vântul îi indică şi forţa şi direcţia. Datorez această mică capodoperă de înregistrare minuţioasă abilităţii lui Jacques Bertin. Documentaţia la Archives Nati-°nales, A.M., Bt 292.

frecventă a împrumutului à la grosse aventure care, încetul cu încetul, se detaşează de operaţia în curs, de călătoria pe care o întreprinde nava, ca să devină o speculaţie aproape pur financiară. Le Compagnon ordinaire du marchand (452), „Tovarăşul obişnuit al negustorului”, traducerea franceză manuscrisă a unei lucrări

englezeşti, scrisă în 1698, explică în mod savuros ce poate să fie un contract à la grosse aventure. Este vorba, se ştie, de un împrumut maritim, alădată se spunea chiar, să notăm cuvântul în treacăt, uşura marina. Cea mai bună metodă pentru furnizorul de fonduri este să dea cu împrumut banii pentru o călătorie cu 30, 40 sau 50%, după lungimea drumului dus şi întors (dacă este vorba de Indii, drumul poate dura trei ani şi mai mult). De îndată ce ai acordat împrumutul, îţi asiguri banii – să precizăm bine: capitalul împrumutat plus dobânda convenită –, asigurare întocmită în bună regulă şi care se încheie la 4, 5 sau 6%. Dacă nava dispare pe mare sau dacă un pirat pune mâna pe ea, recuperezi suma iniţială şi beneficiul scontat – mai puţin prima de asigurare. Oricum, eşti câştigător, şi încă bine de tot... Sunt oameni atât de subtili în ziua de astăzi, continuă ghidul nostru, încât nu numai că vor să le ipotechezi navele, dar mai cer şi vreun negustor bun drept chezaş al banului lor". Dacă, într-un chip şi mai subtil, chiar tu ai împrumutat banii reprezentând depunerea ta de fonduri, în Olanda de pildă, unde dobânda este cu două sau trei puncte sub oursul englezesc, câştigi, dacă totul merge bine, fără să te fi lipsit de capital. Avem a face aici, prin urmare, cu an fel de transpunere în domeniul armamentului maritim a practicilor de bursă ale timpului, când subtilitatea subtilităţilor era să joci chiar fără a avea un ban în buzunar.

Cu toate acestea, o altă evoluţie se încheie în paralel. Transporturile maritime, crescând, se împart în diverse ramuri deosebite. Fenomen petrecut mai întâi în Oldanda, apoi în Anglia. O primă manifestare: construcţiile navale se înfăţişează ca o industrie autonomă. La Saardam, la

Rotterdam (453), antreprenori independenţi primesc comenzi de la negustori şi de la stat şi sunt în stare să răspundă la ele cu brio, cu toate că această industrie rămâne pe jumătate artizanală. Ba chiar, în secolul al XVII-lea, Amsterdamul nu este numai o piaţă pentru nave noi sau care urmează a fi construite; oraşul devine o uriaşă piaţă pentru revânzarea navelor în exploatare. Pe de altă parte, curtieri specializaţi în operaţii de navlu se însărcinează cu procurarea de mărfuri pentru transportori sau de nave pentru negustori. Bineînţeles, există de asemenea oameni care asigură navele şi încărcătura şi care nu mai sunt, ca altă dată, doar negustori care practică, printre alte activităţi, şi operaţiile de asigurare. Iar asigurarea se generalizează, cu toate că nu toţi transportorii şi nu toţi negustorii recurg la ea neapărat.

Chiar în Anglia, unde am semnalat mai înainte pe cei de la Lloyd's, sortiţi să facă ştiuta carieră.

Există prin urmare, fără îndoială, în secolele al XVII-lea şi mai ales al XVIII-lea, o mofilizare de capitaluri şi activităţi în sectorul marilor călătorii maritime. Furnizori de fonduri, armatorii (cu toate că acest cuvânt nu apare decât rar) sunt indispensabili pentru „mises-hors" pentru asigurarea ieşirii în cursă şi pentru circuitele lungi care rulează pe mai mulţi ani. Chiar statul se amestecă în problemă cu insistenţă, situaţie care nu este nouă în sine: galere de mercato, în secolele al XV-lea şi al XVI-lea, erau corăbii construite de Senioria Veneţiei şi puse la dispoziţia negustorilor patricieni pentru lungile călătorii comerciale; tot aşa, caracele portugheze, aceşti uriaşi ai mărilor secolului al XVI-lea, sunt corăbiile regelui de la Lisabona; tot aşa, marile nave ale Companiei Indiilor (despre care voi mai vorbi) sunt, se poate spune, capitaliste şi nu mai puţin etatiste.

Din nefericire, cunoaştem prost încă datele de amănunt cu privire la aceste armamente şi la originea, desigur foarte diversă, a capitalului care se investeşte în ele. De unde, interesul pe care îl prezintă câteva cazuri, în aparenţă prost alese, căci este vorba de eşecuri. Dar istoricul este legat de documentele lui, iar eşecurile urmate de un proces lasă mult mai multe urme decât călătoriile fericite.

În decembrie 1787, doi bancheri din Paris nu ştiu încă cum se va termina afacerea Carnate, o navă armată pentru domnii BErard Frères et Cie din Lorient, în 1776, cu doisprezece ani mai înainte, în vederea unei călătorii în insulele France şi Bourbon, apoi la Pondichery, la Madras şi în China. Bancherii avansaseră, „à la grosse aventure şi pe corpul şi încărcătura zisului vas, 180.000 de livre, cu 28% de profituri maritime", pentru un termen de treizeci de luni. Prudenţa, ei se asiguraseră la Londra, la nişte prieteni. Dar Carnate nu ajunge niciodată în China. O spărtură în carenă o transformă într-o infirmă, la trecerea pe la capul Bunei Speranţe. După reparaţie, ajunge totuşi din insula France până la Pondichbry, unde spărtura se redeschide. Nava părăseşte atunci rada deschisă de la Pondichery, urcă pe Gange până la Chander-nagor, unde este reparată şi rămâne acolo în perioada musonului de iarnă, de la 25 septembrie la 30 decemorie 1777. Apoi, încărcând mărfuri din Bengal, trece iar pe la Pondichiry şi ajunge în Europa normal... ca să se lase răpită de nişte corsari englezi pe

coastele Spaniei, în octombrie 1778. Ar fi fost plăcut să-i faci să plătească pe cei care asiguraseră corabia la Londra (lucrul acesta se întâmplă frecvent), dar la Banca regelui avocaţii acestora susţin ca vasul Carnate a fost, cu bună ştiinţă, abătut de pe drumul lui, începând de la insula France, şi câştigă procesul. Bancherii se adresează atunci armatorilor. Dacă s-a deviat ruta, vina le incumflă lor. Şi iată un nou proces în perspectivă (454).

O altă afacere: falimentul casei Harelos, Men-kenhauser et Cie din Nantes, din 1771 (455), care nu era încă lichidat în septembrie 1788. Printre creditori se află un anume Wilhelmy „străin” (nu ştim mai multe despre el) care a luat o participare de 9/64 (pentru aproape 61 300 de livre) la cinci nave ale armatorilor, aflate atunci pe mare.
450

Ca de obicei, creditorii au fost împărţiţi în prioildgies (prioritari) şi chirographaires (de rangul al doilea). S-au găsit argumente solide pentru ca Wilhelmy să fie categorisit printre cei din urmă, lucru pe care îl confirmă Consiliul de comerţ (25 septembrie 1788), împotriva unei decizii a Parlamentului din Bretania (13 august 1783). Fără îndoială, Wilhelmy nu şi-a mai recăpătat miza. Se asigurase oare? Nu ştim acest lucru. În orice caz, morala povestirii este că poţi pierde cu toate atuurile în mână, în faţa unor avocaţi care desfăşoară imperturbabili logica argumentaţiei lor. Mărturisesc că m-am amuzat ascultându-i.

Chiar la grosse aventure, acoperită de asigurare, merge deci la risc, dar un risc limitat, iar jocul merită să fie făcut, dobânda fiind substanţială ori de câte ori este implicat comerţul la distanţă, cu marile lui depuneri de fonduri, cu termenele lui lungi, cu beneficiile lui considerabile. Nimic de mirare că împrumutul à la grosse aventure, operaţie sofisticată şi speculativă care, în adâncime, se adresează mai mult profitului negustoresc decât profitului transportorului, este aproape unicul chip în care marele capital se angajează în transporturile maritime. Pentru transporturile de rutină la mică distanţă (sau pe itinerare care pe vremea Sfântului Ludovic ar fi părut nemăsurat de mari, dar care au devenit familiare), marele capital lasă loc liber unor modeşti muncitori în acord. Concurenţa acţionează aici de minune, ţinând în frâu navlul, în avantajul negustorului. Este exact situaţia pe care o întâmpină cărăuşii pe drumurile terestre.

Astfel, în 1725, vase englezeşti mici se reped literalmente pe

încărcătura disponibilă, la Amsterdam şi în alte porturi ak Provinciilor Unite (456). Ele îşi oferă serviciile pentru călători până în Mediterana la preţuri atât de mici faţă de cursul pieţii, încât obişnuiţii itinerarului, nave olandeze sau franceze de tonaj bun, cu echipaje mari şi cu tun la bord, pentru a se apăra la nevoie de corsarii magrebieni, se trezesc, ca să zicem aşa, fără lucru. O dovadă, dacă era nevoie de ea, că navele mari nu înving, ipşo facto, tonajele modeste. Contrariul este mai probabil, într-o profesie în care marja de profit, atunci când o putem calcula, rămâne moderată. Un istoric belgian, W. Brulez, îmi scrie în legătură cu acest subiect: „Contabilitatea a treisprezece călătorii, făcute de nave neerlandeze în ultimii ani ai secolului al XVI-lea, cele mai multe între peninsula Iberică şi Baltica, ca şi o călătorie spre Genova şi spre Livorno, arată un profit total net în jurul a 6%. Anumite călătorii aduc, bineînţeles, un beneficiu mai ridicat, dar altele se soldează cu pierderi pentru armator, iar altele doar echilibrează profiturile şi pierderile”. De aici, eşecul înregistrat la Amsterdam, în 1629 şi 1634, de proiectul pentru crearea unei companii care ar fi trebuit să aibă monopolul asigurării lor maritime. Negustorii i se opun şi unul din argumentele lor este că rata de asigurare propusă depăşeşte nivelul previzibil al beneficiilor sau că, în orice caz, le grevează peste măsură. Toate acestea se întâmplă, este adevărat, la începuturile secolului al XVII-lea. Dar, mai târziu, dovada că există o mulţime de vase mici pentru antreprenori mici o vom vedea în faptul că ele nu au foarte frecvent decât un singur proprietar, în loc de a fi împărţite între mai mulţi „părtaşi”. Este cazul marii majorităţi a navelor olandeze care fac negoţ în Baltica sau care participă la beurts (din olandezul Beurt = tur, raită), adică la călătorii spre porturile apropiate, Rouen, Saint-Valery, Londra, Hamburg, Bremen, în care fiecare navă încarcă atunci când îi vine rândul. Este şi cazul enormei majorităţi a vaselor din Hamburg, în secolul al XVIII-lea.

Adevăruri ce pot fi contabilizate: capital şi muncă

Pentru a calcula exact profitul, ar trebui, ca şi pentru activitatea industrială, să privim lucrurile dinăuntru, să schiţăm un model ce poate fi contabilizat. Dar un model înseamnă respingerea a tot ceea ce este accesoriu, atipic, accidental. Atunci însă când este vorba de navigaţia de odinioară, variabilele accidentale şi accesorii se întâlnesc la tot pasul. Ele contează enorm în preţul de cost; ele se sustrag de la regulă, dacă există aici vreo regulă. Sub numele de fortunes de mer,

norocul mării, se înscrie un număr incalculabil de catastrofe: aşa cum e războjul, corsarii, represaliile, rechiziţionările, sechestrările; aşa cum sunt nestatorniciile vântului, care ba imobilizează navele în porturi şi le face să şomeze, ba le duce în derivă departe; aşa cum sunt necontenitele avarii (spărturi de carenă, arborii care se rup, cârma care trebuie reparată); aşa cum sunt nau-fragiile, pe coastă sau în largul mării, cu sau fără marfă recuperabilă, furtunile care te silesc să de-lestezi nava aruncând peste bord o parte din încărcătură; aşa cum sunt incendiile şi navele care se transformă în torţe, şi ard chiar sub linia de plutire. Catastrofa se poate ivi chiar în faţa portului de sosire: câte nave ale companiei spaniole, Carrera de Indias, n-au pierit la trecerea pragului de la San Lucar de Barrameda, la câteva ceasuri de apele liniştite ale Sevillei! Un istoric poate afirma că 6 navă de lemn este făcută să dureze douăzeci, până la douăzeci şi cinci de ani. Să spunem că asta e speranţa ei maximă de viaţă, dacă norocul e de partea ei.

În loc de a modeliza, cuminte ar fi să ne ţinem la cazuri concrete, să urmărim nişte nave de-a lungul carierei lor. Dar contabilităţile nu se interesează deloc de randamentul pe termen lung al unei nave. Ele se prezintă mai degrabă ca bilan ţuri de călătorii dus şi întors, nu întotdeauna limpezi în ceea ce priveşte repartiţia pe capitole a cheltuielilor. Conturile privitoare la expediţia făcută de şapte nave din Saint Malo (457), în

— coasta Pacificului, ne dau totuşi câteva indicaţii valabile. Să luăm ca exemplu unul din vase, Le Mauperas: cheltuiala, în cifre rotunjite, făcută cu plecarea lui (ceea ce se cheamă „la mise-453 hors”) se ridica la 235.315 livre; în timpul călăto-Numele novei le MAUREPAS

le PHELYPEAUX la BONNE NOUVEUE le NECESSAIRE

— an µm

27. Capital fix, capital circulant, conturile a şapte nave din Saini-Malo.

(l. Cumpărerea navei 2. Repararea 3. Armarea i. Alimente 5. Salariile echipajului 6. Cheltuieli generalei Aceste nave au călătorit în mările sudului şi, întoarse în Rranţa, spre 1707, îşi încheie conturile. Cea mai mare cheltuială este provocată de alimente şi de plata echipajului. Capitalul circulant joacă un rol de prim ordin. Documentele provin din Arhivele Naţionale, A.N. Colonie F2 A, 16. Grafic alcătuit de Jeannine Fjeld-Recurat.

noi, la 51710; la întoarcere, la 89 386; adică o cheltuială glohală de 376 411. Dacă aceste cheltuieli sunt evaluate în raport cu capitel” fix (cumpărarea navei, lucrări de întreţine; L, cu, *4<dment, cheltuieli generale – acestea foarte mici) sau capitalul circulant (hrana şi leafa echipajului), se obţin următoarele cifre: pentru capitalul circulant 251 236, faţă de 125 175 pentru capitalul 454

fix, adică un raport de doi la unu. Graficul nostru dă, în afară de aceste cifre, cifrele referitoare la celelalte şase nave: ele sunt asemănătoare. Fără a da prea mare importanţă coincidenţei, să notăm că socotelile contabile, cunoscute exact, ale unei nave japoneze care face, în 1465 (458), o călătorie de cursă lungă în China, depun şi ele o mărturie în acelaşi sens. Greementul şi coca au costat 400 de kwan-mon; hrana echipajului, pentru cele douăsprezece luni prevăzute ale călătoriei, se ridică la 340; salariile lui la 490. Raportul între fix şi circulant este de ordinul 1 la 2.

Deci, până în secolul al XVIII-lea, pe o navă, la fel ca în cazul celor mai multe dintre manufacturi, cheltuielile în capital circulant depăşesc cu mult totalul capitalului fix. Este de ajuns să te gândeşti la lungimea circuitelor şi la ceea ce atrage după sine acest lucru – circulaţia lentă a banului şi a capitalului investit, luni multe de salariu şi de întreţinere a echipajului – ca acest rezultat să ţi se pară destul de logic. Dar, ca şi pentru manufacturi, acest raport între fix şi circulant, între F şi C, tinde să se răstoarne în cursul secolului al XVIII-lea. Iată, pentru cea de a doua jumătate a secolului, conturile complete ale călătoriilor făcute de trei nave din Nantes, Deux Nottons (1764), Margueritte (1776, San Domingo), Bailli de Suffren (1787, Antile). Pentru aceste trei călătorii, raportul dintre C şi F este, respectiv: 47 781 livre faţă de 111 517; 46 194 faţă de 115 574; 28 095 faţă de 69 827 (este vorba, să notăm acest fapt, de călătorii mai puţin lungi decât cele din Malvine până pe coastele peruane) (459). În aceste trei cazuri, foarte în mare, 2C = F. Altfel spus, situaţia, semnalată de cifrele noastre de la 1706, s-a răsturnat.

Aceste sondaje sunt prea imperfecte şi prea restrânse pentru ca problema să fie rezolvată. Dar ea este formulată. Partea capitalului fix a crescut puternic. S-ar părea că omul încetează de a mai fi capitolul numărul 1 al cheltuielilor. Maşina, căci o corabie este o maşină, pare să reia condu-455 cerea mişcării. Dacă această constatare, deocamdată slab fundamentată, s-ar verifica, consecinţele ar fi importante. Ea ar

trebui apropiată de observaţiile făcute de R. Davis, Douglas North şi Gary M. Walton care, în ce priveşte transporturile din Atlanticul de nord, constată o creştere a productivităţii de aproximativ 50% (adică 8% pe an) între anii 1675 şi 1775 (460). Dar cărei cauze anume să-i atribuim noul raport capital fix/capital circulant? S-a înregistrat, indiscutabil, o creştere a gradului de complexitate a construcţiilor navale (coca dublată cu aramă, de pildă) şi o creştere a preţului na\celor. Dar, pentru a cântări exact semnificaţia acestui lucru, ar trebui să-l situăm în raport de creşterea generală a preţurilor din secolul al XVIII-lea; să ştim, de asemenea, dacă coca a devenit mai trainică sau nu şi dacă, da sau nu, acest lucru a avut înrâurire asupra ratei de amortizare a materialului. Pe de altă parte, nu s-a înregistrat o degradare relativă a salariului echipajelor, a preţului şaua calităţii hranei lor la bord? Sau o micşorare relativă a numărului lor în raport de tonaj, odată, poate, cu o mai bună adaptare la sarcini a cadrelor (căpitan, ofiţeri, pilot) şi a marinarilor care, prea adesea, chiar la începutul secolului al XVIII-lea, încă mai alcătuiau un proletariat de muncitori slab calificaţi? Care sunt realităţile, în sfârşit, care se ascund în spatele deteriorării evidente a sistemului „presei", a sistemului de înrolare forţată, care cu toate că priveşte numai recrutarea în marina de război, este grăitor pentru situaţia tuturor oamenilor mării? Toate aceste întrebări rămân fără răspunsuri satisfăcătoare.

Dar, bineînţeles, productivitatea navei este legată de volumul, de valoarea, de felul încărcăturii ei. Ceea ce am calculat noi sunt doar cheltuielile de transport. Dacă proprietarul navei nu este nimic mai mult decât un cărăuş de meserie, din punctul lui de vedere problema constă în a percepe, în funcţie de cheltuieli, un navlu care să-i asigure beneficiul. Aşa fac, în Mediterana, în secolul al XVI-lea, marile veliere de mare capacitate ale Ragusei, pentru călătorii de obicei 456

scurte. Aşa fac, în Mediterana şi aiurea, sute, mii de nave de tonaj mediu şi mic. Dar avem de-a face cu o meserie grea, aleatorie, mediu sau prost retribuită. În cazurile pe care le-am avut în vedere în calculele noastre, nu a fost vorfia niciodată despre navlu. Într-adevăr, cei ce au armat nava ca să-şi încarce pe ea mărfurile sunt negustorii, iar nava este prinsă, în felul acesta, într-o operaţie negustorească, care o depăşeşte şi o include. De fapt, şi vom reveni asupra acestei probleme, atunci când e vorba de comerţul la distanţă, riscurile călătoriei şi preţul ei de cost sunt atât de însemnate în raport cu

valoarea încărcăturii încât cu greu te poţi gândi la transport ca la o industrie de navlu pur şi simplu. Firesc, transportul la distanţă se organizează în cadrul operaţiei comerciale, în care se înscrie ca un capitol, printre multe altele, al cheltuielilor şi riscurilor negoţului.

I <;

I,.)… (– i f

UN BILANŢ

MAI DEGRABĂ NEGATIV

Capitolul lung care se încheie poate fi rezumat în câteva cuvinte. Era vorba, mai întâi, să descriem sectoarele producţiei, pentru ca, apoi „să reperăm avansul capitalismului pe acest teren pe care, de obicei, el nu se instalează – atunci când se instalează – decât pe jumătate. C/t se poate de limpede, în aceste domenii, bilanţul capitalismului preindustrial este mai degrabă negativ. În afară de câteva excepţii, capitalistul, ceea ce; vrea să spună în acea epocă „marele negustor” „cu activităţi multiple şi nediferenjlate, nu se angajează în mod hotărât în producţie. El nu este, ca să zicem aşa, niciodată un proprietar funciar cu picioarele bine înfipte în pământ; el este adesea un rentier al solului, dar adevăratele lui profituri şi griji sunt în altă parte. EI JIU este niciun stăpân de atelier, văzându-şi de treburile lui, niciun întreprinzător de transporturi. Atunci când unul din aceşti oameni de afaceri posedă o navă sau părţi dintr-o navă, atunci când domină strâns un Verlagssystem, el face lucrul acesta în funcţie de ceea ce este el cu adevărat: omul pieţii, al bursei, ui reţelelor, al lanţurilor lungi de schimb, în funcţie de distribuţie, care pe atunci constituie adevăratul sector al profitului.

Aşa, cei din familia Pellet, despre care a fost vorba mai sus, au nava lor, dar, pentru aceşti negustori din Bordeaux, puternic angajaţi în comerţul Antilelor, lucrul acesta nu înseamnă decât un mod secundar de a face economii pe seama navlului. O navă a ta, înseamnă posibilitatea de a totărî data plecării, de a sosi la momentul opor-un şi chiar de a avea câteodată norocul să fii singurul care soseşte; înseamnă să dispui, în persana căpitanului de vas, de un agent care să exe-ite cutare sau cutare consemn, sau să-l adapteze circumstanţele locale. Înseamnă să concentrezi ale înlesnirile negoţului în mina ta. Tot aşa, gustorii care cumpără şi armează, în 1706, co453

I

răbiile din Saint-Malo, despre care am vor Dit, sunt interesaţi în

primul rând de mărfurile pe care le-au plasat la bord, cu destinaţia coastelor chiliene sau peruane, şi de încărcătura de la întoarcere. Pentru această operaţie primejdioasă, efectuată în timp de război, care cere taină şi făgăduieşte câştiguri foarte mari (câştiguri care nici nu întârzie de la întâlnire), trebuie să fii stăpânul corăbiei tale. Odată mai mult. transportul este aici în poziţie secundă, într-un şir întreg de operaţii care-l depăşesc. Tot aşa, atunci când. imediat după moartea lui Colbert, marii negustori de mărunţişuri din Paris, negustori foarte bogaţi, investesc la manufacturile de postav, ei fac acest lucru în primul rând ca să obţină privilegiul uin-zării acestui postav în Franţa şi în afară de Franţa. Şi ei îşi apără viguros privilegiile, atunci când sunt puse din nou în discuţie (461).

Pe scurt, intruziunea capitalismului în afara ariei lui se justifică rar ca atare. El nu se întâlneşte cu producţia decât dacă necesitatea sau profitul negoţului îl îndeamnă să o facă. Invadarea sectoarelor producţiei de către capitalism nu are loc decât în momentul Revoluţiei industriale – atunci când maşinismul transformă condiţiile producţiei într-un asemenea chip încât industria devine un sector de expansiune a profitului. În acest sector, capitalismul se va schimba atunci profund şi, mai ales, se va amplifica. El nu va abandona pentru atâta lucru demersul său conjunctural oscilant, căci, de-a lungul anilor, în cursul secolelor al XIX-lea şi al XX-lea, i se vor oferi şi alte opţiuni decât industria. Capitalismul erei industriale nu va fi legat exclusiv, departe de aşa ceva, de modul de producţie industrial.

Cuprins i vi

I

I

I*

*

REDACTOR: VIOREL HAROSA TEHNOREDACTOR: VALERIA PETROVICI

BUN DE TIPAR: 24.07.1985 APĂRUT: 1985 COLI DE TIPAR: 19, 33

ÎNTREPRINDEREA POLIGRAFICĂ SIBIU
ŞOSEAUA ALBA IULIA NR. 40 REPUBLICA SOCIALISTA ROMÂNIA